T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BALKAN ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

ARNAVUT ULUSAL HAREKETİ SIRASINDA İSTANBUL ARNAVUT TOPLUMUNUN FAALİYETLERİ (1839-1912)

UĞUR SEZER

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ SABRİ CAN SANNAV

EDİRNE, 2023

Tezin Adı:

Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri (1839-1912)

Hazırlayan: Uğur SEZER

ÖZET

Arnavutluk toprakları Osmanlılar tarafından alındıktan sonra Arnavutlar, Osmanlı Devleti içerisinde daima önemli bir kavim olarak yer almışlar ve devletin en önemli kademelerinde görevlendirilmişlerdi. Arnavutluk topraklarının önemli yerleri, Osmanlı Devleti 29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'u fethetmeden önce Osmanlı Devleti tarafından alınmıştı. Kayda değer bir Arnavut nüfusu ise İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a sürgün ve iskân edilmişti. Böylece başkent İstanbul'da Arnavut nüfusun yaşadığı bir bölge oluşmuştu. Bununla beraber, entelektüel derinlikleriyle kendilerini gösteren Arnavut seçkinleri ise kısa sürede dikkat çekmişlerdi. Bu seçkinler Osmanlı Devleti'nin en önemli eğitim kurumlarında eğitim görmüşlerdi. Tanzimat Dönemi'nden (1839) itibaren ise dönemin entelektüel ortamı içerisinde Arnavutlar, kendi kimlik varlıklarını ortaya koymuşlardı. Özellikle Birinci Meşrutiyet döneminde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bölgelerinden Meclis-i Mebusan'a seçimle gönderdikleri mebuslar aracılığıyla kendi topraklarını korumak üzere harekete geçmişlerdi. Bu dönemde oluşturdukları organizasyonları, yayınladıkları dergileri, dönemin eğitim kurumlarında okuyan öğrencileri ve siyasî ortamı içerisinde dahil oldukları Genç Osmanlılar hareketi ile Arnavutlar, İstanbul'un sosyo-kültürel yaşamında ön plana çıkmışlardı. Sonrasında İkinci Meşrutiyet döneminde, İstanbul'daki Arnavutların kendi aralarında yaşamış oldukları tartışmalar, birbirlerinin görüşlerine tepki olarak yayınlamış oldukları gazeteler ise İstanbul'un basın tarihinde önemli bir yer bulmuştu. Tüm bunlardan hareketle, bu çalışma önemli tarihî olayları birinci elden kaynaklarla ele alarak İstanbul ve Arnavutların tarihine önemli bir katkı sunmak amacını taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Arnavut Ulusal Hareketi, İstanbul, Arnavut Dili, Arnavut Tarihi, Arnavut Edebiyatı.

Name of Thesis:

Activities of the Albanian Society in Istanbul During the Albanian National Movement (1839-1912)

Prepared by: Uğur SEZER

ABSTRACT

After the Albanian lands were conquered by the Ottomans, Albanians always took place as an important nation in the Ottoman Empire and were assigned to the most important levels of the state. Important parts of Albanian lands were taken by the Ottoman Empire before the Ottoman Empire conquered Istanbul on May 29, 1453. A significant Albanian population was exiled and settled in Istanbul after the conquest of Istanbul. Thus, a region with an Albanian population was formed in the capital Istanbul. At the same time, the Albanian elite who showed themselves with their intellectual profundity, attracted attention in a little while. These elites were educated in the most important educational institutions of the Ottoman Empire. Starting from the Tanzimat Period (1839), Albanians revealed their own identity within the intellectual environment of the period. Especially during the First Constitutional Period and after the Ottoman-Russian War of 1877-1878, they took action to protect their own lands through the deputies they sent from their region to Chamber of Deputies. Albanians came to the fore in the socio-cultural life of Istanbul with the organizations they created, the journals they published, the Albanian students studying at educational institutions of the period and the Young Ottomans movement, which Albanians were involved in the political environment of the city. Afterwards, during the Second Constitutional period, the debates between Albanians in Istanbul and the newspapers they published in response to each other's views took an important place in Istanbul's press history. Based on all these things told, this study aims to make an important contribution to the history of Istanbul and Albanians by discussing important historical events with first-hand sources.

Key words: Albanian National Movement, Istanbul, Albanian Language, Albanian History, Albanian Literature.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti kurulduktan kısa süre sonra Balkan Yarımadası'na geçmiş ve Arnavutların yaşamış oldukları topraklarda erken tarihlerde nüfuz sahibi olmuştu. Bu şekilde daha İstanbul'un fethi gerçekleşmeden önce Osmanlı Devleti'nin bünyesine katılan Arnavutlar yaklaşık altı yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti içerisinde aktif olarak yer almışlardı. Başkent İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde faaliyet göstermişlerdi. Önemle belirtilmelidir ki Osmanlı Devleti 29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'u fethettiği sıralarda Osmanlı ordusu içerisinde Arnavut kökenli komutanlar bulunmuştu. Ayrıca İstanbul'un fethinden hemen sonra Arnavutluk coğrafyasından önemli ölçüde Arnavut nüfusun sürgün ve iskân politikasıyla İstanbul'a yerleştirildiği bilinmektedir. İstanbul'a Osmanlı döneminde yapılan Arnavut göçlerinin ardından önemli bir semt olarak Arnavutköy ismi ön plana çıkmıştı. Bilindiği üzere Arnavutlar daha Osmanlı Devleti bölgeye gelmeden önce Katolik ve Ortodoks olmak üzere dinî olarak bölünmüşler ve bu bölünmeye Osmanlı döneminde İslâmiyet eklenmişti. İstanbul'a yerleşen Arnavutların hem İstanbul'un Ortodoks kimliği içerisinde yer aldıkları hem de İslâmî kimliği tercih ederek İstanbul'un sosyo-kültürel yaşantısında yer aldıkları görülmektedir. Bununla beraber Arnavutların büyük çoğunluğu zaman içerisinde İslâmiyet'i kendilerine daha yakın olarak görmüşler ve nüfusun yaklaşık yüzde yetmişi bu dini seçmişti. Bu durum Arnavutların sosyo-kültürel yaşantılarında etkili olarak görülmüş ve başkent İstanbul merkezli olarak bir Arnavut sosyo-kültürel yaşantısı ortaya çıkmıştı. Ayrıca Tanzimat Fermanı'nın ilanından (1839) Arnavutluk Devleti'nin kurulduğu tarih olan 28 Kasım 1912 tarihine kadar geçen dönemde ise Protestan mezhebinden misyonerlerin İstanbul'da Arnavutlar ile önemli ilişkiler geliştirdikleri görülmektedir. Bu dinî bölünmüşlük durumu ise Arnavutlar üzerinde yapılan çalışmaların bir derece zorlaşmasına neden olmuş ve çok çeşitli açılardan konunun ele alınmasını gerektirmiştir. Bu gereksinim ise kaynak sorununu beraberinde getirmiş fakat gerek İstanbul ve Ankara'da bulunan önemli arşivler ve kütüphaneler olsun gerekse de Arnavutluk, Kosova ve Kuzey Makedonya'da yayınlanan önemli eserlere erişimlerle olsun kaynak sorunu çözülmüştür.

Kaynaklar açısından günümüze kadar yapılan çalışmalarda Osmanlı dönemi İstanbul'unda yaşamış Arnavutlara dair hazırlanmış çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu nedenle öncelikle ele alınan konu titizlikle incelenerek bir içerik hazırlanmaya çalışılmıştır. İçerik kısmı oluşturulurken Osmanlı dönemi İstanbul'unda yaşayan diğer Balkanlı toplumlar üzerine yapılan çalışmalar da incelenmiştir. Nitekim özellikle Bulgarlar ve Rumların İstanbul'daki sosyo-kültürel faaliyetleri hakkında önemli eserlerin verilmiş olduğu göze çarpmaktadır. Bunlar arasında ise İstanbul'da yaşayan Bulgarlar üzerine Prof. Dr. Hüseyin Mevsim tarafından Ankara Üniversitesi'nde hazırlanan "*Bulgar Edebiyatı İstanbul'da-İstanbul Bulgar Edebiyatında*" isimli doktora çalışması ve yine Prof. Dr. Hüseyin Mevsim tarafından hazırlanan "*Bulgar Gözüyle İstanbul: Karanov, Macarov ve Naçov*" isimli eser, Prof. Dr. Elçin Macar tarafından yazılan "*İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati. Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*" isimli eser, Georgi P. Kostandov tarafından yazılan "*İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*" isimli eser, Vercihan Ziflioğlu tarafından yazılan "*Kayıp Zamanın Çocukları & İstanbullu Bulgarlar*" isimli eser, Prof. Dr. Ayşe Kayapınar'ın İstanbul'a yerleşen Bulgarlar ile ilgili hazırlamış olduğu "*XV. ve XVI. Yüzyılda Bulgaristan Coğrafyasından İstanbul'a Yapılan Sürgünler ve İskân*" isimli çalışması İstanbul'da yaşayan Bulgarlar için verilebilecek örneklerden bazıları olmuştur. İstanbul'da yaşayan Rumlar adına verilebilecek örnekler arasında ise Sula Bozis'in "*İstanbullu Rumlar*", Yorgo L. Zarifi'nin hazırladığı "*Hatıralarım: Kaybolan Bir Dünya İstanbul: 1800-1920*" isimli eseri, Doç. Dr. Çağla Derya Tağmat'ın Ankara Üniversitesi'nde hazırlamış olduğu "*İstanbul'da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922)*" isimli doktora tezinin kitap olarak yayınlanan "*Sosyo-Kültürel Boyutlarıyla İstanbul'da Helenizm (1839-1922)*" isimli eseri dikkat çeken çalışmalardan bazıları olmuştur. İstanbul'da yaşayan Arnavutlar hakkında böyle bir araştırmanın yapılmamış olması ise önemli bir eksikliktir. Bu nedenle İstanbul'da yaşayan Arnavutların faaliyetleri konusu özellikle tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti tarihinde önemli Sadrazamlar ve devlet adamları yetiştiren, önemli edebiyatçılar ve dilbilimciler çıkaran Arnavut toplumunun İstanbul'da yapmış oldukları önemli faaliyetlerin araştırılması gereksinimi konunun önemini arttırmıştır. İstanbul'da Arnavutların basın-yayın, önemli eğitim kurumlarında yer alma, cemiyetleşme, farklı toplumların bir araya gelerek kurdukları cemiyetlere katılım

sağlamak gibi faaliyetlerini incelemeye açmanın Osmanlı dönemi İstanbul'unun araştırılmasına katkı sağlayacağı da söylenebilir.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda Arnavut toplumu üzerine hazırlanan bu çalışmada öncelikle çalışmanın her aşamasında bana destek olan, bilgi ve tecrübeleriyle yol gösteren danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Sabri Can Sannav'a, kendisine ayrıca bir parantez açmak istediğim entelektüel bir kişiliğe sahip olan ve Arnavut kökenli birisi olması açısından doktora tez yazım sürecimin her aşamasında fikirlerinden özellikle faydalandığım Sayın Dr. Öğr. Üyesi İlir Rruga'ya, tez izleme komitesinde bulunarak bilgi ve tecrübeleriyle desteklerini her zaman yanımda hissettiğim hocalarımdan Balkan Araştırma Enstitüsü Balkan Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Sayın Dr. Öğr. Üyesi Bülent Akyay'a en kalpten teşekkürü bir borç bilirim. Yine doktora tez savunmama katılarak çok değerli görüşlerini ve değerlendirmelerini yapmış olan Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü Sayın Prof. Dr. Aşkın Koyuncu'ya, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü Sayın Doç. Dr. Sezai Öztaş'a, ayrıca doktora tezimin yeterlilik jürisinde bulunmasından yararlanarak değerli bilgilerinden ve görüşlerinden faydalanmış olduğum hocalarım Milli Savunma Üniversitesi Öğretim Üyesi Sayın Prof. Dr. Ayşe Kayapınar'a, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Levent Kayapınar'a, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Müdürü ve aynı zamanda Balkan Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Başkanı olan Sayın Doç. Dr. İbrahim Kelağa Ahmet'e ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Doç. Dr. İbrahim Kamil'e teşekkürü bir borç bilirim. Yine doktora sürecinde kendilerinden ders almış bulunduğum tüm hocalarıma da üzerimde var olan emeklerinden dolayı teşekkür ederim.

Bilindiği üzere her doktoranın bir lisans alanı olmuştur. Bu doktora tezi ise Tarih, Uluslararası İlişkiler ve Arnavut Dili ve Edebiyatı Bölümlerinden mezun olmamdan kaynaklı olarak üç temel alan üzerine inşa edilmiş ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu sürecin başlangıç aşamasında hocam olarak bana yol göstermiş olan Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Zafer Koylu'ya, öğrencilerine göstermiş olduğu ilgi ile bilimin gelişmesini destekleyen hocalarım Anadolu Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sayın Mehmet Topal'a, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Rektörü ve Tarih Bölümü öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Kamil Çolak'a, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Osman Köksal'a ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Balkan Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü Sayın Prof. Dr. Meryem Kaçan Erdoğan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda yaşayan Arnavutlar üzerine yapılan bir çalışma doğal olarak Arnavutça bilinmesini zorunlu kıldığı için Türkiye Cumhuriyeti üniversiteleri içerisinde tek Arnavut Dili ve Edebiyatı Bölümü bulunan Trakya Üniversitesi'nde okumak bana çalışmayı başarabilmek için motivasyon sağlamıştır. Arnavut Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde okurken bilgilerinden ve görüşlerinden özellikle faydalandığım ayrıca lisans bitirme ödevinde danışmanlığımı yapmış olan Sayın Prof. Dr. Zeqir Kadriu'ya en kalpten teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca doktora tez yazımı sürecinde 19-30 Ağustos 2019 tarihleri arasında "*38. Seminari Ndërkombëtar Për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare*" (*38. Arnavut Dil, Edebiyat ve Kültürü Uluslararası Semineri*) katılım sürecinde yapmış olduğu ev sahipliğinden dolayı *Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina"Fakulteti i Filologjike* ("Hasan Priştina" Üniversitesi Filoloji Fakültesi)'ne teşekkürü bir borç bilirim. Yine Arnavut dilini öğrenmemde fazlasıyla emekleri bulunan hocalarım Dr. Öğr. Üyesi İlir Rruga'ya, Dr. Öğr. Üyesi Esin Ömer Ulusoy'a ve Öğr. Gör. Rijetë Simitçiu'ya teşekkür ederim.

Sosyal bilimlerde hazırlanan her doktora çalışmasının önemli bir araştırma sürecine dayanması gerekir. Bu araştırmanın ise arşivler, kütüphaneler ve araştırma merkezlerinin kaynak salonları olacağı söylenebilir. Bu açıdan bu çalışmanın hazırlanma sürecinde sunmuş oldukları kolaylıklardan dolayı İstanbul'da bulunan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi çalışanlarına, sunmuş oldukları kaynaklardan dolayı *Ankara Milli Kütüphane* çalışanlarına, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı çalışanlarına, *İstanbul Üniversitesi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Kütüphaneleri çalışanlarına* ayrıca Kosova, Bosna-Hersek ve Karadağ'da bulunduğum sürelerde değerli görüşlerini aldığım araştırmacılara özellikle de *Muzeu Lidhja Shqiptare e Prizrenit (Prizren Arnavut Birliği Müzesi)* Müdürü *Dr. Parim Kosova*'ya şahsımı kabul ederek vermiş olduğu bilgilerden dolayı en kalpten teşekkürleri bir borç bilirim. Yine Kosova'da bulunduğum süreç içerisinde çalışmamda kullanmış olduğum kaynaklara erişmemde kolaylıklar gösteren *Biblioteka Kombëtare e Kosovës* (*Kosova Ulusal Kütüphanesi)* çalışanlarına en kalpten teşekkürleri bir borç bilirim. Ayrıca maddî ve manevî desteklerinden dolayı aileme ve hoşgörüsüyle hayatımı kolaylaştıran insanlara en kalpten teşekkürü bir borç bilirim.

Uğur SEZER

Edirne-2023

TEŞEKKÜR

"*Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri*" isimli tez önemli bir emeğin ürünü olmakla beraber bu çalışmanın her aşamasında almış olduğum destekler ve burslar için teşekkür etmeyi borç bildiğim önemli kurumlar bulunmaktadır. Çalışmanın ortaya çıkmasında görmüş olduğum önemli desteklerden kaynaklı olarak,

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)'ndan 2211-A Doktora Bursu Programı kapsamında destek almış olduğum için TÜBİTAK'a,

Ayrıca,

Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) 100/2000 Doktora Projesi kapsamında desteğini aldığım Yüksek Öğretim Kurulu'na desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Uğur SEZER

EDİRNE– 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....**i**
ABSTRACT.....ii
ÖNSÖZ.....iii
TEŞEKKÜR viiiii
İÇİNDEKİLER ixx
KISALTMALAR xiiiii
GİRİŞ 1
A. Kaynak Taraması ve Yöntem.....1
1. Temel Kaynaklar 3
2. Arnavut Akademisinde Yapılan Çalışmalar.....6
3. Türk Akademisinde Yapılan Çalışmalar 9
4. Batılı Yazarların Araştırmaları 12
B. Arnavutlar ve Osmanlı ile İlk Temasları 14
C. Arnavutluk Coğrafyasında Osmanlı Egemenlik Dönemi 23

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNE KADAR İSTANBUL'DA ARNAVUTLARIN SOSYO-KÜLTÜREL YAŞANTILARI

(1453-1839)

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NİN MERKEZİ: İSTANBUL.....30
1.1.1. İstanbul'un İslâmi Kimliğinde Arnavutlar.....34
1.1.2. İstanbul Ortodoks Kilisesi Yapısında Arnavutlar.....38
1.2. İSTANBUL MERKEZLİ OLARAK YAYILAN ARNAVUT SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETİ.....41
1.3. KLASİK DÖNEM İSTANBUL'UNDA ARNAVUTLAR 46
1.3.1. İstanbul'da Osmanlı Vezîriâzamı/Sadrazamı Arnavutlar 47
1.3.2. İstanbul'da Önemli Bir Semt: Arnavutköy.....54
1.4. ESKİ İLE YENİ DÜZEN ARASINDA ARNAVUTLAR (1789-1808).....57
1.5. İSTANBUL'DA ARNAVUTLAR İLE PROTESTAN MİSYONERLERİN İLK TEMASLARI.....61

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUTLAR VE SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETLERİ

(1839-1876)

2.1. TANZİMAT DÖNEMİ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ 66
2.1.1. Tanzimat Döneminde Sosyo-Kültürel Yenilikler 66
2.1.2. Osmanlılık Politikası ve Arnavutlar 72
2.2. İSTANBUL ORTODOKS PATRİKHANESİ'NE KARŞI PROTESTAN ARNAVUTLARIN GÖRÜŞLERİ 75
2.3. TANZİMAT DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUT SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETİ 84
2.3.1. Arnavut Sosyo-Kültürel Hareketinin Gelişimi 85
2.3.2. İstanbul'da Arnavut Ulusal Hareketi'nin İdeologları 88
2.4. TANZİMAT DÜŞÜNÜRÜ DAVUD ŞÜKRÜ (BORİÇİ) EFENDİ'NİN ARAP HARFLİ ARNAVUT ALFABESİ 96
2.5. İSTANBUL'DA ARNAVUTLARIN İLK TİYATROSU: "*BESÂ YAHUT AHDE VEFÂ*" 99
2.6. İSTANBUL'DA YAŞAYAN ARNAVUTLARDAN ÖNEMLİ BİR PORTRE: HOCA TAHSİN EFENDİ 104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUTLAR VE SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETLERİ

(1876-1908)

3.1. BİRİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI VE İSTANBUL ARNAVUTLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ 110
3.2. MÜDAFAA-İ HUKUK-I ARNAVUD KOMİTESİ 115
3.2.1. Komitenin Kuruluş Süreci ve Önemli İsimleri 116
3.2.2. Prizren Arnavut Birliği'nin Kurulmasındaki Rolü 119
3.2.3. Arnavutlar Özelinde Berlin Antlaşması'nın Analizi 122
3.3. CEM'İYYET-İ İLMİYYE-İ ARNAVUDİYYE 125
3.3.1. Cemiyetin Nizamnâmesi ve İlk Faaliyetleri 126
3.3.2. İstanbul Alfabesi (Alfabeti i Stambollit) 130

3.3.3. Vasa Paşa'nın "*Arnavutluk ve Arnavutlar Hakkında Gerçekler*" İsimli Eseri ve Önemi 133
3.3.4. İstanbul'da Arnavut Dilinde İlk Dergi: "*Drita*"-"*Dituria*" 135
3.4. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİ POLİTİKALARI İÇERİSİNDE İSTANBUL'DA ARNAVUTLAR 138
3.4.1. "*İttihâd-ı İslâm*" Politikası'nda Arnavutlar 139
3.4.2. Yıldız Sarayı'nda Arnavut Muhafızlar 142
3.4.2.1. Yıldız Sarayı ve Oluşturduğu Sosyal Değişimler 142
3.4.2.2. Yıldız Sarayı'nda Arnavut Birlikler 144
3.4.3. İstanbul *Aşiret Mektebi*'nde Arnavutlar 148
3.5. İSTANBUL EĞİTİM KURUMLARINDA ARNAVUT ENTELEKTÜELLERİ 151
3.5.1. Medreselerde Eğitim Gören Bazı Arnavut Talebeler 152
3.5.2. İstanbul'un Modern Eğitim Kurumlarında Arnavut Vilayetleri'nden Eğitim Gören Bazı Arnavut Öğrenciler 160
3.5.2.1. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 161
3.5.2.2. Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye 163
3.5.2.3. Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi 166
3.5.2.4. Robert Koleji 169
3.5.2.5. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne 171
3.5.2.6. Dârülmuallimin Mektebi 174
3.6. FRASHËRİ KARDEŞLERİN SON YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ VE İSTANBUL ŞAHKULU SULTAN BEKTAŞİ TEKKESİ İLE BAĞLARI 175

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDEN ARNAVUTLUK DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR GEÇEN SÜREÇTE İSTANBUL'DA ARNAVUTLAR (1908-1912)

4.1. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI (1908) VE İSTANBUL ARNAVUTLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ 185
4.2. ARNAVUT BASHKIM (İTTİHAD) KULÜPLERİ VE İSTANBUL BASHKIM KULÜBÜ 191
4.2.1. Bashkim Kulüpleri ve Faaliyetleri 192
4.2.2. İstanbul Bashkim Kulübü ve Faaliyetleri 193

4.3. İSTANBUL'DA ARNAVUT MEBUSLAR VE BAZI FAALİYETLERİ 195
4.3.1. 1908 Seçimleri: İstanbul'da Arnavut Mebuslar 196
4.3.2. 31 Mart Olayları Esnasında Arnavut Mebuslar 200
4.4. ARNAVUT DİLİ İÇİN ALFABE KONGRELERİ 206
4.4.1. Manastır Alfabe Kongresi (14-22 Kasım 1908) 208
4.4.2. Debre Alfabe Kongresi (23-28 Temmuz 1909) 210
4.4.3. Elbasan Eğitim Kongresi (2-8 Eylül 1909) 213
4.5. İSTANBUL'DA YENİ ARNAVUT LİSANI HAREKETLERİ 215
4.5.1. İttihad-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili ve Hareketi 216
4.5.2. Arnavud Talebe Cemiyet-i Merkeziyesi ve Hareketi 224
4.6. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUT DİLİNDE BAZI GAZETELER 230
4.6.1. Besa Gazetesi 231
4.6.2. Arnavud (Shqipetari) Gazetesi 234
4.6.3. Doğru Söz (Fjala Drejt) Gazetesi 238
4.6.4. Yürek (Zemër) Gazetesi 243
4.7. ARNAVUT İSYANLARININ İSTANBUL ARNAVUTLARI ARASINDAKİ YANKILARI 247
4.7.1. 1909 Yılı Arnavut İsyanı ve İstanbul'daki Yankıları 248
4.7.2. 1910 Yılı Arnavut İsyanı ve İstanbul'daki Yankıları 251
4.7.3. 1911 Yılı Arnavut İsyanı ve İstanbul'daki Yankıları 258
4.8. 1912 YILI MECLİS SEÇİMLERİ VE ARNAVUT MEBUSLAR 266
4.9. BALKAN SAVAŞLARINDA ARNAVUTLARIN DURUMU VE İSTANBUL'A GÖÇLERİ 275
SONUÇ 285
KAYNAKÇA 291
EKLER **333**

KISALTMALAR

ABCFM: American Board of Commissioners for Foreign Missions
A}DVN. MHM.: Sadâret Divan Mühimme Evrakı
AIIS: Albanian Institute for International Studies
A}MKT. MHM.: Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
ASA: Akademia e Studimeve Albanologjike (Qendra)
ASH: Akademia e Shkencave të Shqipërisë.
ASHA: Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës
ASHAK: Academy of Sciences and Arts of Kosovo
ASHAK: Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës
BFBS: The British and Foreign Bible Society
BEO.: Bâb-ı Âlî Evrak Odası Arşivi Evrakı
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. : Cilt
Çev.: Çeviren
DH. EUM. EMN.: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi
DH. EUM. VRK.:Dahiliye Nezâreti Evrak Odası Kalemi
DH. MKT.: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH. MUİ.: Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri
DH. SAİD.d: Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri
DH. SYS.: Dahiliye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı
DH. ŞFR.: Dahiliye Şifre
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DTCF: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Ed.: Editör
FHF: Republika e Shqipërisë Universiteti i Tiranës Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë
IH-PRS: Instituti i Historisë në Prishtinë
IRCICA: Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame
İ. DH.: Hariciye Nezâreti İdâre Dahiliye
H.: Hicri
Haz.: Hazırlayan
HR. MKT.: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi
HR. SFR.1.: Hariciye Nezâreti Petersburg Sefareti Belgeleri
HR. SFR.3.: Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri
HR. SFR.04.: Hariciye Nezâreti Paris Sefareti Belgeleri
HR. SYS.: Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı
HR. TO.: Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri
HSD.HADB: Satın Alınan Evrak – Hacı Adil Bey Evrakı
İ. DUİT.: İrade Dosya Usulü
İ. MF.: İrade Maarif
İ. MMS.: İrade Meclis-i Mahsus
KSA-e Kosovës: Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës
M.: Miladi
MB. İ. : Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri
MEB.: Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT.: Maarif Mektubi
ML. EEM.: Maliye Nezâreti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti
MV.: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL: Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri
Nr.: Numara
OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
R.: Rumi
RPS: Republikes Popullore Socialiste të Shqipërisë

TFR. 1. KV.: Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı
TFR. 1. MN.: Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı
S.: Sayı
s.: sayfa
ŞD.: Şûra-yı Devlet Evrakı
TTK.: Türk Tarih Kurumu
UET.: Shtëpia Botuese Universitare Europian të Tiranës
Vol: Volume
Y.A. HUS.: Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. EE.: Yıldız Arşivi Esas Evrakı
Y. EE. KP.: Sadrıazam Kâmil Paşa Evrakı–Yıldız Esas Evrakı'na Ek
Y. MTV.: Yıldız Arşivi Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y. PRK. ASK.: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y. PRK. BŞK.: Yıldız Perakende Evrakı Başkanlığı
Y. PRK. HH.: Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa
Y. PRK. HR.: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

A. Kaynak Taraması ve Yöntem

Metin ve yazar ilişkisi bilindiği üzere bir konu etrafında belirli çerçeve içerisinde oluşan yazım şeklini içermektedir. Yazarlar bazı araştırma yöntemleri dâhilinde eserlerini kaleme almışlardır. Bu doğrultuda ele alınan "*Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri*" isimli çalışmada belirli bir araştırma yöntemi olarak toplumsal tarih yazım yöntemlerine başvurulmuştur. Bu yöntemler dâhilinde özellikle Soy kütük (Şecere), Prospografi (Prospography), Onomastik, Topografi ve Demografi ilimleri kullanılmıştır. Prospografi yöntemi ortak özellikleri olan bir grup bireyin yaşamlarının toplu olarak incelenmesine verilen isimdir. Bu grubun geçmiş bir ortak geri plan özelliklerine sahip olması beklenmektedir. Bu yönüyle Soy kütük (Şecere), Onomastik, Topografi ve Demografi özelliklerini birleştirdiği kabul edilmektedir. Bilindiği üzere Soy kütük (Şecere) bir soyun veya ailenin eski atalarından başlayarak bireyleri bir düzen içerisinde incelemektedir. Ayrıca Onomastik ilmi sayesinde aile isimleri üzerinde durulurken yine Topografi ilmi sayesinde ise bu ailelerin yerleşim yerleri ve çalışmanın ele alındığı konum ve sosyal ortam dâhilinde bilgiler verilmektedir. Son olarak ise Demografi ilmi sayesinde nüfus dağılımları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu yönleriyle çalışmada kullanılan yöntem sayesinde "*Kim Kimdir?*" sorusuna yanıt verilebilmiştir. Görüleceği üzere klasik bir tanımlama ile bir grup aktörün yaşamlarının toplu bir incelemesi yoluyla bir sosyal tarih yazımı burada söz konusudur. Bu çalışmada Osmanlı dönemi İstanbul'unda yaşayan Arnavutların belirli bir konu etrafındaki faaliyetleri incelenmiştir. Arnavutlar ile ilgili yapılmış olan çoğu çalışmada Arnavut entelektüellerinin yetersizliğinden bahsedilmesine karşı çıkan bu çalışma başkent İstanbul'da dönemine göre ileri bir entelektüel birikime sahip geniş bir sosyo-kültürel Arnavut toplumunun olduğunu savunmaktadır.

Bu çalışma temel süreç olarak Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi diğer taraftan Arnavut tarih yazımında *Rilindja Kombëtare Shqiptare (Arnavut Ulusal Uyanışı)* veya *Lëvizja Kombëtare Shqiptare (Arnavut Ulusal Hareketi)* olarak bilinen dönemden Arnavutluk Devleti'nin ilan edildiği 28 Kasım 1912 tarihine kadar olan süreci kapsamaktadır. Çalışmada özellikle Arnavut entelektüellerinin faaliyetleri incelenmiştir. Bu kişilerin büyük bir kısmı memleketlerinde doğup büyümüş, ilk eğitimini memleketlerinde aldıktan sonra dönemin başkenti İstanbul'da eğitimine devam etmiş kişilerdir. Bununla beraber bu kişiler halklarının kaderiyle bir çizgide yaşamışlar, kendi doğup büyümüş oldukları topraklardan kopmamışlardı. Bu kişilerin çoğu önemli eserler bırakmışlar ve eserlerinde toplumları hakkında önemli bilgiler vermişlerdi. Bu eserlerde bir taraftan Osmanlı Devleti'ne bağlılık görülürken diğer taraftan Arnavut kimliğine dair bazen çatışmacı bazen de uzlaşmacı fikirler göze çarpmaktadır. İstanbul'da Arnavutlar incelenirken isimler üzerinde Arnavut kökenli olup olmadığına dair birkaç kriter belirlenmiştir. Bunlardan birincisi bu kişilerin gelmiş oldukları coğrafya üzerinden yapılan incelemelerdir. Bu incelemeleri yaparken kendi eserleri varsa kendi eserleri üzerinden Arnavut kimliğine yaptıkları atıflar esas alınmıştır. Kendi eserlerinde buna dair bir bilgi yoksa Osmanlı kaynaklarında Arnavut kökenli olduğunun belirtilmiş olması önemle dikkate alınmıştır. Nitekim Osmanlı kaynakları Balkanlar'dan gelmiş olan kişiler üzerine hangi bölgeden ve kökeninin ne olduğuna dair değerli bilgiler vermektedir. Kriterlerden ikincisi özellikle XIX. yüzyıl ile ilgili olarak Arnavut gelenek ve göreneklerinin gelişmesine ve tanıtılmasına dair yaptıkları faaliyetlerdir. Son kriter olarak ise bu kişilerin Arnavutluk Devleti kurulduğu zaman bu devlet içerisinde görev alıp almadığı önemli bir veri olarak görülmüştür.

1. Temel Kaynaklar

Dil, edebiyat, tarih ve uluslararası ilişkilerin gelişimi ile ilgili metinlerin esas önemli kaynakları döneme dair olayların kayıtlarının bulunduğu arşivler ve dönemin yazarlarının kaleme aldıkları eserlerdir. Özellikle modern Arnavutluk Devleti'nin 28 Kasım 1912 tarihinde kurulduğu dikkate alındığı zaman bu tarih öncesi dönemin başkenti İstanbul aynı zamanda Arnavut kavminin de başkenti olarak Arnavut sosyo-kültürel yaşantısı içerisinde bir merkez görevi görmüştür. Bu doğrultuda İstanbul'da Arnavutların faaliyetlerine dair Osmanlı Devlet Arşivleri'nde bulunan belgeler en önemli kaynaklardır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hazırlanmış olan Salnâmeler birer yıllık olarak Arnavut vilayetlerinin genel durumları ve İstanbul'daki faaliyetlerine dair bilgiler içermesinden dolayı bu çalışmanın önemli kaynakları arasındadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Parlamentosunda görüşülen konuların kayıtlarının tutulduğu *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri* ise Birinci Meşrutiyet (1876-1878) ve İkinci Meşrutiyet dönemleri (özellikle çalışmanın konusu itibariyle 1908 yılından 1912 yılına kadar olan cerideler) için dikkatle ele alınan temel belgeler arasında yer almışlardır. Bu belgeler hem Prizren Arnavut Birliği döneminin (1878-1881) aydınlatılmasına dair Arnavut mebusların faaliyetleri hem de İkinci Meşrutiyet döneminde meydana gelen olaylara dair önemli bilgiler vermektedir. Yine çalışmada temel olarak kullanılan kaynaklar arasında basın-yayın önemli bir yer tutmuştur. Özellikle İstanbul'da yayınlanmış olan Arnavut matbuatı içerisinde gazeteler inceleme konusu edilmiştir. Böylece İstanbul'da Arnavut toplumunun faaliyetleri incelenirken temel olarak Arnavut entelektüellerinin faaliyetleri bu çalışmada ele alınmıştır.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda Arnavut entelektüelleri tarafından önemli bilimsel ve edebî çalışmaların hazırlanmış olduğu bilinmektedir. Bir kısmı Bükreş'te basılmış olan bu çalışmalar arasında özellikle Şemseddin Sami Frashëri[1] ile Naim Frashëri[2]'nin çalışmaları dikkat çekmektedir. Şemseddin Sami Frashëri öncülüğünde Prizren Arnavut Birliği yıllarında Arnavut entelektüellerinin yaşadıkları toprakları yani vatanlarını savunabilmek için İstanbul'da oluşturdukları cemiyet tarafından oluşturulan bir alfabe komisyonunda kabul edilen "*İstanbul Arnavut Alfabesi*" ile kaleme alınmış olan eserler öncelikli olarak incelenmiştir. Bu eserlerden en önemlisi ise Arnavut dilinin temel ilkelerini belirlemek için kaleme alınmış olan 1879 tarihli eserdir[3]. Bu komisyonda yer alan isimler faaliyet alanları kapsamında yine bireysel olarak çok değerli çalışmalar ortaya koymuşlardı. Bu isimlerden Jani Vreto[4] ve Vasa Paşa[5] (Arnavutça literatürde Pashko Vasa) entelektüel birikimleriyle ön plana çıkmışlardı. Yine bu dönemin önemli isimlerinden birisi olarak Kostandin Kristoforidhi önde gelen yazarlardan birisiydi[6].

Bu çalışmada dönemin Arnavut kökenli entelektüellerin hazırlamış oldukları bilimsel ve edebî yayınların yanı sıra otobiyografiler ve anılar özel bir yer tutmuştur. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde çok fazla Arnavut devlet adamı ve entelektüeli yetişmişti. Bu kişilerin yazmış oldukları otobiyografilerin ve anıların ise hem Osmanlı

---

[1] Şemseddin Sami Frashëri'nin *Altı Fasıldan İbaret Fâcia, Besâ Yahut Ahde Vefâ, Tasvir-i Efkâr Matbaası,* İstanbul 1292 (M. 1875); *Aile*, 1880; *Hafta*, H. 1298 (M. 1881); *Kamus-i Fransevi*, İstanbul H. 1299. (1882); *Türkçeden Fransızcaya Kamus-i Fransevi*, İstanbul H. 1302. (1885); *Abatare e Gjuhës Shqipe, Bukuresht 1886; Shkronjëtores së Gjuhësë Shqip*, Bukuresht 1886; *Lisân*, Mihran Efendi Matbaası, 1886; *Deshkronja*, Bukuresht 1888; *Kâmûsü'l-A'lâm*, Birinci Cilt, Mihran Matbaası, İstanbul H. 1306. (M. 1889); *Kamus-i Arabî*, Dersaadet H. 1315. (M. 1898); *Kamus-i Türkî*, Dersaadet H. 1317. (M. 1900) isimli eserleri bu tezde inceleme konusu edilmiştir.

[2] Naim (Halid) Frashëri'nin *Tahayyülat*, Mihran Matbaası, İstanbul 1884; *E këndimit të çunave këndonjëtorje,* Bukuresht 1886; *Dëshira e vërtetë e shqiptarëve,*Bukuresht 1886; *Istoria e përgjitshme,* Bukuresht 1886; *Vjersha për mësonjëtoret e para,* Bukuresht 1886; *Bagëti e bujqësija,* Bukuresht, 1886; *Fletore e Bektashinjet*, Bukuresht 1896; *Qerbeleja*, Bukuresht 1898; *Istori e Skënderbeut*, Bukuresht 1898, isimli eserleri bu tezde inceleme konusu edilmiştir.

[3] *Alfabetare e Gjuhëse Shqip, Konstandinopojë 1879*, (Kanë bashkëpunuar për këtë abetare Jani Vreto, Sami Frashëri, Koto Hoxhi, Pashko Vasa).

[4] Jani Vreto'nun *Numaratoreja*, Bukuresht 1886; *Mirëvijetija*, Bukuresht 1886,isimli eserleri bu tezde inceleme konusu edilmiştir.

[5] Vasa Paşa'nın birçok eseri bulunmakla beraber bu tezde özellikle "*Arnavutluk ve Arnavutlar Hakkında Mütâlaât*, Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye, İstanbul 1297 (1880)" isimli eseri üzerinde durulmuştur. Bu eserin yayınladığı dönemde Batı dillerinde çevirileri yapılmıştı. Bunlar, Wassa Effendi, *La verite sur L'Albanie et les albanais,* Paris 1879; *The Truth on Albania and the Albanien*, Historical and Critical Issues, London 1879. *Albanien und die Albanesen*. Eine historisch-kritische studie, Berlin 1879.

[6] Kostandin Kristoforidhi, *Gramatiki tis Albanikes Glosses,* Konstantinopoli 1882.

tarihi hem de Arnavutluk tarihi açısından ayrı bir önemi vardı. Birinci Meşrutiyet anayasasının askıya alınmasının ardından İstanbul'da anayasanın tekrar yürürlüğe konulmasını amaçlayan bir hareket olarak ortaya çıkan "*İttihad-i Osmanî*" cemiyetine dair önemli bilgiler içeren İbrahim Temo'nun anıları[7], İkinci Meşrutiyet dönemine dair önemli bilgiler bulunan Avlonyalı İsmail Kemal Bey'e ait olan hatıratı[8], Avlonyalı Süreyya Bey'e ait olan ve Osmanlı sonrası Arnavutluk'ta yaşananlara dair bilgileri de içeren eser[9], Avlonyalı Süreyya Bey'in oğlu olan ve 28 Kasım 1912 tarihinde Avlonya'da Arnavutluk'un kuruluş bildirgesini okuyan kişilerin arasında yer alan Avlonyalı Ekrem Bey'in anılarını anlattığı eseri[10], İstanbul ile ilgili bilgiler veren ve özellikle Osmanlı sonrası Arnavutluk tarihini anlatan Müfid Bey Libohova'nın eseri[11], İkinci Meşrutiyet dönemi olaylarını anlatan Debre mebusu Basri Efendi'nin eseri[12] Arnavutluk tarihini ve İstanbul'da yaşayan Arnavutların sosyo-kültürel faaliyetlerin anlaşılması için son derece önemli eserlerdir. Bu eserlerden bazıları İkinci Meşrutiyet dönemi İstanbul Meclis-i Mebusanı'nda mebusluk yaptıktan sonra 28 Kasım 1912 tarihinde kurulan modern Arnavutluk Devleti kadrolarında yer almış kişilere ait oldukları için ayrıca değerli eserler olarak dikkat çekmektedir.

Konu ile ilgili önemli bilgileri içermesi açısından Osmanlı dönemi tarih kaynakları temel kaynaklar içerisinde yer almaktadır. Bunlar arasında tarih sırası olarak şunlar bulunmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa tarafından 40 tezkire halinde yazılan "*Tezakir-i Cevdet*" isimli eserin ilk 12 tezkiresi Tanzimat devrinin bir kısım olaylarını tafsilâtlı bir biçimde anlatmaktadır[13]. Sultan II. Abdülhamid dönemi İstanbul Yıldız Sarayı'nda oluşan yaşantıyla ilgili yazılan kaynaklardan ise mabeyn başkâtibi Tahsin

---

[7] İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 no'lu üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 1987.

[8] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, (Ed. Sommerville Story), (Çev. Adnan İslamoğulları – Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

[9] Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, (Haz. Abdulhamit Kırmızı), Klasik Yayınları, Ekim 2009.

[10] Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

[11] Mufid Bej Libohova, *Politika ime ndë Shiperi, 1916-1920*, Shtëpia e Librit Ombra GVG, Tiranë 2004.

[12] Debre Mebusu Basri, *Arnavutluk ve Buhran-ı Osmanî*, (Haz. Suat Mertoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

[13] Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir (1-12), (Yayınlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi, Ankara 1991.

Paşa'nın hatıralarında Arnavutlar ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir[14]. Ardından İkinci Meşrutiyet dönemine giden süreçte Arnavutların rollerini anlatan bazı eserler de bu çalışmada temel eserler olarak ele alınmıştır. Bu eserler arasında Resneli Niyazi Bey'e ait olan ve içerisinde Arnavutlarla ilgili özellikle de Bayram Fehmi Bey (Bajo Topulli) ile kardeşi Çerçiz Topulli ile ilgili önemli bilgiler veren hatıratı[15], Süleyman Külçe'nin Firzovik Olayları ile ilgili temel kaynaklardan birisi olan eseri[16] bu sürecin aydınlatılmasında önemli eserler olarak ön plana çıkmışlardır. İkinci Meşrutiyet döneminin ilanından sonra yaşanan olayları inceleyebilmek için Abdurrahman Şeref Efendi'nin eseri[17], Arnavut mebusların konumunu anlayabilmek açısından Prens Sabahattin Bey'in eseri[18] temel eserler olarak faydalanılan eserler arasında yer almıştır.

2. Arnavut Akademisinde Yapılan Çalışmalar

Osmanlı başkenti İstanbul'da Arnavutların sosyo-kültürel yaşantılarına dair sonraki dönemlerde yazılmış sınırlı kaynaklar bulunmakla beraber Arnavut, Türk ve Batılı araştırmacılara ait önemli araştırma eserlerden de bu çalışmada faydalanılmıştır. Eserlerinden faydalanılan önemli Arnavut araştırmacılardan birisi İstanbul doğumlu olan Kristo Frashëri'dir. Kristo Frashëri çalışmalarıyla Arnavut tarih yazımının temel taşlarını oluşturması açısından son derece önemli bir isimdir[19]. Yine çalışmada Stavro Skëndi'nin çalışmaları özellikle kullanılan araştırma eserleri arasında yer almıştır.

---

[14] Esbak Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları,* Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.

[15] *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı – (Hâtırat-ı Niyazi), 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar*, (Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı), Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.

[16] Süleyman Külçe, *Firozvik Toplantısı ve Meşrutiyet*, (Haz. İsmail Dervişoğlu – İsmail Küçükkılınç), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013.

[17] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* (Haz. Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

[18] Prens Sabahattin, *Görüşlerim: Teşebbüs-i Şahsî ve Tevsî'-i Me'zûniyet Hakkında Bir İzah, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah, İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer) Buruc Yayınları, İstanbul 1999.

[19] Kristo Frashëri, *The History of Albania, (A Brief Survey),* Tirana 1964; Kristo Frashëri, *Historia e Popullit Shqiptar - I,* (Hartuar Selim Islami – Kristo Frashëri), Botimit të Universiteti Shtetërori Tiranës, Instituti Historisë dhe i Gjuhësisë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1979; Kristo Frashëri, "Frashëri Abdyl (1839-1892)", *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, Tiranë 1985; Kristo Frashëri, *"Zhvillimi Ekonomik dhe Shoqëror i Shqipërisë Gjatë Shek. XIX – Fillimi i Shek. XX", Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,*Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002; Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)",*Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*.

Stavro Skëndi'nin *"The Albanian National Awakening 1878-1912"* eseri önemli bir müracaat eseridir. Bununla beraber Stavro Skendi'nin İstanbul Robert Kolej mezunu olduğu ve sonrasında yerleşmiş olduğu New York'ta akademik çalışmalarını yürütürken eserlerini genellikle İngilizce olarak verdiği görülmektedir[20]. Bu çalışmada faydalanılan Arnavut araştırmacıların kaynakları açısından biyografik çalışmalarına başvurulan Zija Xholi'nin çalışmaları önemli müracaat eserleri olarak Osmanlı ve Arnavut tarihi açısından değerli çalışmalardır[21]. Bu çalışmada yine önemli bir Arnavut tarihçisi olan Kristaq Prifti'nin çalışmalarından istifade edilmiştir. Kristaq Prifti'nin eserleri özellikle Prizren Arnavut Birliği dönemi ile ilgili ilginç bilgiler içermektedir. Siyasî tarih açısından incelenmesi gereken yazarlardan birisi olarak bu çalışmada görüşlerinden istifade edilmiştir[22]. Arnavutlar üzerine yazılan eserlerinden İstanbul'da yaşayan Arnavutların faaliyetlerine dair görüşlerinden faydalanılması gereken Arnavut tarihçisi Gazmend Shpuza yine önemli bir yazar olarak öne çıkmıştır[23]. Bu araştırmada bir diğer

---

[20] Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1967;Stavro Skendi, "The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development", *Sudöst Forschhungen: Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Sudöstteuropas*, Munich: Oldenburg 1960; Stavro Skendi, "Language as a Factor of National Identity in the Balkans of the Nineteenth Century", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 119, No. 2, 1975; Stavro Skendi, "The Millet System and its Contribution to the Blurring of Orthodox National Identity in Albania", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, (Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis), Volume I: The Central Lands, Holmes & Meier Publishers, Inc, New York –London 1982.

[21] Zija Xholi, *Sami Frashëri, Vepra IV*, Rilindja Prishtinë 1978; Zija Xholi, "Sami Frashëri", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë 2002; Zija Xholi, "Naum Veqilharxhi dhe Rilindja Kombëtare Shqiptare", *Naum Veqilharxhi – Jeta dhe Vepra e tij*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2007.

[22] Kristaq Prifti, Lidhja Shqiptare e Prizrenit ne Dokumentet Osmane (1878-1881), Kombinati Poligrafik, Tirane 1978; Kristaq Prifti , "Ngritja e Lëvizjes për Autonomi (1896-1900) Lidhja Shqiptare e Pejës (1899-1900), *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002; Kristaq Prifti, "Shtypi", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*; Kristaq Prifti, "Rritja e Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në Vitet 1901-1908", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*; Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*; Kristaq Prifti, "Manastir", DİA, C. 27, Ankara 2003; Kritstaq Prifti, "Nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit të Pavarësia e Shqipërise dhe e Kosovës", *Studime Historike*, Nr. 1-2/2008, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009.

[23] Gazmend Shpuza, "Hasan Tahsini-rilindas i shquar dhe shkencëtar i madh", *Buletini shkencor*, nr, 1, IL, Shkodër 1987; Gazmend Shpuza, "Mbledhja e Kuvendit të Prizrenit dhe aktet e para të tij", *Studime Historike*, Nr. 3-4, Tiranë 1998; Gazmend Shpuza, "Arnavutlar ve Jöntürk Devrimi", *Osmanlı*, C. 2 (Siyaset), (Editör: Güler Eren, Yayın Kurulu Başkanı: Halil İnalcık), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999; Gazmend Shpuza, "Diskutimet dhe Vendimet e Kongresit të Dibrës (1909)", *Gjurmime Albanologjike – Seriae Shkencave historike*, 31-32, 2001-2002, Prishtinë 2003; Gazmend Shpuza,

Arnavut araştırmacı olarak alana çok önemli katkılar sunan Shaban Çollaku (Şaban Çolaku)'nun çalışmaları önemli eserler arasındadır[24]. İstanbul'da yaşayan Arnavut entelektüellerin Arnavut dili ve edebiyatı ile ilgili faaliyetlerini anlatan eserler yine bu çalışmanın önemli kaynakları arasında yer almıştır. Arnavut akademisinde Arnavutların kökeni ve dilinin tarihini araştıran bu araştırmacılardan özellikle Shaban Demiraj'ın eserleri bu çalışmada temele alınmıştır[25]. Yine İstanbul Arnavut Alfabesi ve bu alfabeyi oluşturan Cemiyet ile ilgili eserler kaleme alan Hysni Myzyri'nin eserleri ilgili alanda esas kaynaklar arasında ele alınmıştır[26]. Hem tarih hem de dil sahasında önemli tartışmaları gündeme getiren ve Arnavut tarih yazımına büyük katkıları olan Hasan Kaleshi'nin eserlerinden bu çalışmada özellikle yararlanılmıştır[27]. Ayrıca İstanbul'da Arnavutlar ile ilgili önemli çalışmalar ortaya koymuş olan ve Arnavutluk'ta Osmanlı çalışmalarının öncü isimlerinden olan Dritan Egro'nun eserleri bu çalışmanın önemli kaynak eserlerini meydana getirmiştir. Halil İnalcık'ın da öğrencilerinden olan Dritan Egro'nun çalışmalarının Osmanlı dönemi Arnavutluk tarihi için bilimsel olarak özel bir önemi vardır[28]. Arnavutluk'ta Osmanlı araştırmaları denildiği zaman akla gelen ilk

---

"Pashko Vasa dhe Lidhja Shqiptare e Prizrenit", *Studime Historike,* Nr. 1-2/2008, (Kryeredaktor: Beqir Meta), Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009.

[24] Shaban Çollaku, "Sami Fashëri si Krijues dhe Kritik Letrar", *Studime Filologjike,* Akademia e Shkencave e Rebuplikës së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë 1982; Shaban Çollaku, *Mendimi Iluminist i Sami Frashërit*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1986; Şaban Çolaku, İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine, XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, TTK Yayınları, Ankara 1994.

[25] Shaban Demiraj, *Gjuha Shqipe dhe Historia e Saj*, Rilindja, Prishtinë 1989; Shaban Demiraj, *Prejardhja e Shqiptarëve në Dritën e Dëshmive të Gjuhës Shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Shtëpia Botuese "Shkenca", Tiranë 1999; Shaban Demiraj, *The Origin of the Albanians (Linguistically Investigated)*, Academy of Sciences of Albania, Tirana 2006; Shaban Demiraj, *Epiri, Pellazgët, Etruskët dhe Shqiptarët*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2008.

[26] Hysni Myzyri, *Shoqëri e të Shtypurit Shronja Shqip*, Shtëpia Botuese "8 Nëntori", Tiranë 1979; Hysni Myzyri, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*,Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

[27] Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqip në Stamboll,* Seperat nga Gjurmime Albanologjike, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1969; Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shqiptarëve në Dituritë Islame,* Logos-A, Shkup – Prishtinë – Tiranë, 2013; Hasan Kaleshi, "Sami Frashëri në Letërsinë dhe Filologjinë turke, *Gjurmime albanologjike*, Nr. 1, Prishtinë 1968; Hasan Kaleshi, "Türkler'in Balkanlar'a Girişi ve İslâmlaştırılma: Arnavut Halkının Etnik ve Millî Varlığının Korunmasının Sebepleri", *Tarih Enstitütüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

[28] Dritan Egro, *Arnavutluk Topraklarına Ait Osmanlı Kanunnameleri Üzerine Sosyo-Ekonomik Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Özer Eregenç, Ankara 1997; Dritan Egro, Islam in Albanian Lands During the First Two Centuries of the Ottoman Rule,(The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Doctor of Philosophy in History), Ankara January 2003; Dritan Egro, "Arnavutluk'ta Osmanlı

isimlerden bir diğeri olan Ferit Duka'nın eserleri de bu çalışmanın ortaya çıkmasında önemli başucu eserler arasındadır[29].

3. Türk Akademisinde Yapılan Çalışmalar

Türk akademisinde Arnavutluk ile ilgili başlangıçta yüzeysel çalışmalar olduğu görülmekle beraber zaman içerisinde bazı esaslı çalışmaların yapılmış olduğu belirtilmelidir. Ayrıca Türkiye'de Arnavutluk ile ilgili akademik ilginin son dönemlerde artmış olduğu ve önemli çalışmaların meydana geldiği bilinmektedir. Türk akademisinde Arnavutluk ile ilgili ilk çalışmaları yapan kişiler arasında Süleyman Külçe'nin eserleri dikkat çekmektedir[30]. Ancak yüzeysel olarak bilgilerin yer aldığı bu eserin ardından Türk tarihinin her alanında önemli bir metodoloji ve tarih disiplini oluşturmuş olan Halil İnalcık tarafından önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada Halil İnalcık'a ait olan birçok eserden faydalanılmıştır[31]. Bunlar arasında Arnavutluk'ta uygulanan Osmanlı tahrir sistemini anlatan çalışma olarak *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* isimli çalışmanın neşredilmesi ilk dönem Arnavut – Osmanlı ilişkileri açısından son derece değerlidir. Yine bu dönemde Arnavutluk'tan gelerek Türk akademisinde önemli çalışmaları meydana getirmiş olan Necip P. Alpan'dan bahsetmek gerekir. Necip Alpan tarafından yapılan ve birbirini takip eden üç çalışmanın ayrı bir değeri vardır. Bu üç eserin bundan sonra yapılacak olan Arnavutluk çalışmalarında

---

Çalışmaları", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler,* TTK, Ankara 2002, ve diğer eserleri.

[29] Ferit Duka, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusun İslamlaşması Süreci Üzerine Gözlemler", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 2, Ankara Ocak 1991; Ferit Duka, "Fasada Bregdetare e Shqipërisë Osmane Qyteti i Vlorës Gjatë Shek. XVI – XVII", Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri 4-7 Dhjetor 2003, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007; Ferit Duka, "Lidhja e Prizrenit në Kontekstin e Marrëdhënieve shqiptaro-osmane", *Studime Historike*, 1-2, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009; Ferit Duka, "The Ottoman Conquest", *Kosova: A Monographic Survey,* Academy of Sciences and Artsof Kosovo, Prishtina 2013.

[30] Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir Yayınları, İzmir 1944.

[31] Halil İnalcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", *DİA*, C. XXII, İstanbul 1953; *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (Neşreden: Halil İnalcık), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987; *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân, İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444), Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, (Haz. Halil İnalcık - Mevlûd Oğuz), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

temel referans olarak genellikle kullanıldığı görülmektedir[32]. Bununla beraber daha sonraki bir süreçte Arnavutluk çalışmaları alanında Nuray Bozbora ve Bilgin Çelik tarafından yapılan çok değerli çalışmalar ortaya çıkmıştır. İlk olarak daha geniş bir zaman dilimini incelemesi ve daha önceki bir tarihte yazılması açısından Nuray Bozbora'nın çalışmalarından bahsetmekte fayda vardır. Nuray Bozbora doktora tezini kitap olarak yayınladığı eseri ve makaleleri ile Türk akademisinde önemli bir ses getirmiştir. Nitekim bu eser Arnavutça olarak da yayınlanmıştır[33]. Nuray Bozbora ile benzer tarihlerde önemli bir tez meydana getiren Bilgin Çelik ise İttihatçılar ve Arnavutlar arasındaki ilişkileri incelemesi açısından alana büyük bir katkı sunmuştur. Yine Bilgin Çelik'e ait önemli makale ve bildirilerin de yayınlandığına şahit olmaktayız[34]. Benzer dönemlerde İkinci Meşrutiyet döneminde Arnavutların faaliyetlerini anlatan Banu İşlet Sönmez'in eserinin alana önemli bir katkı sunduğu ortadadır[35]. Bektaşiler üzerine araştırmalar yapan Fahri Maden ise Arnavutluk'ta Bektaşilik inancı ve bu inancın kurumsallaşmasıyla ilgili bilgileri içeren önemli eserler vermiştir[36]. Yine son dönemde Arnavutluk üzerine yaptığı çalışmalarla özellikle de biyografi tarzı çalışmalara yönlendiği görülen Said Olgun'un çalışmalarının bu alanda yapılacak yeni çalışmalar için referans olduğunu belirtmek gerekir[37]. Son olarak ise

---

[32] Necip P. Alpan, *Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk*, Kardeş Yayınları, Ankara 1975.; Necip Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Çağdaş Basımevi, Ankara 1978; Necip P. Alpan, *Albanolojinin Işığında Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu?*, Bildiri, Ankara 1979.

[33] Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997; Nuray Bozbora, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, (Der. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ), C. I, Karam Yayınları, Ankara 2006; Nuray Bozbora, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1: Tarih, (Ed. Bilgehan Atsız Gökdağ- Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Baskı: 2, Ankara 2013; Nuray Bozbora, "Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası*, (Balkanlar Özel), C. 14, Sa. 1, 2008.

[34] Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul 2004; Bilgin Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2019; Bilgin Çelik, "Jön Türk Hareketi İçinde Arnavut Aydınların Rolü", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 115, Temmuz 2003; Bilgin Çelik, "Geleneksel Yapı ile Modernite Arasında Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk'ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları", *Studies of The Ottoman Domain*, C. 4, S. 7, Samsun 2014.

[35] Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

[36] Fahri Maden, *Bektaşi Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, TTK Basımevi, 2013; Fahri Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci", *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajanı Başkanlığı (TİKA) Avrasya Etüdleri Dergisi*, C. 39 Sa. 1, Ankara 2011; Fahri Maden, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", *Avrasya Etüdleri*, 44/2013-2.

[37] Said Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878-1912)*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016; Said Olgun, "Contributions Albanian Diaspora in Romania to the Development of Albanian Nationalism in the Last Quarter of Nineteenth Century", *Glimpses of Balkan Cultural History*, (Ed.

özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde yayınlanan İstanbul basını üzerinden Arnavut dili alfabesi ve eğitim çabaları üzerine önemli bir çalışmanın meydana çıkmış olmasını sağlayan Mesut Yavaş'ın araştırmalarından bu tezde faydalanılmıştır[38]. Genel olarak bu açıklamaları yaptıktan sonra Türk akademisinde özellikle Şemseddin Sami Frashëri ismi üzerine önemli araştırmaların yapılmış olduğu görülmektedir. Bu eserlerin tümünden burada bahsedilmemekle beraber Arnavut tarih yazımında Arnavut ulusçuluğu ile ilişkilendirilen bazı eserleri üzerine yapılmış çalışmalardan bahsedilecektir. Bu çalışmalar hakkında ise özellikle Bülent Bilmez'in yapmış olduğu araştırmalar dikkat çekmiştir[39]. Son olarak ise yine Şemseddin Sami Frashëri'nin faaliyetleri ile ilgili olarak yazılar kaleme almış olan Yüksel Topaloğlu'nun çalışmalarının bu alan için özel bir

---

Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 27-42. ; Said Olgun, "Bir Jön Türk ve Arnavut Milliyetçisi: Derviş Hima (1872-1928)", *History Studies*, Vol. 10, S. 10, Aralık 2018, s. 208-209.; Said Olgun, "Beyram Fehmi Bey/Bajo Topulli (1867-1930): Öğretmenlikten Çeteciliğe Çetecilikten Kaymakamlığa Bir Arnavut Milliyetçisinin Sıra Dışı Hayat Öyküsü", *History Studies,* Vol. 10, Issue: 1, February 2018; Said Olgun, "Bir Arnavut Milliyetçisi: Şahin Kolonya (1867-1917)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 12, Temmuz 2018; Said Olgun, "Katolik Bir Osmanlı Bürokratı ve Arnavut Milliyetçisi Paşko Vasa (1825-1892)", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 8, Sa. 2, Aralık 2019.

[38] Mesut Yavaş, *Türk Basınına Göre Arnavutça Eğitim ve Alfabe Tartışmaları (1908-1912)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ercan Karakoç, İstanbul 2016;Ercan Karakoç -Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi", *Belleten*, C. 82, S. 294, TTK Yayınları, Ankara 2018; Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınına Göre Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Islahat Heyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri", *Route Educational and Social Science Journal*, Vol. 3 (5), Aralık 2016; Mesut Yavaş, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasından Yansımalar: Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi ve Arnavut Öğrenciler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 71, Kütahya 2022. Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maârif Mahfilinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi (ABAD)*, C. 5, S. 10, Tekirdağ 2022.

[39] Bülent Bilmez, "Sami Frashëri or Semseddin Sami?: Mythologization of an Ottoman Intellectual in the Modern Turkish and Socialist Albanian Historiographies Based on Selective Perception, *Balkanologie, Revue d'etudes pluridisciplinaires*, Vol. VII, no. 2, decembre 2003; Bülent Bilmez, "Sami Frashëri apo Shemseddin Sami", (Përkthyer: Artan Puto), *Përpjekja* IX, 2003; Bülent Bilmez, "Şemsettin Sami mi Yazdı Bu 'Sakıncalı' Kitabı?, Yazarı Tartışmalı Bir Kitap: Arnavutluk Neydi, Nedir ve Ne Olacak? (1899)", *Yeni Yaklaşımlar*, S. 1, 2005; Bülent Bilmez, "Bir Kitabın Kopardığı Küçük Fırtına: Yazarı Tartışmalı Bir Kitap Hakkında Arnavutluk ve Türkiye'deki Tartışmalarda Milliyetçi Retorik", *Müteferrika Dergisi*, S. 29, 2006; Bülent Bilmez, "Şemseddin Sami Frashëri'nin Bazı Metinlerinde Arnavut ve Türk "Biz"inin İnşasına Katkıda Bulunan Otoktonluk ve Köken Mitleri", (Çev. Veysel Öztürk), *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebî Kültür*, (Haz: Mehmet Fatih Uslu - Fatih Altuğ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014; Bülent Bilmez – Nathalie Clayer, "A Propospographic Study on some 'Albanian' Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, (Ed. Christoph Herzog – Malek Sharif), Istanbuler Texte Und Studien Herausgegeben Vom Orient-Institut Istanbul, Würzburg 2016.

değer taşıdığını belirtmek gerekmektedir[40]. Yapılan değerlendirmelerden görüldüğü üzere Arnavutlar ile ilgili yapılan araştırmaların sayısı her geçen gün artmaktadır.

4. Batılı Yazarların Çalışmaları

Osmanlı döneminde Arnavutların durumu ve Osmanlı-Arnavut ilişkileri yabancı yazarların ilgisini çekmiş olup İstanbul'da Arnavutların oluşturdukları sosyo-kültürel faaliyetlere dair yardımcı olabilecek birçok araştırma eseri eleştirel bir gözle incelenmiştir. Bu yazarların başında Fransa'da akademik faaliyetlerini yürüten araştırmacı Nathalie Clayer gelmektedir. Nathalie Clayer'in eserleri Osmanlı dönemi Arnavutların sosyo-kültürel durumlarını birçok açıdan ele alması bakımından öne çıkmaktadır[41]. Yine eserlerinde İstanbul'da yaşayan Arnavutlar üzerine bilgiler veren Kanada doğumlu Alman araştırmacı Robert Elsie'nin Arnavut toplumu ile ilgili önemli çalışmalar yaptığı görülmektedir[42]. Alman akademisinde Arnavutlar üzerine ilgisini yoğunlaştırmış olan önemli isimler bulunmaktadır. Bunlardan bir diğeri olan Peter Bartl'ın İstanbul'da yaşayan Arnavutların faaliyetlerine dair değerli bilgiler verdiği görülmektedir. Eserinde Bektaşilik ve İslamlaşma ile ilgili bilgiler dikkat çekici görünmektedir[43]. Konu ile ilgili Amerika Bileşik Devletleri Baylor Üniversitesi'nde

---

[40] Yüksel Topaloğlu, *Şemsettin Sami, Süreli Yayınlarda Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları İnceleme Metin*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012; Yüksel Topaloğlu, "Bir Töre Oyunu: Besa Yahut Ahde Vefa", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, Edirne Haziran 2013; Yüksel Topaloğlu, "Şemsettin Sami'ye İsnat Edilen Arnavutluk Neydi, Nedir, Ne Olacak? Adlı Eser Üzerine Bir Tartışma", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 10, Edirne 2015.

[41] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2013; Nathalie Clayer, "Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Şubat 1994.; Nathalie Clayer,"The Albanian students of the Mekteb-i Mülkiye: Social networks and trends of thought", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, (Ed. Elisabeth Özdalga), London and New York, 2005; Nathalie Clayer, "Investing in the Intellectual Capital: The Kadı of Gjirokastër and Libohova and their Descendants", *dans Prooceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans*, Tirana, 4-7 December 2003, IRCICA, Istanbul 2006; Nathalie Clayer, "The Dimension of Confessionalisation in the Ottoman Balkans at The Time of Nationallisms", *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation Building*, (Ed. Hannes Grandits – Nathalie Clayer – Robert Pichler), I. B. Tauris, London 2011; Bülent Bilmez – Nathalie Clayer, "A Propospographic Study on some 'Albanian' Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, (Ed. Christoph Herzog – Malek Sharif), Istanbuler Texte Und Studien Herausgegeben Vom Orient-Institut Istanbul, Würzburg 2016.

[42] Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, Second Edition, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Toronto, Plymouth, 2010; Robert Elsie - Bejtullah Destani, *Kosovo: A Documentary History, From the Balkan Wars to World War II*, Published I. B Tauris, London-New York 2018.

[43] Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketi Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, (Çev. Ali Taner), Bedir Yayınları, İstanbul 1998.

dersler vermiş olan George W. Gawrych'nin eserlerinden de bu çalışmada istifade edilmiştir. Osmanlı döneminde Arnavut toplumunun tarihi ile ilgili doğrudan toplum ismiyle yapılmış bir çalışmanın yazarı olarak George W. Gawrych'nin eserlerinin bu çalışma için ayrı bir önemi vardır[44]. Yine İstanbul Arnavutları ile ilgili Frances Trix'in önemli çalışmaları olduğunu belirtmekte fayda vardır. Frances Trix çalışmalarında dil ve alfabe konusu üzerine yoğunlaşmış olmasıyla özel bir yer edinmiş olup İstanbul Arnavut alfabesini incelemesi açısından değerli eserler ortaya koymuştur[45]. Konu ile ilgili yine Batılı araştırmacılardan üzerinde durulması gereken bir isim olarak Edwin E. Jacques'in çalışmasından faydalanılmıştır[46]. Yine İkinci Meşrutiyet dönemi İstanbul Arnavutları üzerine önemli bilgiler veren ünlü tarihçi Feroz Ahmad'ın eserinden bu çalışmada yararlanılmıştır[47].

[44] George W. Gawrych, *The Crescent And The Eagle: Ottoman Rule Islam and The Albanians: 1874-1913*, London 2006. (George W. Gawrych, *Hilal ve Kartal: Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar*, (Çev. Ali Fahri Doğan), Selenge Yayınları, İstanbul 2021); George W. Gawrych, "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800-1912", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 4, 1983.

[45] Frances Trix, "Alphabet Conflict in the Balkans: Albanian and the Congress of Monastir", *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 128, Issue. 1, 1997; Frances Trix, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 31, No. 2, Cambridge University Press, 1999.

[46] Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland&Company, Inc. Publishers Jefferson, North Carolina and London 1995.

[47] Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs: 1908, 1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2014.

B. Arnavutlar ve Osmanlı ile İlk Temasları

Sosyolojik açıdan sosyo-kültürel bir yapı analizi yapabilmek için öncelikle bir toplumun veya organizasyonun içerisinde yer alan unsurların birbirileriyle münasebetleri üzerine açıklamalarda bulunmak gerekmektedir. Bunun için konuya Osmanlı Devleti ile Arnavutlar arasında yaşanan ilk temaslar ve bu temaslar esnasında meydana gelen olaylar anlatılarak başlanacaktır. Bilindiği üzere kültür, bir toplumun dinsel, dilsel, bilimsel, sanatsal, ahlakî, teknik, devlet idare şekli, siyasî ve estetiksel gibi bir dizi olguların üzerine yaşantılarıyla oluşmaktadır. Bu açıdan Arnavut ulusunun kökeni ve tarihî özellikleri üzerinde odaklanacak olursak Arnavutların kökeni ile ilgili bazı uzun tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren önde gelen tarihçiler, arkeologlar ve dilbilimciler Arnavutların kökenleri ve konuştukları dil ile ilgili bir dizi tartışma ortaya koymuşlardır. Bu tartışmaların neticesinde Balkan coğrafyasının en eski halklarından olan Arnavutların İlir veya Trak kökenli olabileceği yönündeki varsayımlar daha güçlü bir şekilde kabul görmüş ve İlir kökenli oldukları tezi daha hâkim bir kabul almıştır[48]. Özellikle dilbilimsel incelemenin bunu doğruladığı kabul edilmiştir[49]. Balkan tarihi üzerine yapılmış çalışmalar Arnavut halkının İlirya kökenli bir halk olduğunu göstermektedir[50]. Türk akademisinde de bu tez kabul görmüştür[51]. İlirlerin kökeninin ise Balkan coğrafyasının en eski yerleşimcileri olarak Makedonlar, Trakyalılar, Frigler gibi kabilelerle beraber Pelasg ortak mitine dayandığı varsayılmaktadır[52]. Diğer eski çağlardaki halklar gibi İlirlerin kökenleri de efsanelerle kaydedilmiştir.

---

[48] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavud", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, Mihran Matbaası, İstanbul 1306 (1889), s. 144.

[49] Rexhep Ismajli, "Origjina e Gjuhës Shqipe", *Çështje Të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur Në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985*, Prishtinë 1987, s. 45.

[50] Johann Georg von Hahn, *The Discovery of Albania, Travel Writing and Antropology in the Nineteenth – Century Balkans,* (Selected texts introduced and translated from the German by Robert Elsie), I. B. Tauris &Co. Ltd., 2015, s. 8-9 ; ayrıca bkz.: Johann Georg von Hahn, *Albanesische Studien*, 1854.

[51] Nuray Bozbora, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1: Tarih, (Ed. Bilgehan Atsız Gökdağ – Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Baskı: 2, Ankara 2013, s. 260.

[52] Shaban Demiraj, *Epiri, Pellazgët, Etruskët dhe Shqiptarët*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2008, s. 29.

Balkan Yarımadası'nın en eski halkları olarak İlirler ile beraber Traklar ve Helenler gösterilmektedir. Bu halklardan Balkan coğrafyasının güneyinde Helenler, doğusunda Traklar ve batısında İlirlerin varlık gösterdikleri bilinmektedir[53]. İlirler M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren İyon Denizi sahiline yerleşen Yunan kolonileri ile karşılaşmışlar ancak bu kültürün etkisinde kalmayarak dillerini ve etnik kimliklerini korumayı başarmışlardı[54]. Balkanların özellikle Güneybatısı ve Adriyatik sahili İliryalılar tarafından yurt edinilmişti. İlir kabileleri Balkan coğrafyasında patriarkal unsurlar olarak aralarında sürekli çatışmalar yaşayan bağımsız kabileler topluluğu halinde yaşamışlardı. Bilinen tarihin eski sayfaları arasında yer alan İlirler birçok kabile isimleri ile tanımlanmaktadır. Arnavut tarih yazımına göre bu kabilelerden birisi olan "*Albanët*" (Albanlar) kabilesi günümüz Arnavut topluluklarının Kruja (Akçahisar) şehri civarında yaşıyorlardı[55]. Ayrıca Dardanialılar kadim topluluklar arasında önemli bir unsur olmuşlardı[56]. İlir topraklarına M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Romalılar gelmişlerdir. Romalıların bölgede egemenlik kurması sonrasında ise İlirya Krallığı son bulmuştur. Roma İmparatorluğu bir müddet coğrafya üzerinde egemen olduktan sonra Roma İmparatorluğu'nun kendi içerisinde yaşadığı kriz dönemi ile beraber ikiye bölünmesinin ardından İlir coğrafyasının Doğu Roma egemenliğinde kaldığı görülmektedir. Bu coğrafya V. yüzyılın sonlarından itibaren Slavların istilası altında kalmış ve tüm Balkan Yarımadası'nın haritasında önemli değişiklikler görülmüştür[57]. Slav istilalarının ardından devam eden Avar ve Bulgar akınları ise Balkan Yarımadası üzerinde temelden bazı değişikliklerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Tarihî kaynaklarda genellikle tekrar eden bilgilere göre bu tarihlerden XII. yüzyıla kadar Arnavutların tarih sahnelerinde görülmediği kaydedilmektedir.

---

[53] Selim Islami, "Ilirët", *Historia e Popullit Shqiptar - I,* (Hartuar Selim Islami – Kristo Frashëri), Botimit të Universiteti Shtetërori Tiranës, Instituti Historisë dhe i Gjuhësisë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1979,s. 44-46.

[54] Rexhep Doçi, *Onomastikë Ilire – Shqiptare në Ballkan*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2006, s. 25-28.

[55] İlir kökenli kabileleri ayrıntılı bir şekilde incelemek için bkz: Selim Islami, "Banorët e Lashtë të Vendit Tonë Ilirët", *Historia e Popullit Shqiptare – I,* s. 46.

[56] Edi Shukriu, "Prehistory and Antiquity Ages", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013, s. 142-143.

[57] Skënder Anamali, "Ilirët dhe Shqiptarët / Les Illyriens et les Albanais", *Ilıria*, Année 1990, s. 14-15.

İlir coğrafyasında Doğu Roma İmparatorluk düzeninin VI. yüzyıldan itibaren yerleşmesi sonrasında ve X. yüzyıl başında Bulgar gücünün kırılmasına kadar olan dönemde Doğu Roma yönetiminin idaresinde askerî-feodal bir yönetim tarzı oluşturulmuştu. Böylece İlirya coğrafyasının kuzey kısımlarında Slav etkisi ve bunun getirdiği barbar toplumsal düzen varlığını sürdürürken Doğu Roma egemenliğinin kurulduğu güney kesimlerde ise yeni bir imparatorluk düzeninin etkisi görülmektedir. Doğu Roma egemenliği altında olan bu bölge topraklar önce "*Thema*" adı verilen idarî bölgelere ayrılmış her bölge ise Dük'lüklere bağlanan eyaletlere bölünmüştü[58]. En önemlilerden birisi olan Dyrrhachium bir süre Bulgar Devleti'nin bir parçası olmuşsa da XI. yüzyılın başında tekrar Doğu Roma'nın eline geçmişti. Bu dönemde İşkodra Gölü'nün güneyindeki arazi ile Doğu Roma İmparatorluğu'nun Adriyatik kıyısındaki stratejik bakımdan en önemli üs bu düklüğe ait bulunuyordu[59]. İlir coğrafyası üzerinde bu istilalar gerçekleşirken İlir kabileleri kendilerini karanlık bir çağda bulmuştu. Bu karanlık çağ XI. yüzyılın sonunda Doğu Roma İmparatorluğu'nun derin bir ekonomik kriz dönemine girmesi ve buna bağlı olarak devlet hazinesinin boşalmasıyla beraber köylülerin fakirleşerek sınıfsal çatışmaların başlaması ile devam etmişti[60]. Bu şekilde çözülme sürecine giren Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı İlir coğrafyasında önemli köylü isyanlarının olduğu görülmüştü. Bu süreçte ise İlir kabilelerinden birisi olan Arbër kabilesi tarih sahnesine yeniden çıkmıştı[61].Araştırmalara göre, İlir coğrafyasında görülen Roma, Slav, Bulgar ve Doğu Roma işgalleri sonucunda bazı İlir kabileleri kimliklerini kaybetmişlerdi. Nitekim XII. yüzyılda bu İlir kabilelerinden birisi sayesinde günümüz Arnavut toplumu devamlılık gösterebilmiştir[62]. Bu devletin ardından Arnavut feodal prensliklerinin ortaya çıktıkları görülmüştür.

---

[58] Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 26-28.

[59] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 287-291.

[60] Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Tevabil Alkaç), Alfa Tarih Yayınları, Basım: 1, İstanbul 2016, s. 404.

[61] Koço Bozhori, *Dokumente të Periudhës Bizantine për Historinë e Shqipërisë (Shek. VII-XV)*, Akademia e Shkencave e Republikes Popullore Socialiste të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978, s. 54-59.

[62] Shaban Demiraj, *Prejardhja e Shqiptarëve në Dritën e Dëshmive të Gjuhës Shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Shtëpia Botuese "Shkenca", Tiranë 1999, s. 40-41.

Arnavut tarih yazımında Arnavutların ilk devlet oluşumu olarak gösterilen Arbër topluluğu İlirya kökenli "*Albanoi*" ve "*Arbanite*" kabilesi düklerle muhtemelen işbirliğine girişmişlerdi[63]. Bu yapılan işbirliğinin verdiği bir sonuç olarak kısa süre sonra yaşadıkları "*Arbanon*" bölgesinin özerkliğini ilan edilerek Arnavutlar tarih sahnesindeki yerlerini tekrar almışlardı. Yunan bilgin Claudius Ptolemy (Batlamyus) tarafından kullanıldıktan sonra neredeyse unutulmuş olan bu kelime XII. yüzyılda böylece tekrar ortaya çıkmıştı. Kaynaklara göre Arnavutluk coğrafyasının Orta ve Kuzey kesimlerinde XI. yüzyılda "*Albanon*" adlı coğrafi bir birim var olup XII. yüzyılın başlarında Kruja civarındaki bölgede yaşayan halka "*Arbën*" denilmişti. Bu teze göre, İliryalıların yaşamış oldukları toprakların bir bölümü olan yere "*Arbanon*" adı verilirken bu yerde yaşayanlara ise XII. yüzyılda "*Arbën*" adı verilmişti[64]. Bu yere Arnavutlar "*Arbënya*" veya "*Arbërya*" adını vermişlerdi. Bu isimlendirme farklılığı bir diyalekt ayrımından kaynaklanmaktaydı[65]. Arnavutluk coğrafyasında akan Shkumbi Nehri'nin kuzeyinde yaşayan Gega Arnavutları "*Arbënya*" adını kullanırlarken bu nehrin güneyinde yaşayan Toskalar ise buraya "*Arbërya*" adını vermişlerdi[66]. Bu iki adın haricinde kullanılan "*Albanya*" adı ise Avrupalı bilginler tarafından kullanılmıştı[67]. Arbër toprakları Doğu Roma kaynaklarında *Arbanon* ve/ya *Albanon*; Slav kaynaklarında *Arbanas* ve/ya *Raban*; Latin kaynaklarında *Arbanum* ve/ya *Albanum*; Eski Yunan kaynaklarında *Arvanitis*; Türk kaynaklarında ise *Arvanid* ve/ya *Arnaud* adıyla bilinmektedir. Modern Arnavutluk'ta ise bu adın yerini Arnavut halkı anlamında "*Shqip-tar*" adı ve bu ülkenin adının yerini ise "*Shqip-ni*" ve/ya "*Shqip-ë-ri*" almıştır. Modern dönemde kullanılan bu adların Arnavut dilindeki "*Shqip*" kelimesinden türetildiği aktarılmaktadır. Shqiptar adının anlamına dair olarak ise çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu adın "*Shqipoj*" kelimesinden geldiği ve "*anlayan*" manasında olduğu yönünde bir görüş bulunmakla beraber bu adın eski Arnavut kabilelerinden birisinin simgesi olan "*Kartal*" manasına geldiği de düşünülmektedir.

---

[63] Kristo Frashëri, "Shoqëria në Shekull VIII-XV. Principat Feudale Shqiptare", *Historia e Popullit Shqiptar-I,* s. 46.
[64] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 28.
[65] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arbanya", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, , s. 86.
[66] Shaban Demiraj, "Albanian", *The Indo-European Languages*, (Ed. Anna Giacalone Ramat – Paolo Ramat), Routledge, London and New York 1998, s. 481.
[67] Kristo Frashëri, *The History of Albania (A Brief Survey)*, Tirana 1964, s. 42-44.

Arnavut kökenli ünlü Osmanlı bilgini Şemseddin Sami Frashëri eserinde Rumların "*b*" harfini kullanmadıkları için Arbënya adının "*Arvanya*" biçiminde telaffuz ettiklerini burada yaşayanlara ise "*Arvanit*" dediklerini belirtmişti. Osmanlı döneminde ise bu ad değişikliklerle beraber "*Arvanid*" ya da "*Arnavud*" adını almıştı. Kelimenin etimolojik kökenine baktığımız zaman "*Ar*" Arnavut dilinde "*tarla*"; "*ban*" ise Fars dilinde olduğu gibi "*yapıcı*" manasına gelmektedir. Nitekim "*Arbën*" adının "*tarla yapıcı yani çiftçi*" anlamına geldiği görülmektedir[68]. Osmanlı Devleti döneminde Arnavutluk topraklarına ait tespiti yapılabilen en eski tarihli defterde bu adlandırmanın "*Sancak-i Arvanid*" biçiminde kullanılıyor olması bu tezin bir bakıma doğrulanması niteliğindedir[69].

Arnavutların kullandıkları dile gelince, Arnavut dili Hint-Avrupa dil ailesi içerisinde orijinal bir dil olarak tek başına bir kolu oluşturmaktadır[70]. Araştırmalara göre, eski bir İlirya lehçesi olan Arnavut dilinin hem İlir hem de Trak dilleri ile bağlantılarının olduğunu savunan bilim insanları vardır[71]. Arnavut dilinin diyalektlerine bakıldığı zaman başlıca Gega ve Toska olarak iki diyalekt üzerine olduğu görülmektedir[72]. Genellikle Kuzey Arnavutluk bölgelerinde Gega diyalekti kullanılırken Güney Arnavutluk bölgelerinde ise Toska diyalektinin kullanıldığı görülmektedir. Bu iki bölge üzerinde daha önce belirtildiği üzere Shkumbi Nehri sınır olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti coğrafyaya gelmeden önce Arnavut dilinin yazılı kaynaklarının ilk defa dinî alanlarda kullanılması Latin ve Yunan alfabelerine dayanan bir dilin meydana gelmesine sebep olmuştu. Arnavut dilinin ilk kaynakları olarak gösterilen yazılı eserler Katolik veya Ortodoks din adamları tarafından kayda alınmıştı.

---

[68] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arbanya", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, , s. 86.
[69] *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, (Metni Bir Giriş İle Neşreden: Halil İnalcık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. IX.
[70] Abdullah Hamiti, "Sami Frashëri për Origjinën dhe Ndarjen e Gjuhëve", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXV, nr 78, Prishtinë 2005, s. 168.
[71] Shaban Demiraj, *The Origin of the Albanians (Linguistically Investigated)*, Academy of Sciences of Albania, Tirana 2006, s. 70-76.
[72] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavud", *Kamusü'l-A'lam*), s. 144.

Arnavut dilinin bu kullanım tarzına Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelmesinden sonra Arap alfabesi de eklenmiştir[73].

Arnavut kabilelerine bakıldığı zaman ise tarih yazımında Arnavut kabileleri altında birçok nitelendirme geçmektedir. Kuzeyli Arnavutların Karadağ sınırında bulunan Klementi, Hoti, Skreti ve Pulati adı verilen dört kabilesi "*Malisörler*" ve yaşadıkları bölge "*Malisya*" olarak bilinmektedir. Kuzeyli kabileler arasında "*Mirdit*" adı verilen önemli kabileler olup bunların reislerine ise "*Prink*" adı verilmektedir. Kuzeyli kabilelerde toplumsal yaşam kandaşlık geleneği üzerine kurulu oldukça ilkel denebilecek bir ilişkiler ağını içermektedir. Güneyli kabilelere gelince bu kabilelere genel olarak "*Tosk*" adı verilmektedir. Bu bölgenin Aydonat, Filat ve Margıliç kesiminde yaşayanlara "*Çam*" ve yaşadıkları bölgeye "*Çamlık*" adı verilmektedir. Ayrıca Avlonya (Vlora) ile Ergirikasrı (Gjirokastra) kesiminde yaşayanlara ise "*Lap*" ya da "*Liyap*" denilmektedir. Kuzey Arnavutları genellikle hayvancılıkla ilgili ekonomik faaliyetler yürütürlerken Güneyli Arnavutlar ise bölgenin coğrafî koşullarının elverişliliği nedeniyle çoğunlukla tarım ile uğraşırlardı. Köylü toplulukları olarak örgütlenmiş olan Güneyli Arnavutlar mizaç yönünden Kuzeyli Arnavutlardan farklılıklar göstermektedirler[74]. Slav göçlerinin neticesinde gerçekleşen etnik değişimle beraber Doğu Roma'nın yönetiminin getirdiği feodal ilişki biçimlerinin ardından büyük aile reisleri arazilerin mülkiyet haklarını ele geçirerek feodalite yönetimi oluşturmuşlardı. Bu yönetim biçiminde arazileri üzerinde yaşayan yerli nüfus ise yıllık vergi veren tarım işçilerine dönüşmüştü.

Feodal sistem içerisinde bazı önemli Prensliklerin ortaya çıktığı görülmüştü. Daha 1266 yılında Fransa Kralı VIII. Louis'in oğlu Sicilya Kralı I. Carlo ve/ya diğer ismiyle Charles d'Anjou Arnavut topraklarından Avlonya, Kanina, Berat ve 1272 yılında Draç (Durrës)'ı ele geçirmiş ve 21 Şubat 1272 tarihinde "*Arbëria Krallığı*" kurmuştu[75]. Charles d'Anjou ve sonrasında torunu Philip ile Arnavutlar Sırp güçlerine

[73] Hasan Kaleshi, "Türkler'in Balkanlar'a Girişi ve İslâmlaştırılma: Arnavut Halkının Etnik ve Millî Varlığının Korunmasının Sebepleri", *Tarih Enstitütüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 180.
[74] Nuray Bozbora, a.g.e., s. 31-34.
[75] Kristo Frashëri – Petraq Pepo, "Principata e Arbërisë", *Historia e Popullit Shqiptar - I,* s. 188.

karşı dayanıklı bir güç konumunda olmuşlardı. Ardından Philip, Arnavut güçlerini birer feodal yapılara ayırmış ve Gulielm Blinishti Arnavut coğrafyasında general olarak kalmıştı. Feodal yapı içerisinde bir diğer isim olan Tanush Thopia ise Shkumbi ve Mat Nehirleri arasındaki yerlerde hüküm sahibi olmuştu. Feodal prenslerden bir diğeri olan Andrea Muzakaj ise Arbëria Despotu unvanı alarak Seman Nehri civarında hüküm sahibi olmuştu. Ancak meydana gelen bu feodal sistem bir süre sonra Sırp kuvvetlerine karşı koymak için yeterli olamamış ve 1343-1347 yılları arasında Stefan Duşan tarafından Draç hariç olmak üzere Arnavut toprakları ele geçirilmişti. Stefan Duşan'ın ölümünden sonra (1355) ise Sırp Devleti zayıflamış ve tekrardan farklı bağımsız prenslikler kurulmuştu. Bu süreçte feodal Prensler bağımsız hareket etmeye başlamışlardı[76]. Osmanlılar XIV. yüzyılın ikinci yarısında Arnavutluk coğrafyasına gelmeden önce bu coğrafya yerel prensliklerin yönetimi altında bulunuyordu. Arnavut soyluları arasında bu dönemde Kuzey Arnavutluk bölgesinde Dukagjin, Zaharia, Shpata ve Ballsha; Orta Arnavutluk bölgesinde Arianiti, Kastrioti ve Topiaj; Güney Arnavutluk bölgesinde Zenebishi, Muzakaj, Arianiti, Glin (Gin) Bue Shpata ve Pjetër Losha Prenslikleri bulunmaktaydı[77]. Ayrıca Narda ve/ya Arta civarında Shpata ile Frank asilzâdelerinin varlığından söz edilmektedir[78]. Bu prenslikler XIV. yüzyılın ikinci yarısında birbirleriyle mücadeleye girişmişler ve coğrafya derin bir kaosa sürüklenmişti. Bu Arnavut prensliklerinin aralarındaki münasebetler ve daha ziyade çekişmelerin Osmanlı Devleti için coğrafyaya girişte bir kolaylık sağladığı kabul edilebilir.

Arnavutların Osmanlılar ile ilk temasları ise 1381 yılında olmuştur. Yanya Prensi Thomas Preljuboviç'in savaş halinde olduğu Arta despotu Gjin Bue Shpata'ya karşı Osmanlıları yardıma çağırması üzerine bölgeye gelen Osmanlı güçleri karşılarında feodal Prenslikler bulmuşlar, ancak bu tarihte Osmanlılar kalıcı bir güç olamamışlardı[79]. Ardından Osmanlıların bölgede sürekli varlık gösterebilmeleri adına önemli bir fırsatın oluştuğu görülecektir. Bu fırsat güçlü olan Prensliklerden Orta Arnavutluk'ta Draç

[76] Pëllumb Xhufi, "The Middle Ages", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013, s. 160.
[77] İlir Rruga, *Osmanlı Arnavutluk'unda Hıristiyanlık ve İslamiyet*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2021, s.27-28.
[78] Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland&Company, Inc. Publishers Jefferson, North Carolina and London 1995, s. 164-165.
[79] Kristo Frashëri, *The History of Albania*, s. 56.

merkezli olarak kurulmuş olan Topiajlar ile Kuzey Arnavutluk coğrafyasında İşkodra (Shkodër) merkezli yerleşmiş olan Ballshalar arasındaki mücadeleden kaynaklanmıştır. Topiaj Prensliği 1358 yılında Tanush'un oğlu Karl Topiaj liderliğinde bağımsız bir yönetim kurabilmiş ve Ballshalar ile rekabete girişmişti. Bu dönemde Ballsha Prensliğinin lideri II. Ballsha Avlonya yöneticisinin kızı ile evlenerek Avlonya, Kanina ve Berat'ı çeyiz olarak almış ve Shkumbi Nehri'ne kadar genişlemişti. II. Ballsha hükmettiği yerlerde Katolik Hıristiyanlığı savunarak yayılmacı bir tutum sergilerken Karl Topiaj ise Ortodoks Hıristiyanlığı savunarak kendisine rakip olmuştu. Sonuçta iki taraf arasında bir rekabet oluşmuş ve 1382 yılında başlayan savaşta Venedik'in desteğini alan II. Ballsha'ya karşı Karl Topiaj ise bu sıralarda Makedonya'ya kadar ilerlemiş olan Osmanlı ordusundan yardım istemişti. Böylece Karl Topiaj, Osmanlı Padişahı I. Murad'ın emriyle Hayreddin Paşa'nın sağladığı askerî yardım sayesinde 18 Eylül 1385 tarihinde kesin bir galibiyet kazanmıştı. Vjosa Nehri üzerinde yapılan *Savra Savaşı* esnasında II. Ballsha ölmüştü[80]. Böylece Arnavutluk coğrafyasında Katoliklerin Ortodokslara karşı ilerleyişi durmuştu[81]. Bu savaş sonrasında Arnavutluk coğrafyasının belli başlı feodal prensleri Osmanlı egemenliğini vasal olarak tanımaya başlamışlardı. Bu dönemde Arnavutluk bölgesinde küçük çaplı birçok ailenin olmasına rağmen bazı kaynaklarda Topiaj'lar ve Ballsha'ların isminin verilmesinin nedeni bu dönemin iki güçlü rakip kabilesi olmasından kaynaklanmıştı[82].

Arnavutluk coğrafyasında Osmanlı egemenliğinin tanınması Osmanlı Devleti ile Arnavut prenslikleri ilişkilerinde oluşan vassallık münasebetleri içerisinde gelişmişti[83]. Osmanlı Devleti'nin Karl Topiaj ile II. Ballsha arasındaki mücadeleye taraf olması Osmanlı "vassallık" döneminin başlangıcına bir işaret olarak görülmüştü. Böylece Osmanlı Devleti'ne bağlı ilk vassal Arnavut Prensliği "Topiaj" Prensliği olmuştu. Zaman içerisinde Güney Arnavutluk coğrafyasında Osmanlılar önemli bir güç

---

[80] Jahja Drançolli, "Beteja e Kosovës (1389)", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës, (Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr. 66, Prishtinë 2002, s. 101.

[81] Kristo Frashëri – Petraq Pepo, "Ngritja e Principatave Feudale Shqiptare në Gjysmën e Dytë të Shek. XIV", *Historia e Popullit Shqiptar - I*, s. 209.

[82] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, .s. 53.

[83] Dritan Egro, Arnavutluk Topraklarına Ait Osmanlı Kanunnameleri Üzerine Sosyo-Ekonomik Bir Bakış, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anakara 1997, s. 2 vd.

olmaya başlayınca Venedik, Osmanlı'nın güç kazanmasına karşı durmak istemişti. Ayrıca Sırplar da Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da güçlenmesini istemiyordu. Osmanlı güçlerinin ilerleyişi sonrasında Sırplar ile yaşanan 1387 tarihli *Ploşnik Savaşı* Osmanlı Devleti'nin karşısında bir Haçlı Birliği oluşmasına neden oluşturmuştu. Bu haçlı ittifakına karşılık Osmanlı sultanı I. Murad ise bölgede egemenliğini güçlendirebilmek için 1389 yılında ordusunun başında Kosova'ya hareket etmiş ve Osmanlı ordusuna karşı Sırp Kralı Lazar ve Bosna Kralı Tvrtko öncülüğünde kurulan bir Balkan koalisyonu ordusu ile 28 Haziran 1389 tarihinde Priştina yakınlarında savaşmıştı[84]. Doğruluğu tartışmalı olmakla beraber Haçlı İttifak Ordusunun içerisinde Arnavut Prenslerinden özellikle II. Gjergj Ballsha ve Berat şehrinin egemenliğini elinde bulunduran Teodor Korona Muzakaj'ın prenslikleri yer alırken Dukagjinler ise Osmanlı Devleti'nin yanında saf tutmuşlardı. Tarihe Birinci Kosova Savaşı olarak geçen bu savaş sonucunda Sırp Prens Lazar ve Osmanlı hükümdarı Sultan I. Murad ölmüştü[85]. Sırp kaynakları bu savaşı muhtemelen Sultan I. Murad'ın ölümünden dolayı Sırp zaferi olarak değerlendirmişlerdi[86]. Kosova Savaşı'ndan sonra Osmanlı tahtına 1389 yılında Yıldırım Bayezid geçmişti. Savaş sonrasında Saruhan Beyli diye anılan Paşa Yiğit Bey, Üsküp'ten Arnavut yerel prensleri üzerine akınlarda bulunarak bazı Arnavut prenslerinin itaatlerini sağlamıştı[87]. Bu savaş sonrasında bazı Arnavut prensleri ise Venedik'e sığınarak Venedik himayesine girmişlerdi[88]. Nitekim İşkodra, Leş (Lezha ve/ya Alessio), Draç ve Himara gibi yerler bir süre sonra Venedik'in eline geçmiş ve Venedik buralarda önemli bir alternatif güç olmuştu. Bu tarihten sonra Arnavut coğrafyasında hilâl ile haç arasında önemli bir rekabet durumu ortaya çıkmıştı.

---

[84] Noel Malcolm, *Kosova: A Short History*, New York University Press, New York 1998, s. 61.
[85] Injac Zamputi, *Burime të Zgjedjura për Historinë e Shqipërisë, Shek. VIII-XV*, Universiteti Shtetëtor i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Tiranë 1962, s. 196.
[86] Mucize Ünlü, "Sırpların I. Kosova Zaferi'nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM) Dergisi*, S. 28, Ankara Güz 2010, ss. 108-118.
[87] Feridun Emecen, "I. Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi", *Kosova Zaferi'nin 600. Yıldöünümü Sempozyumu 26 Nisan 1989*, Ankara 1992, s. 36.
[88] Derviş Ahmed Âşıkî, *Aşıkpaşazâde Tarihi*, (Haz. Ayşenur Kala), Kamer Yayınları, İstanbul 2015, s. 127-141.

Arnavutluk coğrafyasında 1394 yılından itibaren Osmanlı fetih politikasının ikinci aşamasına geçilmişti[89]. Özellikle Osmanlı Fetret Dönemi sonrasında Sultan I. Mehmed (1413-1421)'in idareyi ele alarak kargaşa ortamını sona erdirmesi sonrasında Güney Arnavutluk'un önemli şehirlerinden Berat, Avlonya, Kanina ve Ergirikasrı Osmanlı egemenliğine girmişti[90]. Bu süreçte 1415 yılına gelindiğinde Draç yakınlarında bulunan Kruja (Akçahisar)'da ilk Osmanlı garnizonu kurulmuş, bunu iki yıl sonra güney bölgelerinde kurulan askerî garnizonlar izlemişti. Böylelikle Arnavut prenslerinin vassallık konumuna son verilerek Arnavutluk coğrafyası Osmanlı Devleti'nin idarî sınırları içerisine dâhil edilmişti. Osmanlılar bu süreçte Venedik ile yapılan savaşlarda Venediklilere karşı üstünlük sağlamış ve Arnavutluk'ta etkin bir pozisyona geçerek Ergirikasrı merkez olmak üzere Arvanid-İli (Arnavud İli) olarak tanınan sancağı kurmuşlardı (1415-1417)[91]. Bu süreç aynı zamanda Arnavut feodal prensleri aracılığıyla İslâmlaşmanın Arnavut sosyal tabakası arasında yayılmaya başlaması dönemine de işaret etmektedir[92].

C. Arnavutluk Coğrafyasında Osmanlı Egemenlik Süreci

Osmanlı tarih kaynaklarında vefaları, fedakârlıkları ve erdemleriyle ön plana çıkan Arnavutlar Osmanlı idaresiyle iyi bir bütünleşme örneği göstermişlerdi. Osmanlı Devleti'nin henüz kuruluş döneminde Osmanlı bünyesine katılan Arnavutluk coğrafyasında Sultan II. Murad dönemi (1421-1451) bütünleşmenin ilerlediği bir dönem olmuştu. Henüz 17 yaşındayken Osmanlı tahtına çıkan Sultan II. Murad'ın hükümdarlık dönemi 25 Haziran 1421 tarihinde Edirne'de başladığında Osmanlı Devleti Arnavutluk coğrafyasının çoğu kesimlerini kontrolü altına almış durumdaydı. Bu dönemde 1421 yılına gelindiğinde Ballsha hanedanının hükümranlığı sona ererken güneyde Arianitler

[89] Dritan Egro, Islam in Albanian Lands During the First Two Centuries of the Ottoman Rule, (The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Doctor of Philosophy in History), Ankara January 2003, s. 109-112.
[90] Machiel Kiel, *Arkitektura Osmane në Shqipëri: 1385-1912*, (Përktheu: Holta Vrioni), Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), Stamboll 2012, s. 60.
[91] *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (Metni Bir Giriş ile Neşreden: Halil İnalcık), s. XII-XIII.
[92] Ferit Duka, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusun İslamlaşması Süreci Üzerine Gözlemler", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 2, Ankara Ocak 1991, s. 64.

ve kuzeyde Kastriotiler iki yerel hanedan olarak ön plana çıkmışlardı. Başlangıçta bu hanedanlardan Arianitler anne tarafından aldıkları Komnenoslar ile yakınlıkları sayesinde hanedan olarak daha ön planda görünüyorlardı. Ayrıca eskiden Aemathia diye anılan bölgeden gelen eski bir hanedan olan Kastriotiler ise Kruja'da yerleşik olan Iohann Kastrioti liderliğinde bulunuyorlardı. Arianitler ve Katriotiler 1423 yılında Evrenosoğlu İsa Bey tarafından Sultan II. Murad'ın hükümranlığını tanımaya mecbur edilmişlerdi[93]. Bu dönemde Osmanlı idaresinde Arnavutluk coğrafyasında tımar sistemini geliştirilmişti. Venedik güçlerine karşı üstünlük sağlayan Osmanlılar tımar rejimi sayesinde bazı Arnavut feodal prenslerinin itimadını kazanmış ancak bazı önemli prenslikler tımar sisteminin kayıplarına karşılık olarak Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almışlardı. Özellikle Vjosa Nehri civarında egemen olan Arianiti Prensliği Osmanlılara karşı ayaklanmıştı. Ayrıca Ergirikasrı civarında egemen olan Prens Gepe Zenebishi ve Draç civarında egemen olan Topiaj Prensliği ayaklanmaya katılarak büyük bir karşı duruş sergilemişlerdi. Bu ayaklanmalardan kaygı duyan Osmanlı güçleri ise Sultan II. Murad'ın idaresinde Serez'e kadar ilerleyerek bu hareketi sonlandırmak için faaliyete geçmişti[94]. Böylece 1443 yılında meydana gelen İzladi Savaşı'na kadar sükûnet sağlanmıştı[95]. Ancak 1443 yılından itibaren Arnavut Prensleri Osmanlı Devleti'ne karşı İskender Bey (Skanderbeg ve/ya Skenderbeu ve/ya Gjergj Kastrioti) öncülüğünde önemli faaliyetlere girişeceklerdi.

İskender Bey, Kuzeydeki Katolik Mirdita prenslerinden birisi olarak bilinen ve Kastrioti Prensliğinin reisi olarak Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'nın koruyucusu olarak öne çıkmıştı[96]. Kendisi muhtemelen dokuz yaşındayken 1415 yılında babası tarafından Osmanlı Devleti'nin başkenti olan Edirne'deki saraya rehin olarak verilmişti. Osmanlı Devleti'nin daha kuruluş döneminde dahi Arnavut halkından olağanüstü

---

[93] Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1 (1299-1453), (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 568-571.

[94] Bilgehan Pamuk, "XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti – Arnavutluk İlişkileri", *Rumeli – Balkanlar Özel Sayısı–I*, Yeni Türkiye Yayınları – 66, Ankara 2015, s. 661.

[95] *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân, İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavâtnâme*, (Haz. Halil İnalcık, Mevlûd Oğuz), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

[96] Marin Barleti, *Rrethimi i Shkodrës*, Botimi i dytë, (Përktheu nga latinishtja: HenrikLacaj), (Redaktor: Nazmi Rrahmani – Kopërtinën e punoi: Faik Krasniqi), Rilindja Redaksia e Botimeve, Prishtinë 1989, s. 49.

yetkinlikler gösteren gençler yüksek makamlara getirilmekteydi[97]. İskender Bey sarayda aldığı eğitiminin ardından bazı önemli görevlerde bulunmuştu[98]. Bu sıralarda 1426 yılında doğduğu topraklara geri dönmüştü. Babası Gjon Kastrioti 1434 yılında yaşadığı topraklar olan Misia (Mysja)'dan sürülünce yerine Türk kökenli bir sipahinin atanması gündeme gelmiş ve buna karşılık Misia halkı başlarına Kastrioti'nin oğullarından birisinin atanmasını talep etmişlerdi. Bunun üzerine İskender Bey bu göreve talip olmuş ancak kabul edilmeyince Venedik Cumhuriyeti ve Ragusa yönetimi ile anlaşmıştı. Ardından 1440 yılında Akçahisar'dan Debre'ye geçerek burada hazırlıklarını sürdürmüştü. Aynı tarihte Napoli Kralı V. Alphonso ve Macar Kralı Vladisla ile çeşitli anlaşmalar yapmıştı. Osmanlı Devleti'ne karşı 1442 yılında bir askerî harekât düzenleyen ünlü Macar komutan Hunyadi daha geniş çaplı bir organizasyon düzenlemek için Balkan prenslerini Osmanlı Devleti'ne karşı ortak bir koalisyona çağırdığında Macaristan'ı desteleyen Papa'nın da baskısı ile Balkan prenslerinin katıldığı ortak bir koalisyonun içerisinde İskender Bey de yer almıştı[99]. Macarların harekete geçmesinin ardından planlandığı üzere 1443 yılında İskender Bey bulunduğu topraklarda ayaklanma hareketini başlatarak Kastrioti Prensliği'nin kuruluşunu ilan etmiş ve Arnavutların ulusal sembolü haline gelen Çiftbaşlı Kartalı sembolize eden bayrağı Kuzey Arnavutluk'ta Kocacık Hisarı'na dikmişti[100]. Böylece İskender Bey Arnavut halkını kırmızı zemin üzerinde iki başlı bir kartalı simgeleyen sancağının etrafında toplanmaya çağırmıştı[101]. Bu tarihten sonra Papalık ve özellikle Katolik Avrupalı devletler İskender Bey'i din için savaşmaya davet etmişlerdi[102].

İskender Bey ilk iş olarak 2 Mart 1444 tarihinde özellikle bütün komşu prensliklere çağrıda bulunarak o sıralarda Venediklilerin elinde bulunan Leş (Alessio ve/ya Lezha) şehrinde genel bir toplantıya davet etmişti. Bu toplantı Shen Koll Katedrali'nde gerçekleşmişti. Burada "*Leş Birliği*" ve/ya "*Lidhja e Lezhës*" adı verilen

[97] Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 570-571.
[98] Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, (Haz. Faik Reşit Unat – Mehmet Altay Köymen), C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, s. 625.
[99] Halil İnalcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", Fatih ve İstanbul Dergisi, C. I, S. 2, İstanbul 1953, ss. 153-175.
[100] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 90-92.
[101] Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 577.
[102] İlir Rruga, "İskender Bey İsyanlarının Dinî Boyutu ve Papalıkla İlişkileri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 21, S. 53, Ankara 2018, s. 183.

birlik kurulmuştu. Bu birlik bir süre sonra içerisinde yaşanan sorunlar nedeniyle dağılmış olmasına rağmen 1457 yılında Osmanlılara karşı İskender Bey'in kazanmış olduğu bir savaş sonucunda İskender Bey imajını güçlendirmeyi başarmıştı. Bu süreçte Osmanlı Devleti 29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'u fethetmişti. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki karşısındaki rakibi olarak Edirne sarayında yetişmiş olan İskender Bey'in kalmış olması dikkat çekicidir. Papa III. Calixtus tarafından İskender Bey'e Osmanlılara karşı başlatılacak Haçlı Seferleri'nde yer alması teklif edilirken varisi II. Pius ise İskender Bey'i Macarlı ünlü askerî lider Hunyadi'den sonra Türklere karşı en büyük mücadeleyi veren ikinci büyük askerî lider olarak ilan etmişti[103] (Antemurale Christianitatis). Balkan coğrafyasında bu dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı koyabilen nadir isimlerden birisi İskender Bey olmuştu[104]. Bu süreçte Avrupa'nın önde gelen askerî dâhilerinden birisi olan İskender Bey'in Osmanlılara karşı verdiği mücadele Osmanlı güçlerinin ilerleyişini durdurmuştu[105]. Ancak 1464 yılında Papa II. Pius'un ölümü ve Haçlı İttifakının başarısız olmasının ardından 1468 yılı başlarında İskender Bey'in de ölmesi Osmanlı güçleri için ilerleme fırsatı vermişti[106]. İskender Bey özellikle XIX. yüzyılda Arnavut tarih yazımında ulusal bir kahraman olarak görülmüştür. Hem Arnavut ulusunun antik dönem efsanesi hem de İskender Bey miti Batılı güçlere Arnavutların kendi topraklarında bağımsız olarak yaşama konusunda tarihî bir hakka sahip olduklarının kanıtı olarak sunulmuştur. Bu tema, modern dönem diasporadaki ve Osmanlı sınırları içindeki tüm Arnavut yayınlarına nüfuz etmiştir. Ayrıca İskender Bey'in bir Ortodoks olarak doğması ardından Müslüman olması ve sonrasında Katolikliğe geçmesi Arnavut kimliğinin din dışı inşa edilmesi süreci için çok uygun bir efsanevi kişilik görünümü vermektedir[107]. İskender Bey'in ulusal bir mit haline getirildiği Arnavut tarih yazımı yayınları özellikle Arnavut tarihinde "*Rilindja Kombëtare (Ulusal Yeniden Doğuş)*" olarak bilinen dönemden itibaren öne

[103] Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, (Ed. William C. Hickman, Translated from the German by Ralph Manheim), Princeton University Press, New Jersey 1978, s. 53.
[104] Marin Barleti, *a.g.e.*, s. 54.
[105] Fan Stylian Noli, *George Castrioti Scanderbeg (1405-1468)*, (Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy), Boston University Graduate School, 1945, s. 181.
[106] Kristo Frashëri, *The History of Albania*, s. 86.
[107] Jonilda Rrapaj – Klevis Kolasi, "The Curious Case of Albanian Nationalism: The Crooked Line From a Scattered Array of Clans to a Nation-State", *The Turkish Yearbook of International Relations, Ankara University Fakulty of Political Science*, Vol. 44, 2013, s. 202.

çıkarılmıştı[108]. Böylece bu dönem Arnavut tarihinin ayrılmaz bir parçası haline getirilmiştir[109]. Arnavut "*Rilindja Kombëtare*" dönemi ise Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi ile beraber başlamaktadır.

İskender Bey'in ölümünden sonra Arnavut topraklarında Osmanlı Devleti daha hızlı bir şekilde ilerlemişti[110]. Osmanlılar 1478 yılında Akçahisar'ı ve 1479 yılında İşkodra'yı almışlardı. Diğer taraftan Kuzey Arnavutluk bölgesinde bulunan önemli bir Arnavut nüfus İskender Bey'in 14 yaşında bulunan oğlu II. Gjon Kastrioti ve annesi ile birlikte Napoli'ye göç ederken diğer yerel beylerden de dış ülkelere çok sayıda taşınanlar olmuştu. Bu dönemde İşkodra'dan Venedik'e bir nakil hareketi olduğundan bahsedilmektedir[111]. Bu dönemde Napoli'nin Osmanlı Devleti'ne karşı savaş başlatması yeni ayaklanmalar için imkân vermiş ve 1481 yılında İskender Bey'in oğlu Gjon Kastrioti Osmanlı karşıtı grubun başına geçmek için Arnavutluk'a dönmüştü. Bu durum olaylara yeni bir boyut kazandırmıştı. Özellikle Osmanlı ordusunun Otranto üzerine yürüyüş için hazırlandığı sıralarda yaşanan olayların seyri üzerine Osmanlı ordusu Arnavutluk üzerine yürümüş ve büyük kuşatmalar gerçekleştirmişlerdi[112]. Birkaç yıl süren kuşatmaların neticesinde Gjon Kastrioti 1482 yılında tekrar Arnavutluk'u terk etmek zorunda kalmıştı. Ardından Sultan II. Bayezid 1492 yılında Himaralı Arnavutların üzerine yürümüş ve Himaralı Arnavutlar ile bir antlaşma yapılmıştı. Osmanlılar Himaralı Arnavutlar ile anlaştıktan sonra Venedik'in elinde tuttuğu Draç ve Leş'in egemenliği için hazırlıklara başlamışlardı[113]. Venedik Cumhuriyeti'nin 1499 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş açması ve bu savaşta yenilerek 1502 yılında Osmanlı Devleti ile barış anlaşması imzalamasının ardından Draç'ın Osmanlı topraklarına ilhakı bu dönemde Ağustos 1501'de Mehmed Bey kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri

---

[108] Naim Halid Frashëri, *Istori e Skënderbeut*, Bukuresht 1898.
[109] Luan Malltezi, "Skënderbeu dhe Rilindja Kombëtare", *Studime Historike*, 1-2, (Kryeredaktor: Beqir Meta), Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009, s. 135.
[110] Aleks Buda, *Shkrime Historike*, 8 "Nentori" V. I, Tirana 1986, s. 220.
[111] Injac Zamputi, *Dokumente për Historinë e Shqipërisë: Pjesa e Dytë (1479-1506),* Akademia e Shkencave e Republikes Popullore Socialiste të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978, s. 46.
[112] Kristo Frashëri, *a.g.e.,* s. 88.
[113] Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit Shqiptar Kundër Sundimit Osman nga Shekulli XVI deri në Fillim të Shekullit XVIII: Dokumente Osmane*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978, s. 3.

tarafından gerçekleştirilmişti[114]. Diğer taraftan 1468 yılında İskender Bey'in Aziz Nikolas Katedrali'ne gömülmüş olmasıyla ün kazandığı Leş şehri ise Kanuni Sultan Süleyman devrinde 1521-1522 yılında Osmanlı egemenliğine geçmişti[115]. Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1537 yılında Korfu Seferi sırasında Edirne-İlbasan-Avlonya yoluyla Delvina'ya kadar gelinmiş ve Delvina Sancağı kurularak 1551 yılında ilk tahriri yapılmıştı[116]. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi devam ederek 1571 yılında Bar ile Ülgün (Ulqin)'ün alınmasıyla Osmanlı egemenliği Arnavutluk coğrafyasının geneline yayılmıştı. Böylece Osmanlılar İstanbul'un fethinin hem öncesinde hem de sonrasında Arnavutlar ile yakın ilişkiler kurmuşlar ve bölgede ilerlemişlerdi. Arnavutluk coğrafyasında idarî olarak Arvanid-İli kurulduktan sonra 1466 yılına kadar varlığını idare ettirmiş ve 1466 yılında İlbasan Kalesi'nin inşasının ardından idarî alanda yeni düzenlemeler yapılmıştı[117]. Arnavut coğrafyasında zaman içerisinde idarî olarak Delvina, Avlonya, İlbasan, Ohri, İşkodra, Prizren ve Dukakin (Dukagjin) Sancakları olarak yedi ayrı sancak oluşturulmuş ve bu sancaklar Rumeli Vilayeti altında toplamıştı. Bu sancakların her biri ayrı kanunnâmeler ile yönetilmişlerdi. Yine Osmanlıların Balkanlar'da oluşturduğu ortam medenî anlamda hızlı bir ilerleme yaşanmasını sağlamıştı[118]. Osmanlı kültürünün Arnavutluk coğrafyasında yayılmaya başlaması etkileşimi arttırması yönünden kendi kimlik bilinci ve dili ile Arnavutların İstanbul'a göçlerini de hızlandıran bir etken olmuştu.

[114] Machiel Kiel, "Draç", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 522-523.
[115] Machiel Kiel, "Leş", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 141-142.
[116] Mehmet İnbaşı, "Delvine Sancağı ve İdarecileri (1750-1800)", Balkan Tarihi, C. 1, (Ed. Zafer Gölen – Abidin Temizer), Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (UBTAS), Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Gece Kitaplığı, Mart 2016, s. 148.
[117] *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XI-XII.
[118] Ferit Duka, "Fasada Bregdetare e Shqipërisë Osmane Qyteti i Vlorës Gjatë Shek. XVI – XVII", Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri4-7 Dhjetor 2003, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007, s. 43.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNE KADAR İSTANBUL'DA ARNAVUTLARIN SOSYO-KÜLTÜREL YAŞANTILARI

(1453-1839)

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NİN MERKEZİ: İSTANBUL

Osmanlı Devleti, Balkan coğrafyasında birçok yeri olduğu gibi Arnavutların yaşamış olduğu yerleri de bünyesine kattıktan sonra İstanbul'u topraklarına katmak için harekete geçmişti. Fatih Sultan Mehmed 1453 yılının ilkbaharında Konstantinopolis önlerine ordusuyla beraber geldiğinde nüfusu elli bini geçmeyen yarı harabe bir şehir ile karşı karşıya kalmıştı[119]. İstanbul ve civarı Osmanlı egemenliğindeki topraklarla çevrili adeta küçük bir adadan ibaret haldeydi. İstanbul'un bağlantısı yalnızca deniz üzerinden sağlanıyordu ve Venedik ile Ceneviz kuvvetlerinin kontrolü altındaydı. Burası Osmanlı Devleti'nin eski merkezi Bursa ile yeni merkezi Edirne arasında bir bağlantı noktası olabilirdi[120]. Ekonomik açıdan Bursa ve Edirne bu eski imparatorluk merkezini gölgede bırakmaya başlamıştı[121]. Nihayetinde Osmanlılar İstanbul'u 29 Mayıs 1453 tarihinde fethetmişlerdi. Bazı dönem kroniklerinin verdiği bilgilere göre bu fetih sırasında Osmanlı himayesindeki Arnavutlar önemli rol oynamışlardı. Aslında Arnavutların fetih esnasında ilginç bir durumları vardır. Bir taraftan Zağanos Paşa gibi önemli Osmanlı veziri Arnavutlar bulunurken diğer taraftan ise Doğu Roma askeri olarak İstanbul'da bulunan askerlerden bahsedilmektedir. Kaynaklara göre fethin Kaptan-ı Deryalık görevinin Hamza Bey tarafından yapıldığı belirtilmektedir[122]. Görülmektedir ki, Türkler ile beraber Osmanlı Devleti'nin himayesindeki Arnavut ve diğer kavimler de İstanbul'a girmişlerdi. Bu süreçten itibaren Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul şehri Arnavutlar için de siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın bir merkezi ve sembolü haline gelmişti[123]. Arnavut halkının tarihini aydınlatmak için İstanbul başlangıçtan itibaren önemini koruyan ve birçok olayı barındıran bir şehir olmuştur. Bu yönüyle Arnavut tarih yazımı için İstanbul üzerine özellikle odaklanmak gerekmektedir.

---

[119] Halil İnalcık, *İstanbul Tarihi Araştırmaları, Fetihten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 11.

[120] Bernard Lewis, *Istanbul and Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklohama Press, 1963, s. 26.

[121] Mikhael Doukas, *İstanbul'un Fethi, Dukas Kroniği (1341-1462)*, (Çev. V. Mirmiroğlu), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 95-98.

[122] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi – Osmanlı Devlet Erkanı, C. 5*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 173.

[123] Abdulla Hamidi, "Stambolli në Këngët Popullore Shqipe", *Buletini i Fakulteti i Studimeve Islame i Prishtinës*, Nr. 2, Prishtinë 2012, s. 277-278.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in başlıca uğraş ve isteklerinden birisi fethettiği bu yarı terk edilmiş ve harabe başkenti, uygun bir merkez haline dönüştürmek, onu yeniden inşa etmek, şenlendirmek, ekonomik ve siyasî metropol statüsüne çıkarmak olmuştu. İstanbul artık yeni sahiplerinin kültür ve sanatını yansıtacak donanıma sahip hale getirilecekti[124]. Bu düşüncesine uygun olarak fetihten sonra "*kayser*" unvanı, *hakan, sultan* ve *padişah* unvanlarının yanı sıra anlamlı bir şekilde "*Sultânü'l-Berreyn ve Hâkânü'l Bahreyn*" (İki Karanın Sultanı ve İki Denizin Hakanı) unvanını kullanmaya başlayacaktı. Fetihten sonra İstanbul İslâmî devlet yapısından kaynaklı olarak bir İslâm şehri haline gelmeye başlamış altı kilise camiye ve bir kilise ise medreseye çevrilmişti. Ayrıca Aya-Marina Manastırı, Baba Haydari dervişlerine verilmişti[125]. Fatih Sultan Mehmed fethin ikinci günü Ayasofya Kilisesine giderek burayı camiye çevirmiş ve ilk duasını etmiş ayrıca şehre "*İslâm-bol*" adını vermişti[126]. Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un ilk subaşısı olan Karıştıran Süleyman Bey'e İstanbul şehrinin yeniden inşası için görevler verilmişti. Bu süreçte Ortodoks Rum halkı ve ruhanî reislerin önerisiyle Georgios Scolarios, II. Gennadios unvanıyla Fatih Sultan Mehmed tarafından Osmanlı dönemi İstanbul Ortodoks Kilisesi'nin ilk Patriği olarak atanmıştı[127]. Bu dönemde Ortodokslar Osmanlı Devlet yapısıyla olumlu yönde bütünleşme göstermişlerdir. Yine Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan iskân ve şenlendirme hareketiyle ilgili 1455 yılındaki İstanbul tahriri fetihten sonraki dönemi gösteren önemli bir belge olarak karşımıza çıkmaktadır. Tahrîr görevi Bursa subaşısı Cübbe Ali Bey'e verilmiş ve o da kâtip olarak yanına sonraları maliye yönetiminde önemli bir bürokrat olarak görev yapacak olan tarihçi Tursun Beg'i almıştı[128]. Tursun Beg tarafından büyük veya küçük olarak her bir evin tespit edildiğini, her bahçe ve bostanın tahrîrde kaydedildiğini ve değerine göre de kira bedellerinin nasıl konulduğu anlatılmıştı.

---

[124] Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul 2002, s. 45.
[125] Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ Neşrî Tarihi*, C. II, s. 709-713.
[126] Halil İnalcık, "Istanbul: an Islamic City", *Essays in Ottoman History*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 253.
[127] *Kritovulos Tarihi*, (Çev. Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 109.
[128] Tursun Beg, *Târih-i Ebu'l Feth*, (Haz. Mertol Tulum), Baha Matbaası, İstanbul 1977, s. 61.

Göçmenlerin kimliği ile ilgili ayrıntılı bilgiler veren 1455 tahrîri fetihten sonra İstanbul'da kiliseler ve manastırlar dahil binaların durumu ve şehri yeniden geliştirme çabaları hakkında en ayrıntılı ve güvenilir kaynak olmuştur[129]. İstanbul, Osmanlıların mozaik bir nüfusu ile yeni başkenti olarak bir an önce ilerleme kaydetmesi gereken bir yerdi. Bu amaçla Vakıf-İmâret sistemi ile yeni yerleşim yerleri oluşturulmaya başlanmıştı. Bu suretle İstanbul XV. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın en büyük şehri haline getirilmişti[130]. İstanbul'un şenlendirilmesi hareketlerinde Osmanlı bünyesinde bulunan Arnavutlar ise etkin rol oynamışlardı. Osmanlı Devleti, Arnavutları bünyesine aldıktan sonra Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nin nüfusu içerisinde yer alan en önemli halklardan birisi haline gelmişti. Bununla beraber, geçmiş dönemlerde insanların tutum ve davranışlarının etkileyici nedeni ve gerçek emeli din olduğundan kavmiyetçilik geri planda kalmış ve dinî birlikler daha ön plana çıkmıştı[131]. Zaman içerisinde ırk, mezhep ve din açısından çeşitli toplulukları bünyesine katan Osmanlı Devleti bu şekilde çok unsurlu bir yapıdan oluşmuştu. Bundan dolayı Osmanlı devlet yapısı siyasî, toplumsal ve idarî olarak kavim esasına göre değil düşünce ve inanç temelinde örgütlenmişti. Osmanlılar bu sistemi İslâmî devlet görüşü etrafında şekillendirmişler ve İslâmî literatürde yer alan "*Millet*" kavramı bir din ve mezhebe bağlı topluluk anlamında Osmanlı devlet yapısında görülmüştü[132]. Bu noktada Osmanlı fetih sisteminde fetihten sonra köylü, şehirli, zanaatkâr, ruhban ve toprak sahiplerine imtiyazlar verilerek fetih öncesine ait hukukî müessese ve kaidelerin sürdürüldüğü bir sistem olarak "*İstimâlet*" sistemi önemli bir unsur olarak görülmektedir.

---

[129] Metnin ayrıntılı bir tahlili için bkz.: Halil İnalcık, *The Survey of Istanbul 1455, The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 89-213.

[130] Ebru Boyar – Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambrdge University Press, New York 2010, s. 68-69.

[131] "İslâmiyet, Osmanlılık, Kavmiyet", *Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesi*, 21 Temmuz 1910, Birinci sene, Nu. 3, s. 1.

[132] Millet kelimesinin kökü "Mille" olup Osmanlılara Arapça'dan geçmişti. Sözcük anlamı herhangi bir din grubun ifade etmekteydi. Ancak bu kelime Osmanlı'nın son dönemlerinde ve özellikle Cumhuriyet döneminde anlam kaymasına uğrayarak tamamen etnik bir hal alarak günümüzdeki kullanım şekline gelmiştir.

Osmanlı klasik dönem cemiyet nizâmı çeşitli dinlerin Millet Sistemi dahilinde bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştu. Buna dayanarak Osmanlı toplumu yönetim açısından bağlı bulunduğu inanç temeline göre Müslüman, Ortodoks, Ermeni ve Musevi milletleri ya da dinî toplulukları olarak ayrılmış XIX. yüzyılda bu ayrıma Katolik ve Protestan milletleri eklenmişti[133]. Buna göre "*Millet*" düşüncesi, farklı din ile ırka dayalı toplulukları bir bileşim olarak toplarken, "*Ümmet*" düşüncesi ise bir dinî inanca bağlı toplulukların her birini ifade ediyordu. Nitekim "*Millet-i İslâmiye*" tekti, "*Ümem-i İslâmiye*" bir başka deyişle "*din-i İslâma tabi akvam*" ise çoktu. Bununla beraber millet düşüncesi ümmet anlamında ifade edilmiş ve "*Millet-i Müslime*" ile "*Millet-i Gayrimüslime*" kavramları fıkıh kitaplarındaki temellere esas olarak kullanılmıştı. İslâm ülkesinde yaşayan Gayrimüslimleri ise vatandaşlık hukuku açısından Zimmîler ve Müste'menler olarak ayırmaktaydı[134]. Arnavutlar ise tabiiyet-i Osmaniye dairesine dahil olduktan sonra kısa süre içerisinde Prensleri (beyleri) ve ileri gelenleri İslâmiyeti kabul etmişler halk ise tedricen ihtida ederek İslâmiyete geçmişlerdi[135]. Osmanlı Devleti, Gayrimüslim nüfusa dinî topluluklar içerisinde önemli ölçüde özerklik tanımış ve dinî törenlerde yerel dillerin kullanılmasına hoşgörü göstermişti. Tebaanın genel olarak dinî bağlılığı ve etnik kimliği kendi grup ve liderleriyle sınırlandırılmıştı. Millet Sistemi dahilinde temel sosyo-kültürel farklılıklara saygı gösterilmişti. Osmanlı toplum yapısı içinde ilk olarak dinî farklılıklar ardından etnik olarak dilsel farklılıklar dikkate alınmıştı[136]. Osmanlı toplumu, "*Osmanlı Millet Sistemi*" ile temel bir yapı olarak birlikte asırlarca yaşamıştı. Bu süreçte Osmanlı hükümdarı tebaanın refahından sorumlu olduğu bilincini taşımış ve tebaasını "*Cenâb-ı Hakk'ın bir emaneti*" olarak düşünmüştü. Bu nedenle tebaasını iyi idare etmek ve her çeşit zulüm ile haksızlıklara karşı korumak sorumluluğunu üstlenmişti.

---

[133] Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, S. 1, Ankara 2004, s. 204.

[134] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 16.

[135] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavud", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, s. 147.

[136] Kemal H. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, (Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis), Volume I: The Central Lands, Holmes & Meier Publishers, Inc, New York –London 1982, s. 142.

1.1.1. İstanbul'un İslâmi Kimliğinde Arnavutlar

Osmanlı tebaası çok dilli ve çok kültürlü bir yapıya sahip olup her birinin bir dizi etnik-dil grubu içerisinde kendine ait özellikleri bulunuyordu[137]. Osmanlı Devleti etnik açıdan birçok halkı bünyesinde barındırmasının yanı sıra dinî açından ise bir İslâm Devleti olma özelliğine sahipti. Osmanlı Devleti'nin korumasını kabul etmiş Gayrimüslim unsurların devlet bünyesi içerisinde korunup barındırılmasını şart koşan İslâm Devlet Geleneği (Zimme) ve Ümmetçilik anlayışı herhangi bir dinî zorlamaya yer vermemişti. Osmanlı Devleti ile "*tâbi millet ve kavimler*" arasındaki ilişkinin niteliği bir hoşgörü kültürü içerisinde şekillenmişti. Osmanlı tarihinde dinî ihtida ya da sosyal statü değiştirme örneklerinin yanı sıra etnik dayanışmaya veya kişinin doğum yerine ve konuştuğu dile bağlılık duygusuna ilişkin de sayısız örnek vardı[138]. Devletin bünyesine katılan topraklardaki etnisite ve dinî yönden çeşitlilik gösteren kavimlerin devlet düzenine kazandırılmasında ise siyasî, askerî ve ekonomik yönlerin göz önüne alındığı bir politika izlenmişti. Devlet içerisinde bir millet olarak Müslümanlara yönelik Meşihat olarak bilinen Şeyhülislâmlık makamı ise Fatih Sultan Mehmed döneminde tedvin edilen kanunnâmede müftü olarak da isimlendirilerek ulemanın reisi olarak kaydedilmişti[139]. Şeyhülislâmın başkanlık ettiği bir dinî bürokrasinin oluşması İstanbul'da fetih sonrasında Arnavut çocuklarının da yer alacağı dinî okulların ayrıntılarının ortaya çıkmasını sağlamıştı[140]. Bu yapısıyla Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethinden sonra İstanbul'un nüfusu artmıştır[141]. Özellikle Arnavutluk ve Bosna bölgeleri halkından İstanbul'a yapılan göçler İstanbul'un İslâmi kimliğine olumlu etkiler sunmuştur.

---

[137] Maria Todorova, "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Imperial Legacy – The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East,* (Ed. L. Carl Brown), Columbia University Press, New York 1996, s. 49.
[138] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi Yayınları, I. Baskı, Ankara 2006, s. 85.
[139] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, III. Baskı, Ankara 1988, s. 175.
[140] Erwin I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam, An Introductory Outline*, Cambridge University Press, 1958, s. 220.
[141] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Haz. Neşet Çağatay), C. I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s. 68.

Osmanlı padişahlarının devlet ve toplumun faydası için bu dönemde kendi iradelerine dayanarak çıkardıkları kanunlardan oluşan örfî hukuk Gayrimüslim tebaanın Osmanlı devlet kurumları ile bütünleşmelerini kolaylaştırmıştı[142]. Bunun için fethedilen bölgenin var olan ekonomik, sosyal ve siyasal koşulları da göz önünde bulundurulmuştu. Bu süreçte Arnavut şehirli sınıfın rolü ön plana çıkmaktadır[143]. Buna dayanarak Osmanlı Devleti, Arnavut halkının Osmanlı kurumları ile bütünleşmelerinde başlıca iki yol izlemişti. Birincisi, yerel senyörler ve asker kökenli ailelerin sahip oldukları topraklar üzerinde Osmanlı tımarlıları olarak bırakılmasını temin eden Osmanlı tımar sistemini bölgeye yerleştirmekti. İkinci yol ise, yerel senyör ve asker kökenli ailelerin küçük yaştaki erkek çocuklarını devşirme usulü ile alarak İstanbul'da sarayda yetiştirmek temeline dayanan sistemi yaygınlaştırmak olmuştu[144]. Klasik dönem Osmanlı İstanbul'unun sosyo-kültürel yaşantısı içerisinde Arnavutların varlığı önemli ölçüde hissedilmektedir. Osmanlı Devleti'nde Kapıkulu Sistemi ile Hıristiyan çocukların bir Türk köylü ailesinin yanında Türk-İslâm geleneğini öğrenmesinin ardından Acemi Ocağı'na gönderilerek burada yetenekli olanların saraya alınması geri kalanların ise Yeniçeri Ocağı'na kaydolması işlemi bir istikrar sağlamıştı. Özellikle devletin kuruluş döneminde ihtiyaca göre üç, beş veya daha uzun bir zaman diliminde Hıristiyan ailelerden anne babanın rızası dâhilinde ve belirli şartlarla Arnavutluk, Yunanistan, Adalar ve Bulgaristan'dan daha sonrasında ise Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Macaristan arazisinden Acemi Oğlanlar toplanmıştı. Kaynaklarda her kırk haneden bir ve 8-20 yaş aralığında olmak üzere bekâr gençlerin bu sisteme alındığı görülmektedir[145]. Ayrıca 1666 yılına dair bir fermanda Arnavut ve Boşnak kökenli 16-20 yaş aralığındaki gençlerin bu sisteme gönüllü olarak dahil olabilecekleri belirtilmişti[146]. Bu sistem özellikle Üsküp, İştip, Köstendil, Prizren, Görice, Samakov,

---

[142] Halil İnalcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler Dergisi,* C. II, S. 3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 50-52.

[143] Ferit Duka, "Rrënjët Historike të Tolerancës Fetare në Shqipëri", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës, (Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 70, Prishtinë 2003, s. 114.

[144] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 61.

[145] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları – I: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1988, s. 13-14.

[146] Aşkın Koyuncu, "Kavânîn-i Yeniçeriyân ve Bosnalı Müslüman Çocuklarının Devşirilmesi Meselesinin Tenkidi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 6-8 Ekim 2016 Çanakkale*, C. 1, (Ed. Aşkın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Çanakkale 2017, s. 213.

Prepol, Taşlıca, Yanya, Pirlepe, İşkodra, Ohri, İpek (Peja), Dukakin, Kırçova, Foça, Navarin, Manastır, Mostar, İmoçka, İzvornik, Böğürdelen, Kesriye (Kastoria/Sarıgöl), Horpeşte, Bihlişte, Niğbolu, Selanik, Vize, Akçakale, Özi ve Azak gibi yerlerde uygulanmıştı[147]. Sistemin Arnavut topraklarında yoğun olarak uygulandığı bilinmektedir. İstanbul'da toplanan bu gençler hemen her bakımdan eğitilmek amacıyla bölgelerinden alınarak Osmanlı saray eğitim kurumlarına götürülmüşlerdi[148]. Fatih Sultan Mehmed zamanında hazırlanan kanuna göre daha ziyade Gayrimüslim ailelerden devşirilen bu çocuklar İstanbul'a getirilirlerdi.

İstanbul'da Osmanlı himayesinde yetiştirilen Arnavut gençleri Edirne Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı veya Galata Sarayı'ndan birine "*Acemi Oğlan*" olarak kaydedilirlerdi[149]. İstanbul Acemi Ocağı Kışlası Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında eski tanımlara göre ise Akdeniz Kapısı'nda Kapamacılar Çarşısı (Direklerarası) arka tarafında iki ayrı binadan oluşmaktaydı[150]. Bu yerlerde talebelere dönemine göre çok ileri düzeyde dersler aldırılmış, özel elbiseler giydirilmiş ve haftalık harçlıklar verilmişti. Talebelerden derslerini tamamlayanların en yetenekli ve sâdık olanların içerisinde yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı'na kabul edilecekler için yeni bir sınav daha yapılırdı. Bu sınav Ayasofya Camii'nin arka kapısı civarındaki Aya İrini Kilisesi'nin bulunduğu meydanda yapılmaktaydı. Burada Topkapı Sarayı'na seçilen talebeler toplumsal hiyerarşide bir üst sınıfa yükselmişler ve Topkapı Sarayı'nda özel bir eğitim almak üzere saraya kabul edilmişlerdi. Böylece Enderun Mektebi Osmanlı klasik dönem İstanbul'unda merkez ve taşra bürokrasisine insan kaynağı yetiştiren bir kurum görevini üstlenmişti. Ayrıca bu kurum sayesinde İstanbul'un İslâmi kimliği içerisinde Osmanlı bünyesinde bulunan etnik unsurlar İslâmi kaideleri öğrenmişler ve kendi etnik toplumları arasında yaymışlardı.

---

[147] Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlar'daki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi", *Belleten*, C. 50, S. 198, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Aralık 1986, s. 714-715.

[148] Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, (Tercüme: Halil İnalcık – Nihan Özyıldırım), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2012, s. 49-53.

[149] Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Harvard University Press, Cambridge 1941, s. 45-48.

[150] Necdet Sakaoğlu, "Acemi Ocağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 61.

İstanbul'da İslâmi eğitim kurumlarında yetişen Arnavutlar önemli devlet görevlerine getirilmişlerdi. Saraydan yetişme birçok Arnavut kökenli Osmanlı devlet adamı İstanbul'un İslâmi kimliğinin oluşmasında görev almışlar ve Arnavutluk coğrafyasında tımarlı olarak önemli idarî görevlere atanmışlardı. Bu sistemde Avlonyalı Gedik Ahmed Paşa ilk Arnavut kökenli Osmanlı veziri olmuş ardından Rumeli Beylerbeyi olarak tayin edilmişti. Yine XVI. yüzyılda ünlü Slav-Arnavut senyör Pavlo-Kurtik'in soyundan gelen Kurtik Mustafa gibi Hıristiyanların İslâmiyeti kabul etmeleri önemliydi[151]. Yeniçeriler arasında ulûfe defterlerinde görüldüğü üzere devşirme çocuklar arasında önemli ilim ehli kişiler de yetişmişti. Bunlardan Arnavut devşirmelerden Nihanî isminde bir şair yeniçeri iken okuyup müderris olmuştu. Yavuz Sultan Selim dönemi müderris yeniçerilerinden olan bu zatın güzel yazıları vardı[152]. Arnavut tımarlıları arasında İslâmi benimsemenin ikinci ve üçüncü kuşaklarda başladığı düşünülecek olursa İstanbul'da Topkapı Sarayı'ndan yetişme Arnavutların bu ilk Müslüman-Arnavut kitlenin çekirdeğini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Araştırmacılara göre, Arnavut coğrafyasında Osmanlı fetihlerinden sonra İslamiyeti kabul edenler evvela bazı Arnavut prenslikleri olmuştu. Bunlara Muzakaj, Arianiti ve Kastrioti prensleri birer örnektir[153]. Arnavutluk coğrafyasında İslâmiyetin yayılması ile birlikte Arnavut sosyo-kültürel yaşantısında tam bir canlanma yaşanmıştı. Şehirlerarası ticaret sayesinde özellikle İstanbul ile etkileşimsel olarak kültürel, sanatsal ve moda gibi alanlarda önemli bir ilerleme yaşandığı görülmektedir. Balkanların diğer bölgelerinde olduğu gibi XVII. yüzyılın başlarında estetik olarak "Stambollie" tarzı dönemin modası olarak yayılmıştı. Bu alanda özellikle giysi isimleri ödünçleme isimler olarak öne çıkmıştır. Bunlar arasında "*xhurdi, ferexhe, tosllukë, çakshire, dolloma, xhybe, anteri, dallfës, jelek, xhamadan, binish, dosllëçe, pashmanga*" gibi kelimeler Arnavut dilinde kalmıştır[154]. Arnavutluk coğrafyasındaki İstanbul merkezli bu sosyo-kültürel gelişim üzerinde ilerleyen sayfalarda tekrar durulacaktır.

---

[151] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 64-65.
[152] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları - I*, s. 345-346.
[153] Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnâsında Arnavutluk Müslümanları, (1878-1912)*, (Çev. Ali Taner), Bedir Yayınları, İstanbul 1998, s. 23-24.
[154] Afërdita Onuzi, "Ndikime Orientale në Kulturën Materiale të Popullit Shqiptar (Veshjet Popullore)", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, s. 235-236.

1.1.2. İstanbul Ortodoks Kilisesi Yapısında Arnavutlar

Osmanlı Devleti topraklarını genişletirken İslâm hukukuna uygun olarak davranmış ve Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u almasının ardından devlet bir imparatorluk karakteri göstermeye başlamıştı. Bu durum devletin cemiyet nizâmında Millet Sistemi dahilinde uygulama kazanmıştı. Tarihî kaynaklara göre Osmanlıların İstanbul'u fethinden kısa süre önce İstanbul Ortodoks Kilisesi Patriği kiliseden ayrılmış ve kilise pasif halde bırakılmıştı. Böylece Ortodoks kiliselerinin birlikten uzaklaştıkları görülmüştü. Ancak 29 Mayıs 1453 tarihinde yapılan fethin ardından Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul Ortodoks Kilisesi'nin yeniden bir nizâma kavuşturulması için hazırlık yapılması istenmişti. Fatih Sultan Mehmed Ortodoks ahaliye iyimser bir gözle bakmış ve devlet içerisinde öncelikli bir statü tanımıştı. Bu sayede İstanbul'un Ortodoks ahalisinin dolayısıyla Gayrimüslim ahalinin devlet bünyesi içerisinde bir "*millet*" statüsü kazanması önemlidir[155]. Nitekim Osmanlı yapısı içerisinde dinî birliklerin millet statüsü kazandıklarından daha önce bahsedilmişti. Osmanlı cemiyet nizâmında Gayrimüslim tebaanın yönetim otoritesi kendi dinî başkanlarının otoritesine bağlı tutulmuştu. Gayrimüslim unsurlar kendi cemaat idareleri tarafından kendi ilkeleri çerçevesinde idare edilmişlerdi[156]. Devlet içerisinde Müslümanlardan sonra en fazla nüfusa sahip olan kitle Ortodokslar olmuştu. Osmanlı Devleti'nde toprak ve nüfus genişlemesinin neticesinde Patrik, Osmanlı idarî yönetiminde Padişahın bir memuru olarak kabul edilerek "Rum (Ortodoks) *Milletinin Başı*" unvanı kazanmıştı[157]. Böylece patriklik resmen ihya edilerek Patrikhanenin korunması için bir muhafız birliği görevlendirilmişti. Patriğe parlak bir tören düzenlenerek görev alanını ve gerekli imtiyazları bildiren bir berat verilmişti[158]. İdarî statüde ise Patrik vezir ile aynı seviyede kabul edilmişti.

---

[155] Stavro Skendi, "The Millet System and its Contribution to the Blurring of Orthodox National Identity in Albania", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, s. 244.
[156] Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, s. 70.
[157] Yorgo Benlisoy – Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ayraç Yayınları, Ankara 1996, s. 33.
[158] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*,C. 1-2, s. 66.

Osmanlı Devleti'nde "*Rum*" kelimesi Ortodoks olan tebaayı isimlendirmek için kullanılan genel bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı literatüründe Rum kelimesinin Roma kelimesini ifade ettiği özellikle İstanbul eksenli olarak düşünüldüğü zaman Doğu Roma (Bizans) için kullanıldığı görülmektedir. Bu yönüyle Rum kelimesi etnik bir anlamda değil dinî bir aidiyet anlamında kullanılmıştı. Nitekim daha Osmanlılar bölgeye gelmeden önce Arnavutluk bölgesi Rumların ve Latinlerin etkisi altında kalmıştı[159]. Türkler Müslümanlığa daha geçmeden önce bilinen ve Ortodoksları ifade etmek için kullanılan Rum kelimesi Müslümanlığın kabulünden sonra da devlet literatüründe Ortodoks tebaa için kullanılmaya devam edilmişti. Osmanlı Devleti'nde ise Rum Milleti'nin lideri olan Patrik birtakım haklarla donatılmıştı. Bu haklar arasında kişisel dokunulmazlık, azledilememe, vergi muafiyeti, hareket serbestîsi ve bu ayrıcalıkları haleflerine bırakmak gibi haklar sayılabilir. Osmanlı Devleti'nin Ortodoks tebaasının içerisinde önemli Arnavut nüfusun olduğu bilinmektedir[160]. Osmanlı idaresinde bütün Ortodoks diofizitler (Yunan, Bulgar, Arnavut, Sırp, Makedon, Eflak ve Boğdanlılar, Rutenler, Hırvatlar, Karamanlar, Suriyeliler, Melkitler ve Arapların Ortodoks olan kesimi) kendi liderleri etrafında örgütlenerek Rum Patriğinin yetkisi altında bir araya getirilmişlerdi[161]. Klasik dönemde Osmanlı idaresinin Manastırların otonomisini tanımış olmasından kaynaklı olarak bu halklar kendi dillerini korumayı başarmışlardı. Ortodoks halk manastırlarda eğitim görmek, kütüphanelerini kurma, araştırmalar yapma ve şarkılarını toplamak gibi eğitici faaliyetleri kolaylıkla yapabiliyorlardı[162]. Nitekim dil ve tarih araştırmalarına öncülük eden kişilerin başında rahiplerin gelmesi tesadüfî değildi. Ortodoks Arnavutlar için de bu durum geçerliydi. Günümüzde Arnavut dilinin ilk metinleri olarak gösterilen metinlerin rahipler tarafından yazıldıkları bilinmektedir. Ancak dinî litürji esnasında yerel dilin kullanılamaması anlamında bazı sorunlar olduğu da ortadaydı.

---

[159] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavutluk", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, s. 149-153.
[160] Sezai Sylejmani, "Sistemi i Miletit në Shtetin Osman", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Boton: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës, (Kryeredaktor: Sabri Bajgora), Viti L nr. 121, Prishtinë 2020, s. 162.
[161] Qani Nesimi, *Ortodoks Arnavutlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2011, s. 28-36.
[162] İlber Ortaylı, "Ortodoks Kilisesi", *Mülkiye Dergisi*, C. 24, S. 233, Ankara 2000, s. 113.

Ortodoks Arnavutlar daha Osmanlı Devleti Arnavutluk coğrafyasına varmadan önce Ortodoksluğa geçmişlerdi. Özellikle İşkumbi (Shkumbi) Nehri'nin coğrafyanın lisanen (Geg-Tosk) ve mezheben (Katolik-Ortodoks) hudutlarını meydana getirdiği bilinmektedir[163]. Shkumbi Nehri'nin kuzeyindekiler Katolik ve güneyindekiler özellikle Görice (Korça) ve Ergirikasrı (Gjirokastra) bölgesinde çoğunlukla Ortodokslar yaşamışlardı[164]. Bu dönemde Arnavut Ortodokslar dinî idare anlamında temel olarak Ohri Başpiskoposluğuna bağlanmışlardı. Ancak Peç (İpek/Peja) Patrikliği'nin ve Ohri Başpiskoposluğu'nun kaldırıldığı yıllar olan 1766-1767'den itibaren bütün Ortodokslar ruhanî olarak İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne ve onun hiyerarşisine bağlanmışlardı[165]. Ohri Başpiskoposluğu ise İstanbul ile eşgüdümde olan iki başrahipten biri konumundaydı. Ortodoks Arnavutlar bağlı oldukları Ohri Başpiskoposluğu'nun kaldırılmasından sonra İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin doğrudan etkisine girmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin zaman içerisinde Patrikhane yönetiminde Fenerli Rumlara ağırlık vermesiyle beraber gelişen olay ve olgular Patrikhaneyi ters bir şekilde ilerletmişti. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere Fenerli Rumlar arasında Arnavutların olduğu da bilinmektedir. Ancak bu Ortodoks tebaa arasında dinî birliktelik içinde geçişme ve kimlik özümsemeleri oluşmuş ve bazı Ortodoks Arnavutlar Yunanistan Devleti'nin kuruluşunda rol almışlardı[166]. Patrikhane bu süreçte Batılı düşünceye kapalı kalmış ancak kendi içerisinde iç kavgalar yaşanmıştı. Osmanlı Devleti'nin zayıflamış olduğu dönemde özellikle XIX. yüzyıldaki ulusçu hareketler sırasında Ortodokslar arasında ayrılıklar görülmüştü. Zira bu dönemde Patrikhane bünyesindeki kavimlerin yerel dilde ibadet talebine olumlu yanıt vermemişti. Ayrıca bu unsurların anadilde eğitim talebine karşı da Patrikhane olumsuz tepki göstermişti. Nitelim XIX. yüzyılda Yunan, Sırp, Eflak ve Bulgar Kiliselerinin özerk olmasıyla ortaya çıkan hareket Ortodoks Arnavutlar arasında da görülecekti.

---

[163] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavud", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, Mihran Matbaası, İstanbul 1306 (1889), s. 148.

[164] Karl Sussheim, "Arnavutluk", *Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. 1, İstanbul 1978, s. 576.

[165] Petrika Thëngjilli, "Disa Aspekte të Kombësisë Shqiptare në Burimet Osmane të Shek. XV – XVI", *Studime Historike*, Nr. 3, Tiranë 1981, s. 178-179.

[166] Mehmet Hacısalihoğlu, "Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki Ortodoks Halkların Tarihinde ve Düşünce Dünyasında İstanbul", *İstanbul: İmparatorluk Kentinden Megakente,* (Ed. Yavuz Köse), Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 70-71.

1.2. İSTANBUL MERKEZLİ OLARAK YAYILAN ARNAVUT SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETİ

Arnavut coğrafyasından Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a olan göçler Arnavut sosyo-kültürel hayatında bazı değişiklikleri meydana getirmiş ve yeni tarzda bir Arnavut elit nüfusun oluşmasını sağlamıştı. Özelikle İskender Bey'in vefatının ardından Arnavut göçlerinin Kalabriya, Sicilya, Venedik, Marsilya, İspanya ve Marmara Adalarına kadar yaşandığı bilinmektedir[167]. Daha 1448 yılında İkinci Kosova Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kazanmasından sonra Venedikliler ile Osmanlılar arasında Arnavut nüfusunu himaye için bir rekabet meydana gelmişti. Bu süreçte Arnavutların Romanya ve Yunanistan coğrafyasına olan göçlerinden de bahsedilmektedir[168]. Katolik inancını benimsemiş bir kısım Arnavutların ise İtalya'nın güneyine yerleşerek Arbëresh ismiyle anıldıkları bilinmektedir. Bu göçler dönemin Napoli Krallığı'nın sınırları içinde bulunan Güney İtalya'ya, özellikle de Sicilya ve Kalabriya bölgesine doğru gerçekleşmişti[169]. Esasen Arnavutluk coğrafyası Katoliklik ile Ortodoksluk arasında bir ayrışma noktası olarak görülmekteydi. Ancak Arnavutluk Hıristiyanları zamana ve şartlara göre yer değiştirmek zorunda kaldığı için dinî yapı zayıflamış ve bu durum Osmanlıların coğrafyaya gelmesinden sonra İslâmiyet inancı ile beraber sosyo-kültürel hareketinin hızla yayılmasında önemli bir etken olmuştu. Osmanlı Devleti bölgedeki fetih hareketleri sırasında ilk iş olarak Arnavutluk şehirlerinde askerî sınıfların yanı sıra dinî kurumların oluşmasını sağlamışlardı. Arnavut nüfusun yaşadığı şehirlerde savaşlar ve ardından gerçekleşen dinî, ekonomik ve sosyal hareketler Arnavut göçlerinin dinamiğini sağlayan hareketler olarak görülmektedir[170]. Bu dönemden itibaren İstanbul önemli bir merkez olarak Arnavutların sosyo-kültürel yaşantıları için besleyici bir kaynak görevi görmüştü.

---

[167] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavud", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, s. 146.
[168] Shkelzen Raça, *Shtegtimet dhe Ngulimet e Shqiptarëve në Greqi Shek. XIII-XVI*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2004, s. 193-194.
[169] Kristo Frashëri, *a.g.e.*, s. 90.
[170] Injac Zamputi, *Relacione Mbi Gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në Shekullin XVII (1610-1634), Burime dhe Materiale për Historinë e Shqipërisë – 3*, Universiteti Shteteror i Tiranës Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, Tiranë 1963, s. 13-17.

Arnavutluk coğrafyasında camiler, medreseler ve dinî kurumlar inşa edilmesi ile beraber Arnavutlar arasında İslâmlaşmanın artması Osmanlı ile Arnavutlar arasındaki etkileşimi olumlu yönde arttırmıştı[171]. Bu etkileşim dilsel, edebî, siyasî, idarî ve ekonomik birçok alanda kendini göstermişti. Bu süreçte Üsküp şehrinin merkezî bir rol üstlenmesi sayesinde önemi artan bir şehir haline gelmişti. Üsküp şehri Osmanlıların Balkanlar'daki en önemli yerleşimlerinden olduğu gibi Arnavut elit sınıfının oluşmasında da değerli görülmektedir[172]. Arnavut göçlerinin Üsküp merkezli ilerlediği görülmektedir. Göçlerin oluşturduğu dinamikte ise özellikle XVI. yüzyılda kıyı kasaba ve şehirlerinden dış ülkelere doğru gerçekleşen nüfus göçü neticesinde boşalan şehir ve kasabalara çevre köylerde yaşayan kırsal kökenli Arnavut nüfus gelip yerleşmeye başlamış ve böylece şehir nüfusu yoğun bir biçimde Arnavut karakteri kazanmaya başlamıştı. Bu nüfus içerisinde İslâmlaşma hareketi meydana gelmiş ve içerisinden İslâm medeniyetine önemli katkılar sağlayan isimler çıkmıştı[173]. Bu isimler özellikle başkent İstanbul ile yakın temaslar kurmuşlardı.

Arnavutluk coğrafyasında Fatih Sultan Mehmed döneminde 1466 yılında İlbasan Kalesi bir Osmanlı kalesi olarak inşa edilerek bölgede yeni bir sancak oluşturulmuş ve kentte can güvenliği sağlanınca bölgeye göçler başlamıştı[174]. Kısa süre içerisinde İlbasan, Balkanlar'da darphanesi olan en önemli kentlerden birisi haline getirilmişti. İlbasan, özellikle Osmanlı mutasavvıflarının çalışmalarıyla İslâmî kültür ortamında yerini almış ve mahallelerin birçoğuna buraya müritleriyle birlikte gelip yerleştikleri anlaşılan şeyhlerin adları verilmişti[175]. Sonrasında Arnavut coğrafyasında önemli merkezler olarak güneyde Berat şehrini de içerisine alan Avlonya (Vlora), doğuda Ohri ve kuzeyde İskenderiye (bu sancak 1851 yılından itibaren İşkodra Sancağı olarak

[171] Parim Kosova, "Ndërtimet e Arkitekturës Islame dhe Medresetë në Prizren", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, s. 241.
[172] *Kosova Vilayet Salnamesi*, H. 1304 (M. 1886), s. 167.
[173] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shqiptarëve në Dituritë Islame*, Logos-A, Shkup – Prishtinë – Tiranë, 2013, s. 7.
[174] "*Tanzim-i dürer-i latîfeden garaz bu ki, Arnavud vilâyetini görenlere hôd kuvvet-i hissi ile sarplığı ma'lûmdur; görmeyenlere bu kadar ma'rifet ü ilm yiter ki, ol diyâr-ı pür-eşrârun vu'ûret-i mesâ'id ü mehâtıbı ve su'ûbet-i medâhil ü mehârıcı bir mertebededür ki, İskender-i Zü'l-karneyn girememiştür dirler*", Tursun Beg, *Tarih-i Ebü'l Feth*, s. 141-142.
[175] Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Döneminde İlbasan'da Tasavvufî Hayat, Tekke ve Zaviyeler", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003)*, (Ed. Ali Çaksu; Önsöz: Halit Eren), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2006, s. 321-322.

bilinmektedir), ayrıca Yanya, Delvina (sancak merkezi XVIII. yüzyılda Ergirikasrı olmuştu) Dukakin (Dukagjin, sancak beyinin merkezi Leş şehriydi), Prizren ve Vulçıtrın (Vuçitërna) ön plana çıkan yerler olmuştu[176]. Bu merkezlerde ekonomi önemli bir gelişme göstermiş ve nüfus hızla büyümüştü[177]. Balkan Yarımadası'nda şehircilik özellikleriyle bilinen Osmanlılar bir yönetim ve yaşama tarzının oluşmasında etkili olmuşlardı. Bununla beraber sürekli olan ihtîdâ hareketlerinde toplumların etnik yapısının değil dinî yapısının değiştiği görülmektedir. Balkanlar'da Arnavutlar ve Boşnaklar bu gruba giren topluluklar içerisinde olarak kendi kimliklerini ve dillerini korumayı başarmışlardı. Dönemin Osmanlı tahrîr defterlerinde bölgedeki Arnavut isimleri kolaylıkla görülebilmektedir[178].

Osmanlı Devleti döneminde Arnavutluk coğrafyasında oluşturulan şehirli yaşam biçimi ile beraber İstanbul eksenli yayılan sosyo-kültürel hareketin yansıması olan dilsel unsurlar Arnavut toplumsal yaşamında kendini halen göstermektedir[179]. Burada Osmanlı döneminde Arnavutçaya girmiş olan kelimelere akrabalık kelimeleri olarak "*atë –ata, babë – baba, hallë – hala, dajë – dayı, teze – teyze*" örnek olarak verilebilirken bitki, sebze ve/ya meyve isimlerine ise örnekler olarak "*filizë – filiz, majdanoz – maydanos, fistiqe – fıstık, gonxhe – gonca, hurmë – hurma, jasemin – yasemin, pambuk – pamuk, panxhar – pancar, patllixhan – patlıcan, sheftali – şeftali*" gibi çoğaltılabilir. Yine Osmanlılar tarafından kullanılmış ve Arnavutçaya geçmiş olan kelimeler olarak ordu ile ilgili kelimeleri de gösterebiliriz. Orduda kullanılan davul, boru, top, bıçak, fitil, piştar, bayrak gibi askerî yapılarla ilgili kelimeler günümüzde dahi kullanılmaktadır[180]. Zamanın aydın Arnavutları hem kendi dillerini konuşmuşlar hem de

---

[176] *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XI-XII.

[177] Ferit Duka, "The Ottoman Conquest", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013, s. 165-166.

[178] Iljaz Rexha, "Disa të Dhëna Antroponimike dhe Patronimike Shipe në Defterët Osmane", *Çështje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985 -2*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987, s. 25-26.

[179] Genciana Abazi – Egro, "Për Klasifikim e Turqizmave në Gjuhën Shqipe", *Feja, Kultura dhe Tradita ndër Shqiptarët*, Prishtinë 1995, s. 346-347.

[180] İrfan Morina, "Turqizmat si Terminologji Ushtarake në Poemen Epike Shqiptare", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri 4-7 Dhjetor 2003,* s. 55; Bu çalışmanın görsellerle zenginleştirilmiş olan Türkçesini incelemek için bkz.: İrfan Morina, "Arnavut Epik Destanlarında Türkçe Silah Adları", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, (Balkan Özel Sayısı – I)*, 2012-1, (Ocak-Haziran), ss. 13-32.

Osmanlı dili ile eğitim almışlardı[181]. Bu etkileşimin dil alanına bir diğer yansıması ise Bey, ağa, efendi gibi kelimelerin Arnavutlar arasında yayılması olmuştu. Ayrıca Arnavut epik destan şiiri ise son şeklini eski motif ve konularını koruyarak Osmanlı döneminde almıştı[182]. Bu durum Arnavut destanlarına İslâmî bir karakter ve ruh işlemişti.

Arnavut coğrafyasında açılan mektep ve medreseler gibi İslâmî eğitim ve kültür kurumları Arnavutların XVII ve XVIII. yüzyıllarda eğitim gördükleri temel kurumlar olmuşlardı. Bu eğitim kurumlarında eğitimlerini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelen kişiler de önemli kültürel eserler vermişlerdi. Ayrıca bu İslâmî eğitimin bir sonucu olarak Arnavut ve Bosnalıların yaşadıkları coğrafyada Arap alfabesiyle Arnavutça ve Boşnakça yazılmış edebiyatlar gelişmişti[183]. İslâmiyetten sonra Arnavutlar tarafından daha önce kullanılan Rumca ve Latince yazı şekillerinin arasına dahil olan Arapça ve Osmanlıca yazı şekillerinde pek çok şairler yetişip İslâmi konularda manzum ve nesir olmak üzere bir edebî kültür oluşturmuşlardı[184]. Arnavut kültür tarihinde bu edebiyat "*Bejtexhinj*" (Beyteci) ismiyle adlandırılmaktadır. Divan edebiyatı temalarını içeren bu Arnavut edebiyatı zengin bir edebiyat olarak bilinmektedir[185]. Araştırmalara göre Arap alfabesiyle Arnavutça yazılan ilk çalışma 1724-1725 yılında Muçizâde tarafından yazılan "*Imzot, mos na lër pa kahve (Rabbim, Beni Kahvesiz Bırakma)*" isimli güney lehçesinde hazırlanmış çalışma olduğu savunulmuştur[186]. Muçizâde'nin öncesinde ilk Arap alfabeli metnin İlbasanlı Arnavutlar tarafından İstanbul'da bir törende söylenen kısa bir şarkı olduğu üzerinde durulmakla beraber Toskların Arap alfabeli Arnavutça ile oluşturdukları ilk metin Muçizâde'nin çalışması olmuştur. Böylece 1724 yılında başlayan Arnavut Alhamiyado edebiyatının 1908 yılına kadar baskın edebî akım olduğu

[181] Adriatik Derjaj, "Toplumbilim, Dilbilgisi ve Edebiyat Alanlarında Arnavutça ve Türkçe Arasındaki İlişkiler Üzerine Değerlendirmeler", Avrasya Etüdleri Dergisi, T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) Yayınları, 47/2015-I, s. 162.

[182] Nuran Malta – Muhaxheri, "Türk ve Arnavut Destanlarında Baş Kahramanlar (Alperenler)", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, (Balkan Özel Sayısı – I), Ocak – Haziran 2012-1, s. 72.; Ayrıca bkz. Nuran Malta – Muhaxheri, Türk ve Arnavut Destanlarındaki Müşterek Unsurlar, Gece Kitaplığı Yayınevi, 2017.

[183] Mahmud Hysa, *Alamiada Shqiptare*, Studime Letrare, Logos – A, Shkup 1997, s. 46-48.

[184] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavud", *Kamusü'l-A'lam*, Birinci Cilt, Mihran Matbaası, İstanbul 1306 (1889), s. 148.

[185] Osmanlı alfabesi ile yazılan Arnavut divan edebiyatının derlemesi için bkz.: Hajdar Salihu, *Poezia e Bejtexhinjve*, Rilindja, Prishtinë 1987.

[186] Meral Jahjai, "Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dinî Karakterleri", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, TİKA Başkanlığı Yayınları, 50/2016-2, s. 394-395.

vurgulanmaktadır[187]. Bu edebiyatı sağlam temellere oturtan kişi ise zamanın Berat medresesinde çalışmış bir müderris olan İbrahim Nezim Frakulla'dır[188]. Ardından gelişen İstanbul eksenli Arnavut edebiyatının temsilcileri arasında Büyük Salih Efendi, Hoxha Ferhali, Ahmet Hadri, Sylo Fakoja, Fejzo Abdalli Qyftei, Tahir Efendi Boshnjaku, Jusuf Sadiku, Tahir Efendi Halil Popova, Hasan Zyko Kamberi, Muhamet Kyçyku ve Baba Tahir Nasibiu gibi önemli isimler bulunmaktadır[189]. Böylece XVIII. yüzyılda Arnavut edebiyatı "*Bejtexhinj*" (Beyteci) ismiyle önemli bir gelişim göstermişti[190]. Nitekim Arap alfabesi ile oluşturulan çalışmalar birincisi doğu dillerinde yapılan çalışmalar ve ikincisi Arnavut dilinde yazılmış çalışmalar olarak iki gruba ayrılabilir[191]. Arnavutluk coğrafyasında yapılan oryantalist çalışmalar üzerine en önemli çalışmalardan birisi Tahir Dizdari tarafından 1942 yılından 1972 yılına yapılmıştır. Bu çalışma alanın en değerli çalışmalarından birisi olarak değerlendirilmiştir[192]. Ayrıca Tahir Dizdari Oryantalizm alanından gelen sözcüklerin analizi ile edebiyat, folklor ve genel olarak Arnavut kültür tarihine önemli hizmetler vermiştir. Yine son dönemlerde ünlü araştırmacı Hasan Kaleshi tarafından Balkanlar'dan çoğu merkezinde bulunan Osmanlı dönemi el yazmaları ve oryantalist çalışmalarla ilgili veriler toplanarak bunlar hakkında araştırmalar yapılmıştır[193]. Sonuç olarak İstanbul merkezli başlayan Arnavut sosyo-kültürel hareketi Arnavut coğrafyasında etkili bir şekilde her alanda olumlu yansımalarıyla hissedilmiştir.

---

[187] Shefik Osmani – Njazi Kazazi, "Alhamiada Shqiptare", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan*, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003, s. 89.

[188] Abdullah Hamiti, *Nezim Frakulla dhe Divani i tij Shqip*, Logos-A, Prishtinë 2008.

[189] Odile Daniel, "The Historical Role of the Muslim Community in Albania", *Central Asian Survey*, Vol. 9, No. 3, 1990, s. 12.

[190] Abdullah Hamiti, "Nezim Frakulla – jeta dhe divanet e tij", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 67, Prishtinë 2002, s. 42.

[191] Emil Lafe, "Fjalori "Orientalizmat në Gjuhën Shqipe", i Tahir Dizdarit si Pasqyrim i Ndikimit të Kulturës Islame Ndër Shqiptarët", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, s. 63-64.

[192] İrfan Morina – Lindita Latifi Xhanari, *Demir Parmaklıklar Arkasında Hayatını Türkoloji'ye Adamış Bir Arnavut: Tahir Dizdari Hayatı – Eserleri*, Shtëpia Botuese "Fan Noli", Tiranë 2021, s. 17.

[193] Hasan Kaleshi, "Dorëshkrimit Arabe në Jugosllavi", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 70, Prishtinë 2003, s. 55.

1.3. KLASİK DÖNEM İSTANBUL'UNDA ARNAVUTLAR

İstanbul'un fethedilmesinin ardından Türkler ile beraber Osmanlı'nın bünyesindeki diğer kavimlerin de İstanbul'a geldikleri veya getirildikleri bilinmektedir[194]. Fetih sonrası Fatih Sultan Mehmed fethettiği bu yarı harabe şehir olan İstanbul'da şenlendirme faaliyetlerine hız vermişti. Artık Doğu Roma İmparatorluğu başkenti olan Konstantinopolis'ten Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a geçilmiş ve şehrin tarihi İslâmi kimliği etrafında şekillenmeye başlamıştı. Ayrıca Doğu Roma dönemindeki Ortodoks kimlik korunmaya devam edilmişti. İstanbul'un yeniden inşasında ise şehirde nüfusun artmasının sağlanabilmesi ve bir yönetim mekanizmasının oluşturabilmesi için İstanbul'un ilk subaşısı Karıştıran Süleyman Bey'e şehrin yeniden inşası için görevler verilmişti. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti yeni fethedilen bölgelerin güvenliğini sağlamak için iyi hazırlanmış bir iskân ve toplu sürgün sistemi kullanmıştı. Fatih Sultan Mehmed döneminde Sırbistan, Arnavutluk, Mora ve Kefe'den İstanbul'a toplu sürgünler olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Konya yöresinden ve Kocacık Yörüklerinden yapılan nüfus nakilleriyle de Arnavutluk coğrafyasına iskân yapılmıştı. Buna karşılık Arnavutluk'tan ise kendilerine tımar verilmiş olan (Mazeraki ve Heykel gibi) bazı eski feodal aileler Trabzon'a nakledilmişlerdi[195]. Bu dönemde İstanbul'a yapılan sürgünlerin iskân siyasetinin gereği olarak yapılmış sürgünler oldukları bilinmektedir. Bu sürgünlerin temel amacı yeni başkentin refahının sağlanmasına katkı vermek olmuştu. Fetihten sonra teşekkül eden mahallelerin çoğunluğu ise bir şekilde büyük fethe hizmet etmiş şahsiyetlerin isimleriyle cami, mescid, hamam gibi vakıfların etrafında şekillenmişti[196]. Bu kapsamda Arnavut kökenli sadrazamların İstanbul'un mahallelerinin oluşumunda bir Osmanlı görevlisi olarak önemli hizmetleri olmuştu. Bu açıdan öncelikle İstanbul'da Arnavut sadrazamlara ve ardından Arnavutköy'ün oluşumuna bakmakta fayda vardır.

---

[194] Mikhael Doukas, *a.g.e.*, 96-98.

[195] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İÜİFM)*, C. XI, İstanbul 1951, s. 233.

[196] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Doğuş Matbaası, Ankara 1968, s. 4.

1.3.1. İstanbul'da Osmanlı Vezîriâzamı/Sadrazamı Arnavutlar

İstanbul'un şenlendirme faaliyetlerinin ardından zamanla Payitaht'ta filizlenen yerel bir Arnavut elit sınıfı ve bunların oluşturduğu kültürün doğmasından bahsedilebilir. Bu Arnavut varlığının İstanbul'da gelişmesini sağlayan önemli unsurlardan birisi olarak görülebilir. Bilindiği üzere iskân politikası Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerde gücünü artmasının yanı sıra buralarda İslâmiyeti kabul etmiş halklar için de fayda sağlamıştı. Arnavut kavminin çoğunluğunun (zaman içerisinde %70'e yakınının) İslâmiyeti seçmesi ise onları Ortodoks Slav ve Yunan etkileri ile Katolik Venedik etkilerinden uzaklaştırarak kendi varlığının bilincine varmalarında yardımcı olmuştur. Böylece Osmanlı Devlet yapısı ile bütünleşen Arnavutlar kendi kimliklerini koruyabilmişlerdi[197]. Arnavutlar, Sultana bağlı (vassal) olma statüsünü kabul ettikleri andan itibaren Arnavut coğrafyasında İçoğlanı müessesesi işlerlik kazanmış ve çoğunluğu Arnavut feodallerinin oğulları bazen ise sıradan köylü çocuklarının yetenekli ve başarılı olanları da dahil Arnavutlar Osmanlı sarayına alınmışlardı. Bunlardan bazıları uçbeyleri, beylerbeyleri, sancakbeyleri ve Sadrazamlıklar olmak üzere yüksek kademeli mevkilere getirilmişlerdi[198]. Görülmektedir ki Osmanlıların hoşgörülü toplum düzeni içerisinde Arnavutlar özel bir konum kazanmışlardı[199]. Ünlü Osmanlı tarihçisi İsmail Hami Danişmend'in listesine göre 33 sadrazamın Arnavut asıllı olduğu belirtilmektedir. Bu açık bir şekilde göstermektedir ki Türkler'den sonra en fazla sadrazam veren kavim Arnavutlar olmuştur[200]. Bu sayı yaklaşık bir rakam olup bu sadrazamlar üzerine ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bilgiler verilecektir. Arnavut kökenli sadrazamların çoğu Arnavut akademisinin yanı sıra Türk akademisi ve Batılı yazarların eserlerinden takip edilebilmektedir.

---

[197] Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands During the First Two Centuries of the Ottoman Rule*, s. 185-188.
[198] Ferit Duka, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusun İslamlaşması Süreci Üzerine Gözlemler", s. 64.
[199] İlir Rruga, "Arnavutluk'ta Osmanlı Döneminde (XV-XVII. Yüzyıllarda) Müslümanlar ile Hıristiyanların Birlikte Yaşama Tecrübesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 47, İzmir Haziran 2018, s. 209.
[200] İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. 5, s. 106-107.

Fatih Sultan Mehmed devrinde Osmanlı Devleti'nin ilk Arnavut kökenli Vezîriâzamı (sadrazamı) olan Gedik Ahmed Paşa'nın diğer Arnavut kökenli devşirme devlet adamları için öncü bir isim olduğu görülmektedir[201]. Avlonya doğumlu Gedik Ahmed Paşa XV. yüzyılın ikinci yarısında üstün yetenekleriyle kendisini ön plana çıkarmayı başarmış olup Sultan II. Murad devrinin başlarında İç Oğlanı olarak Edirne'deki Osmanlı sarayına kabul edilerek Enderûn'da yetişmişti[202]. Ahmed Paşa'nın "*Gedik*" nâmını Âşık Paşazâde'nin övmek üzere yazıldığı methiyesinde kale inşası ve tamiri üzerine olan marifeti ile aldığı görülmektedir. Devletin çoğu alanlarında faaliyet gösteren Gedik Ahmed Paşa önemli bir isim olarak tarihte yer almıştır. Gedik Ahmed Paşa'nın İstanbul başta olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde yapmış olduğu hayır eserleri bilinmektedir. İstanbul'da bulunan Gedikpaşa semti kendi adıyla anılmış ayrıca burada yaptırmış olduğu 1474-1475 tarihli Çifte Hamam günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Arnavut kökenli isimlerden birisi olan ve 15 yıl sadrazamlık yapmış olan Koca Dâvud Paşa da Enderûn'dan yetişmişti[203]. Koca Dâvud Paşa 1477 yılında Rumeli Beylerbeyiliğine terfi ettirilmiş ve II. Bayezid döneminde 1483 yılında İshak Paşa'nın yerine Vezîriâzamlığa getirilerek 8 Mart 1497 tarihine kadar bu görevini sürdürmüştü[204]. Dâvud Paşa'nın dört oğlundan birisi olan ve Yanya Sancakbeyliği görevinde bulunan Mustafa, Sultan II. Bayezid'in kızı ile evlenmişti. Erdemli bir devlet adamı olan Dâvud Paşa'nın özellikle İstanbul'da pek çok hayrat yaptırdığı bilinmektedir. Günümüzde İstanbul'un bir semti olan Davutpaşa semtinin adı Koca Dâvud Paşa'dan gelmektedir. Topkapı dışında bulunan ünlü ordugâh Dâvud Paşa tarafından düzenlenmiş olup Rumeli seferlerinde ordunun toplanması için kullanılmıştı. Yine İstanbul *Avratpazarı* semti civarındaki cami, medrese, çeşme, mektep ve türbeden oluşan imaret ve külliyesi 1485 yılında tamamlanmıştı. Dinî eğilimi yüksek ve derviş olduğu bilinen Dâvud Paşa'nın imaretinin evrâd parçasından *Rifâ'i* tarikatinden olduğu

[201] Tayyâr-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi: Târîh-i Enderûn,* C. II, (Haz. Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 18.
[202] Vladimir L. Mirmiroğlu, *Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları*,İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul 1946, s. 104.
[203] Tayyâr-Zâde Atâ, *a.g.e.,* C. II, s. 20.
[204] İbrahim Akkurt, *Vazîriâzam Davud Paşa ve Külliyesi*, Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, No: 18, İstanbul 2022, s. 26.

ortaya çıkmaktadır[205]. Dâvud Paşa külliyesi civarındaki sur kapısı daha sonrasında *Dâvudpaşa Kapısı* olarak anılmıştı.

Osmanlı Devleti'nde Vezîriâzamlık görevine getirilen Arnavut soylularından bir diğeri Yavuz Sultan Selim devrinde Sadrazamlık yapan Dukakinzâde Ahmed Paşa olmuştur. Ahmed Paşa, Arnavutluk'ta itibarlı bir aile olan Dukagjin ailesinden geldiği için Osmanlı kaynaklarında genellikle Dukakinzâde olarak anılmıştı. Bu aile XV. yüzyılda iki kola ayrılarak bir kısmı İtalya tarafına göç etmiş geride kalanlar ise Osmanlı Devleti'nin hizmetine girerek Müslüman olmuşlardı[206]. Dukakinzâde Ahmed Paşa, Osmanlı saray mektebi olan Enderûn'da yetişmişti. Ahmed Paşa, 1514 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde Vezîriâzamlık görevine getirilmiş ancak iki buçuk ay kadar bu makamda kaldıktan sonra vefat etmişti. Ahmed Paşa'nın fazilet sahibi bir kişi olduğu bilinmektedir[207]. Ahmed Paşa'nın önce II. Bayezid'in torunlarından Ayşe Hanım Sultan ile evlendiği ardından ise Yavuz Sultan Selim'in kızı Fatma Sultan ile evlendiği ve neslinin devam ettiği görülmektedir.

Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul'da filizlenen bu Arnavut sınıfın daha sonraki dönemlerde de devlet kademelerinde etkin olarak yer aldıkları bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Arnavut kökenli devlet adamlarından Avlonya bölgesindeki Himara doğumlu olan Ayas Paşa da Enderûn'dan yetişmiş önemli bir Osmanlı vezîriâzamı olmuştur. Kendisi dürüstlüğü ve adaletli oluşuyla bilinmektedir[208]. Ayas Mehmed Paşa, 15 Mart 1536 tarihinde vezîriâzamlık görevine getirilmişti. Görevi sırasında yapılan 1537 tarihli Korfu Seferi ile Avlonya civarındaki yerler Osmanlı bünyesine katılmış ve bölgede Delvina Sancağı kurulmuştu. Ayas Paşa'nın önemli hayır faaliyetleri bulunmakla beraber İstanbul Fındıklı üzerindeki Ayaspaşa Semti ismini Ayas Mehmed Paşa'dan almaktadır. Ayas Paşa 13 Temmuz 1539 tarihinde vebadan ölmüş olup türbesi Eyüp'de bulunmaktadır.

---

[205] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989, s. 333-334.
[206] Orhan Koloğlu, *Üç İttihatçı: Arap, Kürt ve Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat – Terakki*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 187.
[207] Abdülkadir Özcan, "Dukakinzâde Ahmed Paşa (Ö. 921/1515)", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 550-551.
[208] Tayyâr-zâde Atâ, *a.g.e.*, C. II, s. 29-30.

Osmanlı Devleti'nde Enderûn'dan eğitim alarak Vezîriâzamlık görevine getirilmiş Arnavut devşirme isimlerden bir diğeri İşkodra'dan İstanbul'a gelmiş olan Lütfi Paşa ibn Abdülmuîn olmuştur[209]. Birtakım devlet hizmetlerinde bulunduktan sonra Ayas Paşa'nın ölümü sonrası onun yerine gelen Lütfi Paşa yine Kanuni Sultan Süleyman devrinde yaklaşık iki yıl (1538-1541) yılları arasında vezîriâzamlık görevinde bulunmuş bir devlet adamıdır[210]. Lütfi Paşa, Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan ile evlenmişti. Görevinden 1541 yılında alınan Lütfi Paşa hayatının geri kalanını Dimetoka'da ilim yaparak geçirmiş ve 12 eser kaleme almıştı. Bunlardan bir müellif olarak ün kazanmasını sağlayan eseri siyasetnâme türünde kaleme alınan *Âsafnâme* olmuştu[211]. Bu eserin haricinde bir Osmanlı tarihi olan *Tevârih-i Âl-i Osman*'da yaşamış olduğu zamanlar hakkında verdiği tarihî bilgilerle önem kazanmıştır[212]. Bir diğer eseri olan "*Halâsü'l-ümme fî ma'rifeti'l-e'imme*" isimli eser ise halifeliğin meşruiyeti ve Osmanlı hilafetinin neden kabul edilmesi gerektiğinin ispatı için yazılmış bir eserdi. Hem devlet yöneticiliği hem de eserleriyle Lütfi Paşa Osmanlı Devleti'nin önemli Arnavut kökenli isimlerinden birisi olarak tarihteki yerini almıştır.

Arnavut kökenli olup Enderûn'dan yetişmiş ve üzerinde önemle durulması gereken isimlerden bir diğeri Kara Ahmed Paşa (ö. 962/1555)'dır[213]. Kara Ahmed Paşa'nın hayatının ilk zamanlarına dair fazla bilgiler bulunmadığı için hangi şehirden olduğu tam olarak bilinememektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın devrinde birtakım devlet görevlerinin ardından 1553 yılında Vezîriâzamlık görevine getirilen Kara Ahmed Paşa Kanuni'nin kız kardeşi Fatma Sultan ile evlenmişti[214]. Başarılı bir devlet adamı olan Kara Ahmed Paşa Nahcıvan seferi ve İran Şahı Tahmasb ile çatışmalara katılmasının ardından Padişah ile beraber İstanbul'a dönmüştü. Bu sıralarda Osmanlı devlet idaresinin Padişahın ardından ikinci adamı olan Vezîriâzamlık görevi için bir rekabet bulunmaktaydı. Bu rekabette Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan'ın damadı Rüstem

[209] Tayyâr-Zâde Atâ, *a.g.e.*, C. II, s. 30-31.
[210] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellefleri*, (Haz. M. A. Yekta Saraç), C. 3, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları, Ankara 2016, s. 1073.
[211] Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfi Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 8.
[212] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shqiptarëve në Dituritë Islame*, s. 47-48.
[213] Tayyâr-Zâde Atâ, *a.g.e.*, C. II, s. 35.
[214] Feridun Emecen, "Kara Ahmed Paşa (ö. 962/1555)", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 357-358.

Paşa'yı vezîriâzam görevine getirtebilmek için verdiği uğraşı esnasında Kara Ahmed Paşa 29 Eylül 1555 tarihinde divan toplantısına katılmak üzere gittiği sırada ansızın idam edilmişti[215]. Saraydaki gizli iktidar mücadelelerinin kurbanı olan Kara Ahmed Paşa'nın İstanbul'un imârı için faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. İstanbul Topkapı mevkiindeki medrese, cami ve mektep gibi bölümlerden oluşan külliyesi ölümünden sonrasında tamamlanmıştı.

Osmanlı devlet idaresinde Kanuni Sultan Süleyman devri sonrasında da Arnavutlar devlet kademelerinde güvenirlikleri ile önemli makamlara getirilmişlerdi. Sultan III. Murad devrinde Enderûn'dan yetişmiş olup Vezîriâzamlık yapan Semiz Ahmed Paşa'nın Arnavut kökenli olduğu bilinmektedir[216]. Defterdar İskender Çelebi'nin soyundan gelen Semiz Ahmed Paşa 1558-1562 yılları arasında Yeniçeri ağalığı yaptıktan sonra Rumeli Beylerbeyiliğine terfi etmiş ve Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'dan doğmuş olan Ayşe Hanım Sultan ile evlenmişti[217]. Semiz Ahmed Paşa Arnavutluk coğrafyasında Ülgün, Bar ve Budva kalelerinin Venediklilerin elinden Osmanlı Devleti'ne geçmesindeki sefere katılmıştı. Sonrası dönemde 1579 yılında Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra Vezîriâzamlık görevine getirilmiş ve yaklaşık olarak altı ay bu görevi yürütmüştü[218]. Semiz Ahmed Paşa dürüstlüğü ve adaleti bilinmişti. Semiz Ahmed Paşa'nın İstanbul Atmeydanı'nda bulunan sarayının yerine daha sonraları Sultan Ahmed Camii yaptırılmıştı.

Osmanlı Devleti'nin Arnavut kökenli bir diğer Vezîriâzamı Koca Sinan Paşa (ö. 1004/1596) olup Ali isimli bir köylünün oğlu olarak dünyaya geldiği bilinmektedir[219]. Doğum yeri hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber Prizren'de bulunan vakıfnâmede kendisinin Prizren sancağına bağlı Luma köyünden olduğu

---

[215] İsmail Hami Danişmend, *a.g.e., C. 5*, s. 18.
[216] Tayyâr-Zâde, *a.g.e.*, C. II, s. 41.
[217] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, C. III, 2. Kısım, XVI. Yüzyılın Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, s. 339-340.
[218] Feridun Emecen, "Semiz Ahmed Paşa (ö. 988/1580)", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 494-495.
[219] Iljas Rexha, "Koca Sinan Pasha dhe monumentet e tij në Kosovë gjatë shekullit XVI", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 67, Prishtinë 2002, s. 73.

belirtilmektedir[220]. Arnavut kökenli devlet adamlarından olan ağabeyi Ayas Paşa'nın yardımıyla Enderûn'a girmişti[221]. Koca Sinan Paşa'nın Yavuz Sultan Selim'in torunuyla evlendiği ve Emine Hatun adında bir kız çocuğunun olduğu bilinmektedir. Sultan III. Murad ve III. Mehmed devrinde beş kez sadarete gelen Koca Sinan Paşa 4 Nisan 1596 tarihinde vefat ederek Çarşıkapı Divanyolu'ndaki türbesine defnedilmişti[222]. Koca Sinan Paşa'nın İstanbul öncelikli olarak Balkanlar ve Arabistan'daki çoğu kurum ve kuruluşun yapılışında emeği bulunmakta olup bu kuruluşlar için büyük miktarda tahsis kullanmıştı. Koca Sinan Paşa'nın İstanbul Divanyolu üzerinde külliyesi ile türbe ve sebili ziyarete açık bulunmaktadır.

Sultan III. Murad döneminin üçüncü ve son Arnavut vezîriâzamı Serdar Ferhad Paşa olmuştur. Enderûn'dan yetişme olan Ferhad Paşa ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın da yakın adamları arasında yer almıştı[223]. Kanuni'nin Zigetvar seferinde ölümünün ardından naaşı Ferhad Paşa'nın nezaretinde İstanbul'a getirilmişti. Önce yeniçeri ağalığına getirilen ardından ise aldığı terfilerle vezîriâzamlığa kadar yükselen Ferhad Paşa liyakat sahibi bir kişiliğe sahipti. Ancak dönemin Arnavut kökenli devlet adamı Koca Sinan Paşa ile anlaşamayarak birbiri aleyhinde siyasî taraflaşma ve propaganda faaliyeti yürüttükleri kaynaklarda geçmektedir[224]. Bu bilgiden İstanbul'da yaşayan Arnavutlar arasında devlet adamlığı kariyeri için bir rekabet düzeyine kadar Osmanlı Devleti'nin ideolojisinin benimsendiği görülmektedir. Bunun nedeni bazen iyi bir kariyer, bazen mevkî ve makam arayışı olmakla beraber Osmanlı devlet idaresinin ikinci kişisi olma isteği Arnavutlar arasında rekabete yol açmıştır.

Osmanlı devlet kadrolarında bulunan Arnavutlar açısından özellikle XVII. yüzyıl en parlak yüzyıllardan olmuştur. Bu yüzyılın nerdeyse yarısı Arnavut kökenli vezîriâzamların idaresinde geçmiş ilki Yemişçi Ahmed Paşa ile başlayan ve sonuncusu Amcazâde Hüseyn Paşa'nın vezîriâzamlığı ile sonlanan XVII. yüzyılda Arnavut kökenli

---

[220] Hasan Kaleshi, "Veziri i Madh Koxha Sinan Pasha – Përshpirtënimet dhe Vakëfnameja e tij", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXVI, nr 82, Prishtinë 2007, s. 97.
[221] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, 2. Kısım, s. 340.
[222] Maurice Cerasi, *Divanyolu*, (Çev. Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 131-134.
[223] Tayyâr-Zâde Atâ, *a.g.e.*, C. II, s. 49.
[224] Mehmet İpşirli, "Ferhad Paşa (ö. 1004/1595)", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 383-384.

vezîriâzam sayısı 16 olarak dikkat çekmiştir. Bu yüzyılda görev yapan vezîriâzamlar arasında Arnavut kökenli Yemişçi Hasan Paşa, Gümülcineli Nasuh Paşa (Arnavut olduğu bazı kaynaklarda geçmektedir), Mere Hüseyin Paşa[*], muhtemelen Taşlıca'dan devşirildiği belirtilen Tabanıyassı Mehmed Paşa, Avlonya doğumlu olan ve ok atmada maharetli olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Semiz Ahmed Paşa'nın oğlu olan ve Osmanlı sultanı Ayşe Sultanın soyundan gelen Sultanzâde Mehmed Paşa, Kara Murad Paşa, Sultan IV. Mehmed'e sunduğu lâhiyası ile tanınan Tarhuncu Sarı Ahmed Paşa, Kaptan-ı Deryalık görevinde de bulunan Zurnazen Mustafa Paşa, Berat sancağına bağlı Rudnik (Ruznik) köyünden İstanbul'a getirilen ve İstanbul'da inşasını başlattığı Köprülü Külliyesi'nin kurucusu aynı zamanda Osmanlı devlet idaresinde köklü bir yere sahip olan Köprülü ailesinin ilk ismi Köprülü Mehmed Paşa, onun soyundan gelen Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa, Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa, ayrıca Ohri doğumlu Arabacı Ali Paşa ile son olarak İstanbul Saraçhane'de külliyesi bulunan Amcazâde Hüseyin Paşa başkent İstanbul'da XVII. yüzyılda yaşamış ve devlet idaresinde yer almış Arnavut kökenli vezîriâzamlar olarak ön plana çıkmışlardı[225]. Klasik dönem İstanbul'unda devlet idaresinde görev alan Arnavut kökenli vezîriâzamlar bir önceki yüzyıla göre sınırlı sayıda da olsa XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Arnavut kökenli vezîriâzamları olarak XVIII. yüzyılda Hacı Halil Paşa, Hacı-İvaz Mehmet Paşa ve İvaz-zâde Halil Paşa görev yapmışlardı[226]. Kısaca bir listesini verilen bu isimlerden görüldüğü üzere İstanbul bir başkent olarak Arnavut kökenli devlet idarecileri için önemli bir idarî merkez olmuştur.

---

[*] Bazı eserlerde "*Merre*" imlâsıyla yazılan lakabının, cezalandırılmasını istediği kimseler için yakın adamlarına Arnavutça olarak "*Mere (marr)*" kelimesiyle "*alın götürün*" bu adamı anlamında seslendiği için kendisine verildiği belirtilmektedir: Fikret Sarıcaoğlu, "Hüseyin Paşa, Mere, (ö. 1033/1624), *DİA*, Gözden Geçirilmiş 3. Basım, C. EK-2, Ankara 2019, s. 8-9.

[225] İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. 5, s. 27-49; Orhan F. Köprülü, "Hasan Paşa, Yemişçi (ö. 1012/1603)", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 342-343; Abdülkadir Özcan, "Mehmed Paşa, Tabanıyassı (ö. 1049/1639)", *DİA*, Gözden Geçirilmiş 3. Basım, C. EK-2, Ankara 2019, s. 229-230; Abdülkadir Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa (ö. 1053/1644)", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 248-250; Abdülkadir Özcan, "Kara Murad Paşa (ö. 1065/1653)", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 363-365; Erol Özvar, "Tarhuncu Ahmed Paşa (ö. 1063/1653)", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 20-22; Abdülkadir Özcan, "Mustafa Paşa, Zurnazen (ö. 1067/1657)", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 346-348.

[226] İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. 5, s. 58-64.

1.3.2. İstanbul'da Önemli Bir Semt: Arnavutköy

İstanbul bir Osmanlı şehri olduktan sonra Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'da yeni mahalleler kurulmasının yanı sıra mimarî ve kültürel öğeleri ile bir İslâm şehri olmaya başlamıştı. İstanbul kent merkezi Sultanahmet, Süleymaniye ve Beyazıt üçgeninden oluşmuş devlet adamlarının paşa konakları ile dinî merkezler bu alanın içerisinde yer almışlardı. Bununla beraber çoğu eski mahallelerin ve mimarî yapıların isimleri ise zaman içerisinde değiştirilmişti. Bunlardan birisi ise eski zamanlarda *Hestai* olarak bilinen *Arnavutköy* olmuştu. Esasen Arnavutköy ismiyle Rumeli ve Anadolu'da birkaç köy bulunmakla beraber en meşhuru Boğaziçi'ndeki Arnavutköy olmuştu[227]. Boğaziçi'nde Kuruçeşme ile Bebek arasında yer alan Arnavutköy İstanbul'un Avrupa yakasında Beşiktaş ile beraber tarihî bir yerleşim alanı olarak dikkat çekmektedir. Hestai isminin semtin sırtlarında bulunan kireç ocaklarından dolayı verildiği düşünülmektedir[228]. Doğu Roma devrinde Hestai'de Boğaziçi'nin en meşhur kiliselerinden biri olan Hagios Mikhael Kilisesi bulunuyordu. Bu kilise rivayetlere göre I. Konstantin tarafından kurulmuş ve dinî bir ziyaret yeri olmuştu. Anlatılan rivayetlere göre Hestai (ya da Horasmota) semtinin Doğu Roma döneminde daha çok dinî bir merkez olduğu anlaşılmaktadır[229]. İstanbul, Latinler tarafından kuşatıldığı sırada Doğu Roma İmparatorluğu'nun hazineleri Hestai'ye taşınmıştı. Fakat İstanbul'u istila eden Latinler daha sonra buraya gelerek hazineyi ele geçirmişler ve Melek Mikhael adına yapılan kiliseyi yıkmışlardı. Hestai semtinin, İstanbul'un fethi esnasında buranın yaklaşık üç kilometre kuzeyinde inşa edilen Rumeli Hisarı ile beraber daha 1452 yılında Osmanlılar tarafından alındığı sonucuna varılabilir[230]. İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks cemaati tarafından kullanılan Osmanlıca mühürlerde bu yerin adının "*Arnavutköy*" olarak geçtiği Rumca mühürlerde ise "*Mega Revma*" adının geçtiği görülmektedir.

---

[227] Şemseddin Sami (Frashëri), "Arnavud Köyü", *Kamusü'l-A'lam,* Birinci Cilt, s. 149,

[228] Reşad Ekrem Koçu, "Arnavudköyü", *İstanbul Ansiklopedisi*, Nurgök Matbaası Basımı, İstanbul 1959, s. 1039-1041.

[229] Semavi Eyice, *Bizans Döneminde Boğaziçi*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 42-44.

[230] Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tarihi ve Efsaneleriyle İstanbul Semtleri*, Selis Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 157.

Bilindiği üzere İstanbul'un fetihten sonraki nüfusunun azalması üzerine şehrin şenlendirilmesi için emirler verilmişti. Bunun ardından İstanbul'a yapılan zorunlu sürgün politikası dahilinde Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren Ortodoks Arnavutların İstanbul'a geldikleri ve getirildikleri bilinmektedir. Bu Ortodoks Arnavutlar Hestai'ye yerleştirilmişler ve bundan sonra burası "*Arnavutköy*" ismiyle anılmaya başlanmıştı. Osmanlı İstanbul'unda Ortodoks Patrikhanesi'ne doğrudan bağlı olan ve metropolit düzeyinde bir din adamının yönetiminde olan "*Mega Revma (Arnavutköy) Rum Cemaati*" İstanbul'da bulunan Rum toplulukları içinde öncelikli ve ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştu. Osmanlı döneminin başlangıcında semti adlandırmak için bölgede yaşayan Rumların da etkisiyle Akıntıburnu'ndan dolayı *büyük akıntı* anlamına gelen "*Megali Revmatu - Mega Revma*" kullanılmakla beraber bostancıbaşıya gönderilmiş olan bir fermanda ilk kez *Arnavutköy* ismi kullanılmıştı[231]. Hestai semtinin isminin Osmanlı döneminde nasıl değiştiğine dair birçok rivayet olmakla beraber bu rivayetler genellikle Arnavutların yerleşimini göstermektedir. Bir rivayete göre, Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'un şenlendirilmesi amacıyla Arnavutluk'tan getirilen Arnavutlar buraya yerleştirilmişlerdi. Özellikle Mora'nın fethi sırasında Sparta (Mistra/Tripolis) bölgesinden İstanbul'a iskân edilenlerin büyük kısmı Arnavut etnisitesine aitti. Bu dönemde İstanbul'a gelen Ortodoks Arnavutların önemli bir kısmı ise Arnavutköy'e yerleştirilmişti. Bir Ortodoks Arnavut nüfusun sahil kısmında Arnavutköy'e yerleşmelerinin tarihi olarak 1468 yılı verilmektedir[232]. İstanbul'un 1504 tarihli tahrir defterinde bulunan "*otlakçıyan*" içerisinde "*Karye-i Kemer-i Arnavudan*" "*Reaya-yı karye-i Mezkure Mora'dan sürgünler imiş*" kaydı Mora'da yaşayan Arnavutlardan bir bölümünün İstanbul'a iskân edildiğini göstermektedir[233]. Semtin ismi ile ilgili başka bir rivayet ise padişahın korunmasıyla görevli olan Arnavut asıllı yeniçerilerin çadırlarını bu koyda kurmaları nedeniyle semte bu ismin verildiği şeklndedir. Semtin ismi ile ilgili anlatılan rivayetlerin içerisinde İstanbul'da önemli bir Arnavut göçünden dolayı bu ismin verilmiş olduğu görülmektedir.

---

[231] Orhan Türker, *Mega Revma'dan Arnavutköy'e: Bir Boğaziçi Hikayesi*, Sel Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 19.
[232] Tülay Artan, "Arnavutköy", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, s. 313.
[233] Levent Kayapınar, "15. ve 16. Yüzyıllarda Yunanistan'dan İstanbul'a Yapılan İskânlar", *Doğu – Batı Dergisi*, Yıl: 23, S. 91, Aralık 2019, s. 31.

Arnavutköy semti İstanbul'un fethi sonrasında gözde bir mesire yeri olmuş özellikle bağcılık önemli bir meslek olarak öne çıkmıştı[234]. Tarihî kaynaklarda İstanbul'un sosyal yaşantısı anlatılırken Arnavut bahçıvanlardan özellikle söz edilmektedir. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda Arnavutköy'de bine yakın bahçe ve bağ bulunuyordu. Özellikle Ortodoks Arnavutların yanı sıra Ermenilerin de yerleştiği Arnavutköy semti Osmanlı devlet adamlarının konakları, üst düzey memurların evleri ile seçkin bir yaşam alanı sunmuştu. Bu yerleşimcilerin arasında Boğdan voyvodaları ve Ortodoks seçkinlerin olması dikkate değerdir[235]. Bu Ortodoks seçkinleri arasında ise Ortodoks Arnavutların olduğu muhakkaktır. Bu ailelerden bir kısmı Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'a yerleşmişler bir kısmı ise Doğu Roma döneminden itibaren burada yaşamaktaydılar. Bu Helenleşmiş Ortodoks Arnavut aileleri arasında tanınmışlarından Ghika ve Soutsos (Sutzo) aileleri Arnavut kökenli oldukları tespit edilebilen aileler arasındadırlar[236]. Bu ailelerden Ghika ailesinin önemli devlet adamları çıkaran Arnavut kökenli aile olan Köprülü ailesi ile akrabalıkları bulunmaktaydı[237]. Soutsos (Sutzo) ailesi ise Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'a getirilerek boğazın kıyısında güzel bir yalıya yerleştirilmişlerdi. Bu ailelerin üyelerinden bazıları 1820 yılı sonrasında Mora Ayaklanması'na destek oldukları için Arnavutköy'den sürülerek yerine Musevi aileler getirilmişlerdi. Yine özellikle Tanzimat dönemi sonrasında Arnavutköy semtinde Müslüman ünlü Arnavut ailelerin yaşadıkları görülmektedir. Bu ailelerden Avlonyalılar dikkat çekmektedir[238]. Bu dönemin sonlarına doğru Avlonyalı Ferid Paşa ile Avlonyalı İsmail Kemal beyler de Arnavutköy semtinde kalmışlardı. Bu konu üzerinde ilerleyen sayfalarda tekrar durulacaktır.

---

[234] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 223.

[235] Esra Ansel, Continuity and Change on the Bosphorus Shore: Arnavutköy 'Before and After the Greek Revolution of 1821, (*Thesis Submitted to the Institute for Graduate Studies in Social Sciences in partial fulfiment of the requirements for the degree of Master of Arts in History, Boğaziçi University, Thesis Advisor: Assoc. Prof. Paolo Girardelli*), Istanbul 2016, s. 75.

[236] Bu Arnavut ve Yunan aileler ile ilgili ilginç bir kaynak olarak Mihail Sturdza'nın eseri ilgi çekmektedir: Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnarie historique et genealogique des grandes familles de Greece, d'Albanie et de Constantinople*, Paris 1983.

[237] Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 91.

[238] Abdülhamit Kırmızı, Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 67.

1.4. ESKİ İLE YENİ DÜZEN ARASINDA ARNAVUTLAR (1789-1808)

Arnavutluk üzerine yapılan çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasî yapılarında ortaya çıkan değişiklikler ve bu değişikliklerin bölgede oluşturduğu köklü etkilerin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu etkilerin konuyu kaleme alan yazarlar tarafından ideolojik ve ulusal görüş açıları doğrultusunda yorumlanması konuların yanlış anlaşılmasına ve yapılan yorumların objektiflikten uzaklaşmasına neden olabilmektedir. Balkanlar'da modernleşme ve uluslaşma konusunda Osmanlı toplum yapısının dikkatli olarak ele alınması gerekir. Osmanlı döneminde toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarındaki değişim sürecinin kendi iç etkenlerinden kaynaklı olarak meydana gelmiş olması göz ardı edilmemelidir. Daha Avrupa etkisi oluşmadan önce Osmanlı Devleti'nin kültürel sisteminde oluşan değişim sürecinin toplumların katmanlarında oluşan bir farklılaşma süreci olarak ele alınması gerekir[239]. Osmanlı Devleti özellikle 26 Ocak 1699 tarihinde imzaladığı Karlofça (Arnavutça: Karllovcit) ve 21 Temmuz 1774 tarihinde imzaladığı Küçük Kaynarca (Kyçyk Kainarxhisë) Antlaşmaları'nın ardından bir değişim sürecine girmiş ve toplumsal ve ekonomik olarak görülmeye başlanan bu süreç kısa sürede etkisini Arnavut coğrafyasında da hissettirmişti[240]. Böylece bir dengeler dizisi olan Osmanlı siyasî sistemi modernleşme döneminin getirdiği dinamikler karşısında çözülmeye başlamıştı[241].

Osmanlı Devleti'nin toplumsal düzeninde zaman içinde ortaya çıkan yapısal değişiklik seyfiye ve kalemiye tabakasının sosyal ve ekonomik temellerini zayıflatmıştı. Balkanlar'da âyanın bir nevi reis gibi halk tarafından seçilmeleri uygulaması ise XVIII. asrın ikinci yarısında eyalet vezirleri tarafından bozulmuştu[242]. Bu terim "*önde gelenler*" veya "*eşraf*" bağlamında aslında sosyo-ekonomik düzende oluşan değişimin

---

[239] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*,s. 8-9.
[240] Stavri N. Naçi, "Pashallëket e Mëdha Shqiptare (1775-1831)", *Historia e Popullit Shqiptar-I,* s. 406-407.
[241] Stanford J. Shaw, *Eski ile Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu 1789-1807*, (Çev. Hür Güldü), İstanbul 2008.
[242] Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit (1789-1807)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946, s.110.

XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkarmış olduğu sınıflar için kullanılmıştı. Âyan genellikle yönetim tarafından, eşraf ise sosyal tabakalaşmanın sonucu olan sınıflar için kullanılan tabirler olmuştu. Bu kelimelerin hangi zamandan itibaren kullanıldığı kesin olarak bilinememekle beraber önemli bir değişim sürecinin terimleri olmuşlardır. Değişim sürecinden doğrudan etkilenen yerlerden birisi ise Arnavutluk coğrafyası olmuştu[243]. Bu coğrafyada Tepedelenli Ali Paşa idaresinde Yanya merkezli olmak üzere bir âyanlık yönetimi kurulmuştu[244]. Bu yönetim Arnavut sosyo-kültürel hareketinde çok önemli bir konuma sahiptir. Tepedelenli Ali Paşa'nın âyanlığı Arnavut ulusçuluğunun önemli aşamalarından birisi olarak görülmektedir[245]. Ayrıca Arnavutluk coğrafyasında Kuzey Arnavutluk'u İşkodra'dan birkaç nesil boyunca yöneten Buşatlı hanedanı mensupları önemli bir yönetim kurabilmişlerdi[246]. Bu âyanlık yönetimlerinin ulusal bir hareketin ilk nüvelerini oluşturduklarını söyleyebiliriz. Bu iki paşalık uzun bir dönem Arnavut coğrafyasının önemli bir kısmında söz sahibi olmuşlar ve yerel idare anlamında faaliyet göstermişlerdir. Bununla beraber bu durumun kaynaklanma nedeni Osmanlı Devleti'nin iç sorunları olarak görülmektedir[247]. İşte bu değişim süreci içerisinde bir cemaat lider grubu olarak orta sınıf Müslüman kesimleri tanımlayabilmek için kullanılan terim olarak "*Âyan*" sınıfı ön plana çıkmıştı.

Âyanlık yönetimleri önemli değişiklikleri beraberinde getirmişti. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin Müslüman kesiminde siyasî açıdan Hıristiyan orta sınıfla mücadele edebilecek ticarî, entelektüel ve dinî manada bir orta sınıf bu dönemden önce oluşamamıştı. Ancak âyanlık döneminden itibaren bu sınıfların ortaya çıktıkları görülmektedir. Nitekim âyanlardan bazılarının ordularıyla İstanbul kapılarına dayanmasının ardından Sultan II. Mahmud tarafından imzalanan 1808 tarihli Sened-i

---

[243] Tajar Zavalani, "Albanian Nationalism", *Nationalism in Eastern Europe*, (Ed. Peter F. Sugar – Ivo John Lederer), University of Washington Press, 1994, s. 59.
[244] Şani-zâde Mehmet Ataullah Efendi, *Şani-zâde Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmazer), Çamlıca Basın Yayın Kitapları, İstanbul 2008, s. 96-99.
[245] Entela Muço, Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa ve Emlakı, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Mehmet Ali Beyhan), İstanbul 2002, s. 14.
[246] Stavri N. Naçi, "Të dhëna të Reja rreth Prejardhjes se Familjes se Bushatllijve të Shkodrës", Buletini i Universitetit Shteteror të Tiranës, seria për Shkenca Shoqërore, Vol. 3, Tiranë 1961, s. 82.
[247] Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakânüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, (Haz. Ahmet Hazerfan), C. 1, Tarih Vakfı – Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 13.

İttifak olarak bilinen anlaşmanın bu süreçte önemli bir rolü vardır[248]. Senet taht ve halk açısından âyanların statülerini İslâmiyet temelinden ziyade iktidar temeline dayandırarak yasallaştırmıştı. Bu bağlamda senet her grubun iktidar çıkarlarına en uygun iki idarî kavram olan bürokrasi için *merkeziyetçilik* ve diğer gruplar için ise *adem-i merkeziyetçilik* arasında sağlanmış bir uzlaşma olmuştu. Ayrıca yerel ölçekli kişilerin toprak edinme çabaları tımar sisteminin nihaî çöküşünün belirtileri olarak gösterilebilir. Ardından meydana gelen mücadelede merkeziyetçilik hızlanmış ve İstanbul bu merkezileşmeden bir başkent olarak önemli ölçüde etkilenmişti. Bu süreçte âyanlık hareketlerine son vermeyi amaçlayan bir gelişme olarak âyanların ellerindeki topraklara el konulması politikası başka meseleleri de gündeme getirmişti. Reform döneminde 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması bu süreçte kritik bir gelişme olarak görülmektedir. Bu zamanlama ile paralel olarak tımar sisteminin kaldırılması ile bir orta sınıfın temsili konusu ortaya çıkmıştı. Yine bu süreçte ortaya çıkan yeni toprak sahipleri güçlerini arttırmışlar ve kendilerine bağlı cemaatler üzerinde nüfuz tesis kurarak onların adına söz sahibi olmuşlardı. Böylece "*kitleler*" toplumun üst tabakasından gelerek bir orta sınıfı oluşturan ve XIX. yüzyılın içinde yaşanan gelişmelere etki eden liderler tarafından temsil edilmişlerdi. Bu süreçte Arnavutluk şehirlerinde ve diyasporasında topluma hükmeden geleneksel Müslüman ileri gelenleri (beyler, ağalar, reisler, şeyhler ve ulema), Hıristiyan ruhbanla beraber XIX. yüzyılda bir "*Orta Sınıf*" oluşturmuşlardı[249].

Esasen büyük âyanlıklar döneminde köylerden şehirlere önemli göç hareketleri başlamıştı. Bu durum Arnavutluk bölgesi için de geçerlidir[250]. Kitlelerin şehirlerde yaşamaya başlaması ise Arnavut toplumunda bilgiyi sahiplenerek siyasî rollerini güçlendirmeyi amaçlayan bir sınıfı oluşturmuştu. Böylece XIX. yüzyılın ilk yarısındaki şehirleşme oranının yükselmesi kültürel hayatı canlandırmış ve Osmanlı Devleti'nin modernleşme döneminin en saygın eğitim kurumlarında Arnavut öğrenciler yer

[248] Bruce McGowan, "The Age of Ayans (1699-1812)", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1600-1914)*, C. 2, (ED. Halil İnalcık – Donald Quataert), Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 667-668.
[249] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 452.
[250] Zija Shkodra, *Qyteti Shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1984, s. 51.

almışlardı. Bu öğrencilerin İstanbul'da yer alması ise büyük bir Arnavut aydın neslini ortaya çıkarmıştı. Ancak 1860'lı yıllara kadar kitleler halinde bir uluslaşma hareketinin olmadığının da belirtilmesi gerekir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde uluslaşma çağının başlangıcında bürokrasinin ve diplomasinin yeniden imâr edilmeye başlandığı bilinmektedir. Ancak, devlet bürokrasisinin giderek daha karmaşık bir hale gelmesi nedeniyle taşradaki idarî teşkilatların yaygınlaşması aşamasında eğitimli devlet memurlarının azlığı ciddi bir sorun oluşturmaya başlamıştı[251]. Ayrıca Özellikle XIX. yüzyılda uluslararası ilişkilerin artması tercümanların oynadıkları rolün önemini arttırmıştı. Nitekim 1821 yılında meydana gelen Rum İsyanı sonrasında devletin Rum tercümanları isyanla ilişkili bularak görevlerine son vermesi ayrı bir sorun oluşturmuştu. Bu dönemde Rum Stavraki tercümanlık görevine atanan son Rum olmuş Rumların yerini Müslümanların almaya başlamasıyla 1833 yılında *Tercüme Odası* kurulmuştu[252]. Osmanlı devlet idarî sisteminin iki önemli makamı olan Hariciye (Dışişleri) ve Dâhiliye (İçişleri) Nezaretleri bu süreçte kurulmuş ve buralarda yine Arnavut kökenli devlet adamları yer almışlardı. Bu daireler XIX. yüzyıl Osmanlı diplomatlarının ve ideolojik gelişmeleri yönlendiren yeni aydın sınıfının görüldüğü yerlerin başlarında gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Arnavut beyleri de bu yeni bürokrasi sınıfının içerisindeki temsilcileri ile oluşturdukları bağlar sayesinde güçlerini arttırmışlardı. Bu süreç merkez-çevre ilişkileri bakımından İstanbul'un önemini arttırmıştı.

Başkent İstanbul varlıklı Arnavut bey, ağa veya memur çocuklarının eğitim aldıkları en önemli merkez olmuştu[253]. Görüldüğü üzere XIX. yüzyıl ile beraber modern anlamda devlet oluşumlarına kapı aralayan girişimler kendini daha çok hissettirmeye başlamıştı. Eski düzen ile yeni düzen arasında Ortaçağ sosyal ve ekonomik örgütlenmesinin bozulması grup kimliklerindeki değişime paralel olarak düşünce ve dinî toplulukların da etnik anlamda milliyetlere yani uluslara dönüşümüne bağlı olarak gerçekleşmişti. Osmanlı Devleti'nde bu sürecin sosyo-ekonomik ve etnik-dinî-ulusal aşamalarda meydana gelen benzer zamanlı ancak tedrici bir dağılma ve yeniden

[251] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 154.
[252] Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 1, Ankara 1990, s. 35.
[253] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 277.

yapılanma süreci olduğu söylenebilir. Modernleşme hareketleri esnasında eğitimin ele alınması toplum katmanları arasında değişimin devam ettiricisi olmuş ve meydana gelen göçler toplumun yeniden harmanlanmasını sağlamıştı. Bu değişim süreci eski ile yeni düzen arasında medreseleri geriletirken batılı tarzda mektep tipi ile beraber kamu hizmetlerinin yürütüldüğü hükümet binalarını ön plana çıkarmıştı. Böylece yeni toplum düzeninde Müslüman eşraf, Gayrimüslim zenginler ve batılı tarzda memur tipi arasında yeni ilişki ağları kurulmuştu. Ayrıca eyaletlerdeki feodal "*seçkin*" görevlileri yetiştiren geleneksel eğitim kurumu olan Enderûn Mektebi çarpıcı şekilde gerilemişti[254]. Böylece batılı eğitimin doğasında yer alan aydınlanmacı fikirler sayesinde bürokratların birbirleriyle bağlar geliştirmeleri kolaylaşmıştı. Sonuç olarak klasik dönem sisteminin bozulmasıyla devletin merkezileşme girişimleri sonucunda eşit vatandaşlık kavramı ortaya çıkmıştı[255]. Bu gelişmelerle beraber dinsel-kültürel aidiyetin tanımlanmasına alternatif bir çerçeve olarak etniklik anlamında ulus-devlet fikri tartışmaya açılmıştı.

1.5. İSTANBUL'DA ARNAVUTLAR İLE PROTESTAN MİSYONERLERİN İLK TEMASLARI

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başlarından itibaren özellikle dünya ekonomisi ile oluşan bağlarının güçlenmeye başlaması siyasî ve hukukî anlamda bazı düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştı. Bu süreç devletin içerisindeki azınlıkların gereksinimlerini karşılayabilme çabası ile eş güdümlü ilerlemişti. Devlet idaresi siyasî ve hukukî alanlarda bireysel hakların güçlendirilerek genişletilmesi yoluna gitmiş ve anayasal düzenlemelerle toplumsal bütünlük oluşturulmaya sağlanmıştı. Siyasî ve hukukî alanlardaki reform süreciyle ekonomik ve malî alanlardaki değişim sürecinin karşılıklı ilişkileri gözlenmişti[256]. Osmanlı merkezî yönetiminin kararlarını belirlemede ise büyük toprak sahipleri, yerli tüccarlar ve uluslararası ekonomik aktörler arasındaki ilişkilerin artması etkileyici olmuştu. Bu süreçte İstanbul uluslararası ekonomik

[254] Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çev. Ercan Öztürk), İstanbul 2014, s. 56.
[255] İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 48.
[256] Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927,* University of Minnesota Press, Mineapolis 1971, s. 19.

aktörlerin varlığını en çok hissettirdiği yerlerin başında gelmişti. Başkent İstanbul Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin başlangıcında İngiliz ve Amerikan misyoner örgütlerinin kendilerini gösterdikleri yer olmuştu[257]. Bilindiği üzere dünyada İngiltere'nin ekonomik olarak büyük gelişimler gösterdiği süreçte "*The British and Foreign Bible Society (BFBS)*" (Arnavutça: "*Shoqëria Biblike Britanike dhe për Vendet e Huaja*", Türkçe: "*Britanya ve Yabancılar İçin İncil Cemiyeti*"), Londra'da 7 Mart 1804 tarihinde yapılan misyonerlik toplantısında bir misyoner örgütü olarak kurulmuştu[258]. Ardından aynı ilkelere dayanarak 1810 yılının Eylül ayında ABD'de Massachusetts'te Cemaat Kiliseleri Genel Kurulu'nun bir parçası olarak "*American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)*" (Arnavutça: "*Bordi Amerikan i Komisionerëve për Misionet në Vendet e Huaja"*) kurulmuştu.

Osmanlı Devleti başlangıçta Protestan misyonerlere ve kuruluşlarına karşı hoşgörü ile davranmış ve tepki göstermemişti. Bununla beraber misyoner kuruluşlarının devlet içerisindeki özellikle Gayrimüslim unsurlara yönelik ulus bilincini aşılama görevini üstlenmelerinin ardından kısa sürede devletin tutumu değişmişti. Bu çalışmalar Osmanlı görevlileri tarafından negatif olarak değerlendirilmişti[259]. Misyoner kuruluşların öncelikli hedefleri arasında İncil'in yerel dillere çevrilmesi yer almış ve 1854 yılına kadar İncil yaklaşık 150 ulusal dile çevrilmişti. Bu sayının gösterdiği üzere Protestan misyoner cemiyetleri Arnavut dili dahil yerel dillerin ön plana çıkması için çaba göstermişlerdi. Başlangıç döneminde bu misyonerlik kuruluşlarından özellikle Bristish and Foreign Bible Society öncülüğünde Protestanlar birçok yerel dilin "e*debîleşmesi*"nde önemli bir rol oynamışlardı[260]. Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'daki Protestan misyonerlerinin ilk şubelerinin kuruluşunda 1831 yılının yazında Peder W. Goodel ve ailesinin Pera'ya yerleşmeleri etkili olmuştu. İstanbul'da

---

[257] Memli Krasniqi, *Shoqëria Biblike Britanike për të Huajt dhe Bektashizmi (1814-1897),* Instituti Albanologjik, Prishtinë 2013, s. 62-64.

[258] David Hosaflook, Lëvizja Protestante ndër Shqiptarët, 1816-1908,(Republika e Shqipërisë Universiteti i Tiranës Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë Departamenti i Historisë, Disertacion në kërkim të gradës shkencore "Doktor"), Tiranë 2017, s. 22.-26.

[259] Çağrı Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *Ankara Üniversitesi Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı Dergisi*, S. 30, Ankara 2000, s. 194.

[260] William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society,* Vol. II, John Murray, Albemarle Street, W, London 1904, s. 5.

XIX. yüzyılda çok sayıda misyonerin çalıştığı bilinmektedir[261]. ABCFM şubesinin merkezi olarak İstanbul'un seçilmesinde jeopolitik konumunun etkisi büyük olmuştu. Özellikle misyonerliğin yayıncılık kısmıyla ilgilenen yayınevinin 1832 yılında Malta'dan İzmir'e ve 1853 yılında ise İstanbul'a nakledilmesi önemlidir[262]. Bu süreçte ise Arnavutlar arasında Ortodoksluktan Protestanlığa geçişler görülmüş ve bu kişiler misyonerlik rolünü üstlenerek İstanbul'dan Manastır ve Görice (Korça) taraflarına uzanan bir ağ kurmayı başarmışlardı[263].

Protestan misyoner kuruluşları XIX. yüzyılın başlarında yerel dillerde kitap ve kıraatın Balkan Yarımadası'na yayılmasında henüz çok tedrici ve sınırlı kalmakla birlikte daha önce görülmemiş bir hız kazandırmışlardı. Bu dönemde Protestan hareketi, Arnavutların üç dinli yapısının içerisinde (Müslüman, Ortodoks, Katolik) yeni bir dinî oluşum halinde ortaya çıkmıştı. Ardından Protestan misyonerler özellikle İstanbul Ortodoks Patrikhanesi ile rekabet halinde misyonerlik girişimlerini hızlandırmıştı. İncil'in Arnavut diline tercüme edilmesinden ilk bahseden kişi ise Viyana'da yaşayan dilbilimci Jernej Bartol Kopitar (1780-1844) olmuştu. Jernej Kopitar aynı zamanda Sırp dilinin reformcusu olarak bilinen Vuk Stefanovic Karadzic'in de destekçilerinden olarak bilinmektedir. Kopitar ile beraber bir oryantalist olan Fransız dilbilimci Baron de Sacy konuyu British and Foreign Bible Society'nin merkezine iletmişler ve Arnavut dilinde bir İncil hazırlanması için uygun ortamın hazırlanması görevi Moskova temsilcisi İskoç Robert Pinkerton'a verilmişti[264]. Etkili bir insan olan Robert Pinkerton bu amaçla 1819 Şubat'ından itibaren Paris'e, İtalya'ya, Korfu'ya ve Atina'ya seyahatler yaptıktan sonra İstanbul'a gelmişti. Robert Pinkerton, Arnavutlar için İncil'i çevirecek bir çevirmen ararken İstanbul'da Ergirikasrı (Gjirokastër)'dan Labovalı Doktor Vangjel Meksi (Evangelos Meksikos) ile tanışmıştı. Çocukluk dönemlerine ait fazla bilgi bulunmayan

---

[261] Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodel (1792-1867) ve Amerikan Protestan Misyonu (1820-1850)", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006)*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 1562.

[262] Konstantia P. Kiskira, "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (Derleyen: Pinelopi Stathis), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 68.

[263] İlir Rruga, "Osmanlı Döneminde Protestan Kilisesi'nin Arnavut Bölgeleri ile İlk Temasları", *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları*, (Ed. Hasan Yerkazan), Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2021, s. 204.

[264] Wayne A. Detzler, "Robert Pinkerton: Principal Agent of the BFBS in the Kingdoms of Germany", *Sowing the World: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society, 1804-2004*, (Ed. Stephen K. Batalden, Kathleen Cann, John Dean), Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2004, s. 269-270.

Meksi gençliğinde tıp eğitimi için Napoli'ye gitmiş öğrenimini tamamladıktan sonra Tepedelenli Ali Paşa'nın hizmetine girmişti. Ardından Avrupa'nın çeşitli şehirlerini gezdikten sonra Selanik ve İstanbul'a gitmişti. Vangjel Meksi Serez'de öğretmenlik yaparken Protestan misyonerler ile tanışmıştı[265]. Vangjel Meksi, Tepedelenli Ali Paşa'nın yanında hizmet etmiş ve tanıştığı çevresi ile entelektüel bir kimliğe sahip olmuştu. Robert Pinkerton böylece çevirmeni bulduğunu BFBS'ye bildirmişti. Bu iki isim tüm ahitin çeviri çalışmasını yapmak üzere 19 Ekim 1819 tarihinde anlaşmışlar ve bu anlaşmaya göre 15 ay içinde çevirinin yayınına karar vermişlerdi.

Vangjel Meksi, İstanbul'da kısa süre içerisinde çalışmayı tamamlamış ve BFBS'nin İstanbul'daki temsilcisi Henry D. Leaves 25 Temmuz 1821 tarihinde Arnavut dilinde yayının redaksiyon çalışmalarına başlandığını bildirmişti. Ancak bu sıralarda Yunan İsyanı'nın patlak vermesi ve Vangjel Meksi'nin Yunan gizli örgütü Filik-i Eterya'nın üyesi olarak Yunan İsyanına katılması bu yayının çıkmasını geçiktirmişti. Bu isyan sırasında Vangjel Meksi 1823 yılında Tripolitsa (Tripoliçe)'da ölmüştü. Meksi'nin ölümünün ardından 1824 yılında tercümeyi yayınlamaya karar veren Protestan misyonerler o sırada Korfu'da bulunan eski Eğriboz piskoposu ve Filik-i Eterya destekçisi olan Ergirikasrılı Grigor Gjirokastriti'ye başvurmuşlardı[266]. Sonuçta bu yayının Korfu'da yapılmasına karar verilmiş ve nasıl bir ilgi göreceği belirsiz olduğu için sadece Matta Kitabının yayınlanmasına karar verilmişti. Bu yayın 1824 yılında Arnavut dilinde Korfu'da basılmıştı. Tam metin ise üç yıl sonra 1827 yılında yine Korfu'da yayınlanmıştı. Bu yayın, uyarlanmış Yunan harfleriyle ve karşı sayfasında modern Yunanca metne yer verilerek yapılmıştı. Araştırmacılara göre, Vangjel Meksi'nin esas tercümesinde Yunan harflerine ek olarak Arnavut diline özgü sesler için Latin harfleri de kullanılmıştı. Ancak yayınlanan şeklinde bu harflerin yerini Yunan harfleri veya bazı özel harfler almıştı. Tercümenin ikinci baskısı ise 1858 yılında Atina'da yapılacaktı[267]. Sonuç olarak İstanbul'da Protestan misyonerler ile Arnavutlar arasında ilk temaslar daha Tanzimat döneminin öncesinde kurulmuştu. Bu ilişkiler Tanzimat döneminde devam edecekti.

---

[265] Robert Elsie, Histori e Letërsisë Shqiptare, (Përkthyer: Abdurrahim Myftiu),Tiranë 1997, s. 97.
[266] David Hosaflook, *a.g.t.*, s. 61-62.
[267] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 138-139.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUTLAR VE SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETLERİ

(1839-1876)

2.1. TANZİMAT DÖNEMİ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nde yenilenme dönemi olarak önemli toplumsal ve sosyo-kültürel etkilerin meydana çıkmasına ortam hazırlamıştır[268]. Bu dönemin ilanı anlamına gelen 3 Kasım 1839 tarihli *Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu (Tanzimat Fermanı)* Gülhane bahçesinde yabancı devlet görevlileri ve Osmanlı toplumunu oluşturan halkın önünde yüksek bir kürsüden okunmuştu[269]. Burada başta Sultan Abdülmecid olmak üzere devlet büyükleri Hatt-ı Hümâyûna uygun davranacaklarına dair and içmişlerdi. Uzun bir süreci kapsayan dönemin politikaları üzerinde Avrupalı devletler ile olan ilişkiler ağırlıklı olarak hissedilmişti[270]. Tanzimat dönemi ideolojik, ekonomik ve kültürel çoğu alanda bir yenilenme dönemini oluşturmuştu[271]. Tanzimat'ın uygulanması açısından mezhep ve din ayrımı gözetmeden herkesin can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanması, bütün vatandaşların askerlik görevini yerine getirmesi ve kanun önünde herkesin eşit sayılması temel ilkelerdi[272]. Dönemin malî yenilenme çabaları arasında ise İltizam usulünün kaldırılması ve vergi adaleti önemli olarak görülmüştü.

2.1.1. Tanzimat Döneminde Sosyo-Kültürel Yenilikler

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, Osmanlı toplumu içerisinde "*eşitlik*" ilkesini ön plana koymayı amaçlayarak bir modernleşme ve laikleşme hareketi olarak önemli bir işlev görmüştü[273]. Bu dönem öncesinde Osmanlı Devleti'nin siyasal kimliğinde temel

---

[268] Donald Quataert, "The Age of Reforms (1812-1914)", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1600-1914)*, C. 2, (Ed. Halil İnalcık – Donald Quataert), Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 766.

[269] Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir (1-12), (Yayınlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi, Ankara 1991, s. 7-8.

[270] Petrika Thëngjilli, "Fillimet e Lëvizjes Kombëtare", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë 2002, s. 76.

[271] Gentian Kuke, "Arsimi në Shqipëri, Gjatë dhe pas Reformave të Tanzimatit", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan,* Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003, s. 207.

[272] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* C. XXVIII, S. 112, TTK Yayınları, Ankara 1964, s. 623-624.

[273] Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Published Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1989, s. 31-32.

belirleyici unsur din olurken bu dönemde oluşan kanunlaştırma hareketleri ile beraber siyasal kimlik değişmeye başlamıştı. Esasen Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin temel almış olduğu devlet felsefesinin gözden geçirilmesi ve özümsenme çabası olarak bazı devrimci kavramları beraberinde getirmişti[274]. Öncelikle oluşturulması planlanan bir mecliste kanunların Hatt-ı Hümâyûna uygunluğunun incelenerek Padişaha sunulması kararlaştırılmıştı. Bu esas dönemin Avrupalı devlet felsefesinde yöneticinin yeminle bağlandığı haklar fikri etkisinde benimsenmiş olarak görülmektedir. Padişahın görevinin devletin kalkınmasını sağlamak ve tebasının refahını düşünmek olduğu ilan edilmiş ve kanunların gayesinin "*mülk ve milleti ihya etmek*" olduğu belirtilmişti[275]. Kanunlaştırma hareketlerinin en önemli safhalarından birisini ise "*Millet Nizamnâmeleri*" oluşturmuştu. Millet Nizamnâmelerinin niteliğine bakıldığı zaman ulusal bir hüviyet taşımamasına rağmen ulusalcı fikirlere kapı araladığını ifade etmek gerekir[276]. Bu adımlar oluşmakta olan yeni bir dönemin temel taşlarını oluşturmuştu. Arnavut hareketi ise bu dönemin önemli süreçlerinden birisi olmuştu. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi aynı zamanda Arnavut tarih yazımında Arnavut rönesansı ya da Arnavut Ulusal Uyanışı olarak kavramsallaştırılan "*Rilindja Kombëtare Shqiptare*" dönemi olarak nitelendirilmektedir[277].

Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketleri toplumsal etkiler bağlamında sistemli sosyo-kültürel hareketlerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Tanzimat döneminde yoğun bir şekilde ilerleyen ıslahat hareketleri Osmanlı klasik dönem toplumunun bütün felsefî, edebî ve dinî değer yargılarını sarsıntıya uğratmıştı[278]. Bir yandan belirli toplumsal kesimlere ayrıcalıklı konumlar sağlayan eski geleneksel yapının yıkılmasından endişe edilirken diğer taraftan oluşturulmaya çalışılan yeni devlet mekanizmasının işlerliğini sağlayacak bürokratik kadronun yetersizliğinden

[274] Roderic H. Davison, "The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period", *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 1147-1148.
[275] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Belleten, C. XXVIII, S. 112, 1964, s. 618-619.
[276] Eduard Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 147-148.
[277] Stefanaq Pollo – Kristaq Prifti, "Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe Veçoritë e saj Dalluese", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 17.
[278] Emine Ö. Evered, *Empire and Education Under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Youngs Turks*, I. B. Tauris, London – New York 2012, s. 37-38.

kaynaklanan hoşnutsuzluk Tanzimat dönemine karşı oluşan tepkileri besleyen iki temel kaynağı teşkil etmişti[279]. Reayadan gelen en büyük tepkilerin nedenleri ise zorunlu askerlik, vergileme ve bürokratik uygulamalar olmuştu[280]. Bundan kaynaklı olarak 1856 tarihli Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlerin de askere alınabilecekleri ancak bu görevlerinden bedel vermek sureti ile muaf olabilecekleri gibi Müslümanlarla Gayrimüslimler arasında yeni bir farklılık getirilmişti. Ayrıca Tanzimat dönemini başlattığı ifade edilen Hatt-ı Hümâyûnun ilanının ardından 1856 yılına kadar olan süreçte Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç meselelerine elçileri aracılığıyla müdahale etmeleri konunun boyutunu değiştiren bir diğer etken olmuştu[281]. Batılı devlet adamları Osmanlı Devleti için kalıcı çözümü reform hareketlerine yönlendirmek olarak göstermişlerdi[282]. İşin esasında Batılı devletler Osmanlı yöneticilerini bu yolla baskı altına almaya ve reformları "*medenîleştirme*" bahanesi altında bir araç olarak kullanmaya başlamışlardı. Bu süreçte Tanzimat politikaları çerçevesinde getirilen eşitlik ilkesi ile Fenerli Ortodoks din adamları diğer milletlere karşı protokol ayrıcalıklarını ve üstünlüklerini kaybetme endişesiyle dönemin uygulamalarına tepki göstermişlerdi[283]. Bu dönemin karışıklığı içerisinde ise Osmanlı Devlet adamları ortaya "*Osmanlılık"* düşüncesini koymuşlardı.

Osmanlılık düşüncesinde yeni bir dönemin başlangıcını 1853-1856 yılları arasını kapsayan Kırım Savaşı'nın ardından ilan edilen 1856 tarihli Islahat Fermanı oluşturmuştu. Kırım Savaşı'nın ardından 1856 yılında imzalanan Paris Barış Antlaşması müttefik devletlerin Bab-ı âli'ye fiilen empoze ettikleri bu reform belgesi Osmanlı bürokratları arasında kısmen var olan oydaşmayı ortadan kaldırmış ve bir aydın muhalefeti ortaya çıkarmıştı. Bununla beraber özellikle Islahat Fermanı ile birlikte milletlerin dünyevileşme süreci de başlamıştı. Bu ferman ile birlikte Osmanlılık düşüncesi kamusal alanda kendisini etkili bir şekilde göstermişti. Osmanlılık bir

[279] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 143.
[280] *BOA, HR. SYS. 120/14.* (H. 26.05.1262 – M. 22.05.1846).
[281] Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Haz. Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, Ankara 2006, s. 84 vd.
[282] Frank E. Bailey, *British Policy and The Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge 1942, s. 179.
[283] Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çev. Osman Akınbay), C. I, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997, s. 177-178.

düşünce doktrini olarak Osmanlı toplumunun veya topluluklarının özerklik ya da bağımsızlık arzularına son vermeyi amaçlamıştı[284]. Bu düşünceyi etkin kılmak için bir dizi hukuksal düzenlemeler kapsamında Gayrimüslim milletler dünyevî okullara kabul edilmiş ve buradan mezun olduktan sonra bürokratik kadrolara girmelerine izin verilmişti. Ancak bu yeni reformlar her kesimden tepki almaya başlamıştı. Millet temelinde bir ayrımın tanınmasına Patriğin iktidarının sınırlanması eşlik ettiği için Patrikhane bu reformları olumlu karşılamamıştı[285]. Nitekim Gayrimüslimler Islahat Fermanı ile mahkemelerde şahitlik yapabilme ve yüksek devlet memuru olabilme gibi siyasî haklara erişmişlerdi. Ardından dinî kimliklerine göre "*Millet Sistemi*" içinde örgütlendirilmiş bulunan kavimler bu siyasî haklarına dayanarak ait oldukları etnik gruplar düzeyinde kendi dillerinde eğitim veren ulusal kiliselerini kurmak ve kendi din adamlarını yetiştirmek talepleri ile ortaya çıkmışlardı. Bu durum dinî temelli "*Millet Sistemi*" yapısındaki dinin birleştirici rolünü yıkmış ve ulusal kimlik mücadelelerini gündeme getirmişti[286]. Bu kimlik mücadeleleri ise çeşitli dinî cemaatler arasında mevcut olan katı yerelliği yok etmiş ve aynı dil-din grubundan oluşan çeşitli sosyal sınıflar arasındaki iletişimi sağlamıştı. Yeni milletler ve kiliseler ise daha çok dil ve etnik çizgide yapılanmıştı.

Balkanlar'da Osmanlı döneminin sonunu "*Millet Sistemi*" yapısından bir ulus yapısına geçiş olarak görmek yaygın bir düşüncedir. Bu yaklaşım bir taraftan ulusal hareketlerin yapısına ışık tutarken diğer taraftan ise modernitenin dinin sosyal önemini azalttığını öne süren sekülerleşme paradigmasıyla da yakından bağlantılı görülebilir[287]. Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerin bağımsızlık hareketlerini eyleme çeviren durum ise Batı'nın himayeci politikası sayesinde etnik topluluk ve cemaatlerin oldukça zenginleşmeleri olmuştu. Önce Müslüman olmayan topluluklar arasında görülen

---

[284] Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, (Ed. Tanıl Bora – Murat Gültekingil), 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 96.

[285] Athanasia Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milleti'nin Kurumsal Çerçevesi, Cemaat Kurumları, Eğitimi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (Çev. Foti – Stefo Benlisoy), (Ed. Pinelopi Stathis), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 6-7.

[286] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 148.

[287] Nathalie Clayer, "The Dimension of Confessionalisation in the Ottoman Balkans at The Time of Nationalism", *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation Building*, (Ed. Hannes Grandits – Nathalie Clayer – Robert Pichler), I. B. Tauris, London 2011, s. 90.

devletten kopma eğilimleri Sultan II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında Türk olmayan Müslüman topluluklar arasında da görülmeye başlanmıştı[288]. Arnavutlar arasında da bazı farklılıklarla beraber Tanzimat döneminden itibaren bu durumun geçerli olduğu varsayılabilir. Tanzimat dönemi reformlarının temel amacı devletin devamlılığını sağlamak olmasına rağmen merkezî yönetim ile etnik topluluklar (kavimler) arasında ekonomik ve sosyal olarak sorunlar ortaya çıkarmıştı. Tanzimat reformlarının önemli unsurlarından birisi olan Arazi Kanunnâmesi ile reayanın durumunda iyileştirme hedeflenmiş ancak ağaların ve beylerin arazilerinin bir kısmını köylünün tasarrufuna geçirilmek istenmesi ağaların ve beylerin tepkisini çekmişti. Diğer taraftan, geleneksel yapı içerisinde ayrıcalıklı bir yer edinmiş olan ulema sınıfı da bu dönemin uygulamalarına tepki gösteren kesimin arasında yer almıştı. Ulemanın temel dayanağı olan İslâmî eğitim, dinî adalet sistemi ve vakıf gelirleri bu yeni reformlar ile zayıflamıştı. Yine ulema kesiminin kitleler arasındaki etkinlikleri ile din öğrencileri üzerindeki güçleri sınırlanmıştı[289]. Osmanlı Devleti'nin geleneksel devlet yapısı içerisinde Arnavutlar Tanzimat dönemine kadar diğer kavimlere göre daha üst seviyelerde yer almıştı. Bununla beraber Müslüman Arnavut kesimi Tanzimat döneminde geleneksel yapının bozulmasıyla beraber konumlarını sorgular hale gelmiş ve modern aydın kesimi için yeni bir aşama oluşmuştu[290].

Osmanlı yenileşme hareketleri içerisinde Sultan II. Mahmud döneminde 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Bektaşi tekkelerinin kapatılmasına karşı bir tepki olarak Arnavut sosyo-kültürel hareketinin oluştuğu görülmektedir[291]. Arnavutluk coğrafyasında 1831 yılında meydana gelen isyan girişiminin ardından 1832 tarihli düzenleme ile bölgede yeni bir düzene geçilmişti. Ancak bu uygulama ve Tanzimat döneminin merkezileşme hareketleri karşısında Arnavut direniş hareketleri oluşmuştu[292]. Zaman içerisinde yeni bir hareket olarak görülen Arnavut sosyo-kültürel hareketi sanatkârların, iş sahiplerinin ve öğretmenlerin kendi gruplarının işlerine

[288] Cevdet Küçük, "Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1010-1011.
[289] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 143-144.
[290] *BOA, HR. SYS. 120/8.* (H. 20.04.1265 – M. 15.03.1846).
[291] Rahman Ademi, "Bağımsızlığa Giden Yolda Arnavutlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 26, Bahar 2013, s. 9.
[292] *BOA, A}DVN. MHM. 7/19.* (H. 20.04.1265 – M. 15.03.1849).

müdahale etme olanağını sunmuştu. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi sürecinde ulusların yeniden oluşum hareketlerinde bu grupların aydınlanma, özgürlük ve uygarlık gibi fikirleri kendi anladıkları şekilde yayılmıştı[293]. Böylece ulus ve ulusçuluk fikirleri ve bunların etkisinde seküler yaşam tarzı güçlenmiş ve bireyler yeni bir siyasî düzen biçimi olan ulus fikri etrafında kimlik ve aidiyet kavramları üzerinde durmuşlardı. Artık dinî cemaatler yerine uluslar görülmeye başlanmıştı. Bu süreçte kullandığı dili neden muhafaza etmek gerektiğini tartışan, toplumu gelenekler ve modernleşme açısından yorumlamaya başlamış bir okumuş aydın tipi ortaya çıkmıştı. Bu aydın tipi ileri derecede Fransızca bilgisine sahip olan entelektüeller grubu olarak modernizmin savuculuğunu üstlenmişti. Bu tılsımlı niteliği taşımayanlar ise geleneksel nitelikleri korumaya devam eden muhafazakâr kesim olarak nitelendirilmişti[294]. Bu süreçte ayrıca taşra ile iletişim kurma çabalarının bir neticesi olarak posta sistemi (1834), telgraf (1855-1864) ve basının kurumsallaşma aşamaları meydana gelmişti. Özellikle Şemseddin Sami Frashëri'den itibaren basın İstanbul'da yaşayan Arnavutlar tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştı[295]. Geniş halk kitlelerini yanına çekebilecek özellikteki modernleşme sürecinin yeni evresi böylece oluşmuştu.

Modernleşme şartlarına uygun olarak Tanzimat dönemi içerisinde 1864 yılında kabul edilen "*Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi*" ile yeni vilâyetler halinde bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Arnavutların yaşadıkları bölgelerde ilk olarak 1864 yılında Manastır Vilâyeti kurulmuştu. Manastır, Tanzimat sonrası uygulanan Vilâyet Nizamnâmesi ile vilâyet merkezi yapılmıştı[296]. Etnik bir mozaik halinde olan şehirde birçok etnik toplum bulunuyordu. Manastır ayrıca III. Ordunun karargâhı olarak Rumeli vilâyetinin merkezi olarak gelişmiş ve vilâyet düzenlemesi içerisinde bölgede kurulacak diğer vilâyetlere öncülük etmişti[297]. Manastır vilâyeti ile eşzamanlı olarak kurulan bir

[293] Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 181-186.
[294] Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform*, s. 233.
[295] Yüksel Topaloğlu, *Şemsettin Sami: Süreli Yayınlarda Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 29.
[296] Kristaq Prifti, "Manastır", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 562-563.
[297] "*Manastır Vilâyeti: Vilâyet sınırları içerisinde Manastır, Serfice, Debre, Görice ve İlbasan olmak üzere beş sancak yer almıştı*": *Manastır Vilâyet Salnâmesi*, 1311, s. 152.

diğer Arnavut vilâyeti Yanya vilâyeti olmuştu[298]. Tanzimat döneminde Yanya'da bulunan *Zosimea Rum Okulu* dikkatle üzerinde durulması gereken bir kurum olarak ilerleyen sayfalarda anlatılacaktır[299]. Nitekim İstanbul'da yaşayan Arnavut kökenli aydınların bir kısmı buradan mezun olmuştu[300]. Bu iki vilâyetin ardından Manastır vilâyetinden ayrılan İşkodra bütün Kuzey Arnavutluk'u kapsayan bir vilâyetin merkezi olmuştu[301]. Son olarak Kosova Vilâyeti Tanzimat döneminde yeni bir idarî yapıya kavuşmuştu[302]. Öncelikle Manastır Vilâyeti'nden ayrılan Prizren Vilâyeti 1869 yılında kurulmuştu. Ancak vilâyet merkezi 1877 yılında Priştine'ye taşınmış ve Kosova Vilâyeti adını almıştı[303]. Vilâyetin merkezi 1893 yılında Üsküp'e taşınmıştı[304].

2.1.2. Osmanlılık Politikası ve Arnavutlar

Tanzimat dönemini ilan eden Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun ardından zamanla Osmanlı Devleti içerisinde geniş sosyal hareketler oluşmuş ve toplumsal yapı değişmeye başlamıştı. Bu dönemde Osmanlı devlet adamları tarafından "*Osmanlılık*" anlayışı geliştirilmişti. Bu akım sonraki dönemlerde İstanbul'da yayımlanan bir Arnavut gazetesi olan "*Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesi*" tarafından önemli bir tanımlama ile ifade edilecekti. Bu gazetede yapılan tanımlamaya göre, "*Osmanlılık, aynı suretle aynı derecede istifade etmek, aynı hukuk ve diğer şeylere birbirine eş değerde sahip olmak*

---

[298] "*Yanya Vilayeti: Yanya, Ergiri, Berat, Preveze ve Leskovik sancaklarından meydana gelmişti. Yanya sancağı, Aydonat, Filat, Miçova; Ergiri sancağı, Delvina, Tepedelen, Himara, Fiyorleş; Berat Sancağı, Ayaserendi, Avlonya, İskarapar (Skarapar); Preveze sancağı, Timoriçe, Margıliç; Leskovik sancağı, Lorus, Koniçe, Premedi (Përmeti), Pogan kazalarından oluşmuştu*": *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1305, s. 37.

[299] BOA, MVL. 1022/10. (H. 04.04.1283 – M. 16.08.1866).

[300] Machiel Kiel, "Yanya", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 317-321.

[301] "*İşkodra Vilâyeti:Rumeli coğrafyasının kuzeybatısında yer alan İşkodra vilâyeti, kuzeyde Karadağ, doğuda Kosova, güneyde Manastır ve Yanya, batıda ise Adriyatik Denizi ile çevrilidir. Merkezi İşkodra şehri olan vilâyet, İşkodra ve Draç sancaklarından oluşmuştu. İşkodra sancağı, İşkodra, Tuz, Leş, Akçahisar, Gruda, Puka ve Mirdita kazalarından oluşurken; Draç sancağı ise Draç, Peklin, Tiran, Kavaye ve Şayak kazalarından oluşmuştu*": İşkodra Vilâyet Salnâmesi, 1310, s. 56-62.

[302] Kristo Frashëri, *"Zhvillimi Ekonomik dhe Shoqëror i Shqipërisë Gjatë Shek. XIX – Fillimi i Shek. XX", Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*,s. 40.

[303] *BOA, DH. MKT.* 1325/87. (H. 25.02.1296 – M. 18.02.1879).

[304] "*Kosova Vilâyeti: Priştine, Üsküp, Yenipazar, Taşlıca, İpek, Prizren ve Senice sancaklarından oluşmuştu. Vilâyetin kuzey ve kuzeydoğusunda Sırbistan ve Bulgaristan ile güneyde Manastır, İşkodra ve Selânik vilâyetleri, kuzeyde Selânik, kuzeybatıda İşkodra vilâyeti, Karadağ ve Bosna ile çevriliydi*": *Kosova Vilâyet Salnâmesi*, 1300, s. 140-141.

üzere birçok akvamın iyi geçinmesinden, karışmasından meydana gelen bir kitle" olarak gösterilmişti[305]. Osmanlı tebaası için önceki yüzyıllarda Osmanlılık meçhul bir kavram iken bu tanımda da görüleceği üzere XIX. yüzyılda kimliğe ait bir toplumsal kuram haline gelmişti. Bununla beraber Osmanlılık bir ideoloji olarak ilk kez Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ile ortaya konulmuştu. "*Osmanlı Milleti*" veya "*Osmanlılık*" düşüncesi devletin içerisinde bulunduğu şartların zorlaması sonucunda devletin devamlılığının sağlanması için gerekli olan bir proje olarak görülmüştü. Her şeyden önce bu akım modern vatandaşlık anlamında bütün tebaaya eşit yasal statü verilmesi temelinde bütünleşmeyi sağlayacak bir ideoloji olarak düşünülmüştü. Bu dönemde özellikle vatandaşlık ve tabiiyet konularında mevcut uluslararası ilkeler kabul edilmeye başlanmıştı. Ayrıca Islahat Fermanı'nda her cemaatin gereksinimlerine göre Millet Sistemi'nin gözden geçirilmesi öngörülmüştü. Bu konuda Rum Ortodoks Kilisesi'nin Yunan ağırlıklı din adamlarının direnişine rağmen Osmanlı hükümeti Ortodoks Milleti ile ilgili 1862 Nizâmatında önemli ilkeler belirlemişti[306]. Ardından genel meclisin sayısı attırılmış ve Ortodoks Milletin yetkileri üst düzey şehirli grupların eline geçmişti[307].

Tanzimat döneminde politikacıların devletin bütünlüğünü sağlamak için düşündükleri Osmanlılık ideolojisi, Genç Osmanlılar ya da Jön Türkler olarak adlandırılan aydınlar tarafından sistematize edilmişti. Dönemin sonlarına doğru din ilkelerinden bağımsız ilk uyrukluk yasası olarak 19 Ocak 1869 tarihinde çıkarılan "*Tabiiyyet-i Osmaniye Kanunnâmesi*"nin birinci maddesine göre, "*Osmanlı anne ve babadan doğan herkes Osmanlı vatandaşıdır*" hükmü getirilmişti[308]. Bu bağlamda Osmanlı aydını tarihsel verilere yönelmişti. Bu verilerde Osmanlılık üstte tutulmakla beraber Osmanlı Devleti'nden öncesi tarihsel olaylar vurgulanan öğeler arasında yer almıştı. Bu konuda Arnavut aydınları Arnavut halkının otokton yapısına yani İlir ve Pelazg kökenli olduklarına dair tezlere öncelik vermişlerdi. Bilindiği üzere Tanzimat döneminde idarî alanda yapılan reformlarla askerî yönetim sivil yönetimden ayrılarak yeni bir bürokrasi meydana getirilmişti. Bu dönemde Arnavutların kültürel hayatında

---

[305] "İslâmiyet, Osmanlılık, Kavmiyet", *Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesi*, 21 Temmuz 1910, Nu. 3.
[306] Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "1862 Rum Patrikliği Nizamatı Çerçevesinde Fener-Rum-Ortodoks Patrikhanesi", *Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar – V*, İstanbul 13-17 Eylül 2010, s. 76.
[307] Anastasia Anagnostopoulou, *a.g.e.*, s. 32.
[308] *BOA, Y. EE. 41/133. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu*, (H. 14.10.1285 – M. 28.01.1869).

her şeyden önce dilin ilerlemesi için çalışmalar yapılmıştı[309]. Bu çalışmaların Osmanlılık üst kimliğinin altında Arnavutluk bilinci ile yapıldığını önemle belirtmek gerekir. Nitekim Osmanlı dönemi aydınının geniş bir entelektüel bilgiye sahip olduğu açıktı. İslâm hukuku bilgisine sahip olan Arnavut aydınlarının aynı zamanda Rumca bildikleri, tarihi, günceli ve geleceği analiz edebildikleri bilinmektedir. Ayrıca bu dönemin aydını dönemin zihniyeti içerisinde var olan siyasal görüşe göre yapılanmıştı[310]. Arnavut aydını niteliğini düşünmek gerekirse 1860'lı yıllardan sonra kendine has özellikleriyle ortaya çıkmış bir aydın tipinden bahsetmek yerinde olacaktır. Dönemin zihniyeti Osmanlı vatandaşlığı temelinde seküler kimlik konusunda yeni bir kategori ve vatandaş statüsü oluşturmuştu. Özellikle idarî merkeziyetçilik yönünde başlayan bütünleşme süreci temel siyasî sadakat içeren bir şekilde genişlemişti. Bütünleşme yönünde aydınların oluşturduğu çabalarda Osmanlılık ise bir üst kimlik olarak aydınlar arasında önemli bağlar geliştirmişti[311]. Ancak bir farklılık olarak bu aydınlar kendi halkının sosyo-kültürel geçmişlerini ve tarih yorumlamalarını kavramların içerisinde vurgulamayı başarmışlardı.

Tanzimat döneminde Osmanlı klasik döneminde olduğu gibi Arnavutların büyük çoğunluğu İslâmiyet'in ve Osmanlılık bilincinin vermiş olduğu sadakat hissiyle devlet içerisinde önemli görevlere getirilmişlerdi. Bunlardan bu dönem için verilebilecek en iyi örneklerden birisi ise Sultan Abdülmecid döneminde Sadrazamlık görevine getirilmiş olan Mustafa Naili Paşa olmuştu. Mısır valisi Arnavut Tahir Paşa'nın yeğeni olan Mustafa Naili Paşa, Kesriye sancağına bağlı Behlişte kazasının Poljan (Pojan) köyünde doğmuştu[312]. Yunan isyanı sırasında 1821 yılında Girit isyanını bastırmak için Hasan Paşa ile birlikte Girit'e gönderilmişti. Ardından Girit'in idaresi Mısır valiliğine ihale olunduğunda 1826 yılında Beylerbeyi ve Kandiye muhafızı unvanıyla Girit vali ve kumandanlığına tayin edilmişti[313]. Girit'e genç yaşında giden

---

[309] Petrika Thëngjilli, "Lëvizja Kombëtare Shqiptarë në Vitet 30-70 të Shek. XIX", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*,s. 76.
[310] İlber Ortaylı, "Osmanlı Aydını", *Osmanlı Barışı*, VI. Baskı, İstanbul 2005, s. 37-38.
[311] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 37.
[312] Tayyâr-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderûn*, C. IV, s. 266.
[313] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. I, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982, s. 74-82.

Mustafa Naili Paşa burada yaklaşık otuz yıl valilik görevinde bulunduğu için Giritli lakabıyla anılmıştı. Mustafa Naili Paşa, 1851 yılında İstanbul'a döndükten sonra yaptığı birtakım devlet görevinin ardından 15 Mayıs 1853 tarihinde Damad Mehmed Ali Paşa'nın yerine sadrazamlık görevine getirilmişti. Ancak bu sırada Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ile anlaşamadıkları için bir süre sonra görevden ayrılmıştı. Sonraki dönemde Memleketeyn (Romanya) seçimleri sırasında 1857 yılında kısa süreli bir Sadrazamlık deneyimi daha yaşamıştı. Ardından bazı devlet görevleri yaptıktan sonra 28 Aralık 1871 tarihinde vefat etmişti. Kendisinden sonra oğulları da devlet görevi yapan Mustafa Naili Paşa'nın mezarı Fatih Türbesi haziresindedir[314]. Mustafa Naili Paşa'nın yetişme tarzı olarak klasik dönem sadrazamlarına benzediği belirtilmektedir. Ayrıca Mustafa Naili Paşa, İstanbul'da filizlenen Arnavut sosyo-kültürel hayatı içerisinde önemli bir figür olarak karşımıza çıkmış olup İstanbul'da yaşayan Arnavut kökenli isimlerle iletişim halinde kalmıştı. Tanzimat döneminde İstanbul bir başkent olarak önemini korumuş ve burada açılan eğitim kurumlarından ileri sayfalarda görüleceği üzere önemli isimler mezun olmuştu[315]. Bu eğitim kurumlarının etkisinde Arnavut aydınları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren laik bir çizgide ilerlemişler ve kendi alfabelerini geliştirme yolunda önemli adımlar atmışlardı.

2.2. İSTANBUL ORTODOKS PATRİKHANESİ'NE KARŞI PROTESTAN ARNAVUTLARIN GÖRÜŞLERİ

Osmanlı Devleti'nde idarî olarak İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlanan Ortodoks Arnavutlar önemli bir Ortodoks nüfus kitlesini oluşturmuştu. Bilindiği üzere Patrikhane XVIII. yüzyıla kadar etnik ve dil açısından belirgin bir politika izleme gereği duymamıştı. Ancak özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Rumlar arasında Bizans düşü kuran Fenerli Rumların Osmanlı bürokrasisinde önemli güç haline gelmesi Patrikhane'nin siyasallaşmasına neden olmuştu[316]. Osmanlı Devleti'nde Fenerli Rumlar iktisadî olarak yaptıkları ticarî faaliyetlerle güçlenmişlerdi. Devlet siyasetinde ilk

[314] Davut Hut, "Mustafa Nâili Paşa", *DİA*, C. EK-2, Ankara 2019, s. 323-324.
[315] *BOA, HR. SYS. 115/43.* (H. 05.01.1296 – M. 30.12.1878).
[316] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 160.

olarak, Veziriazam Köprülü Ahmed Paşa'nın Rum hekim olan Panayoti Mamonas'ı 1669 yılında dragoman olarak ataması ile Fenerliler devlette önemli işlere gelmişler, 1711 yılındaki Osmanlı-Rus Prut Savaşı'nın ardından ilk Fenerli Prens olan Nikola Mavrokordato'nun atanmasıyla beraber Eflak ve Boğdan Fenerli Rumlar vasıtasıyla yönetilmeye başlamıştı[317]. Böylece bir toprak parçası üzerindeki görece siyasî otoritesi olan bir grup elitine verilen kamusal konumu sayesinde Fenerliler güçlenmişlerdi. Gerçekte sadece Bizanslılar'dan sonra İstanbul'da yaşayan bir kısım Rumlar olan Fenerliler, Bizans aileleriyle kan bağı iddiasında bulunmuşlardı. Bu Fenerli ailelerin birçoğu Yunanistan Krallığı kurulduktan sonra İstanbul'u terk ederek bu devlete göç etmişlerdi[318]. Diğer taraftan Yunanistan Krallığı, 1821-1830 İsyanı sonrasında kurulduğu zaman yayılmacı bir politika takip etmeye başlamıştı. Bizans İmparatorluğu'nu ihya etme düşüncesi 1830 sonrasında Yunan ulusal hükümeti tarafından öncelikli olarak dış politika amaçlarını gerçekleştirmek için benimsenmiş ve kullanılmıştı[319]. Böylece, Yunan ulusal devleti için Yunanca yalnızca bir iletişim aracı olmaktan çıkarak ulusçuluğun ve Yunanlılığın sembolü haline gelmişti.

Önceleri kutsal, dinî ve politik bir ideal olan *etnos* (ırk ya da millet) fikrine dayandırılan Yunan milliyetçiliği, tarihsel olarak sınırları Patrikhane'nin yetkileri dâhilinde belirlenen *Patrida* (anavatan) fikriyle yeniden düzenlenmişti. Bununla beraber XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Patrikhane'nin başlattığı "*Helenleştirme*" politikasına karşı Balkan halkları ulusal kültürlerine yönelerek tepki göstermişlerdi[320]. Ayrıca Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve ABD ile kurmuş olduğu ilişkilerin artmasının neticesinde İstanbul'da Protestanlık hareketleri hız kazanmıştı. Arnavutlar özelinde ise Tanzimat dönemi öncesinde İstanbul'da meydana gelen Protestanlar ile Arnavutların ilk temasları Tanzimat döneminde devam etmişti. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin hemen öncesinde daha 1838 yılında İstanbul'a gönderilen Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin tarafından 1840 yılında İstanbul Bebek'te

---

317 Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler*, s. 71-72.

318 Aurel Decei, "Fenerliler", *MEB İslâm Anasiklopedisi*, C. 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 549.

319 Aleks Buda, " "Megali Idea" Greke dhe "Naçertania" Serbe", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*,s. 102-103.

320 Bilgin Çelik, "Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane'den Ayrılma Çabaları", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 16, Ankara 2004, s. 134.

Protestanları eğitmek ve yerel papazları desteklemek için kurulmuş olan Bebek Protestan Ruhban Okulu ile Ortodoks Arnavutlar yakın temaslar kurmuştu[321]. Bu okulun ardından Osmanlı Devleti'nde ilk Protestan Kilisesi'nin 1 Temmuz 1846 tarihinde İstanbul'da kurulduğu ancak bunun Ermeniler tarafından oluşturulduğu belirtilmelidir. Bu oluşumun ardından ise Sadrazam Reşid Paşa'nın önerisiyle Osmanlı Devleti Protestan milletini 1850 yılında resmen tanıma kararı almış ve Protestanlık ayrı bir dinî topluluk olarak tanınmıştı. Bu tanınmanın gerçekleşmesinde İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir Stratford Canning de Redcliffe ve Henry R. C. Wellesley Cowley'in büyük etkileri olmuştu. Bu tanınma Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde gerçekleşmişti[322]. Bu konuda İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcilerinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat döneminde İstanbul'da Protestan Hareketinin önemli isimlerinden olan Cyrus Hamlin'e göre misyonerlerin temel ilkesi, dinî eğitimi her ulusa kendi özel konuşma dilinde yaymak ve böylece her ulusun kendi içerisinden önemli isimler çıkmasını sağlamaktı. Bu ilke üzerine Protestanlar Balkanlar'daki halklar ile sıkı temaslar kurmuşlardı. Bu dönemde istanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne karşı oluşan tepkilerin etkisiyle İncil'i Bulgarca'ya çeviren Bulgarlar 1870 yılında otonom Bulgar Eksarhlığı'nı kurmuşlardı. Yine 1817 yılından itibaren yarı otonom şekilde yaşayan Sırplar da 1871 yılında Sırpça eğitim veren okullar açmışlar ve İncil'i Sırpça öğretip yaymışlardı[323]. Ancak Ortodoks Arnavutlar arasında diğer Balkan halkları ile karşılaştırılabilecek büyüklükte bir iktisadî gelişmenin olmaması ve eğitim mücadelesini finanse edecek çapta bir orta sınıfın ortaya çıkmaması nedeniyle Patrikhane karşıtı

---

[321] *Cryus Hamlin (1811-1900)*, 5 Ocak 1811'de, Waterford, Maine'de doğmuş olup soyu *Nantes Fermanı*'nın (1685) iptalinden sonra baskıya maruz kalarak İngiltere ve Almanya'ya yerleşen Fransız Protestanları Huguenot'lara dayanmaktadır. Ardından ailenin bir kolu XVII. yüzyıldaAmerika'ya göç ederek Harvard, Massachusetts'e yerleşmişti. Bangor İlahiyat Okulu (Bangor Seminary)'nun üçüncü yılının sonunda 1837 yılında misyonerlik hizmetine talip olmuş ve İstanbul'a eğitim işlerine tayin edilmişti. Cyrus Hamlin, 1840 yılında Bebek'te açılan Bebek İlahiyat Okulu'nun da kurucularındandı. Ardından İstanbul'da açılan Robert College (günümüzde Boğaziçi Üniversitesi)'in bânisi ve yaklaşık on yıl süreyle başkanı olmuştu. Yaklaşık 35 yıl boyunca İstanbul'da yaşamış ve ilginç anılar bırakmıştı:Cyrus Hamlin, *Among the Turks: My Life an Times*, 1893. (Bu eser 2014 yılında Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi tarafından tıpkı basım olarak hazırlanmıştır*).*

[322] Joseph L. Grabill, *a.g.e.*, s. 13-14.

[323] *BOA, DH. MKT. 2168/26.* (H. 09.10.1316 – 20.02.1899).

hareketler geç uyanmıştı[324]. Batılı araştırmacılardan etkilenen özellikle Hıristiyan Arnavut kesiminde ana dilde eğitimin yapılmasına yönelik olarak coğrafi bölgelere göre farklılaşan kültür hareketlerinin ilk ideologları ise Protestanlar ile temaslar içerisinde XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştı. Arnavut tarih yazımında Tanzimat döneminin başlarında Ortodoks kimliğinden Protestan kimliğine geçişlerin olduğu ileri sürülmüştür. Artık Ortodoks Arnavutların Osmanlı'nın Balkanlar'daki diğer Hıristiyan unsurları gibi İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nden ayrılma çabalarının olduğu bilinen bir durumdu. Bu hareketin ilk temsilcisi ise Naum Veqilharxhi (Naum Panajot Haxhi Bredhi Veqilharxhi) olmuştu[325]. Arnavut tarih yazımında Naum Veqilharxhi (1797-1854), Arnavut Ulusal Hareketi'nin ilk ideologu olarak gösterilmektedir[326]. Naum Veqilharxhi Arnavutluk'un Görice/Korça kazasının Vithkuqi yakınındaki Bredh köyünde 17 Aralık 1797 yılında dünyaya gelmişti[327]. Veqilharxhi'nin öne çıkmasında ana dilde eğitimi vurgulaması önemli bir etken olmuştur.

Doğduğu köyden çocukluk yaşlarında Romanya'ya göç eden Naum Veqilharxhi 1821 yılında meydana gelen Eflak İsyanında Tudor Vladimirescu'nun yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştı[328]. Sonraki dönemlerde hukuk eğitimi alan Naum Veqilharxhi, İbrail (Braila)'da avukat olarak görev yaparken ulusçuluk fikrini edinmişti[329]. Hukuk tahsili yapmış bir öğretmen olarak Naum Veqilharxhi, Arnavut dilinde eğitimin ilk savunucularından olmuş ve Latin, Yunan ve Arap alfabelerinin Arnavutlar tarafından kullanılmasına karşı bir tavır almıştı[330]. Naum Veqilharxhi farklı alfabelerden de yararlanarak 1820'li yıllarda hazırladığı "*Evetar*" Arnavut alfabesini

---

[324] Selçuk Akşin Somel, "Arnavut Milliyetçiliği, Bab-ı Ali ve İstanbul Ekümenik Patrikhanesi", *Tarih ve Milliyetçilik*, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, (30 Nisan-2 Mayıs 1997), Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Mersin 1999, ss. 327-340.

[325] Dhimitër Shuteriqi, "Mbi Veqilharxhin – fakte dhe hipoteza", *Studime Filologjike*, vol. VIII, nr. 4, 1976.

[326] Myslim Islami, *Naum Veqilharxhi: Ideologu i parë i Rilindjes Shqiptare*, Kambinati Paligrafik, Tiranë 1977.

[327] Zija Xholi, "Naum Veqilharxhi dhe Rilindja Kombëtare Shqiptare",*Naum Veqilharxhi – Jeta dhe Vepra e tij*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2007, s. 45.

[328] Memli Krasniqi, *a.g.e.*, s. 178.

[329] Aleks Buda, "Ideologët e Parë të Lëvizjes Kombëtare", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 98-100.

[330] Rexhep Qosja, "Ëvetari (1845) dokument i rëndësishëm i Rilindjes Kombëtare", *Gjurmime Albanologjike, Seri a Shkencave Filologjike*, XIII-1983, Prishtinë 1984, s. 221-223.

ancak 1844 yılında yayınlamıştı[331]. Taşbaskı olarak sekiz sayfalık küçük bir alfabe olan bu alfabe özellikle Korçe, Berat, Përmet, Ergirikasrı gibi Arnavutluk'un güney şehirlerine dağıtılmıştı[332]. Bu yönleriyle Naum Veqilharxhi, Arnavut Ulusal Hareketi'nin ilk ideologu, eğitimcisi ve yazarı olarak bilinmektedir[333]. Naum Veqilharxhi her ne kadar Arnavut rönesansının ilk ismi görülüyor olsa da Arnavut tarih yazımında bu isim üzerinde önemli tartışmalar bulunmaktadır. Özellikle Naum Veqilharxhi'nin 1845 yılında 48 sayfalık, okuma parçaları da içeren (Kitab-ı Mukaddes tarihinden alıntılar) geliştirilmiş yepyeni Arnavut alfabesi anlamına gelen "*Fare i ri evetar shqip*" başlığı taşıyan alfabe eserinin çok sayıda soru işaretini beraberinde getirdiği görülmektedir. Bu soru işaretlerinden birisi Veqilharxhi'nin Protestan olup olmadığı ile ilgili olmuştur[334]. Naum Veqilharxhi'nin eserinde Hz. Süleyman'ın öğütlerinden aktarılan bir önsöz, arkasından Arnavut dilinin geri kalmışlığı ile ilgili sekiz sayfalık bir tartışma, onun ardından İncil'de en çok ifade edildiği belirtilen yedi sayfalık ahlakî ilkeler ve onun ardından yirmi üç sayfalık İncil'den hikâyelerin olduğu bir kısım vardı.

Eserin yazılış tarzına bakıldığı zaman Naum Veqilharxhi'nin Arnavut Protestan Hareketi içerisinde bir yerinin olup olmadığı tartışılmaktadır. Dinî metinlerin eğitime katılmaması gerektiğinden bahseden Veqilharxhi'nin kendi alfabe eserinde İncil metinlerinin kullanılması dikkat çekmektedir. Bu tartışmaların içerisinde dikkat çeken başka bir nokta ise Veqilharxhi'nin İngiliz vatandaşlığına sahip olmasıdır. Diğer taraftan Naum Veqilharxhi, 1846 yılında yeğeni Jani Cali'ye yazmış olduğu bir mektupta, "*... Yunan okulu yeni nesil Yunanların aydınlanması içindir, ancak Arnavutların değil*" diye yazması önemlidir. Görüldüğü üzere İngiltere ve Protestanlığa yakın olan Naum Veqilharxhi faaliyetleri ile İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin yoğun tepkilerini çekmişti. Naum Veqilharxhi 1854 yılında vefat ettiği zaman İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin adamları tarafından zehirletilerek öldürüldüğü iddia

---

[331] Ismet Dërmaku, *Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe Kolonitë Shqiptare të Mërgimit në Rumani dhe në Bullgari*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1983, s. 37.
[332] *BOA, DH. MKT. 1420/86. (H. 23.08.1304 – M. 17.05.1887).*
[333] Jashar Rexhepagiq, "İdetë Edukative dhe Arsimore në Veprën e Naum Veqilharxhit", *Naum Veqilharxhi – Jeta dhe Vepra e tij*, s. 9.
[334] David Hosaflook, *a.g.t.*, s. 74.

edilmişti. Bu iddia İstanbul'da çıkan Bulgar gazetesi "*Makedonija"* tarafından 1867 yılında ileri sürülmüştü[335]. Tüm yönleriyle Naum Veqilharxhi, bu dönemde Rumen dili üzerine alfabe çalışmasını yapan Gheorghe Lazar, Bulgar ulusçuları olan Peter Beron ve Ivan Seliminski ile beraber Balkan uluslarının XIX. yüzyılın ilk yarısındaki kültür hareketlerindeki ilk isimler arasında yer almıştı[336]. Naum Veqilharxhi'nin Arnavut ulusal hareketi üzerine düşünceleri Arnavutluk'ta Protestan mezhebine yönelmiş olan belirli bir kesimin desteğini kazanmıştı. Özellikle Arnavut ve Yunanların bir kökenden geldiğini savunan Panhelenistlere karşı özel bir mücadele gösteren Arnavut ideologları Helenizme karşı mücadele vermişlerdi[337]. Bu noktada Avrupalı devletlerin özellikle Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) ve sonrasında güç odaklı olarak belli unsurlara yönelmeleri meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında Panslavist hareketlerine hız veren Rusya'ya karşı Protestan mezhebinin hamiliğini üstlenen İngiltere ve ABD ile Katoliklik mezhebinin hamiliğini üstlenen Fransa'nın İstanbul'da kendi teşkilatlarını oluşturmaya başladıkları görülmektedir[338]. Bu başlık altında Protestanlık ile ilgili olarak bahsetmek gerekirse İngiltere bu mezhebin koruyuculuğunu üstlenerek İstanbul'da kurumsallaşmasını sağlamıştı[339]. Büyük Britanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi ve Protestanlığın sıkı savunucularından olan Lord Stratford de Redcliffe, 1850 yılında Protestan Cemaatine eşitlik ve imtiyazlar garanti eden fermanı Sultan Abdülmecid'den almıştı. İstanbul'da bu faaliyetlerin gelişimi ile ilgili bilgiler veren Amerikalı misyoner Papaz H. J. Van Lennep tarafından gönderilen 20 Temmuz 1850 tarihli mektupta "*Patrikhane'nin ve Ortodoks rahiplerin Protestan müminleri engelleme ve onlara zulmetme gücü kayboldu*" yazmaktaydı. İstanbul'da Britanya İncil Cemiyeti şubesinin açılması ise İskoç misyoner Aleksander Thomson'un mektuplarından okunabilir. Buna göre bu şubenin halka açık ilk toplantısı *Hotel d'Angleterre Pera*'da yapılmış ve bu

---

[335] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri...*, s. 142-143.
[336] Gjstina Cacaj – Shushka, "Vepra e Naum Veqilharxhit në Konstekstin e Rilindjes në Ballkan", *Naum Veqilharxhi – Jeta dhe Vepra e tij,* s. 9.
[337] Aleks Buda, " "Megali Idea" Greke dhe "Naçertania" Serbe", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 103.
[338] Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923,* Cambridge Unversity Press, Bristol 1983, s. 306-307.
[339] David Hosaflook, *a.g.t.,* s. 110.

toplantıya başta kadınlar olmak üzere çoğunlukla siviller katılmışlardı[340]. Bu dönemde Helenleşme karşıtı bilinçlenmenin meydana geldiği kesim İncil'i Arnavutça'ya tercüme etme çabaları ile Protestanlığa yönelen bazı Arnavutlar olmuştu. Protestan Arnavut ulusal hareketine karşılık olarak ise Yunanlar, Helenleştirme politikalarına hız vermişlerdi[341]. Yunanistan bu tepkileri önlemekte askerî hareketlerden sonuç alamayacağının farkında olarak kültürel çalışmalara yönelmişti. 1860'lı yıllarda Yanya'da açılan *Zosimea* adlı lisede ve Güney Arnavutluk'taki diğer Yunan okullarında eğitim gören Ortodoks ve Müslüman Arnavutlar arasında çalışmalar yapılmıştı[342]. Yunanlar işgal ile olmazsa ideolojik olarak Arnavutların topraklarını tek başına elde etmeyi düşüncelerine yerleştirmişlerdi[343].

Bu genel çerçeve içinde Arnavut Ulusal Hareketinin ilk tahayyülünde herkesin üzerinde anlaşabileceği fikir olarak bir alfabe oluşturmak ve eğitime ulusal bir özellik kazandırmak ilk hedef olmuştu. Ayrıca Kırım Savaşı (1853-1856) Osmanlı Devleti'nde bazı değişimleri beraberinde getirmişti. Bu değişimden başkent İstanbul da nasibini almıştı. Bu dönemde özellikle İngiltere ve ABD'nin etki alanına giren İstanbul'da ilk Protestan Kilisesi'nin 1846 yılında kurulmasının ardından 1856 yılında misyonerlerin raporlarına göre Protestan kiliselerinin sayısının arttığı görülmektedir[344]. Bu tarihten önce misyonerlerin daha aktif oldukları yer İzmir olmuşken artık İstanbul'un daha ön plana çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Özellikle Amerikan ABCFM misyoner teşkilatının üyeleri olan William Goodel, H.G.O. Dwight, William Schauffler, Elias Riggs, Benjamin Barker, Cyrus Hamlin gibi isimlerin İstanbul'a gelmeleri misyonerlik faaliyetlerinin hızlanmasını sağlamıştı[345]. ABCFM ile Arnavutlar arasında bu dönemden itibaren temasların başladığı ise bir gerçektir. Özellikle Benjamin Barker'ın 1859

---

[340] Memli Krasniqi, *a.g.e.*, s. 189.
[341] *BOA, A} MKT. MHM. 434/81. (H. 28.10.1285 – M. 11.02.1869).*
[342] *BOA, HR. MKT. 705/49. (H. 16.11.1287 – 07.02.1871).*
[343] Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 122-123.
[344] David Hosaflook, "Protestant Writings About the Official Recognition and Protection of Protestant Subjects in the Ottoman Empire (1839-1856)", *II. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (OSARK)*, 17-20 October, Tiranë 2018, s. 9-11.
[345] Elizabeth Shelton, *Faith, Freedom and Flag: The Influence of American Missionaries in Turkey on Foreign Affairs, 1830-1880*, (A Thesis Submitted to the Faculty of The School of Continuing Studies And of The Graduate School of Arts and Sciences in partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Liberal Studies), Georgetown University 2011, s. 4.

yılında ölümünün ve Feriköy Protestan Mezarlığına defninin ardından İstanbul'daki misyonerlik hareketlerini yürütmesi için görevlendirilen Aleksander Thomson'un Arnavutlar ile yakın ilişkiler kurmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu dönemde Arnavutlar içerisinde Protestan misyonerler ile ilişkilere giren önemli bir isim olarak karşımıza İlbasanlı Kostandin Kristoforidhi (1830-1895) çıkmaktadır[346]. Yanya'da bulunan Zosimea Rum Okulunda 1847 ile 1850 yılları arasında bulunan Kostandin Kristoforidhi bu esnada tanınmış Albanoloji alanında çalışmalar yapmış olan Johann Georg von Hahn'dan etkilenerek Arnavut dili çalışmalarına yönlenmişti[347]. Hukuk mezunu olan Johann Georg von Hahn, 1843-1847 arasında Atina'da Prusya Konsolosluğu sonrasında ise 1847-1850 arasında Yanya'da Avusturya konsolosluğu görevlerinde bulunmuştu.

Johann Georg von Hahn'ın üç ciltlik Arnavutlar üzerine hazırladığı eserinde Arnavutluk'un coğrafi, etnografik ve tarihsel betimlemesi, Tosk lehçesi grameri, bir metin derlemesi (şiirler, atasözleri) ve bir Arnavutça-Almanca sözlük yer almıştı. Bu eser Arnavut ulusçuluğunun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı[348]. Johann Georg von Hahn'ın Arnavutçayı Yanya'da Zosimea Lisesi'nde öğrendiği iki genç öğrenciden birisi İlbasanlı Kostandin Kristoforidhi olmuştu. Kostandin Kristoforidhi ile beraber Arnavutlar arasındaki Protestan hareketinin yeni bir aşamasına geçilmiştir[349]. Kostandin Kristoforidhi, *British and Foreign Bible Society (BFBS)* tarafından 1857 yılında kendisine Yeni Ahit'in çeviri işi teklif edildiğinde İzmir'de çalıştığı işi bırakmış ve İncil'in Tosk lehçesinde tercümesine girişmişti[350]. Bu arada Kostandin Kristoforidhi, İstanbul Bebek'teki Amerikan kolejine kaydolmuştu. Cyrus Hamlin ile Kostandin Kristoforidhi 1857 yılında İstanbul'da buluşmuşlar ve bir yol haritası dahi çizmişlerdi[351]. Bu doğrultuda 1857 yazında Protestan kolejinde İngilizce ve teoloji öğrenmek üzere Malta'ya gönderilmişti. Malta'da kaldığı süre boyunca (1857-1861)

---

[346] Xhevat Lloshi, *Rreth Alfabetit të Shqipes*, Logos-A, Shkup/Prishtinë/Tiranë 2008, s. 202-203.
[347] Aleks Buda, "Mendimi Politik dhe Kultura Kombëtare në Vitet 50-70 të Shek. XIX", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 126.
[348] Johann Georg Von Hahn, *The Discovery of Albania, Travel Writing and Anthropology in the Nineteenth-Century Balkans*, (Translated and introduced by Robert Elsie), I. B. Tauris&Co. Ltd., 2015.
[349] Xhevat Lloshi, *a.g.e.*, 204.
[350] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri...*, s. 160-161.
[351] Nevila Pahumi, Of Women, Faith, and Nation: American Protestantism and the Kyrias School For Girls, Albania, *Thesis Degree of Doctor of Philosophy (History), in the University of Michigan*, Michigan 2016, s. 65-66.

tercümeyi tamamlamış, gözden geçirmiş ve kendi inisiyatifiyle bir de Geg lehçesinde tercüme yapmıştı. Kostandin Kristoforidhi, İstanbul'a geldiğinde de bu kurumlarla ilişkisini sürdürmüş daha 1857 yılında İstanbul'da Arnavut derneğini kurmak için teşebbüse geçilmiş ancak başarılamamıştı. Ardından 1864 yılında yine İstanbul'da bir Arnavut kültür derneği kurma girişimi yapılmış bu girişim Bab-ı Ali'nin izniyle, genç bir ulusalcı olan Kostandin Kristoforidhi tarafından başlatılmıştı. Bu kültür topluluğunun amacı, Arnavut okulları açmak ve bu okullar için gerekli olan okul metinlerini Naum Veqilharxhi'nin zor olan alfabesinden daha pratik ve kullanımı daha kolay olan bir alfabe ile yayınlamaktı[352]. Kristoforidhi özellikle misyoner dernekleri olan *British and Foreign Bible Society (BFBS)* ve *ABCFM'yi* Arnavutlar hakkında daha fazla düşünmeye davet etmişti.

Kostandin Kristoforidhi'nin daveti Dr. Aleksander Thomson (BFBS) ve Cyrus Hamlin (ABCFM) tarafından değerlendirmeye alınmış ve bu misyonerler Arnavutluk meselesine daha yoğun olarak katılmışlardı[353]. Kostandin Kristoforidhi bir süre sessiz kaldıktan sonra Ocak 1865'te bir okulda başöğretmen mevkiinde karşımıza Tunus'ta çıkmıştı. Bible Society, 1865'te tercümeleri gözden geçirmesi ve provaları düzeltmesi için ona yeniden iş vermişti. Böylece, 1866'dan itibaren İstanbul Agop Boyacıyan matbaasında bir yandan Tosk lehçesinde ve uyarlanmış Yunan harfleriyle, diğer yandan da Geg lehçesiyle ve yine uyarlanmış çeviriyle on kadar kitap basılmıştı (Yeni Ahit, İnciller, Havarilerin İşleri, Mezmurlar, Kutsal Tarih ve Dört Kateşizim Kitabı). Girişimin en başından itibaren her iki lehçede yazılmış küçük okuma kitapları ve onlara uyarlanmış alfabeleri basma gereğini hissetmişti. Bunlar Protestan misyonerlerin "*Dinsel Broşürler Cemiyeti (Religious Tract Society)*" tarafından 1867'de basılmışlar ancak ilk basılan eserlerin büyük bir kısmı 1870 yılında meydana gelen büyük Pera (Beyoğlu) yangınında yandığı için 1872'de ikinci baskıları yapılmıştı. Kostandin Kristoforidhi'nin çevirileri için asıl kayda değer olgu ise, bu girişimin gerek İstanbul'da gerekse Arnavut vilayetlerinde sadece Hıristiyanları (esas olarak Ortodoksları) değil bazı Müslüman Arnavut çevrelerini de etkilemiş olabilmesidir. Kostandin Kristoforidhi

[352] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 157-163.
[353] Uygur Kocabaşoğlu, "Cyrus Hamlin: Misyoner, Eğitimci, Müteşebbis", *Kebikeç Dergisi*, S. 36, 2013, ss. 83-104.

1878-1884 yılları arasında İstanbul'da çalıştıktan sonra son günlerini Arnavutluk'ta geçirmişti. Bu süre zarfında Arnavut dilinin alfabe ve grameri hakkında bir çalışma meydana getirmişti[354]. Kostandin Kristoforidhi'nin gösterdiği faaliyetlerler Ortodoks Arnavutları temsil eden İstanbul Rum Patrikhanesi'nin tepkisini çekmişti[355]. Bu dönem Protestanlar ile Arnavutlar arasında uzun soluklu münasebetlerin önemli bir durağı olmuş bu durumun oluşmasında ise öldüğü zaman İstanbul Feriköy Protestan mezarlığına defnedilen Aleksander Thomson etkili olmuştu[356]. Ayrıca bu münasebetler Arnavut diline olan ilginin artmasını sağlamıştı.

2.3. TANZİMAT DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUT SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETİ

Tanzimat döneminde Arnavutların dünya görüşlerinde kimlik konusunda farklılaşmalar ortaya çıkmaya başlamıştı. Geleneksel Müslüman seçkinlerin ve Hıristiyan dinî seçkinlerin yanı sıra XIX. yüzyılın ortalarından itibaren dağınık bir Ortodoks ve Katolik tüccar burjuvazisinden oluşan ve buna eklenen bir Protestan "orta sınıf" hareketi görülmüştü. Modernleşme hareketleri taşrada yeni bir sayfa açarken Arnavut ailelerden bu dönemde İstanbul'a gelen çocuklar bir taraftan Osmanlı Devleti'nin gelişiminde önemli görevler üstlenmeye devam etmişler diğer taraftan ise dönemin zihniyeti içerisinde Arnavut kimlik öğelerini ön plana çıkarmaya başlamışlardı[357]. İtalya, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan'daki kültürel ve ideolojik gelişmelerle yakın ilişki içinde olan ve özellikle Bükreş, Sofya, Kahire gibi yerlerde etkili olan bu Arnavut orta sınıf hareketi ulusal hareketin gelişmesinde önemli rol oynamıştı. Bu süreçte gelişmiş bir kent özelliğiyle İstanbul, Arnavut toplumuna sadece entelektüel bilgilerini genişletme olanağını değil aynı zamanda sosyo-kültürel olarak büyük bir Arnavut grubu oluşturma imkânını da tanımıştı. Arnavut coğrafyasından

[354] Konstantin Kristoforidhi, *Gramatiki tis Albanikes Glosses*, Konstantinopoli 1882.
[355] Kemal Yakut, "Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Tiran-Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003)*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul 2006,s. 30.
[356] Xhevat Lloshi, "Të dhëna dokumentare të reja mbi veprimtarinë e V. Meksit, G. Gjirokastritit dhe K. Kristoforidhit", *Studime Filologjike*, Nr. 1-2, 1974, s. 136-137.
[357] Şaban Çolaku, "İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılının Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine", *XI. Türk Tarih Kongresi, C. IV*, TTK Yayınları, Ankara 5-9 Eylül 1990, s. 1737-1738.

XVIII. yüzyılın sonuna kadar ekonomik olarak yapılan göçlerin genellikle İstanbul'a yapıldığı bilinmektedir[358]. İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden itibaren İstanbul'da Arnavutlar önemli bir yer edinmişler ve konumlarını devam ettirmişlerdi.

2.3.1. Arnavut Sosyo-Kültürel Hareketinin Gelişimi

Tanzimat dönemine kadar Arnavutların çoğunluğu din değiştirmiş olsalar bile kendi kavim kimliklerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardı. Tanzimat dönemi zihniyeti içerisinde bu kavim kimliği ön plana çıkarılmıştı. Tanzimat toplumu içerisinde yapılan entelektüel faaliyetlerde kavim köken kimliği önemli bir uğraşı alanı olmuştu[359]. Bu bağlamda Arnavut tarih yazımında "*Rilindja Kombëtare Shqiptare*" olarak adlandırılan "*Arnavut Ulusal Rönesansı"* veya "*Arnavut Ulusunun Yeniden Doğuşu"* Hareketi Tanzimat dönemi ile başlatılmaktadır[360]. Tanzimat dönemi ile birlikte gelişen seküler ortamdan etkilenen Arnavut aydınları başkent İstanbul'da Arnavut dili, alfabesi, sosyo-kültürel ve maddî kültür öğeleri üzerine incelemelerde bulunmuşlardı[361]. Tanzimat dönemi öncesinde kendi dillerini konuşma dilleri olarak bilen Arnavutlar arasında Arnavutçanın yazılışı dinî eksenli olduğu için üç kutsal dinin alfabeleri kullanılmıştı[362]. Tanzimat döneminde ise Osmanlı devlet teşkilatında devletle özdeşleşerek yönetimin üst tabakalarının çoğunda kendi kavim bağlılıklarını sürdüren ve kendi ana dillerini konuşmaya devam eden Arnavutlar aydınları vasıtasıyla yazılı bir Arnavut dili oluşturmak için harekete geçmişlerdi. Bu dönemde Arnavut dili Arnavutların kültüründe ve öncelikle Arnavut dilinin ilerlemesinde büyük gelişmeler görülmüştü. Bu dönemde dinî yapı yerine birlik için dili temel olarak alan Arnavutlar bir bütün olarak Arnavut kültürünün temellerini atmışlardı. Bu süreçte söz sahibi olan Arnavut aydın sınıfı yerel eşrafın, çiftçi ailelerin ve yeni filizlenmekte olan Müslüman tüccarların nesli olarak

---

[358] Kristo Frashëri, *"Zhvillimi Ekonomik dhe Shoqëror i Shqipërisë Gjatë Shek. XIX – Fillimi i Shek. XX", Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 69.

[359] İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu – Halil İnalcık), Phoenix Yayınları, Nisan 2006, s. 289.

[360] Stefanaq Pollo – Kristaq Prifti, "Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe Veçoritë e saj Dalluese", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 18-19.

[361] *BOA, Y. PRK. BŞK. 58/6.* (H. 11.07.1316 – M. 25.11.1898).

[362] Hilë Mosi, *Mendimi Politik e Shoqëror i Rilindjes Kombëtare Shqiptare,* (Haz. Zihni Haskaj), Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, Tiranë 1971, s. 318.

değerlendirilebilir[363]. Arnavut aydınların çoğu "*kültür milliyetçiliği*" bağlamında Arnavut kültürü araştırmalarına yoğunlaşmışlardı.

Arnavutlar ilk zamanlardan itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki önemli bir kalesi olarak görülmüştü. Tanzimat döneminde çok sayıda Arnavut göçlerinin İstanbul'a gerçekleştiği bilinmektedir. Bu dönemde yapılan göç hareketleri bazen mevsimlik bazen ise yıllarca süren bir yapıda gerçekleşmişti. Mevsimlik göçler genellikle Sonbahar mevsiminde ekimler ve hasatlar tamamlandıktan sonra Kasım ayının başında geniş ölçekli mevsimlik işçi göçleri halinde Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un yanı sıra Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Mısır coğrafyalarına yapılmaktaydı. Bu dönemde İstanbul'un kozmopolit yapısı ile 1880'lerde bir milyonun üzerinde bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir[364]. Kaynaklara göre İstanbul'da tahminen 20.000 ile 60.000 arasında nüfusun ise Arnavut olduğu düşünülmektedir[365]. Rakamlar değişkenlik göstermekle beraber önemli bir Arnavut nüfusun varlığından söz etmek mümkündür. XIX. yüzyılın ortalarında İstanbul'da yaşayan nüfusu 60.000 olarak kabul edersek bu rakamla Arnavut coğrafyasındaki şehirlere oranla en fazla Arnavut nüfusa sahip şehrin İstanbul olduğu görülmektedir. Bununla beraber aynı dönemde yaklaşık 30.000 Arnavut'un Mısır'da, 10.000 Arnavut'un Romanya'da ve 2.000 Arnavut'un Bulgaristan coğrafyasında yaşadığı kabul edilmektedir[366]. Bu dönemde İstanbul'a yerleşen Arnavutların içerisinde ise önemli aydınların olduğu bilinmektedir. İstanbul, Arnavutların sosyo-kültürel yaşantılarında çok önemli bir yere sahip olmuştur[367]. İstanbul bağlamında bakılırsa Tanzimat döneminde yüksek tahsil yapan okulların çoğalması sayesinde sadakati ile bilinen Arnavut toplumu için İstanbul'un büyük bir cazibe merkezi olarak kaldığını söyleyebiliriz. Ancak Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımlarının yetersiz yapılması

[363] *BOA, HR, SYS. 120/3.* (H. 01.06.1260 – M. 18.06.1844).
[364] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 216.
[365] George W. Gayrych, *Hilal ve Kartal: Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar*, (Çev. Ali Fahri Doğan), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 15.
[366] Kristo Frashëri, *"Zhvillimi Ekonomik dhe Shoqëror i Shqipërisë Gjatë Shek. XIX – Fillimi i Shek. XX", Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 69-70.
[367] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin,* s. 262.

nedeniyle İstanbul'da yaşayan Arnavut nüfusun varlığının ne kadar bir nüfusa karşılık geldiği net olarak hesaplanamamıştır[368].

Arnavut okur-yazar kesiminin etkileşimi ve bu kesimin politik sosyalleşme ve kitleleri yönlendirme vasıtaları olarak iletişimi ön plana çıkarmaları 1860 yılından itibaren İstanbul'da yaşayan Arnavut aydınları arasında ortaya çıkmaya başlamıştı[369]. Bu durumun oluşmasında Osmanlı resmî görüşünün Arnavutça yayınlara ve kültürel faaliyetlere gösterdiği hoşgörü de etkili olmuştur. İstanbul'da özellikle 1870 yılında sonra faaliyetlerini arttıran aydın sınıfının yeni fikirleri ele alması yalnızca okullarının sayısının artmasını değil aynı zamanda geldikleri bölgelerdeki taşra şehir sınıfının yapısındaki değişimi de yansıtıyordu. Arnavut coğrafyasının farklı yerlerinden gelen ve içerisinde tüccar, memur, aydın kesimlerinin yer aldığı Arnavutlar İstanbul'da bir araya gelerek Arnavut dilinin gelişimi ve ulusal okulların açılması için ideolojik bir hareket başlatmışlardı[370]. Bu noktada Balkanlar'daki Müslümanların etnik kimliğini dille bağlantılı gören varsayımlarla Arnavutların durumu örtüşmektedir. Bu süreçte kimlik dilsel-tarihsel efsaneler, sosyo-kültürel ve ekonomik düşünceler ile bağdaştırılmıştı[371]. Tanzimat döneminin fikir dünyasında *Yeni Osmanlılar'*ın çalışmaları ile eş zamanlı olarak Arnavut dili, edebiyatı, kültürü, tarihi ve folkloru üzerine çalışmalarda bulunan Arnavutlar içerisinde sözü geçen isimlerin Arnavutluk'ta doğup büyümüş, Arnavut sosyo-kültürel yaşantısını ve geleneklerini iyi bilen kişiler oldukları dikkat çekmektedir[372]. Arnavut aydınları kendi ana yurtları olan memleketlerinin örf ve adetlerine ayrı bir ilgi göstermeye başlamışlardı. Bu aydınların başlangıçta Osmanlı Devleti'nden ayrılmak gibi bir amaçları olmamakla beraber fikirleri "*modern*" kültürün politik zihniyetini içermişti. Özellikle "*Yeni Vatan (Anayurt)*" kavramı yeni bir kimlik öğesi olarak belirmişti. Bu dönemde en fazla ele alınan konular ise tarihsel kökenler ve

---

[368] Stanford J. Shaw, "The Populaton of Istanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, Issue. 2, 1979, s. 268.
[369] Shaban Çollaku, *Mendimi Iluminist i Sami Frashërit*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1986, s. 81-84.
[370] Aleks Buda, "Mendimi Politik dhe Kultura Kombëtare në Vitet 50-70 të Shek. XIX", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 125-126.
[371] Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers 1804 – 1812*, House of Anansi Press, Toronto-Canada 2012, s. 93.
[372] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 162.

dil konusu olmuştu. İstanbul'daki Arnavut aydınların çoğu çalıştıkları alanlarda Arnavut tarihsel geleneğine başvurmuşlardı.

2.3.2. İstanbul'da Arnavut Ulusal Hareketi'nin İdeologları

Arnavut Ulusal Hareketi (Lëvizja Kombëtare Shqiptare), Arnavut tarih yazımına göre birkaç döneme ayrılmıştır. Bu hareketin ilk aşaması XIX. yüzyılın 30'lu yıllarından başlayarak Balkanlar'daki krizler (1875) ve 1877-1878 Osmanlı–Rus Savaşı'na kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu dönemde ulusal hareketin ideoloji ve programını hazırlayan ilk ideologlar ortaya çıkmıştır. Daha çok kültür temelli olarak yapılan bu çalışmalar için ilk toplantılardan itibaren Müslüman, Ortodoks ve Katolik Arnavutlar arasında bir işbirliği olduğundan söz edilebilir[373]. Bu ilk toplantılara katılanlar arasında eski Sadrazam ve Girit valisi Mustafa Naili Paşa Pojani, İlbasanlı Kostandin Kristoforidhi, Tiranlı Said Bey Toptani*, Leskovikli Rüstem Paşa, Avlonyalı (Vlora) İsmail Kemal Bey, Abidin Paşa Dino, Kestoratlı (Ergirikasrı yakınında) meşhur banker Kristaq Zografon, İşkodralı Vasa Paşa (Pashko Vasa) ve Filatlı Hoca Tahsin gibi isimlerin katıldığı görülmektedir. Daha sonraları Hoca Tahsin'in evinde yapılan ve Jani Vreto'nun katıldığı toplantılarda ise Müslümanlar çoğunlukta olmuştu[374]. Aralarında Tiranlı Said Bey Toptani, Ergirikasrılı Şevki Efendi, Aydonatlı (Paramithia) Yahya Dino, Staroveli hekim İbrahim Bey ve bir anlamda Hoca Tahsin'in öğrencisi sayılabilecek olan Şemseddin Sami Frashëri vardı[375]. Kaynaklarda fazla bahsedilmeyen ancak önemli isimlerden birisi olarak İşkrel Malisya'sında Tivar-Bar Kazası'nın Boriç köyünden olan *Davud Boriçi* de bu dönemde İstanbul'da yaşayan önemli Arnavut

[373] Jashar Rexhepagiq, "Vlera Shkencore e të Mësuarit Islam dhe Domëthënia e Tolerancës Ndërfetare", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, s. 168.

* Osmanlı Devleti'nde 28 Şubat 1856 tarihinde yayımlanan Islahat Fermanı uyarınca Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin Tiranlı Arnavutlardan Said Toptani de yer almıştı.

[374] Jani Vreto, *Vepra të Zgjedhura*, (Der. A. Uçi), Shtëpia Botuese e Librit Politik, Tiran 1973, s. 268-275.

[375] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri..,* s. 170.

aydınlardan birisi olmuş ve Arap harflerinden oluşan bir Arnavut alfabesi hazırlamıştı[376].

Tanzimat döneminde İstanbul'da yaşayan bazı Arnavut simalardan ayrıntıları ile bahsetmek gerekir. Bu simaların içerisinde öncelikle Arnavutluk Devleti'nin kurucusu Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in de dahil olduğu Avlonya (Vlora) ailesinin üyelerinden söz etmek gerekir. Bu hanedan Sultan II. Bayezid'in damadı ve Nisan 1503'te Avlonya'da şehit düşen Sinan Paşa'ya dayanmaktadır. Bu tarihten sonra Avlonyalı hanedanı, Osmanlı Devleti'nin nihayetine kadar idareciler çıkaran önemli bir aile olmuştur. Tepedelenli ailesi ile soy bağı olan Avlonyalı hanedanının Osmanlı'daki son kollarından birisi, Mustafa Nuri Paşa ve dört oğlundan mürekkep "*Mustafapaşazâdeler*" olmuştu[377]. Mustafa Nuri Paşa, Ergiri, Görice ve Narda'da kaymakamlık yaptıktan sonra iki yıldan fazla Midhat Paşa'nın yanında Tuna Vali Muavinliğinde bulunmuş ardından Resmo, Kandiye, Hersek, Görice ve Menteşe Sancaklarında mutasarrıflık yapmış bir Osmanlı idarecisidir. Mustafa Nuri Paşa'nın dört oğlundan Ferid Paşa devlet idaresinde Adliye Müfettişi, Şura-yı Devlet Azası, Konya Valisi, Sadrazam; Neşet Paşa, Yanya Emlak-ı Hümayun Müdürü, Şura-yı Devlet Azası; Süreyya Bey, Şura-yı Devlet Azası, Cemiyet-i Rusumiye Reisi, Mebus; son olarak Namık Bey ise Gümrük Müsteşar Muavini ve Sıhhiye Meclisi Azası olmuştu. Avlonyalıların Tepedelenli ailesi ile de soy bağı vardır. Arnavutluk'un 28 Kasım 1912'de bağımsızlığını ilan eden kişi de Avlonyalı hanedanının bir kolundan gelen İsmail Kemal Bey olmuştu[378].

İsmail Kemal Bey, 1847 yılında Avlonya kasabasında doğmuş olup soyu bir yerel ayan ailesine dayanmaktadır[379]. İsmail Kemal Bey'in dedesi 1821-1829 Rum isyanları esnasında Osmanlı Devleti'nin askeri olarak görev yapmıştı. Avlonya doğumlu olan İsmail Kemal Bey, Yanya'da bulunan Zosimea Lisesi'nden 1855 yılında

---

[376] Tomor Osmani, "Përdorimi i Alfabetit Arabo-Turk në Traditën e Shkrimit Shqip", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, s. 53.
[377] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 59-61.
[378] Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, (Haz. Abdulhamit Kırmızı), Klasik Yayınları, Ekim 2009, s. 20-23.
[379] Stefanaq Polo - Arben Puto, *The History of Albania From its Origins To The Present Day*, Eastern Books Routledge&Kegan Paul, Boston 1981, s. 115.

birincilikle mezun olmuş ardından 1860 yılında İstanbul'a gelerek burada hukuk okumuştu. İstanbul'da yakını Giritli Mustafa Paşa'nın yardımıyla Hariciye Nezareti'nde tercüman ardından ise Paris sefaretine ateşe olarak atanmıştır. Bu sırada kısa süreliğine Yanya'da çalışan İsmail Kemal Bey 1866 yılında mutasarrıf olmuştu. Aile hayatında ise 1867 yılında Yunan Ortodoks Kleaniqi Sürmeli ile evlenmişti. Midhat Paşa'nın Tuna'da yetiştirdiği kadronun içinde yer alan İsmail Kemal Bey'in görüşleri bu dönemde belirginleşmişti[380]. Midhat Paşa 1867 yılında Şura-yı Devlet başkanlığına seçildiğinde İsmail Kemal Bey'i yanında müdür yardımcısı yapmıştır. Kısa süre sonra İsmail Kemal Bey Varna mutasarrıflığı görevine getirilmişti. Varna'da görev yaparken Avusturya İmparatoru Francis Joseph ile Varna'da görüşmüştü. İsmail Kemal Bey kariyerinde başarılı bir isim olarak 1876 yılında I. Meşrutiyet ilan edilince Midhat Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Hariciye Nezareti bünyesinde göreve atanacaktı.

Tanzimat döneminde İstanbul'da yaşayan ve Arnavut Ulusal Hareketi ile ilgilenen ideologların arasında çok önemli faaliyetleri bulunan Frashëri kardeşlerden özellikle bahsetmek gerekir. Frashëri kardeşlerin soyu Osmanlı Devleti klasik devrinin önemli isimlerinden *İmrahor İlyas Bey*'in soyundan gelmektedir. Arnavut kökenli olan İmrahor İlyas Bey, İstanbul'un fethi esnasında fayda sağlamış ve sonrasında Yedikule'de bulunan kiliseyi camiye çevirmiş olup "*İmrahor İlyas Paşa Camii*" adını vermişti[381]. Frashëri kardeşlerin babaları Frashërli Halid Bey olup anneleri ise Emine Hanımdı. Bu kardeşlerin içerisinde Abdül Beg Toska veya Abdül (Abdyl) Bey (1839-1892) ile kardeşleri Naim Frashëri (1846-1900) ve Şemseddin Sâmi Frashëri (1850-1904) önemli ideologlar olarak Arnavut Ulusal Hareketi'ne hizmetler vermişlerdi[382]. Frashëri kardeşlerin büyüğü olan Abdül Frashëri, 29 Ağustos 1839 tarihinde Yanya (Janinë) vilayetinin Ergiri (Gjirokastra) sancağına bağlı Premedi (Përmeti) kazasının

[380] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, (Ed. Sommerville Story), (Çev. Adnan İslamoğulları – Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 3-16.
[381] Agâh Sırrı Levend, *Şemsettin Sami*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1969, s. 45.
[382] Alfred Frashëri – Neki Frashëri, *Frashëri: Në Historinë e Shqipërisë*, Botimi i Dytë, Tiranë 2014, s. 43-51.

Frashëri köyünde doğmuştu[383]. Abdül Bey ilk eğitimini Frashëri'de yaptığı sırada köyünde bulunan Bektaşî Tekkesi'nde Farsça öğrenmişti. Babasının ölümü üzerine çeşitli memuriyetlerde bulunmuş ve 1865 yılında kardeşleriyle beraber Yanya'ya gelmişti. Burada Naim Frashëri ile küçük kardeşleri Şemseddin Sami Frashëri Zosimea Rum Lisesi'ne kaydolmuşlardı. İstanbul'a 1870'li yılların başında gelen Naim Frashëri ile Şemseddin Sami Frashëri devlet kurumunda memurluk görevine başlamıştı. Ancak Naim Frashëri kısa süre sonra İstanbul'un iklimine uyum sağlayamadığı için sağlık sorunları nedeniyle tekrar Arnavutluk coğrafyasına dönmüş ve 1882 yılına kadar Yanya, Saranda ve Berat'ta gümrük memuru olarak çalışmıştı. Bu iki kardeşten Naim Frashëri Arnavut edebiyatında şiirleri ile ünlenmişti[384]. Naim Frashëri yazıları ile "*bilbili i gjuhës shqipe*" (Arnavut dilinin bülbülü) unvanını almıştır[385]. Naim Frashëri özellikle Arnavutluk'ta Bektaşilik üzerine yapacağı çalışmalarıyla tanınacaktı[386]. Şemseddin Sami Frashëri ise hem Arnavut hem de Türk dil ve kültür hareketi içerisinde önemli bir rol üstlenecekti[387]. Bu arada ilerleyen sayfalarda belirtileceği üzere Şemseddin Sami Frashëri İstanbul'un önemli gazetelerinde yazılar yazmış, Fransızca'dan çeşitli tercümeler yapmıştı. Aynı yıl Türk edebiyatının Osmalı Türkçesiyle yazılmış ilk romanı olarak kabul edilen "*Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*" isimli eseri yazmıştı[388]. Bu esere ruhsat verilmesi Şemseddin Sami'nin ününü arttırmıştı[389]. Ardından yapmış olduğu sözlük çalışmaları özellikle Kamus-ı Türkî kendisinin Türkçülük konusunda en önemli çalışmalardan birisini oluşturmasını sağlamıştı. Bu önemli katkıları sayesinde günümüzde Arnavut ve Türk akademisinde Şemseddin Sami Frashëri paylaşılamayan

---

[383] Ergiri, doğudan Koroleş, batıdan ve güneyden Delvina, kuzeyden Tepedelen ve Përmeti ile çevrilidir. Güney Arnavutluk'ta yer alır. Bağ ve bahçeleri ile meşhurdur. Ergiri'de yaşayan halk genel olarak Lap Kabilesi'nden olup Arnavutluk dili konuşan insanlardır: *Yanya Vilayet Salnamanesi*, 1890: s. 155.

[384] Enıka Abazi - Albert Doja, "Further Considerations on the Politics of Religious Discourse: Naim Frashëri and his Pantheism in the Course of Nineteenth-Century Albanian Natonalism", *Middle Eastern Studies*, Vol. 49, No. 6, 2013, 860-861.

[385] Jorgo Bulo, "Letërsia", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX - 1912,* s. 353-354.

[386] Yüksel Topaloğlu, "Kimlik ve Aidiyet Meselesi Bağlamında Şemsettin Sami", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,Tiran,* (Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017, s. 232.

[387] Zija Xholi, "Sami Frashëri", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 340.

[388] Dönemin İstanbul aile yapısını da içerisinde bulabileceğimiz romanı incelemek için bkz. Şemsettin Sami, *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

[389] *BOA. MF. MKT. 10/14.* (H. 21.01.1290 – M. 21.03.1873).

bir aydın rolünde bulunmaktadır[390]. Bu isimlerin hayatları ve çalışmaları üzerine ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bilgiler verileceği için Tanzimat döneminde İstanbul'da yaşayan diğer isimlere bakmakta fayda vardır.

Tanzimat döneminde İstanbul'da yaşayan önemli ailelerden bir diğeri ise Çamlık Arnavutlarından Dino ailesi olmuştu. Arnavutluk'ta Çamlık hanedanından ve evvel-i ûla ricalinden olan Ahmet Ağa Dino'nun oğulları Veysel Dino ve Abidin Dino çok önemli görevlere gelmişlerdi. Veysel Dino 1841 yılında Preveze'de doğmuştu. Sıbyan mektebinden sonra özellikle Tahsin Efendi'den ders görmüştü. Bu sıralarda babası Ahmet Ağa Dino 1847 yılındaki Zenel Gjoleka isyanlarına katıldığı için sürgün edildiği Konya'da 15 Ağustos 1849 tarihinde ölmüş ve mezarı Sultan Alaaddin'in türbesinin bulunduğu bahçeye yapılmıştı. Ardından İstanbul'a gelen Veysel Dino Ülgün kaymakamlığına atanmıştı. Veysel Dino birtakım önemli görevlerinin ardından Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'na mebus olarak girmiş ardından 1880 yılında Mirimiranlığa ve 1895 yılında Rumeli Beylerbeyiliğine terfi olmuştu[391]. Kardeşi Abidin (Zeynelabidin) Dino Paşa ise 11 Nisan 1843 tarihinde Preveze'de doğmuştu. Çocukluk yaşlarında Osmanlıca, Arapça, Acemce, Yunanca ve Fransızca dillerini öğrenmişti. Ardından Abidin Dino önce Yanya'ya gitmiş burada Zosimea Okulunda eğitim görmüştü. Ardından 1863 yılında İstanbul'a gelmişti. Abidin Dino'nun özellikle Şemseddin Sami Frashëri ile arasının iyi olduğu bilinmektedir[392]. Abidin Dino Paşa'nın Halveti mezhebine mensup olduğu ve İslâm tasavvufunu iyi bildiği söylenebilir[393]. Sultan Abdülaziz döneminde 1866 yılında silahşorluk hizmetiyle saraya alınmıştı[394]. Ardından vilayetlerde bazı idarecilik görevleri üstlenmiş ve 1880 yılında Arnavutluk

[390] Bülent Bilmez, "Sami Frashëri or Semseddin Sami?: Mythologization of an Ottoman Intellectual in the Modern Turkish and Socialist Albanian Historiographies Based on Selective Perception, *Balkanologie, Revue d'etudes pluridisciplinaires*, Vol. VII, no. 2, decembre 2003, s. 20; Bu çalışmanın Arnavutçası için ayrıca bkz.: Bülent Bilmez, "Sami Frashëri apo Shemseddin Sami", (Përkthyer: Artan Puto), *Përpjekja* IX, 2003, ss. 118-145.

[391] Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, XIX. Cilt, (Haz. Mehmet Metin Hülagü), TTK Basımevi, Ankara 2009, s. 28-29.

[392] Blerina Sadiku, "Cham Territories in the Works of Sami Frashëri", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,Tiran*,s. 285.

[393] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 67-71.

[394] Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, I. Cilt, (Haz. Mehmet Metin Hülagü), TTK Basımevi, Ankara 2008, s. 161-169.

topraklarının paylaşılmasına karşı güçlü bir önlem olarak Hariciye Nazırlığı görevine getirilmişti. Abidin Dino Paşa'nın önemli eserleri bulunmaktadır.

İstanbul'da yaşayan Hıristiyan Arnavutların isimlerden ise İlbasanlı Kostandin Kristoforidhi, Leskovikli Jani Vreto ve İşkodralı Vasa Paşa'dan özellikle bahsetmek gerekir. Balkanlar'da yaşanan millet sisteminden ayrışma ve ulusal kiliselerin kurulması girişimleri içerisinde Arnavut kimliğine yönelen bu isimler ulus inşa süreçlerine katılmışlardı. Kostantin Kristoforidhi'nin girişimleri daha önceki sayfalarda anlatıldığı için burada tekrar bahsetmeye gerek yoktur. Jani Vreto'ya gelince İstanbul Arnavut toplumu içerisindeki tüm Tosk Arnavutları içerisinde en ulusalcı isim olarak görünen Jani Vreto, 14 Ocak 1820 tarihinde Arnavutluk'un güneyindeki Leskovik yakınlarındaki bir köy olan Postenan'da doğmuştu. İlk derslerini kendisine hem Yunanca hem de Arnavutça öğretecek olan Nikolla Ikonomi'den aldığı yerel okula giden Jani Vreto 1843-1847 yılları arasında ise Zosimea Okulu'nda eğitim görmüştü. Burada Arnavut diline olan ilgisi uyanmış ve bu alanda çalışmalara başlamıştı. Jani Vreto, Ortodoks Arnavut elitlerinin öncülerinden olmuştu[395]. Daha 1847 yılında Arnavut halk şarkılarını toplamış ve Yunan alfabesi ile İskenderbey hakkında bir şiir hazırlamıştı. Ardından 1854 yılında babasının ticaret ile uğraştığı İstanbul'a taşınmıştı. Böylece Jani Vreto ilk eserini İstanbul'da yazmıştı[396]. Yine 1866 yılında yazdığı Arnavutçaya çevirdiği Yunanca bir gramer eseri olan "*Grammatikë e Greqishtes së Folur në Gjuhën Shqipe*" isimli eseri yazmıştı. Jani Vreto Arnavut dili için Yunan alfabesinin kullanılmasını savunmuştu[397]. Jani Vreto bu eserinde Arnavutçaya özgü sesler için Latin harfleriyle tamamladığı Yunan alfabesini Arnavutça için uyarlamıştı.

Tanzimat döneminde İstanbul'da yaşayan Arnavutlar arasında adı duyulan bir diğer önemli Arnavut aydını olan Vasa Paşa (Vaso Pasha Shkodrani) 17 Eylül 1825 tarihinde İşkodra'da doğmuştu[398]. Ailesi Katolik Arnavutlardan olup (Mëhill Gjokut ile Drandë Gjergjës'ın oğlu) Osmanlı arşivlerinde Mirdit kabilesine mensup Sayel

[395] Jani Vreto, *a.g.e.*, s. 13-15.
[396] Robert Elsie, *Histori e Letërsisë Sqiptare*, s. 128.
[397] Aleks Buda, "Mendimi Politik dhe Kultura Kombëtare në Vitet 50-70 të Shek. XIX", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 128.
[398] Christian Gut, *Pashko Vasa*, (Traduit par: Remzi Përnaska), Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, Prishtinë 2008, s. 11.

Vasa'nın oğlu Paşko Vasa olarak geçmektedir[399]. Vasa Paşa, orta eğitimini Venedik'te tamamladıktan sonra İşkodra'daki İngiliz konsolosluğunda sekreter olarak çalışmış ancak kısa süre sonra bu görevi bırakarak 1847 yılı civarında İtalya'ya taşınmıştı[400]. Vasa Paşa bu sırada İngilizce, İtalyanca, Yunanca, Fransızca ve Slav dillerini öğrenmişti[401]. İtalya'da 1848 İhtilallerinin yaşandığı dönemde kilise karşıtı bir Cumhuriyetçi olarak yer almıştı[402]. Başarılı bir görevli olduğu belirtilen Vasa Paşa 1849 yılında Avusturyalılar tarafından Venedik savunmasında görev yaparken bir Venedik aristokratı olan Kontes Vimercati ile bağlantılı olduğu şeklindeki ve yazarlar tarafından iftira olduğu belirtilen bir rapor sonrasında San Salvatore kışlasında hapsedilmişti[403]. Ardından Vasa Paşa, Avusturya birlikleri tarafından önce Ancona'ya daha sonrasında 28 Ağustos 1849 tarihinde Osmanlı vatandaşı olması nedeniyle İstanbul'a gönderilmişti[404]. Vasa Paşa, İtalya'daki başından geçen olayları 1850 yılında İstanbul'da İtalyanca olarak "*La Mia Prigionia, Episodi Ostorico Dell'assedio di Venezia (Benim Hapsedilmem, Venedik Kuşatmasından Tarihi Bölüm)*" ismi ile yayınlamıştı[405]. Vasa Paşa İstanbul'a gelince bildiği yabancı dillerin sağladığı avantajla Babıâli Tercüme Odası'nda görevlendirilmişti. Ardından 1851 yılında 500 kuruş maaşla Sıhhiyye Dairesi Tercümanlığına atanmıştı. Bu dönemde bir müddet Londra'daki Osmanlı elçiliğinde görev yapmıştı. Vasa Paşa, Nisan 1855'te İşkodra Valiliğine atanan Agâh Abdülaziz Paşa'nın maiyetinde onun tercümanı olarak İşkodra'ya gitmişti[406]. Karadağ sınır düzenlemeleri sırasında 1860 yılının Ekim ayı başında Çetine'ye gönderilmişti. Vasa Paşa'nın görüşmeleri sonucunda iki tarafın beşer kişiden oluşan komisyonları bir araya gelerek sınır görüşmelerini yapmıştı. Osmanlı komisyonunda Vasa Paşa da bulunmaktaydı. Bu görüşmeler 3 Mayıs 1864 tarihinde imzalanan Çetine

---

[399] *BOA, DH., SAİDd, 1-236 (H. 29.12.1241 – M. 04.08.1826).*
[400] Jorgo Bulo, "Pashko Vasa (1825-1892), *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, 337-338.
[401] Emiddio Pietro Licursi, *Empire of Nations: The Consolidation of Albanian and Turkish National Identities in the Late Ottoman Empire: 1878-1913*, Department of History Columbia University, Spring 2011, s. 55.
[402] Said Olgun, "Katolik Bir Osmanlı Bürokratı ve Arnavut Milliyetçisi Paşko Vasa (1825-1892)", Trakya Üniversitesi *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 8, Sa. 2, Aralık 2019,s. 298.
[403] Christian Gut, *a.g.e.,* s. 15.
[404] Gazmend Shpuza, "Pashko Vasa dhe Lidhja Shqiptare e Prizrenit", *Studime Historike*, Nr. 1-2/2008, (Kryeredaktor: Beqir Meta), Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Hstorisë, Tiranë 2009, s. 177.
[405] Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, Second Edition, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Toronto, Plymouth, 2010, s. 465.
[406] *BOA, İ. DH. 516-35131. (H. 05.05.1280 – M. 18.10.1863).*

Mutabakatı ve 26 Ekim 1866'da imzalanan İstanbul Protokolü'ne de temel teşkil etmişti. Ahmet Cevdet Paşa, Eylül 1861'de Karadağ ile Osmanlı sınır anlaşmazlıklarında idârî, askerî ve mülkî alanlarda fevkalâde komiser sıfatı ile İşkodra'da görevlendirildiğinde Vasa Paşa, Ahmet Cevdet Paşa'nın maiyetinde tercüman ve Fransızca kâtibi olarak görevlendirilmiş ve bu görevinden dolayı mükâfatlandırılmıştı[407]. Tanzimat döneminde 1872 yılında yazdığı "*Esquisse historique sur le Montenegro d'apres les traditions de I'Albanie (Arnavut Geleneklerine Göre Karadağ'ın Tarihi Öyküsü)*"; 1873 yılında yazdığı "*Rose e Spine (Trëndafilë dhe Gjemba)*" isimli 1600 mısradan oluşan şiir kitabı; 1878 yılında yazdığı "*L'alphabet latin applique a la langue albanaise" (Alfabeti latin i zbatur në gjuhën shipe" (Arnavut Diline Uygulanan Latin Alfabesi)*" isimli 16 sayfalık alfabe kitabı vardı. Vasa Paşa'nın Arnavut dili için Latin alfabesini savunduğu bilinmektedir[408]. İlerleyen sayfalarda bahsedileceği üzere asıl yazarlık faaliyetlerini ise Prizren Arnavut Birliği yıllarında gösterecekti.

Tanzimat dönemi İstanbul'unda sosyo-kültürel yönden gelişmiş ve Arnavut kimliğini ön plana çıkaran Arnavut aydınlarından bahsetmek mümkündür. Burada bazı isimler verilmekle beraber bu isimler kolaylıkla çoğaltılabilir. Bununla beraber Arnavut aydın ve ileri gelenlerinden bir grup faaliyetlerine yasal bir çerçeve kazandırmak amacı ile 1871 yılında İstanbul'da bir araya gelerek talepte bulunmuşlardı. Konferansa katılan Arnavut ileri gelenlerinden ikisi eski Sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa ile geçmişte Darülfünun Müdürlüğü yapmış olan Hoca Tahsin'in Sultan ile görüşmelerine karar verilmişti. Ancak gerek Divan'ın gerekse Rum Patrikliği'nin uzlaşmaz tutumu karşısında konferans bir neticeye varamadan dağılmıştı[409]. Bunun üzerine İstanbul'da bir matbaa açmaya karar verilerek zengin Arnavutlardan yardım talep edilmişti. Arnavut dili üzerine yapılan çalışmalar bir Arnavut kültürel birikiminin oluşmasını sağlamıştı. Bunda en büyük Arnavut topluluklardan biri olan İstanbul'da yaşayan Arnavutların faaliyetleri de etkili olmuştu. Osmanlı Türkçesi, Rumca ve Arnavutça dillerinin üçünü de iyi derecede bilen ve çok dilli bilgileriyle entelektüel dünyaya hâkim olan bu kişiler

[407] *BOA, A} MKT. MHM. 281-95. (H. 15.05.1280 – M. 28.10.1863).*
[408] Jorgo Bulo, "Pashko Vasa (1825-1892), *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, 339.
[409] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 162-163.

dünya tarihi, coğrafyası, dil ve edebiyatları hakkında ayrıntılı bilgilere sahiplerdi. Ayrıca bu dönemde Davud Şükrü Efendi (Davud Boriçi)'ye oluşturduğu alfabeye ayrı bir başlık açmak yerinde olacaktır.

2.4. TANZİMAT DÜŞÜNÜRÜ DAVUD ŞÜKRÜ (BORİÇİ) EFENDİ'NİN ARAP HARFLİ ARNAVUT ALFABESİ

İstanbul'da Arnavut sosyo-kültürel hareketi başlangıç döneminden itibaren Müslüman Arnavutların desteğini almış olmakla beraber muhafazakâr Arnavut kesimi İslâmî düşüncelere olan bağlılığı ve dinî bağlardan uzak olmak istememeleri sebebiyle Arnavut dilinin Arap alfabesiyle yazılması için yoğun bir uğraşı vermişlerdi. Bu dönemde önemli uğraşılar veren isimlerden birisi ise Davud Şükrü Efendi (Boriçi) olmuştu. Davud Şükrü Efendi, İşkodra'da 20 Aralık 1825 tarihinde doğmuş olup İşkodra Gümrük Emîni el-Hâc Mustafa Rıfkı Efendi'nin oğludur[410]. Dedelerinden itibaren molla kökenli bir aileye sahip olan Davud Şükrü Efendi'nin ailesi kan davasından dolayı İşkrel Malisya'sındaki Tivar-Bar Kazası'nın Boriç köyüne gitmişler ardından İşkodra'ya yerleşmişlerdi. İşkodra'ya gittiklerinde Boriç köyünden geldikleri için aileye Boriçi lakabı verilmişti. Davud Şükrü Efendi ilkokulda Hat ve Farsça dersleri almış ardından İşkodra Medresesi'nde sarf, nahiv, okuma metodu, mantık, hitabet ve hukuk okumuştu[411]. Davud Şükrü Efendi, 1848 tarihinde İşkodra imam olarak atanmış burada iki sene çalıştıktan sonra 1850 yılında İstanbul'a giderek Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulmuş olan Çifte-Baş Kurşun Medresesi'ne kaydolmuştu[412]. Bu medresede eğitimini başarıyla tamamlayan Davud Şükrü Efendi 1857 yılında Hacı Ali Yakova'dan icazetnâme almıştı. İstanbul'da medrese eğitimi aldıktan sonra devam ettiği Dârülmuallimîn-i Rüşdi'de eğitimini tamamlayan Davud Şükrü Efendi bu okulu bitirdikten sonra Anadolu'ya öğretmen olarak tayin edilmişti. Ardından İşkodra'ya

---

[410] *BOA. DH. SAİDd. 26/249.* (H. 29.12.1241 – M. 04.08.1826).

[411] Ali Bardhi, *Müfettiş Davud Boriçi'nin Günlüğünde (1870-1877 Eğitim) İşkodra Vilayeti'nde Eğitim*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 45-46.

[412] *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame – Shekulli XIX-XX*, (Ed. Genti Kruja – Andrin Rasha), Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, Tirane 2012, s. 37.

dönen Davud Şükrü Efendi İşkodra'da yeni açılmış olan İşkodra Vilayeti Mekteb-i Rüşdiyesi'ne tayin olarak görevini başarıyla yürütmüştü[413].

Döneminin öncü isimlerinden olan Davud Şükrü Efendi entelektüel yapıya sahip olan bilgili bir kişi olarak dikkat çekmişti. Davud Şükrü Boriçi Efendi İstanbul'da yaşadığı sıralarda Arap harflerinden Arnavutça bir alfabe oluşturarak Arnavut dilinin gelişimi için önemli bir adım atmıştı. Davud Boriçi Efendi'nin Arap harflerine dayanan alfabesi 37 harfli olup 7 harfi Arnavut dilinin ihtiyacını karşılamak üzere kendisi özel oluşturmuştu[414]. Bu alfabeyi Arnavutların Arap alfabesiyle yazmayı gelenek haline getirdikleri için Arap harfleriyle hazırladığını belirtmişti[415]. Davud Şükrü Efendi alfabeyi çocukların öğrenebilmesi için ise özel uğraşılar göstermişti[416].Ayrıca çalışmasında Türk ve Arnavut dilinin kısaca farklılıklarına dair örnekler vermişti[417]. Bu alfabe ile bir ilk okuma kitabı derlemiş ve Arnavutça'nın ilkokullarda öğretilmesi için metinler hazırlamıştı. Diğer taraftan bu sıralarda yaşanan (1860-1862) Karadağ olaylarında ise Osmanlı'nın bir askeri olarak savaşmıştı. Bu durum alfabe değişim arayışlarına rağmen Arnavutların Osmanlı Devleti'nden uzaklaşmadıklarını ve önemli bir kısmının gönülden bağlı olduğunu da göstermektedir. Bu olayların ardından Osmanlı Devleti Davud Şükrü Efendi'ye bir nişan madalyası vermişti[418]. Savaşın ardından İşkodra Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Davud Şükrü Efendi, Ekim 1866'da Edirne Müderrisliğine tevcih olmuştu[419]. Bu süreçte Davud Şükrü Efendi hazırlamış olduğu alfabe çalışmasını birkaç kez düzenleyerek 1869 yılında geliştirmişti. Bu alfabesini düzeltirken Hoca Tahsin Efendi ile işbirliği yaptığı düşünülmektedir. Davud Şükrü Efendi bu alfabe ile Osmanlıca ve Arnavutça önemli eserler bırakmıştı. Kendisinin tuttuğu bir defter ile iki günlük bilinmektedir. Yine Arnavut dili üzerinde duran Davud Şükrü Efendi, *Osmanlı Türkçesi-Arnavutça* bir sözlük çalışması yapmış

[413] Ilirjana Kaceli (Demirlika) – Arti Omeri, "Osmanlı Dönemi Arnavutluk'ta Bir İslam Alimi: Daut Boriçi (1825-1896)", *4. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu (UTAS), (Van Yüzüncü Yıl Ünivesitesi - 20-22 Ekim 2022),* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 2022, s. 445.
[414] Tomor Osmani, *a.g.m.*, s. 53.
[415] Said Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878-1912)*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016, s. 111.
[416] Shefik Osmani – Njazi Kazazi, *a.g.m.*, s. 91.
[417] Necip Alpan, *Tarihin Işığında Arnavutluk*, Kardeş Yayınları, Ankara 1975, s. 169.
[418] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, s. 166.
[419]*BOA. MVL. 1022/57.* (H. 29.05.1283 – M. 09.10.1866).

ancak bu çalışması el yazması halinde kalmıştı[420]. Ayrıca *Sarf* (dil ve yapı bilgisi)ve *Nahiv* (söz dizimi/sentaks) oluşturduğu bilinmektedir.

Davud Şükrü Efendi'nin 1870 yılında İşkodra Vilayeti'nde Eğitim Müfettişliği görevine atandığı ve burada yürüttüğü başarılı çalışmalarından dolayı 1875 yılında rütbesinde terfii aldığı görülmektedir[421]. Arnavut tarih yazımında Davud Şükrü Efendi'nin hem gönülden Osmanlılık ideolojisine bağlı olduğu hem de Arnavut kültürüne önemli katkı yapan isimlerden birisi olduğu belirtilir[422]. Doğu Krizi (1877-1878) esnasında İstanbul'da İsmail Efendi'nin gözetimi altında bir yardım Komisyonu kurulduğu ve bu komisyonun başına 1877 yılında Davud Boriçi'nin tayin edildiği görülmektedir. Ayrıca kurulan Prizren Arnavut Birliği'nin İşkodra'daki şubesinin başkanlığına da Davud Şükrü Efendi getirilmişti. Davud Şükrü Efendi, Berlin Kongresine tepki olarak 16 Haziran 1878 tarihli İşkodralı Arnavutların tepkisini belirten belgede ilk sırada imza koymuştur[423]. Yine İşkodra'nın Karadağ'a verilmesine karşı çıkarak protestoların başında bulunmuştu. Davud Şükrü Efendi, 18 Mayıs 1880 tarihli bir belgeye göre başkan olarak diğer on beş kişi ile beraber İşkodra'daki İngiliz, Fransız, Alman, Rus ve Avusturya-Macaristan konsolosluklarına birer memorandum göndererek 1878 Berlin Kongresi'nde tanınmayan Arnavut milletinin tanınmasını talep ederek Arnavut topraklarının Karadağ'a verilmemesini belirtmişti[424]. Davud Şükrü ve İşkodralı Arnavutların Berlin Kongresi ile ilgili 19 Haziran 1880 tarihinde de bir memorandum verdikleri görülmektedir[425]. Ardından Kasım 1880'de ise İstanbul'a çağrılarak Anadolu ciheti Mekâtib-i Rüşdiyye ve İbtidaiyye müfettişliğine tayin edilmişti. Hemen ardından İstanbul'da Dârü'l Muallimât müdürü olmuştu[426]. Görüldüğü üzere bu dönemde önemli bir Arnavut aydını olarak Davud Şükrü Efendi (Boriçi) Arap

---

[420] Ali Bardhi, *a.g.t.*, s. 58.
[421] *BOA. MF. MKT. 28/162.* (H. 12.05.1292 – M. 16.06.1875).
[422] Fadil Raka, *Historia e Shqipes Letrare*, Universiteti i Tetovës Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë 1997.
[423] Stefanaq Polo – Selami Pulaha, *Akte te Rilindjes Kombetare Shqiptare 1878-1912 (Memorandume,* vendime, protesta, thirrje), Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978, s. 32.
[424] Ali Bardhi, *a.g.t.*, s. 51.
[425] Stefanaq Polo – Selami Pulaha, *a.g.e.*, s. 103-104.
[426] *Nispeten varlıklı olduğu söylenen Davud Şükrü'nün beş çocuğu olmuştur. Ayrıca evi İşkodra'daki Peraş Mahallesi'nde olup müze olarak kullanılmıştır*: Ali Bardhi, *a.g.e.*, s. 44.

harfleri ile bir Arnavut alfabesi oluşturmuş ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gösterdiği yararlıklar sayesinde Arnavutların arasında saygın bir yere sahip olmuştu. Tanzimat dönemi İstanbul'unda Arnavutların faaliyetleri geniş bir alanda devam etmiştir.

2.5. İSTANBUL'DA ARNAVUTLARIN İLK TİYATROSU: "*BESÂ YAHUT AHDE VEFÂ*"

Tanzimat dönemi İstanbul'unda görülen Batılılaşma hareketleri bu dönemin sonlarına doğru görsel sanatlar alanında bir ivme kazanmış ve bu süreçten tiyatro nasibini önemli ölçüde almıştı. Daha Tanzimat'ın başında Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan edildiği zaman 1839 yılında İstanbul'da dört tiyatro binası yaptırılmıştı. Bu sayı süreç içinde giderek artmış ve sirk temsilleri için yapılmış olan Louis Souillier'in canbazhanesinden Gedikpaşa Tiyatrosu'na ilerleyen bir aşama kaydedilmişti. Bu tiyatro için 1859 yılında "*İstanbul Tiyatrosu*" tüzüğü verilmiş ve Gedikpaşa Tiyatrosu "*Osmanlı Tiyatrosu*" olmuştu[427]. Bu dönemde Arnavutlar arasında tiyatro iyi bilinen bir edebî tür olarak öne çıkmıştı[428]. Özellikle Şemseddin Sami Frashëri modern bir düşünce olarak kolektif kimliğin öne çıkarılmasında bu türe başvurmuştu[429]. Şemseddin Sami Frashëri'nin araçsal yönlerden birisi olarak ele aldığı metinler arasında ise 1874 yılında *Besa*, 1875 yılında *Seydi Yahya* ve 1876 yılında *Gave* olmak üzere ardı ardına yayınlanmış üç tiyatro oyunu önemledir[430]. Bu oyunlardan en dikkat çekeni ve Arnavutların geleneklerini tanıtmak maksadı ile hazırladığı "*Besa Yahud Ahde Vefa*" isimli piyesi 1874 yılında İstanbul Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelenmiş ve 1875 yılında kitap olarak basılmıştı[431].Bu oyun kültürel ulusçuluğun önemli bir

---

[427] Metin And, *"Osmanlı Tiyatrosu", Kuruluşu – Gelişimi – Katkısı*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi (DTCF) Yayını, Ankara 1976, s. 19-24.

[428] Josif Papagjoni, "Teatri dhe Muzika", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 368.

[429] Bülent Bilmez, "Şemseddin Sami Frashëri'nin Bazı Metinlerinde Arnavut ve Türk "Biz"inin İnşasına Katkıda Bulunan Otoktonluk ve Köken Mitleri", (Çev. Veysel Öztürk), *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebî Kültür,* (Haz: Mehmet Fatih Uslu - Fatih Altuğ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s 420.

[430] Fırat Güllü, "Gave: Şemseddin Sami'den Osmanlı Tiyatrosunu Politikleştirme Yolunda Özgün Bir Girişim", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebî Kültür,* s. 364.

[431] Şemseddin Sâmi, *Besâ Yahut Ahde Vefâ: Altı Fasıldan İbaret Fâcia, Tasvir-i Efkâr Matbaası,* İstanbul 1292 (M. 1875).

örneğini sunmaktadır. Oyunun ana motifi ve karakterleri erdemleriyle öne çıkan bir halk olan Arnavutlara aittir[432].

Besâ Yahut Ahde Vefâ, Tanzimat döneminde millî/ulusal tiyatro adı altında moda olan anlayışa bağlı olarak kaleme alınan ilk tiyatro eseri olarak bilinmektedir. Ayrıca bu çalışma Sofya'da ilk kez Arnavutça olarak yayınlanmış ve ilk Arnavut tiyatrosu olarak tarihteki yerini almıştı. Orta hacimli olarak addedilebilecek ve altı fasıldan meydana gelmekte olan eser bir töre oyunu olup Arnavut halkının töresi olan *besâ* anlayışı üzerine kuruludur. Arnavutçada "*namus sözü*" anlamına gelen *Besâ*, tek bir kişi üzerinden Arnavut ve Osmanlı dünyalarının kesişimini yansıtmıştır[433]. Bu yönüyle değerlendirildiği zaman oyunun besa töresinin önemini vurgulamak için yazıldığı görülmektedir[434]. Oyunun kitap halinde 1875 yılında yayımlanan takdim yazısında Şemseddin Sami Frashëri açık bir şekilde bu oyunu neden yazdığını şu şekilde anlatmıştı[435]:

> "*Bireylerinden olduğum için değil, belki vatan sevgisi, fedakârlık, verilen sözü yerine getirme, hayata değer vermeme gibi sahneye yakışan onurlu özelliklere tanık olduğum için, Arnavut milletinin bazı ahlak ve âdetini tasvir etmek üzere, bir edebiyat kitapçığı yazma uzunca bir zamandan beri hayal gücümü işgal edip dururdu. Tiyatro kitapçıklarının önemiyle, benim güçsüzlüğüm beyninde pek çok fark bulduğumdan, bir zaman şu amacımı hikâye yoluyla anlatmaya karar vermiştim. Fakat hikâye yalnız okuyucuların hayalhânesinde kuruntuya dayanan bir varlık bulunduğu halde, tiyatro kitapçığı üzerinde bir şeye dayanarak şekillenmiş genel bakışlara konuşması yönüyle bu tür edebî eserlerin asıl amacı olan ders alma konusunda berikinin ötekinden daha çok etkisi olduğunu*

[432] Eva Tafili – Ilira Çaushi, "Shqiptarizmi dhe Simbolika e Rilindjes Shqiptare në Veprën e Sami Frashërit", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,* s. 223.
[433] Yüksel Topaloğlu, "Bir Töre Oyunu: Besa Yahut Ahde Vefa", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, Edirne Haziran 2013, s. 183.
[434] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 20-21.
[435] Şemseddin Sâmi, *Besâ Yahut Ahde Vefâ: Altı Fasıldan İbaret Fâcia,* (Haz. İrfan Morina), Logos-A, Shkup/Prishtinë/Tiranë 2018, s. 7.

düşünerek ve güçsüzlüğümüze karşılık tiyatromuzun acemiliği, cesaretime karşı millî kültürümüz üzerine yazılmış eserlerin çoğunluğuyla tiyatromuzun sermayesini batı kültürü üzerine yazılmış ve bir dereceye kadar millî kültürümüze zıt ve bazı kere zararlı bazı tercümelerle sınırlamasını tutarak Büyük İslâm Milletinin parçası ve Osmanlı heyetinin üyesinden olan Arnavut milletinin ahlak ve âdeti üzerine bir tiyatro kitapçığı yazmaya karar verdim"

Osmanlı tiyatrosunda Arnavutlar için bir başlangıç sayfası açan bu beyanda Şemseddin Sami Frashëri, "*Büyük İslâm Milletinin dâhili bir unsurunu teşkil eden ve Osmanlı Devleti'nin mensupları olan Arnavut halkının ahlakî değerlerinin ve geleneklerinin*" ne kadar takdire şayan olduğunu halka anlatmak istediğini açıkça ifade etmişti. Şemseddin Sami Frashëri oyunu yazmasının ikinci bir sebebinden daha bahsetmişti. Ona göre, "*yabancı değerler ve ahlak kuralları*" Osmanlı tiyatrosunu öyle bir etkisi altına almıştı ki imparatorluğun kendi "*millî değerleri ve ahlak kuralları (ahlak-ı milliye)*" zarar görmeye başlamıştı ve eseri buna bir tepki olarak yazmıştı. Bununla beraber oyunun giriş bölümü Osmanlı coğrafyası içerisinde Arnavutlara ait bir vatanın varlığına gönderme yapmaktadır. Diğer taraftan bu giriş yazısında bazı millî/ulusal değerlere seslenerek ve her Arnavut bireyin kolektif kimliğini harekete geçirerek ulusal bir kimlik oluşturmayı amaçlayan etnosentrik bir söylem oluşturmuştu[436]. Nitekim Tanzimat dönemi İstanbul'unda yaşamış Arnavut şahsiyetlerin yerelde Arnavut ve genelde Osmanlı olmaları açısından aidiyet ve millî kimlik anlayışlarında bütünleştirici bir evrensel kimliğin örnekleri görülmüştü. Bu şahsiyetlerden Şemseddin Sami'nin hayatında iki millî aidiyetin de kalıcı olduğu söylenebilir. Bu kuvvetli bağların Osmanlı hâkimiyetinin son dönemine kadar sürdüğünü de söylemek gerekir. Arnavut Ulusal Hareketi'nin önemli ideologları bir taraftan ulusal hareketi geliştirme çabası verirlerken diğer taraftan ise Osmanlı Devleti'nin nihayetine kadar bir Osmanlı birliği içerisinde yer alınmasını ifade etmişlerdi. Bu birliği hem Osmanlı ile olan derin bağlar çerçevesinde

[436] Nuri Sağlam, "Şemseddin Sami'nin "Besa Yahud Ahde Vefa"Adlı Piyesinde Etnosentrik Söylem ya da Vatan Yahud Arnavutluk", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 57, Sa. 57, İstanbul 2017,s. 197.

değerlendirebilirken hem de komşu devletlerden Arnavut coğrafyasına yönelik meydana gelmesi muhtemel tehditlere karşılık bir önlem olarak değerlendirmek mümkündür.

Besâ Yahut Ahde Vefâ isimli eser altı bölümden oluşmaktaydı. Eserin konusuna bakarsak eserin önemli kişileri olarak karşımıza Meruşe, Recep, Zübeyr, Vahide, Selfo ve Demir Ağa çıkmaktadır. Meruşe, Zübeyr ve Vahide'nin kızı, Recep ise Zübeyr'in yeğenidir. Zübeyr kardeşi ölünce yeğeni Recep'i koruyup kollamış ve evladı gibi büyütmüştü. Recep ile Meruşe büyüyünce birbirlerine âşık olmuşlardı. Bu sırada yörenin ileri gelenlerinden Fettah Ağa'nın oğlu ve Tepedelen hanedanından Demir Bey'in çocuklarından biri olan zengin ve güçlü olan Selfo da Meruşe'ye âşık olmuştu. Meruşe'nin babası Zübeyr ise kızı Meruşe ile yeğeni Recep'in evlenmesinden yana olup birbirlerini sevdiklerini öğrendiği zaman onları evlendirmeye karar vermişti. Bu nedenle, çocuklara dağdaki en güzel çiçeklerini getirmelerini ardından çiçekleri birbirlerine vermelerini söylemiş ve böylece geleneğe ve çoban hayatına özgü ritüellerle çocukları birbirine nişanlamıştı. Bu sırada Selfo'nun gönderdiği bir kadın ise Meruşe'nin annesi Vahide'ye gelerek kızını Selfo'nun istediğini söylemişti. Zübeyr ise Meruşe'yi Recep ile evlendirdiğini söylemişti. Zübeyr kızının nişanlı olduğunu söyleyerek bunu kabul etmemiş bu olaydan sonra ise Selfo, Meruşe'yi kaçırmak için kızın yanına gittiğinde Zübeyr'in karşı koyması üzerine onu öldürerek kızı Meruşe'yi de kaçırmıştı. Zübeyr ölmeden önce eşi Vahide'ye Meruşe'yi Selfo'dan alarak Recep'e vermesini vasiyet etmişti. Vahide bu durum üzerine intikam almak için yola düşmüş, bir ormanlık alanda dinlenirken olduğu yere vatandan yirmi yıldır uzakta olan Fettah Ağa gelmişti. Fettah Ağa burada uyurken bölgenin zenginlerinden düşmanı Selman Ağa da buraya gelmiş ve Fettah Ağa'yı öldüreceği sırada olanları izleyen Vahide, haksızlığa karşı çıkarak Selman Ağa'yı öldürmüş ve sima olarak tanımadığı Fettah Ağa'yı kurtarmıştı. Fettah Ağa da tanımadığı Vahide'ye teşekkür ederek kendisinden bir iyilik istemesini söylemiş bunun üzerine Vahide durumu anlatmıştı. Bunun üzerine Fettah Ağa ise Vahide'ye kızını kurtaracağı üzerine Besa vermiştir. Daha sonra o kişinin oğlu olduğunu öğrenmiş ancak verdiği *Besa*'yı yerine getirerek oğlu Selfo'yu öldürmüştür. Ardından oğlunun katilini ortadan kaldırmak için kendisini de öldürmüştür[437]. Oyunda

[437] *Şemsettin Sami'nin Tiyatroları*, (Hazırlayan: Enver Töre), Asos Yayınları, İstanbul 2008.

verilen bu olaylar bütününden Besa geleneğinin Arnavut kavminin değerlerindeki vazgeçilmez yeri vurgulanmıştır.

Oyun üzerine kaleme alınan yazılarda, *Besâ Yahut Ahde Vefâ*, her ne kadar Arnavut örfüyle ilgili gelişiyor gibi görünmekle beraber metnin anlatısının altında Arnavut kavmine dair millî/ulusal farkındalık oluşturabilmek niyetiyle kurgulanan metinde "*biz/siz*", "*dağlı/şehirli*" zıtlıkları vasıtasıyla Arnavutlara özel birtakım geleneksel öğelere vurgu yapıldığı bu yönleriyle Osmanlı toplumunun egemen kültürel kodlarından ayrıştırıldığı da belirtilmektedir. Ayrıca oyunda geçen "*dağ*", "*çiçek*", "*yaprak*" gibi doğaya ait bazı nesnel isimlerle "*vatan*", "*namus*", "*çoban*", "*aşk*" gibi insana ve topluma ait birtakım soyut isimler arasında kurulan bağların anlamsal olarak Arnavut kavminin kolektif belleğindeki ulus bilincini harekete geçirmek üzere örgütlendiği ve nihayet bu etnosentrik söylemin farklı bir işlev gördüğü vurgulanmaktadır. Oyunda üzerinde durulması gereken önemli bir diğer nokta ise oyunun kahramanlarından Fettah Ağa, vatanı birçok insanı besleyen bir anne gibi herkesin haklarını, yaşamını koruyan bir kavram olarak görmüştür[438]. Oyunda Zübeyr, kızı Meruşe'ye,

> "*Sen merak etme kızım, aferin! Vatanına olan muhabbetini pek beğeniyorum... İnşallah seni bu dağlardan ayırmam, sana çoban bir koca bulurum, değil mi kızım? Çobanlığı seviyor musun? Kocanın çoban olduğunu ister misin?*"

diye söylemektedir[439]. İlk Arnavutların kabile, köy ya da katun birimi içinde örgütlenmiş, temelde hayvancılık ve tarım ile uğraşan bir toplum olduğu akla getirilirse bu metnin anlamının daha derin olduğu görülecektir[440]. Şemseddin Sami Frashëri'nin oyunda Arnavutları bir anavatan kavramıyla beraber Osmanlı Devleti'ne bağlama çabası aynı zamanda *Osmanlılık* ideolojisinin bir göstergesi olarak görülmelidir. Oyun ayrıntıları ile okunduğu zaman Şemseddin Sami Frashëri tarafından Arnavut halkının

[438] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 22.
[439] Nuri Sağlam, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Milli Tiyatro Anlayışı ve "Besa Yahud Ahde Vefa"Adlı Piyes", *İlmi Araştırmalar*, C. 1, Sa. 3, 1999, ss. 189-207.
[440] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 32.

kimlik öğelerini Osmanlı bağlamı içerisinde net bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir.

2.6. İSTANBUL'DA YAŞAYAN ARNAVUTLARDAN ÖNEMLİ BİR PORTRE: HOCA TAHSİN EFENDİ

Hoca Tahsin Efendi (1811-1881), Yanya vilayetinin Çamlık bölgesinde Filat kazasına bağlı Ninat köyünde doğmuştu. İlk dinî ve edebî bilgilerini Buşatlı Mustafa Paşa'nın ayanlığı döneminde Berat müftüsü olan babası Müderris Osman Efendi'den almıştı[441]. Ardından daha ileri seviyede medrese eğitimi görmek arzusu ile İstanbul'a gitmişti. İstanbul'da Vidinli Hoca diye ün kazanmış Hoca Mustafa Efendi'nin derslerinden icâzet almıştı. Osmanlı okul ağının vilayetlerde henüz gerçek anlamda gelişmediği dönemde İstanbul'da açılan yeni okullar Arnavut seçkinlerinin çıkmasında önemli bir işlev görmüşlerdi. Tanzimat döneminde bu okullardan bazı öğrenciler ise yurtdışına gönderilerek İstanbul'da açılması planlanan yüksek okullar için Avrupa'yı yakından tanıyan öğretim elemanlarının yetiştirilmesi sağlanmıştı. Bundan sonraki dönemlerde Arnavutluk hakkında fikir beyan edenlerin çoğunluğu bu yeni Osmanlı seçkinleri arasından çıkmıştı[442]. Hoca Tahsin Efendi de kendisinden birkaç yıl önce Paris'e gönderilen bir diğer Arnavut seçkini Said Toptani gibi 1857 yılında Paris'e gönderilmişti[443]. Hoca Tahsin Efendi, Paris'teki *Mekteb-i Osmanî*'de ve diğer okullarda bulunan öğrencileri okutmak, Hıristiyan tebaadan olanlara Türkçe öğretmek ve Darülfünun'a hoca yetiştirmek amacıyla Selim Sabit Efendi ile birlikte tabiî ilimleri ve riyâziye (matematik) öğrenimi için Paris'e gönderilmişti[444]. Bu iki ismin özellikle yeni açılması planlanan Dârülfünun'da ve tabiî ilimleri okutacak birer hoca olarak yetişmeleri arzu edilmişti[445]. Hoca Tahsin Efendi Paris'te Monsieur le Prince Sokağı 48 numarada kalmış ve Mekteb-i Osmanî'de Şark dilleri ve Ermeni diyalektiği hocası olarak görev almıştı.

---

[441] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 72-75.
[442] Gazmend Shpuza, "Hasan Tahsini-rilindas i shquar dhe shkencëtar i madh", *Buletini shkencor*, nr, 1, IL, Shkodër 1987, ss. 193-196.
[443] BOA, HR. MKT. 279/26 (H. 02.08.1275 – M. 08.12.1858).
[444] BOA. HR. MKT. 207/21. (H. 26.01.1274 – 16.09.1857).
[445] Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin (1811-1881)", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 198-199.

Hoca Tahsin Efendi, Paris'e geldikten sonra Paris'te hocalık yapmış ve tabiî ilimlere yönelik büyük bir ilgi göstermişti[446]. Kendisinden beklenildiği üzere astronomi ve kozmografya onun için ön planda olmuştu[447]. Paris'den 1861 yılında İstanbul'a dönen Hoca Tahsin Efendi 1862 Eylül'ü başında bu defa Abdulhak Hâmid Bey ve onun ağabeyi Abdülhâlik Nasûhi Bey ile birlikte tekrar Paris'e gitmişti. Paris'e bu gidişinde sefâret imamlığı görevi yapmıştı. Hoca Tahsin Efendi'nin Paris'teki yaşamının hayli renkli olduğu bilinmektedir. Paris'in sanat ve kültür çevresinden ünlülerin uğrak yeri olan *Cafe Vachette*'nin tanınmış çehreleri arasında kendisinin adı geçmektedir. Hoca Tahsin Efendi, 1867 ilkbaharı sonunda Paris'e gelen Nâmık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar ile de ilişki ve dostluk kurmuştu. Hoca Tahsin Efendi nihayetinde 1868 yılında görevi tamamlandığı zaman eski Sadrazamlardan Fransa'nın Nice şehrinde bulunduğu sırada vefat eden Keçecizade Fuad Paşa'nın cenazesine refakat ederek İstanbul'a dönmüştü. Kendisini öğrendiği ilimlerle çok iyi bir şekilde donatmış olan Hoca Tahsin Efendi, 8 Nisan 1869 tarihinde Darülfünun Umur-ı Terbiye ve Dâhiliyesi Müdürlüğüne tayin olmuştu[448].Hoca Tahsin Efendi, Dârü'l-Fünûn'a müdür olarak atandıktan sonra Ramazan ayında yapmış olduğu bilimsel konuşmalarla çağdaş bilimleri Osmanlılara tanıtmaya çalışmıştı[449]. Ancak yönetiminde yapılan Ramazan ayındaki teravih konferanslarından hoşlanmayan mutaassıp şahıs ve çevrelerce bunların dine aykırı şeyler olduğu şeklinde yapılan tenkitlerin ardından 5 Aralık 1870 tarihinde tanınmış İslâm düşünürlerinden Cemâleddîn-i Efgânî'nin yaptığı "*Terakkiyyât-ı 'Ulûm*" başlığını taşıyan konuşmasının ardından ikisi de Dârülfünun'dan uzaklaştırılmışlardı.

Hoca Tahsin Efendi, Dârülfünun'dan uzaklaştırılmasına rağmen mesleğinde maharetli birisi olarak başarılı çalışmalar yapmaya devam etmişti. Hoca Tahsin Efendi'nin eserleri arasında psikoloji üzerinde eser veren ilk Arnavut olmasını sağlayacak olan "*Psikoloji yâhûd 'İlm-i Rûh*" (*Shkenca mbi Shpirtin*) (İstanbul:1309) isimli eseri insanın zihnî ve ruhî etkinliklerini fizyolojik olarak açıklamaya çalışan

[446] BOA. HR. MKT. 406/55. (H. 13.02.1279 – M. 10.08.1862).
[447] Pajazit Nushi, "Hasan Tahsini dhe pikëpamja e tij për kauzalitetin shpirtëror", *Studime*, nr. 19-2012, Akademia e Shkëncave dhe e Arteve e Kosovës (ASHAK), Prishtinë 2013, s. 165-178.
[448] BOA. A.}MKT. MHM. 441/80. (H. 05.01.1286 – 17.04.1869).
[449] Âdem Akın - Remzi Demir, "Hoca Tahsin Efendi ve Felsefe ile İlgili Bir Şiiri", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, S. 1, Bahar 2001, s. 73.

çağdaş psikolojinin bulgularıyla yazılmıştı[450]. Hoca Tahsin Efendi ayrıca 1870'li yılların başında "*Memâlik-i İslâmiyye Coğrafya Cemiyeti*" ismiyle bir cemiyet kurarak coğrafya ilmine önemli katkılar vermişti. Şemseddin Sami'nin çıkarmış olduğu "*Hafta*" isimli mecmuasında Hoca Tahsin Efendi'nin bu isimle bir cemiyet kurduğu ve cemiyetin amacının İslâm Birliği Cemiyeti oluşturmak olduğu anlatılmaktadır[451]. Ancak sağlığının bozulması üzerine 1874 yılında bir ara memleketi Filat'a gitmiş burada etrafındakilere dinî konuları birtakım kozmografik görüşler çerçevesinde anlatınca sözlerinin yanlış anlaşılması üzerine o zamanın Yanya Valisi Mustafa Âsım Paşa tarafından tutuklanarak tekrar İstanbul'a gönderilmişti. Bununla beraber tutuklanma olayıyla ilgili bir rivayet daha bulunmaktadır. Hoca Tahsin Efendi, İstanbul'da vakit geçtikçe çoğalmaya devam eden Arnavut nüfusu ile sürekli temas halindeydi ve Arnavutlar arasında yayılan alfabe sorunu ile de yakından ilgiliydi. Bu süreçte Hoca Tahsin Efendi bir de Arnavut alfabesi oluşturmuştu. Hoca Tahsin pedagojik çalışmalarını ön plana çıkartmış önemli bir bilim insanı olmuştur[452]. Yaşadığı evi İstanbul'daki Arnavut seçkinleri için bir toplanma merkezi olan Hoca Tahsin Efendi'nin Arnavut dili ile ilgili eylemleri yüzünden 1874'te tutuklandığı belirtilmektedir. Neticede Hoca Tahsin Efendi İstanbul'da hapiste kalırken devrin önemli devlet adamlarından Avlonyalı İsmâil Kemal Bey'in araya girmesiyle serbest bırakılmıştı. Serbest kalınca bir süre sonra tekrar Arnavut dili alfabesi ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamıştı.

Hoca Tahsin Efendi bir Osmanlı düşünürü olarak kendi doğduğu memleketinin sorunlarına yakından ilgi göstermişti. Arnavut topraklarının komşu Balkan devletleri tarafından işgal edildiği dönem olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası dönemde kendisi Prizren'e giderek vatanının kurtuluşu için mücadele edecekti. Hoca Tahsin Efendi, savaşın hemen ardından ilerleyen sayfalarda anlatılacağı üzere İstanbul'a dönerek İstanbul'da Arnavut dilinin alfabesini hazırlamak amacıyla 26 Şevval 1296'da (13 Ekim 1879) kurulan "*Cem'iyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye*" nin kuruluşunda öncü

---

[450] Pajazit Nushi, *a.g.m.*, s. 165.
[451] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye ve Mecmua-i Ulûm", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, (1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987), (Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 239-240.
[452] Jashar Rexhepagiqi, "Puna dhe mendimi pedagogjik i Hasan Tahsinit", *Sami Frashëri dhe pedagogjia e Rilindjes Kombëtare*, ASHAK , Prishtinë 2005, s. 57-60.

isimlerden birisi olmuştu. 1879 yılında Frashërli Abdül Bey ve kardeşi Şemseddin Sami, İşkodralı Vasa Paşa ve Jani Vreto'nun da kuruluşuna öncülük ettiği bu cemiyette Arnavut kültürüyle ilgili çalışmalarda bulunmuştu[453]. Hoca Tahsin Efendi, bu cemiyetin 1879 yılında Şemseddin Sami Frashëri'nin başkanlığında oluşturduğu alfabe komisyonu içerisinde de yer almıştı[454].Cemiyet içerisinde Arnavut dilinin alfabesine dair yapılan çalışmada Hoca Tahsin Efendi'nin oluşturduğu alfabe de değerlendirmeye alınmış ancak komisyon tarafından Şemseddin Sami'nin meydana getirdiği Arnavut alfabesinin dil ve fonetik olarak kullanılması kabul edilmişti.

Hoca Tahsin Efendi, aynı yıl "*Cem'iyyet-i İlmiyye*" adını taşıyan bir ilim kuruluşunun meydana gelmesinde yine öncü isimlerden olmuştu. Cemiyetin kurucuları tam olarak açıklanmamakla beraber Hoca Tahsin, Şükrü Efendi ve Ahmet Hamdi'nin cemiyetin yöneticileri arasında oldukları tahmin edilmektedir. Bu cemiyet sekiz-dokuz ay kadar faaliyet yürütmüştü (1879-1880). Cemiyetin izini sürebilecek bilgi veya belge nerdeyse yok denecek durumdadır bu konuda eldeki en önemli belge "*Mecmû'a-i 'Ulûm*" adıyla yayımladığı dergidir (29 Aralık 1879-12 Şubat 1880)[455]. Dergide yayımlanan yazılar genel olarak imzasız olmakla beraber imzalı olan veya kime ait olduğu sonradan belirlenen yazılar arasında Hoca Tahsin Efendi'nin alfabelerin tarihi seyrini kaleme aldığı "*Aklâmü'l-Akvâm*", ile "*İlme Dair Bir İki Söz: Ta'rîf-i İlm, Taksîm-i Ulûm, Şeref ü Fazl-ı İlm*", "*Terakkî-i Maârif Târih ü Taksîm ü Semerât-ı Ulûm*" gibi yazıları vardır[456]. Hoca Tahsin Efendi'nin el yazması ve basılı halde çok sayıda eseri bulunmaktadır[457]. Verimli bir ömür geçiren Hoca Tahsin Efendi tutulduğu veremin gittikçe ilerlemesiyle 3 Temmuz 1881'de Erenköy'de vefat etmiş ve

---

[453] Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, 436-437.
[454] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 82.
[455] "*Mecmû'a-i 'Ulûm*" (Yayımlayan: Cemiyyet-i İlmiyye(-i Osmaniyye), İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu 1828-1928, (Haz. Hasan Duman), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 245.
[456] Mesut Algül, "Hoca Tahsin Efendi'nin Hey'et İlmî Üzerine Bir Manzumesi", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 2, S. 4, 2018, s. 112.
[457] Bunlardan bazıları, "*Mürebbî-i Etfâl*" (İstanbul: 1289) eğitimle; "*Ûsul-i Fenn-i Filâhat – Kimyâ-yı Zirâ'at*" (İstanbul: 1291) tarım ve hayvancılıkla; "*Esrâr-ı Âb u Havâ*" (İstanbul: 1309) suyun fiziki ve kimyevî özellikleriyle; "*Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*" (İstanbul 1310) Osmanlı dünyasında yeni yeni tanınmaya başlanan Evrim Kuramı çerçevesinde canlı ve cansız varlıkların oluşum biçimiyle ve "*Esâs-ı 'İlm-i Hey'et*" (İstanbul 1311) astronomi ile ilgilidir.

Sahrayıcedid Mezarlığı'na defnedilmişti[458]. Şemseddin Sami Frashëri, *Hafta* mecmuasının 5. sayısında Hoca Tahsin ile zaman geçirdiğini, fikirlerinden istifade ettiğini bu nedenle Hoca Tahsin Efendi'ye bir şükran-ı nimet olmak üzere hakkında bir iki söz yazmayı görevi olarak bildiğini yazmıştı. Burada Hoca Tahsin'in ismini bilmeyen yok ise de kendisini bihakkın tanıyıp anlayanların pek az olduğunu belirtmişti. Şemseddin Sami, Hoca Tahsin Efendi için "*ömrü yarım asır sürmüş bir dersten başka bir şey değildir; bütün ömrünü okumak ve okutmakla geçirdi*" demektedir[459]. Hafta mecmuasının 6. sayısında yine Hoca Tahsin Efendi'ye yer vermiş olan Şemseddin Sami, burada Hoca Tahsin Efendi için "*itikadı tam ve kâmil olduğuna benimle beraber şehadet edecek pek çok zevat bulunur; itikatsızlık ve dinsizlik cehlden ve ilm-i kazipten gelir, o ise âlim idi, ve her ilim ve fennin künh ve hakikatına varmış idi; onun itikatsız olması mümkün olamazdı, çünkü tahsil etmiş olduğu ulum ve fünun ve nail olmuş olduğu hakikat-i ahval-i kâinat buna mani idi...*" diye yazmıştı[460]. Hoca Tahsin'in vefatının ardından Abdülhak Hamit Tarhan tarafından bir mersiye kaleme alınmış ve yine Hafta mecmuasının 10. sayısında bu mersiye yayınlanmıştı[461].

[458] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 75.
[459] Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta*, S. 5, H. 20 Şevval 1298- M. 15 Eylül 1881, s. 72.
[460] Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta*, S. 6, H. 27 Şevval 1298-M. 22 Eylül 1881, s. 94-95.
[461] Abdülhak Hâmid, "Hoca Tahsin Hakkında Abdülhak Hâmid Bey'in "mersiye"si", *Hafta*, S. 10, H. 26 Zilkade 1298-M. 20 Ekim 1881, s. 157-159.

III. BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUTLAR VE SOSYO-KÜLTÜREL HAREKETLERİ

(1876-1908)

3.1. BİRİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI VE İSTANBUL ARNAVUTLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Tanzimat döneminden Meşrutiyet dönemine geçiş süreci sancılı bir dönem olmuş ve Tanzimat döneminin uygulamalarına karşı gelişen bir muhalefet hareketi olarak *Genç Osmanlılar Cemiyeti* Meşrutiyetin idarî kadrosunu oluşturmuştu[462]. Tanzimat döneminin uygulamaları, yabancı devletlerin artan baskısı, ülke içinde farklı unsurların birbirlerinden hoşnutsuzluğu ve aydınlanma felsefesinin okumuş kesime etkisi yönetimi eleştiren yeni bir aydın sınıfının oluşmasını sağlamıştı. Genç Osmanlıların neredeyse hepsi devlet kurumlarında görev almış yabancı dil bilen ve eli kalem tutan gençlerdi. Tanzimat döneminin 1860 ile 1870'li yılları siyasî ve fikrî faaliyetlerin filizlendiği ve geliştiği bir dönem olmuştu. Genç Osmanlılar içerisinde bazı Arnavutlar da yer almışlar ve önemli faaliyetlerde de bulunmuşlardı. Önemle belirtilmesi gereken bir durum da bizzat Genç Osmanlılar grubunun Bektaşiliğe liberal bir nitelik atfedip sempati duyduklarının bilinmesi ve Arnavut Bektaşileri ile iş birliği yapmalarıdır. Genç Osmanlılar hareketinin içerisinde olan tarikatların en büyüğünün ve en etkili olanının Bektaşiler olduğu üyelerinin toplam sayısının genel nüfusun %10'una eşit olduğu ifade edilmiştir[463]. Arnavutların yurtdışında yapmış oldukları ulusal-kültürel faaliyetler 1860'lı yıllardan itibaren İstanbul'da da güçlü bir Arnavut aydın nüfuzunun ortaya çıkmasını sağlamış, Osmanlı liberallerinin eşitlik, özgürlük ve sosyal adaletten bahseden yayınlarından Arnavutlar büyük ölçüde etkilenmişlerdi[464]. Özellikle Avlonyalı İsmail Kemal Bey liberal kesimin öncüsü rolünü üstlenmişti. Genç Osmanlıların muhalefetlerindeki en önemli güç ise basın olmuş ve bu kişilerden bazıları yazıları nedeniyle sürgün edilmişlerdi[465].

---

[462] Süleyman Kâni İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 37-39.
[463] Ernest Edmondson Ramsaur, *Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, (Çev. Hacasan Yüncü), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001, s. 137-138.
[464] Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 162.
[465] Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 56.

Genç Osmanlılar vatanın refaha kavuşabilmesi için Meşrutiyet'in ilan edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bunun için Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve yerine Kanun-ı Esasi'yi kabul edecek bir Sultanın geçmesini savunmuşlardı. Bu amaçla perde arkasında Midhat Paşa ile birkaç yüksek rütbeli subay ve medrese öğrencilerinin yer aldığı bilinen birtakım girişimlerin ardından Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876) Mayıs 1876 tarihinde sona ermişti[466]. Bu eylem sonucunda anayasayı ilan etme sözü veren Sultan V. Murad tahta getirilmişti. Ancak tahta geçiş fermanında anayasadan hiç söz etmemesi ve yabancı devletlerin baskıları neticesinde V. Murad tahtı Sultan II. Abdülhamid'e bırakmak zorunda kalmıştı. Sultan Abdülhamid tahta geçtikten sonra 26 Eylül'de Bâbıâli'de toplanan ulema ve sivil memurlardan oluşan şûrada Müslüman ve Gayrîmüslimlerden oluşan bir meclis toplanması kararını içeren anayasa çerçeve metni üzerinde anlaşmaya varılmıştı[467]. Bu amaçla 6 Ekim'de bir komisyon çalışmalara başlamış ve uzun bir tahlil sürecinin ardından Kasım ayında Midhat Paşa tasarıyı Sultan Abdülhamid'e sunmuştu. Sonuçta uzun istişarelerin ardından tasarı 17 Aralık'ta kabul edilmişti. Ardından vilayetlere Kanun-ı Esasi hakkında bilgilendirmeler verilmişti[468]. Genç Osmanlılar, meşrutiyet idaresinin kurulmasını devletin içerisine girdiği uçurumdan kurtulması için tek esaslı tedbir olarak görmüşlerdi. Nitekim bu sıralarda Balkan Yarımadası'nda önemli bir kriz ortaya çıkmıştı[469]. Rusya, Kırım Savaşı'nın ardından hız verdiği Panslavizm politikasına yönelik yayılmacı hedeflerini gerçekleştirebilmek için özellikle Balkanlar'daki Ortodoksları Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları için kışkırtmaya başlamıştı[470]. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin içerisine girdiği malî sorunlarında etkisiyle Temmuz 1875'te Hersek'te ve Bosna'da Ortodokslar ayaklanmışlar ardından Nisan 1876'ya gelindiğinde ise Bulgar İsyanı patlak vermişti[471]. Osmanlı Devleti bu üç ayaklanmayı bastırmış olmakla beraber Balkanlar yeni karışıklıkların arifesinde önemli bir coğrafya olarak görünüyordu.

---

[466] Mehmed Memduh Paşa, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e – 1 Mir'ât-i Şuûnat*, (Haz. Hayati Develi), Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 97-104.
[467] *BOA, Y. EE. 71/43.* (H. 11.09.1293 – M. 30.09.1876).
[468] *BOA, Y. EE. 71/38.* (H. 07.12.1293 – M. 24.12.1876).
[469] F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy, Abdülhamid II and the Great Powers, (1878-1888)*, The Isıs Press Istanbul & Georgias Press Piscataway, Piscataway 2011, s. 44.
[470] *BOA, HR. SYS. 160/6.* (H. 01.05.1293 - M. 25.05.1876).
[471] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 133.

Kânûn-ı Esasî, Balkanlar'da yaşanan sorunlar hakkında ne gibi düzenlemeler yapılması gerektiğinin görüşülmesi amacıyla İstanbul Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti Binası'nda 23 Aralık 1876 tarihinde toplanan Tersane Konferansı'nın ilk günü kabul edilmişti[472]. Sonuçta Osmanlı siyasî literatüründe *anayasalı ve meclisli saltanat-hilafet rejimi* anlamında Kanûn-ı Esasî ilan edilmişti[473]. Bu esnada Balkanlar'da Sırbistan ve Karadağ isyanları devam ediyordu ve Arnavutluk'un kuzeyinde Preng Bibë Doda ile Karadağlılar görüşmeler halindeydi[474]. Bu görüşmelerin ardından Preng Bibë Doda öncülüğündeki Mirditler merkezleri Orosh'da isyan çıkarmışlardı. Bu isyan sadece Katolik bazı Arnavut çevrelerinde etkili olmuştu. Preng Bibë Doda'nın Prenslik fikrini destekleyen Arnavutlar arasında Zef Jubani, Preng Doçi, Pjetër Gurakuqi gibi isimlerin varlığı harekete bir yön vermişti. Ayrıca Karadağ, Sırbistan ve Rusya'dan destek alan bu Mirditlerin isyanı sınırlı bir çevreyle kalmış ve İşkodralı Arnavutlar tarafından rağbet görmemişti[475]. Bu esnada Avrupalı Devletlerin Balkanlar'daki Hıristiyan tebaânın lehinde yeni bir idare şekli tespit edilmesi için müdahaleye hazırlanması ise Kanun-ı Esasî'nin kabul edilme sürecini hızlandırmıştı. Avrupa kamuoyunda Balkanlar'da yakın zamanda isyanların büyüyerek artacağına dair haberler yapılmıştı[476]. Buna önlem olarak düzenlenen Tersane Konferansı sırasında ise daha Avrupalı temsilciler söze başlamadan önce şiddetli bir yağmur eşliğinde binanın Haliç'e bakan pencerelerinden top atışlarının sesleri yankılanmıştı. Bu seslerin ardından Osmanlı delegesi olan Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Kânûn-ı Esasî'nin ilanını selamladıklarını duyurmuştu. Ancak bu iyi niyet gösterisi Avrupalı temsilcilerin nezdinde olumlu bir sonuç vermemişti. Bu temsilciler, Arnavutların yaşadığı toprakları da içeren bir kısım yerlerin Sırbistan ve Karadağ'a verilmesini içeren sınır düzenlemelerinin olduğu bir reform paketini Osmanlı temsilcilerine sunmuşlardı[477]. Osmanlı temsilcilerinin bu kararları kabul etmekte tereddüt göstermelerinin ardından ise Avrupalı devletler sefirlerini İstanbul'dan çekmişlerdi.

---

[472] *BOA, HR. SFR. 4. 301/1.*
[473] François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktay), Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s.72.
[474] *BOA, HR. SYS. 115/25.* (H. 14.12.1293 - M. 31.12.1876).
[475] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 136-137.
[476] *BOA, HR. SYS. 183/7.* (H. 21.10.1293 - M. 09.11.1876).
[477] Vahdettin Engin, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001, s. 19.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki olayları kontrol altına alabilmek için yaptığı girişimler sonuç vermediği için 19 Aralık'ta Sadrazamlığa getirilen ve Meşrutiyet sürecinin temsilcilerinden olan Midhat Paşa 5 Şubat 1877 tarihinde azledilmişti[478]. Ardından iki dereceli seçim sistemi üzerine hazırlanan Kânûn-ı Esasî doğrultusunda seçimlerin yapılmasına karar verilmişti[479]. Meclis, Ayasofya ile Sultanahmet arasında kalan eski Dârülfünun binasında toplanmıştı. Yapılan seçimler neticesinde oluşan Mebusan Meclisi ile atanmış üyelerden oluşan Ayan Meclisi, *Meclis-i Umûmî* adı altında 19 Mart 1877'de Beşiktaş Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan törenlerin ardından açılmıştı[480]. Meclis-i Mebusan üyeleri Babıâli tarafından her vilayete belli sayıda tahsis edilmiş olunan sayı oranında idare meclisi üyeleri tarafından seçilmişti. Meclis için seçilen 119 mebus içinde 71 Müslüman, 44 Hıristiyan ve 4 Yahudi vardı[481]. Her ne kadar Müslüman mebusu çok olsa da temsil oranında az kalıyordu. Temsil hesaplarında ise dil grupları da dikkate alınmıştı[482]. Buna göre Meclis'te 14 farklı dil konuşan 10 ayrı milletin olduğu belirtilmektedir. Mebusların çoğunluğu vilayet meclis üyelerinden seçilmiş, ulusal ve bölgesel problemleri yakından bilen varlıklı ve kültürlü kişilerden oluşmuştu. Arnavutluk bölgesinden Meclis-i Mebusan'a katılan önemli isimleri Türk ve Arnavut tarih yazımında bulunan kendine kabullenme nedeniyle tespit etmek zor olmuştur[483]. Bunlar arasında Yanya mebusları Abdül Frashëri, Beratlı Mehmet Ali Vrioni, Libohovalı Ali Naki Bey, Mustafa Nuri Vlora, Ömer Şevki Efendi, Çamlık Arnavut'u Veysel Bey Dino ve İşkodra mebusları Selim Ağa Göriz (Gjyrezi), Toptanzade Sami Bey, Yusuf İzzettin Efendi gibi önemli mebuslar bulunuyordu[484]. Bu mebusları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Arnavut ulusal hareketi sırasında ortaya çıkan Prizren Arnavut Birliği üzerindeki etkileri ile incelemek faydalı olacaktır.

---

[478] *BOA, Y. EE. 79/47.* (H. 21.01.1294 – M. 05.02.1877).
[479] Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", *Türk Parlamentosunun İlk Yüz Yılı (1876-1976),* TTK Yayını, Ankara 1976, s. 20-21.
[480] *BOA, Y. EE. 71/25.* (H. 04.03.1294 – M. 19.03.1877).
[481] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Âyan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri,* C. II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, No: 15, 1997, s. 77-117.
[482] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 187-188.
[483] Bülent Bilmez – Nathalie Clayer, "A Propospographic Study on some 'Albanian' Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, (Ed. Christoph Herzog – Malek Sharif), Istanbuler Texte Und Studien Herausgegeben Vom Orient-Institut Istanbul, Würzburg 2016, s. 153-178.
[484] *BOA, Y. EE. 43/211.* (H. 11.05.1296 – M. 11.05.1879).

İstanbul Konferansı'nda tespit edilen reform görüşmeleri sonuç vermemiş ve bu esnada 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı-Rus Savaşı patlak vermişti[485]. Bu savaş Anadolu ve Balkan cepheleri olarak iki cephe halinde gelişmişti[486]. Rus orduları 23 Haziran 1877 tarihinde Zimniç üzerinden Ziştovi'ye geçerek Temmuz ayına kadar büyük bir direnişle karşılaşmadan ilerlemişlerdi. Bozgun karşısında oluşan iç kamuoyundaki hoşnutsuzluk ise kendisini önce Meclis'te göstermişti. Bu dönemde Midhat Paşa'nın şahsî dostu ve mesai arkadaşı olan Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in girişimiyle mebusların çoğunluğu memleketi bu zor şartlardan kurtarabilecek en iyi isim olarak eski sadrazam Midhat Paşa'yı görmüşler ve Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın istifa ederek yerine Midhat Paşa'nın getirilmesini isteyen bir dilekçe mebuslar tarafından imzalanmıştı. Ancak bu dilekçe tepkiyle karşılanarak imzalanmasında öncülük etmesi nedeniyle İsmail Kemal Bey, Kütahya'ya sürgün edilmişti. Bu süreçte meclisin ilk dönemi 28 Haziran 1877 tarihinde sona ermişti[487]. Ardından Temmuz ayında Balkan cephesi komutanı Abdülkerim Nadir Paşa görevden alınarak yerine Prusya asıllı Mehmed Ali Paşa yeni serasker olarak atanmıştı[488]. Savaş devam ederken Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılabilmesi için ise Kasım ayında ilk seferdeki yönteme uyularak yeni seçimler yapılmış 13 Aralık 1877 tarihinde meclis tekrar çalışmalara başlamıştı[489]. Meclis-i Mebusan'ın açılış töreni Dolmabahçe'de yapılmıştı. Meclisin ikinci döneminde Rusya'nın Doğu Trakya'ya doğru yayılması, Bulgar, Sırp ve Karadağlıların Türk ve Arnavut nüfusun bulunduğu Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinde bazı yerleri işgale başlamış olmaları ve yerli halka yaptıkları kötü muameleler gelişmeleri yakından bilen bu bölge mebusları tarafından gündeme getirilmişti. Bu süreçte mebuslar 31 Aralık'ta Sultan Abdülhamid'e savaşın yürütülüş biçimini eleştiren konuşmalar yapmışlar ve bazı nazırlar ile üst düzey memurları suçlamışlardı. Savaşın genel seyri üzerine Arnavut mebuslar yerel savunma birlikleri oluşturabilmek için harekete geçmişlerdi.

---

[485] *BOA, HR. SYS. 1232/35.* (H. 11.04.1294 - M. 25.04.1877).
[486] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 139.
[487] Robert Deveraux, The First Ottoman Constituonal Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament, Baltimore: John Hopkins University, 1963.
[488] *BOA, HR. C. AS. 933/40391.* (H. 08.07.1294 – M. 19.07.1877).
[489] Selda Kılıç, "Bir Osmanlı Aydınının Arnavutluk'a Dair Görüş ve Düşünceleri", Ankara Üniversitesi *OTAM Dergisi*, S. 19, Ankara 2006, s. 259.

3.2. MÜDAFAA-İ HUKUK-I ARNAVUD KOMİTESİ

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne tek taraflı olarak savaş ilan ettiği 24 Nisan 1877 tarihinde Rus Çarı Balkan Yarımadası'ndaki tüm Hıristiyan ulusları Osmanlı Müslümanlarına karşı savaşmaya çağırmıştı. Bu çağrı aynı zamanda Pan-Ortodoks bir anlayışla Balkanların geleceğinde Müslüman Arnavutlara yer olmadığını gösteriyordu[490]. Nitekim Osmanlı-Rusya Savaşı devam ederken 1877 yılında büyük miktarda toprak kaybı ihtimali ile karşı karşıya kalan Arnavut kavmi kendi yaşadıkları toprakların birden Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ya da Yunanistan'ın bir parçası olma riski ile karşılaşmışlardı[491]. Böylece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Arnavut entelektüellerinin zihninde geleceğe dair büyük kaygılar uyandırmıştı[492]. Osmanlı ordularının savaş sırasında geri çekilmeleri sonucunda durumu fırsat olarak gören Karadağ durumdan istifade ederek Arnavut toprakları olan Bar (Antivari) ve Adriyatik kıyısındaki Ülgün'ü işgal etmiş aynı tarihlerde Yunanistan ise Teselya ve Epir'de yağma hareketlerine girişmişti. Bu yağma hareketlerine karşılık Arnavutlar arasında tepkiler hızla yükselmiş ve topraklarını savunmak isteyen Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk bölgelerinden gelen mebusları politik güçlerini kullanarak harekete geçmişlerdi. Bu süreçte Abdül Frashëri Yanya'da genel bir toplantı düzenlemiş ardından İstanbul bu hareketin odak noktası olmuştu. Bu durum karşısında İstanbul'da yaşayan Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin Arnavut bölgelerinden gelen mebuslarının öncülüğünde Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanabilmesi ve bu sayede yaşadıkları toprakları komşu devletlerin işgalinden koruyabilmek için seferber olmuşlardı[493]. Arnavutlar haklarını savunabilmek için "*Müdafaa-i Hukuk-ı Arnavud Komitesi (Arnavut Haklarını Savunma Komitesi)*[*]" ya da "*İstanbul Komitesi*" adıyla bilinen ulusal bir komite kurmak için harekete geçmişlerdi.

---

[490] *BOA, HR. SYS. 1239/28.* (H. 26.04.1295 - M. 29.04.1877).
[491] Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening (1878-1912),* Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1967, s. 33.
[492] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 143.
[493] Nuray Bozbora, "Failures and Achievements of Albanian Nationalism in the Era of Nationalism", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* C. 1, S. 1, Edirne 2012, s. 5.
[*] Arnavutçası: "*Komiteti Qendror për Mbrojtjen e të Drejtave të Kombësisë Shqiptare"*.

3.2.1. Komitenin Kuruluş Süreci ve Önemli İsimleri

Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Balkanlı kavimlerin Arnavutların yaşamış oldukları topraklarda hak iddia etmeleri üzerine İstanbul'da yaşayan Arnavutlar Aralık 1877'de Osmanlı Devleti'nin Yanya mebusu Abdül (Abdyl) Frashëri'nin başkanlığında çeşitli dinlerden Arnavutların katıldığı bir toplantı düzenleyerek "*Müdafaa-i Hukuk-ı Arnavud Komitesi (Arnavut Haklarını Savunma Komitesi)*"isimli komiteyi kurmuşlardı[494]. Bu sıralarda Birinci Meşrutiyet döneminin ikinci parlamento dönemi 13 Aralık 1877 tarihinde başlamıştı[495]. Parlamento açıldıktan sonra Arnavut mebusları savaş karşısında bölgelerinde ne gibi önlemlerin alınacağı konusunda hızlı bir şekilde faaliyetlere başlamışlardı. Ayrıca Yanya, Kosova, Manastır ve İşkodra vilayetlerinin öne çıkan Arnavut simaları İstanbul'a çağrılarak 18 Aralık 1877 tarihinde komite kurulmuştu[496]. Meclis-i Mebusan'da yer almış önemli Arnavut mebusların dahil olduğu komiteye İşkodralı Vasa Paşa, Leskovikli Jani Vreto, Prizrenli Ömer Şevki, Priştinalı Ziya, Yanyalı Şemseddin Sami Frashëri ile beraber Ahmet Koronica, Mihal Harito, Debreli İlyas Paşa (Qoku), Mehmet Ali Vrioni, Sermedi Said Toptani, Avlonyalı Mustafa Nuri ve diğer bazı isimler katılmışlardı. Komitenin başkanlığına Abdül Frashëri seçilmişti. Bu harekette ait olduğu bölge, dini farklılıklar ve sosyal statü fark etmeksizin Arnavutlar topraklarını savunmak için ortak harekete geçmişlerdi[497]. Öncelikle söylenmesi gereken bu Arnavut aydınların zihinlerinde Osmanlı karşıtı bir düşüncenin olmadığıdır[498]. Nitekim bu cemiyetin içerisinde yer alan kişilerin çoğu Osmanlı vatandaşı olarak devlet hizmetinde bulunmuştu. Savaşta yaşanan olaylar üzerine İstanbul Komitesi oluşan yeni uluslararası gelişmelere göre programını oluşturmuştu. Komite üyelerine göre Osmanlı karşıtı bir eyleme girişmek Sırp, Karadağ ve Yunanlar için bir fırsat oluşturabilirdi.

---

[494] Ferit Duka, "Lidhja e Prizrenit në Kontekstin e Marrëdhënieve shqiptaro-osmane", *Studime Historike*, 1-2, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009, s. 149.
[495] *BOA, Y. EE. 128/17.* (H. 09.12.1294 – M. 15.12.1877).
[496] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 143.
[497] Stefanaq Pollo, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe Lufta e Saj për Çlirimin e bashkimin Kombëtar", *Studime Historike,* Nr. 3-4, 1978, s. 71.
[498] *BOA, İ. MMS. 134/5726.* (H. 10.03.1298 – M. 10.02.1881).

Müdafaa-i Hukuk-ı Arnavud Komitesi'ni harekete yönlendiren etken 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Arnavutların yaşadıkları toprakların diğer Balkan devletleri arasında paylaştırılması böylece Arnavutların varlığının inkâr edilmesi olmuştu[499]. İstanbul Komitesi'nin üyelerine göre Osmanlı Devleti'nin korumasında kalmak savaş esnasında en pragmatik yol olarak görülmüştü. Bununla beraber dört Arnavut vilayeti olarak bilinen Yanya, İşkodra, Manastır ve Kosova'nın tek bir vilayet olarak birleştirilmesinin Balkanlar'da meydana gelen kaosa karşı Arnavut kavminin haklarının gereği olduğu savunulmuştu[500]. Diğer taraftan savaşta Ruslar 4 Ocak 1878 tarihinde Sofya'yı, 18 Ocak'ta Edirne'yi geçmişler ve 28 Ocak'ta İstanbul yakınlarına Büyükçekmece'ye kadar gelmişlerdi[501]. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Sultan Abdülhamid'in diplomasi arayışları olarak İngiliz Kraliçesi Victoria ve Rus Çarı Grandük Nikola'ya telgraflar göndererek ateşkes sağlama girişimleri ise sonuçsuz kalmıştı. Bunun üzerine İngiltere, İstanbul'un Rusların kontrolüne girmesine engel olmak için harekete geçerek hazır bekleyen İngiliz donanmasını Çanakkale Boğazı'ndan içeriye sokmuştu[502]. Bu durumda uluslararası bir kriz oluşmasına karşın Ruslar İstanbul'a on kilometre mesafedeki Yeşilköy (Ayastefanos)'e on binlerce asker yerleştirmişti[503]. Meclis-i Mebusan'da sert eleştiriler yapılırken Rus orduları, Rusların Çarigrad olarak isimlendirerek hayaller kurdukları İstanbul'un kapılarına dayanmış böylece kritik bir döneme girilmişti. Ancak Ruslar, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a girmelerinin özellikle İngiltere tarafından engelleneceğini düşündükleri için Osmanlı Devleti ile 31 Ocak 1878 tarihinde "*Edirne Mütarekesi*" imzalayarak savaşa son vermeyi kabul etmişlerdi[504]. Mebusların ağır eleştirilerine uğrayan Sultan Abdülhamid ise Meclis'i kapatmaya karar vermiş ve 14 Şubat 1878 tarihinde Meclis'te okuttuğu bir ferman ile Meclis'in süresiz olarak kapatıldığını bildirmişti. Sultan Abdülhamid, anayasanın kendisine verdiği yetkiye (113. maddeye) dayanarak anayasayı rafa kaldırmış ve meclisi de tatil etmişti.

---

[499] Jusuf Bajraktari, "The Albanian League of Prizren (1878-1881)", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013, s. 175.
[500] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 145.
[501] Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. 5 (1884-1912)*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 482.
[502] *BOA, Y. PRK. HR. 2/43.* (H. 21.01.1295 – M. 25.01.1878).
[503] *Lidhja e Prizrenit ne Dokumente Osmane (1878-1881),* (Haz. Iljaz Rexha), Prishtine 1978.
[504] *BOA, Y. EE. 76/32.* (H. 28.01.1295 – 01.02.1878).

Osmanlı-Rus Savaşı'nı sonlandıran Edirne Mütarekesi'nin ardından bir ay sonra 3 Mart 1878 tarihinde *Yeşilköy (Ayastefanos/Shën Stefanit) Antlaşması* imzalanmıştı[505]. Bu antlaşma ile Rusya Balkanlar'da kendi egemenliğini sürdüreceği uydusu olarak düşündüğü büyük bir özerk Bulgaristan Prensliği oluşturmak istemişti. Ayrıca Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın devlet olarak kuruluşları söz konusu olmuştu[506]. Buna göre antlaşmada Bulgaristan'a Görice, Bihlişte, Pogradec, Struga, Debre, Kırçova, Gostivar, Kalkandelen (Tetova), Üsküp ve Kaçanik; Sırbistan'a Mitroviça yakınlarına kadar Kosova Vilayeti'nin kuzey ve kuzeydoğusundaki yerler; Karadağ'a ise Ülgün, Kraja, Anamali, Hoti, Gruda, Tuz, Kelmend, Plava, Gusinye ve Rugova gibi yerler verilecekti. Arnavutların yaşadıkları toprakların yaklaşık yarısı Slav devletlere verilirken Arnavutlardan hiç söz edilmemişti[507]. Böylece Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri hem Osmanlı Devleti için hem de Arnavutlar için tarihsel bir felaketi temsil etmişti[508]. Özellikle başkent İstanbul'un hem Arnavutluk vilayetleri hem de Teselya ile bağlantısı koparılmıştı. Ancak bu antlaşma sadece Osmanlı Devleti'nin değil aynı zamanda İngiltere ve Avusturya'nın da tepkisini çekmişti[509]. Bu nedenle yeni bir antlaşma yapmak için uluslararası kamuoyu harekete geçmişti. Bunun üzerine Arnavut ileri gelenlerinden önemli isimler tarafından gelişen olayları değerlendirmek üzere 30 Mayıs 1878 tarihinde İstanbul'da ara bir toplantı yapılmıştı. Ayrıca bu toplantıda Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin yanında olduklarını beyan etmişlerdi. Ayrıca bu toplantıda Berlin Kongresi'nden üç gün öncesinde Kosova Vilayeti'nin merkezlerinden Prizren'de 10 Haziran 1878'de daha geniş katılımlı bir Arnavut kongresi yapılması uygun görülmüştü[510]. Böylece Ayastafenos Antlaşması'na karşı çıkmak ve haklarını savunmak için Arnavutlar kendi örgütsel yapılanmalarını oluşturmak için harekete geçmişlerdi.

---

[505] *BOA, HR. SFR. 3, 258/91.* (H. 15.03.1295 - M. 19.03.1878).

[506] *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në Dokumente Angleze (1878-1881)*, Arkivi i Kosovës, (Dokumentet i Transkriboi, I Shqipëroi dhe i Komentoi: Prof. Dr. Skender Rizaj – Ed. Ali Hadri), Prishtinë 1978, s. 51-53.

[507] Jusuf Buxhovi, *Kongresi i Berlinit dhe Lidhja Shqiptare 1878*, Botime: "Faik Konica" – "Jalifat Publishing", Prishtinë - Houston 2012, s. 44-47.

[508] Necip Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Çağdaş Basımevi, Ankara 1978.

[509] *BOA, PRK. HR. 2/61.* (H. 19.03.1295 – M. 23.03.1878).

[510] Yücel Yiğit, "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti", *Turkish Studies*, Vol. 4/8, Fall 2009, s. 2466.

3.2.2. Prizren Arnavut Birliği'nin Kurulmasındaki Rolü

Prizren Arnavut Birliği *(Arnavutça: Lidhja Shqiptare e Prizrenit)*, 1878-1881 yılları arasında Arnavutların uluslararası ölçekte giriştikleri ilk ulusal girişim olarak Arnavut tarihine damgasını vurmuştu[511]. Balkan kavimlerinin yayılmacı politikalarına bir tepki olarak ortaya çıkan Prizren Arnavut Birliği'nin kurulmasında İstanbul Komitesi'nin özel bir yeri vardır[512]. Prizren Arnavut Birliği, Osmanlı Devleti'nde görev yapmış, İstanbul'da yaşayan Arnavut toplumunun öncü isimleri tarafından idare edilmişti[513]. Arnavutlar Balkanlar'daki komşu devletlerin yayılmacı politikalarına karşı önlem almak istemişlerdi. Bu amaçla İstanbul Komitesi'nin görevlendirdiği Vasa Paşa liderliğindeki özel bir komisyon Prizren Arnavut Birliği'nin temellerini atmaya başlamıştı[514]. Bu esnada Ayastefanos Antlaşması'nın özellikle İngiltere ve Avusturya-Macaristan'dan gelen tepkiler üzerine Büyük Devletlerin katılacağı bir kongrede 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin'de ele alınacağına karar verildiği haberi duyulunca İstanbul Komitesi üyeleri harekete geçmişlerdi. İstanbul Komitesi, Arnavutların yaşadıkları toprakların geleceğine dair atılması gereken adımların Arnavut vilayetlerinden belirlenen üyelerin katılımıyla yapılan bir toplantı ile ele alınacağını duyurmuştu. Bu toplantının ise Prizren'de yapılmasına karar verilmişti. Prizren Birliği Toplantısı Prizren'de Bayrak Camii'nin yanında yer alan Mehmed Paşa Medresesi'nde 10 Haziran 1878 tarihinde Berlin Kongresi'nden üç gün öncesinde başlamış ve Bosna-Hersek ileri gelenleri de iştirak etmişlerdi.

---

[511] Prizren Arnavut Birliği üzerine Türkçe bazı yayınlar olmakla beraber bu birlik özellikle Arnavut tarihçileri tarafından incelenmiştir. Bu konuda öne çıkan yayınların bazıları şunlardır: Kristaq Prifti, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit ne Dokumentet Osmane (1878-1881),* Kombinati Poligrafik, Tirane 1978; Myslim Islami, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe Çeshtja e Bashkimit Kombetar*, Shtepia Botuse Aferdita, Tirane 1998.; Iljaz Rexha, *Lidhja e Prizrenit ne Dokumente Osmane (1878-1881),* Prishtine 1978.; Skender Rizaj, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente Angleze, 1878-1881*, Arkivi i Kosovës, Prishtinë 1978; Gjyltekin Shehu, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente diplomatike franceze: 1878-1881*, Instituti i Historisë në Prishtinë Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, 2010.; Gazmend Shpuza, "Mbledhja e Kuvendit të Prizrenit dhe aktet e para të tij", *Studime Historike*, Nr. 3-4, Tiranë 1998; Necip Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Çağdaş Basımevi, Ankara 1978, vd.

[512] Nuray Bozbora, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, (Der. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ), C. I, Karam Yayınları, Ankara 2006, s. 560.

[513] George W. Gawrych, "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800-1912", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 4, 1983, s. 523-524.

[514] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 145.

Prizren Arnavut Birliği içerisinde Güney Arnavutluk'taki ittifakın merkezi Ergirikasrı, Kuzey Arnavutluk'taki merkezi ise İşkodra olmuştu. İşkodra ittifak komitesinin 12 Müslüman ve 12 Hıristiyan üyesi vardı. Katolik dağlı kabileler ve Prenk Bib Doda liderliğindeki Mirditler, İşkodra'daki ittifak kuvvetlerinin önemli bir kısmını meydana getirmişlerdi[515]. Kuzey ve Güney Arnavutluk'taki ittifaklar arasındaki irtibatın ise İlbasan'daki güvenli elemanlar sayesinde sağlandığı söylenebilir. İttifakın faaliyetlerinin yaygın olduğu bölge ise Kosova olmuştu. İşkodra Valisi Hüseyin Paşa toplantının yapılmasında etki sahibiydi[516]. Henüz 10 Haziran itibariyle bir kısım delegenin katıldığı toplantının katılımcıları genellikle Müslüman dinî liderler ve aşiret reisleri olmuştu[517]. Bu toplantının başkanlığına en yaşlı üye sıfatıyla Debreli İlyas Paşa seçilmişti. Prizren Arnavut Birliği'nin ilk faaliyetleri ise Berlin Kongresi'ne gönderilen muhtıralar olmuştu[518]. Bu muhtıralardan birisi Arnavutların varlığının ve haklarının tanınması için İşkodralı beş yüz Arnavut'un imzaladığı bir muhtıra olup Berlin Kongresi sırasında İngiliz heyetinin başkanı Lord Beaconsfield'e sunulmuştu[519]. Bu belgede Arnavutların bölgesel, dinî, kültürel farklılıkları olmayan bir halk oldukları ilan edilmişti[520]. Arnavutlar arasında Karadağ Devleti'ne verilen yerler önemli itiraz konusu olmuştu[521]. Ayrıca İstanbul Komitesi üyeleri olarak Vasa Paşa, Şemseddin Sami Frashëri, Ali Daniş Priştina, Sermedi Seid Toptani ve Abidin Dino Bey tarafından 20 Haziran'da Büyük Devletlerin temsilcilerine bir muhtıra gönderilerek Arnavutların yaşadıkları toprakların yeni kurulan devletlere verilmesi protesto edilmişti. Bu durumun önlenmesi için mücadele edeceklerini belirtmişlerdi.

---

[515] Stavro Skendi, *a.g.e.*, s. 38.
[516] Peter Bartl, *a.g.e.*, s. 198-200.
[517] Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, (Çev. İhsan Durdu - Gülçin Tunalı - Haşim Koç), Küre Yayınları, III. Basım, İstanbul 2013, s. 395.
[518] *BOA, HR. SYS. 115/30.* (H. 14.06.1295 - M. 15.06.1878).
[519] Kristaq Prifti, "Nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit të Pavarësia e Shqipërise dhe e Kosovës", *Studime Historike*, Nr. 1-2/2008, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Hstorisë, Tiranë 2009, s. 140.
[520] Marenglen Verli, "Rreth Qëndrimit dhe Pikëpamjeve të Diplomacisë Austro-Hungareze Ndaj Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe Ymer Prizrenit", *Studime Historike*, Nr. 1-2/2008, (Kryeredaktor: Beqir Meta), Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Hstorisë, Tiranë 2009, s. 162.
[521] *BOA, HR. SYS. 2941/75.* (H. 24.06.1295 - M. 25.06.1878).

Prizren Arnavut Birliği toplantısında vilayet şubelerinin bağlı olacağı bir *Arnavut Birliği Merkez Komitesi (Komiteti Qendror i Lidhjes Shqiptare)* kurulmuştu. Bu kurulun başına ise Debreli İlyas Bey seçilmişti. Birliğin yürütme görevlerini yerine getirebilmesi için ise üç komisyon görevlendirilmişti. Bu komisyonlarda, Dışişleri Komisyonu (Komisioni i punëve të Jashtme)'nun başına Abdül Frashëri, İçişleri Komisyonu (Komisioni i punëve të brendshme)'nun başına Prizrenli Hacı Şaban ve Komisioni i të ardhurave financiare (Malî Gelirler Komisyonu) başına ise Suleyman Vokşi (Sulejman Vokshi) seçilmişti[522]. Prizren Arnavut Birliği delegeleri tarafından 17 Haziran tarihinde bir "*Kararnâme*" ve "*Talimatnâme*" hazırlanmıştı. Bir hükümetin özelliklerini taşımaya başlayan İcra Kurulunun hazırladığı 18 maddelik Kararnâmede, birliğin öngördüğü iç ve dış konular yer almıştı[523]. Bu arada birliğin Sultana bağlı olduğu beyan edilerek şeriat hükümlerine göre Gayrimüslimler de dahil olmak üzere İmparatorluğun tebaasının canının, namusunun ve malının korunacağı belirtilmişti[524]. Bu 17 Haziran 1878 tarihli Kararnâme tarihçiler arasında Prizren Arnavut Birliği'nin İslâmî ve Halife yanlısı karakteri olarak yorumlanmaktadır. Kararnâme, ifade edilmiş herhangi bir ulusal amaç olmaksızın İslâmî-Osmanlı bir ortamda şekillenen minimalist bir konumu temsil etmişti. Birliğin amacı olarak Kararnâmenin 1. maddesinde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması istenmişti. Yine 2. maddesinde ise Prizren Arnavut Birliği'nin Osmanlı hükümetinin otoritesini zayıflatmaya çalışan herkesi düşmanı olarak göreceği açıkça belirtilmişti. Kararnâmeyi imzalayanlar arasında Debreli İlyas Paşa, Abdullah Paşa Dreni, Kalkandelenli Şeyh Mustafa, Üsküplü Yaşar Bey (Jashar Beu), Şakir (Shaqir) Curri gibi isimler öne çıkmıştı. Prizren Arnavut Birliği'nin hazırladığı Talimatnâme metnine göre ise idare kurulu üyeleri delegelerden oluşacak ve eli silah tutan tüm Arnavutlar silah altına alınacaktı. Prizren Arnavut Birliği'nin ihtiyaç halinde 190 bin kişilik bir askerî birliği çıkarabileceği belirtilmişti. Program yazılı olarak hazırlanarak bir nüshası Sultan Abdülhamid'e diğer bir nüshası da Berlin Kongresi'ne gönderilmişti.

---

[522] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 156.

[523] Yüksel Çelik, *The Albanian Uprising During the Reign of Abdulhamid II Organization of Albanian League of Prizren and Actions of the Grande Porte,* Institute of Prishtina and Academia Science and Art of Kosova, International Symposium for the 130th Anniversary of Establising Prizren League, Prishtina, 10-11 Haziran 2008, ss. 87-104.

[524] *BOA, A}DVN. MKL. 16/1.* (H. 27.07.1295 – 27.07.1878).

3.2.3. Arnavutlar Özelinde Berlin Antlaşması'nın Analizi

Prizren Arnavut Birliği'nin kuruluşundan üç gün sonra 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi, Almanların ilk Şansölyesi Otto von Bismarck'ın başkanlığında toplanmıştı. Toplantıya İngiltere adına Başbakan Lord Beaconsfield yani Disraeli, Avusturya-Macaristan adına Kont Andrassy, Rusya adına Dışişleri Bakanı Gorçakov, Osmanlı temsilcileri olarak ise Nafia Nazırı Aleksandr Karatodori Paşa'nın başkanlığında olmak üzere Berlin sefiri Sadullah Paşa ve savaş sırasında Balkan orduları komutanı olan Mehmed Ali Paşa (Ludwig Karl Friedrich)katılmıştı. Bu delegeler arasında Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın yer almaması önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Yine Kongreye katılan devletlerin davetleri üzerine Balkan ulusları adına Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Karadağ temsilcileri kongreye katılmışlardı[525]. Bu süreçte davet gelmemekle beraber Berlin Kongresi'nde Arnavutların görüşlerini bildirmek üzere Prizren Arnavut Birliği'nin temsilcileri olarak Abdül Frashëri ve Jani Vreto gitmişler ancak kongrenin başkanı Otto von Bismarck "*Arnavut adıyla bir ulus yoktur*" diyerek bu delegelerle görüşmeyi reddetmişti[526]. Bu kongrede Anadolu ve Balkanlar ile ilgili kararlar alınmakla beraber Balkanlar açısından bakılacak olursa, Osmanlı temsilcilerine kritik meselelerde söz hakkı tanınmayarak Balkan halklarının kaderleri belirlenmişti. Kongrenin sonunda 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştı[527]. Bu antlaşmaya göre, Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsız devletler halinde ortaya çıkmıştı. Ayrıca Ayastefanos Antlaşması'na göre sınırları üç kat azalan bir Bulgar Prensliği ve Balkan dağlarının güneyinde Doğu Rumeli Vilayeti'nin kurulması kararlaştırılmıştı[528]. Bununla beraber Berlin Antlaşması'na Arnavutlar özelinde bakıldığında Arnavutların oturdukları bölgeler Berlin Kongresi'nde komşu Balkan devletleri arasında paylaştırılmış ve bu haksız tutum Arnavutlar için bir felaket durumu oluşturmuştu.

---

[525] Roderic H. Davison, "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, The Isıs Press, Istanbul 1999, s. 183-184.
[526] Kristo Frashëri, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 162.
[527] *BOA, HR. SFR. 4., 316/17.* (H. 16.03.1295 - M. 20.03.1878).
[528] *BOA, Y. PRK. A. 1/112.* (H. 14.07.1295 – M. 14.07.1878).

Osmanlı Devleti'nin kaderini paylaşan Arnavutlar bu süreçte sadece koruyucusuz kalmamış aynı zamanda Avrupalı devletler ve güdümündeki Balkanlı devletler tarafından Arnavut ulusunun varlığı inkâr edilmişti[529]. Berlin Antlaşmasına göre, Plava, Gusine, Rugova, Kolaşin, Tivar, Podgorica bölgesi ve bu bölgeye ait kıyı şeridi (Ülgün/Ulcinj hariç) ve Triepshi kabilesine ait bölgeler Karadağ'a verilmişti. Arnavutlarca ikamet edilen Kurşunluca ve Vranje kazaları Sırbistan'a verilmişti. Buralarda yaşayan Arnavutlar ise göç etmek zorunda kalmışlardı[530]. Kısmen de olsa Arnavutlarca oturulan Yeni Pazar sancağı da Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmişti. Bu durum Avusturya-Macaristan'ın Kosova Vilayeti ile Selanik Vilayeti için bir tehlike olarak belirmesine neden olmuştu[531]. Ayrıca Osmanlı-Rus Savaşı ile hiçbir ilgisi olmamasına rağmen Yunanistan Devleti Berlin Kongresi'nde bazı talepler ileri sürmüş ve İngiltere ile Fransa'nın desteklerinden dolayı bu istekler üzerinde durulmuştu. Yunanistan'ın talepleri Teselya, Makedonya, Girit ve Epir adı altında Yanya Vilayeti üzerine hak iddia etmesi şeklinde olmuştu. Bu sırada İngiltere'nin Girit'e ve Rusya'nın Makedonya'ya yönelik itirazlarının ardından Yunanistan buralardaki hak iddialarını geri çekerek Yanya Vilayeti'nden toprak talep etmişti[532]. Bu talep üzerine Osmanlı Devleti itiraz ederek bu bölgelerin Osmanlı Devleti'ne ait olan ve Arnavutların yaşadıkları topraklar olduğunu belirtmişti. Bunun ardından Berlin Kongresi'nde Osmanlı-Yunanistan sınırının belirlenebilmesi amacıyla bir komisyon oluşturulması kararlaştırılmıştı. Bu dönemde "*Preveze Arnavut Reisleri Cemiyeti*" tarafından Arnavutların Yunanistan'a toprak verilmemesi görüşü Avrupalı devletlere gönderdikleri beyannâmelerde açıklanmıştı[533]. Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti ile Arnavutların haricindeki bütün Balkan kavimlerinin menfaatleri dikkate alınmıştı denilebilir.

[529] "Prens Bismark'ın Dersinden Sonra", *Doğru Söz/Fjala Drejt*, 12 Ağustos 1326 (M. 25 Ağustos 1910), Nu. 6.
[530] Isa Blumi, *Ottoman Refugees 1878-1939: Migration in a Post-Imperial World*, Bloomsbury Academic An imprint of Bloomsbury Publishing, London – New York, 2015, s. 52.
[531] Kritstaq Prifti, "Nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit të Pavarësia e Shqipërise dhe e Kosovës", s. 140.
[532] *BOA, HR. SYS. 397/53.* (H. 19.06.1295 - M. 20.06.1878).
[533] *BOA, HR. SYS. 126/46.* (H. 26.03.1296 - M. 20.03.1879).

Berlin Antlaşması'nın uygulamasına gelindiği zaman ise Arnavutların çoğunlukta oldukları Gusine ve Plava bölgeleri Karadağ'a verilmiş ancak örgütlenmiş ve silahlanmış olan Arnavutlar Karadağ kuvvetlerini geri püskürtmeyi başarmışlardı[534]. Bu durum üzerine Bâbıâli, Arnavutlar'ı ikna etmek için Berlin Kongresi'nin ikinci murahhaslığını yapan Mehmet Ali Paşa (1827-1878)'yı Ağustos 1878'de buraya yollamıştı[535].On beş yaşında İstanbul'a gelip İslâm dinini benimseyen Alman kökenli Müşir Mehmed Ali Paşa (1827-1878), Berlin Konferansı'nda Osmanlı'yı temsil eden delegelerin arasında yer almıştı. Bu durum antlaşmada yaşadıkları toprakların çoğunu kaybeden Arnavutlar açısından olumsuz bir durum oluşturuyordu. Arnavutluk'a gelen Mehmed Ali Paşa Yakova'da Abdullah Paşa adlı yerel Arnavut liderine misafir olmuştu[536]. Burada bulunduğu sırada 1 Eylül'de kendisine kızgın olan Arnavutlar, Mehmed Ali Paşa'nın kaldığı eve saldırmış ve misafirini himaye etmeyi bir onur meselesi gören Abdullah Paşa dahi olmak üzere yanındakileri öldürmüşlerdi[537]. Osmanlı Devleti'nin murahhaslığını yapan Mehmed Ali Paşa'nın öldürülmesi Berlin Antlaşması'na atılan imzaya en büyük tepkilerden birisini oluşturmuştu[538]. Bu olayın ardından Abdül Frasheri'nin temsil ettiği kesim Prizren Birliği'ni hiçbir dinî ayrım gözetmeksizin bütün Arnavutların yeraldığı, tümüyle bir Arnavut hareketi olarak görmüşlerdi[539]. Bu süreçte İstanbul Komitesi'nin iki önemli ismi ve eski Osmanlı mebusları da olan Abdül Bey Fraşeri ve Mehmet Ali Vrioni kamuoyu desteği sağlamak amacıyla İtalya, Fransa ve İngiltere'yi kapsayan diplomatik bir tura çıkmışlar ancak bekledikleri destekleri alamamışlardı[540]. Yine bu süreçte Arnavutlar Debre'de, Preveze'de, Plava'da Gusine'de, Hoti'de, Gruda'da oluşturdukları yerel direniş hareketleri ile yaşadıkları toprakları savunmuşlardı.

---

[534] *BOA, HR. SYS. 126/78.* (H. 13.09.1296 - M. 31.08.1879).
[535] Müşir Mehmed Ali Paşa, Arnavutluk'ta Maxhari Mehmed Ali Paşa namıyla tanınan, Magdeburg doğumlu bir askerdi: Peter Bartl, *a.g.e.*, s. 203.
[536] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 70.
[537] *BOA, HR. SYS. 122/2.* (H. 27.09.1295 - M. 24.09.1878).
[538] Masar Rizvanolli, "Jehona e Vrasjes së Mehmet Ali Pashës në Qarqet Diplomatike Austrohungareze", *Çështje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985* - 2, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987, s. 62-65.
[539] *BOA, HR. SYS. 126/49.* (H. 03.04.1296 - M. 27.03.1879).
[540] Kristaq Prifti, "Misioni i dy shqiptarëve në Evropë (Abdyl Frashërit dhe Mehmet Ali Vrionit)", *Studime Historike*, nr. 3-4, 2006, s. 135-137.

3.3. CEMİYYET-İ İLMİYYE-İ ARNAVUDİYYE

Arnavut entelektüelleri Arnavut ulusunun varlığının Berlin Kongresi'nde Alman şansölyesi Otto von Bismarck tarafından inkâr edilmesi ve Balkanlar'da yeni kurulan devletlere Arnavutların yaşadıkları toprakların dağıtılmasına büyük tepki göstermişlerdi. Bu bağlamda Arnavut kavminin varlığını ispat etmek ve kültürel öğelerini ortaya koymak amacıyla İstanbul'da toplanarak "*Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye*"[*] isminde bir cemiyet kurmuşlardı. Cemiyetin hazırlık safhası Berlin Antlaşması'nın ardından Jani Vreto tarafından başlatılmış ve Osmanlı hükümetinin izni alınarak cemiyet kurulmuştu. Cemiyetin kurucuları arasında on Müslüman, dört Katolik, on dört de Ortodoks vardı ve bunlar Arnavut dilinde kitap neşretmek için harekete geçmişlerdi. Görüldüğü üzere cemiyetin kurucuları tüm sosyal katmanları temsil eden üç ayrı dine mensup kişilerden oluşmuştu. Osmanlı yönetimi bu ilk faaliyetlere hoşgörüyle yaklaşmıştı. Bu cemiyetin kurucuları arasında Hoca Tahsin, Frashëri kardeşler, Vasa Paşa, Jani Vreto ve Pandeli Sotiri gibi önemli kişiler vardı. Arnavut entelektüelleri edebî kültürün gelişmesi ve bilimsel metinlerin yazılabileceği bir Arnavut alfabesi oluşturmayı ilk hedef olarak belirlemişlerdi[541]. İstanbul'daki bu cemiyetin başkanlığına Şemseddin Sami Frashëri seçilmişti[542]. Böyle bir teşebbüsün Osmanlı yönetimi tarafından desteklenmiş olması Osmanlı yönetiminin Balkanlar'da Arnavutlar lehine tavır koyduğunun açık bir delilidir[543]. Ayrıca bir siyasî ve sosyal düşünce bütünü olarak ulusal hareketin Arnavut toplumunun önüne zorunlu bir çözüm olarak sunulduğu düşünüldüğünde bu durumun haklı olduğu görülebilmektedir.

---

[*] Arnavutça: "*Shoqata Shqiptare e Diturisë*" veya Arnavut tarihyazımı literatüründe "*Shoqëri e të Shtypurit Shkronjavet Shqip" (Arnavut Yazılarını Yayınlama Cemiyeti).*

[541] Hysni Myzyri, *Shoqëri e të Shtypurit Shronja Shqip*, Shtëpia Botuese "8 Nëntori", Tiranë 1979, s. 76.

[542] Dhimitri Bello – Idriz Metani, "Kontribute të Sami Frashërit në Historinë e Gjuhës Shqipe", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,* s. 8-9.

[543] Ali Arslan, "Arnavutça Eğitime Geçiş ve Buna Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı*", Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Tiran-Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003)*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul 2006, s. 58-59.

3.3.1. Cemiyetin Nizamnâmesi ve İlk Faaliyetleri

İstanbul'da *Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye* ismiyle kurulan cemiyet Arnavut sosyo-kültürel yaşantısının gelişimi amacıyla önemli kararlar almıştı. Bu kararları nizamnâmesinde belirtmiş olan cemiyetin özellikle kitap ve gazete basım-yayın işlerinde almış olduğu kararlardan dolayı Arnavut tarih yazımında "*Shoqëri e të Shtypurit Shkronjavet Shqip (Arnavut Yazılarını Yayınlama Cemiyeti)*" olarak bilindiği görülmektedir[544]. Gerçekten de nizamnâmesinin daha ilk cümlesinden itibaren cemiyetin bu amacı taşıdığını ve Arnavutların kültürel gelişimine odaklandığını belirtmek yerinde olacaktır. Nizamnâme diğer medeniyetlerin kendi lisanlarını yazıp okumakla medeniyete nail olduklarını ve kendi lisanlarını yazıp okumayan akvamın ise cehalette kaldığı cümlesiyle başlamaktadır. Arnavutların kendi lisanlarını yazıp okuyamadan üç bin seneden beri elsine-i ecnebiye ile medeniyet uğrunda çalışmaları nedeniyle bu yoldaki çabalarının beyhude olduğunu ve hiçbir fayda göremedikleri anlatıldıktan sonra şu şekilde devam etmektedir[545]:

> "*İşte bu hali görenler bu lisanın okunup yazılması lüzumunu dahi anlamakla işbu cemiyetin teşkiline ihtiyaç görüyorlar.*
>
> *Hicretin 1296 senesi Şevval'inin yirmi altısında ve miladinin 1879 senesi Eylül'ünün otuzunda teşkil olunan işbu cemiyet mevad-ı atiye üzerine müessestir:*
>
> 1. *Cemiyet tedrise müteallik ve istifade mûcib olmak üzere gerek Arnavutça telif ve gerek sair bir lisandan tercüme olunmuş her nevî kitab ve resaîli tab' etmekle muvazzaf olacaktır.*
> 2. *Cemiyet tab' edeceği kitab ve resaîlin fiyatını tayin ederek sattıracak ve satıldıkça alınacak akçeden masraf-ı vâkıa çıkarıldıktan sonra bir hamisi cemiyet sandığına ait olacak ve dört hamisi müellif veya tercümana verilecektir.*

[544] Hysni Myzyri, *Shoqëri e të Shtypurit Shronja Shqip*, Shtëpia Botuese "8 Nëntori", Tiranë 1979, s. 77.
[545] "Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiyye Nizâmnâmesi", *Mecmua-i Ulûm*, Nu: 3, 1 Muharrem 1297, s. 217-219.

3. *Cemiyete aza yazılacak zevat bir defa veyahud vermek üzere istedikleri miktar iane edeceklerdir.*
4. *Bu ianelerden toplanacak meblağ cemiyetin sermaye-i daiması olup bunlara dokunulmayacak ve cemiyet yalnız bunların faizini kitap tab'ıyla sair ihtiyacata sarf edebilecek ve binaenaleyh bu faizin miktarına göre iş görmeye çalışacaktır.*
5. *Cemiyete aza yazılmak isteyen olursa Arnavudlar din ve mezhebine bakılmayarak cümlesi müsavat üzere kabul olunup isimleri defter-i mahsusuna kayd olunacağı gibi Arnavud cinsine mensub olmayıp da insaniyet namına bir ianede bulunmak üzere aza yazılmak isteyen zevat dahi memnuniye kabul olunub isimleri sair aza sırasında kayd olunacaktır.*
6. *Cemiyet azaları arasında hiçbir fark kabul etmeyip cümlesinde bir nazarla bakacaksa da ziyade mürüvvet-i ebrar edenlerin herhalde ziyade itibara nail olmaları tabiidir.*
7. *Cemiyet ayda bir kere içtima edeceği gibi senede bir kere dahi bir içtimaa-ı umumî olacak ve bundan maada görülecek fevkalade bir iş olduğu vakit dahi fevkalade içtimalar olabilecektir.*
8. *Cemiyet azaları on beş günde toplanıp bir heyet-i vükela intihab edeceklerdir ki bu heyet cemiyetin işlerini görüp yoluna koymakla muvazzaf olacaktır.*
9. *Heyet-i Vükela lüzumu miktarı erkândan mürekkeb olacaksa da bunların üçten aşağı olmaması iktiza eder. Biri reis, biri kâtip ve diğeri sandık emini olacaktır. Reisin vazifesi malum olduğu gibi kâtibin vazifesi dahi cemiyetçe veya Heyet-i Vükelaca yazılacak muharreratı yazıp kayıtlarını tutmaktan ve sandık emininin vazifesi dahi gelecek meblağı kabz edip mukabele koçanlı sened vermek ve muntazam defterler tutmaktan ibarettir. Bunların her biri kendine aid işlere müteallik olan muherraratını imza edeceği gibi lüzumu takdirinde ikisi veya üçü birden dahi imza edeceklerdir.*
10. *Heyet-i Vükela üç sene için intihab olunup üç senenin hitamında içtima-ı umumî yoluyla yeniden intihabat icra olunacak ve yeniden onlar intihab olunmayıp da diğerleri intihab olunur ise eskileri cemiyetin meblağ-ı mevcudesini ve tamamını defter ve muharrerat ile muamelat-ı sairesini devr-i teslim edeceklerdir.*
11. *Heyet-i Vükela'dan birisi veya birkaçı bir yolsuz işte tutulur ise derhal çıkarılıp yukarıda tarif olunan usul üzere diğeri veya diğerleri intihab olunacaktır.*

12. *Sandık emini olacak zat her kim olur ise olsun ve her ne vakit intihab olunur ise olunsun cemiyet tarafından teklif vukuuna muntazır olmaksızın kefil vermeye mecbur olacaktır.*
13. *Heyet-i Vükela cemiyetin her içtimasında sarfiyatıyla saire muamelatını gösterecektir.*
14. *Cemiyet tevsî ve tamim etmek maksadında bulunduğundan her nerede Arnavudlar bulunur ise nizamına uygun nüshalarını göndererek aza yazdırılacak ise de uzak mahallerde giderek yine bu nizamnâme hükmünce ayrıca bir cemiyet teşkil ve her bir Heyet-i Vükela intihab etmeye hakları olacaktır. Ancak bu vecihle teşkil edecek cemiyetler büsbütün ayrı ad olunmayıp şube sıfatıyla tanınacaktır.*
15. *Bu şubeler iki oldukça her biri yazacağı azalarla alacağı ianeler gibi işlerinden diğerine haber verecek ve her biri birinin işlerini dahi defter-i mahsuslarına kaydedeceklerdir. Şubeler üç veya ziyade oldukları vakit bunların Heyet-i Vükelaları beyanlarında bi'l-muhabere içlerinden birini Şube-i Merkeziye intihab ve ittihaz edecekler ve ondan sonra cümlesi işlerinden ona haber verecekler ve o dahi gerek kendi işlerinden ve gerek şubelerin vekillerinden şubelerin tamamına malumat verecektir. Taa ki cemiyet yekvücud gibi olup azanın tamamı cemiyetin ahval-i umumiyesinden malumatı olsun.*
16. *Şube-i Merkeziye umum şubelerin ekseriyet-i arasıyla üç sene için intihab olunarak üç senenin nihayetinde yeniden intihab icra olunacaktır.*
17. *Bir şubenin azası nizamnâme mucibince Heyet-i Vükela intihabına salahiyetli olamayacaktır. Azalar ve diğerleri dahi yazılmaz ise o şube hal olunarak mebalığ-ı mevcudesiyla defter ve evrakı Şube-i Merkeziye Heyet-i Vükelasına gönderilecektir.*
18. *Cemiyetin sermayesi çoğalıp faiz ile iktifa ettiği halde cemiyete mahsus olmak üzere bir matbaa-ı küşad olunarak haftada bir defa çıkmak ve menfaat-ı umumiye için ucuz satılmak üzere bir gazete dahi neşr olunacaktır.*
19. *Sermayenin daha ziyade teksîri takdirinde cemiyet Arnavudluk'un münasib mahallerinde mektepler küşad edecek ve sermaye çoğaldıkça neşr-i maarif vesaitini teksîr eyleyecektir.*
20. *Cemiyetin bir mührü mahsusu olup evrakın tamamı ve muharerat Heyet-i Vükela tarafından imza olunduktan maada bu mühür ile dahi temhir olunacak ve her şubenin kendine mahsus mührü olacaktır.*
21. *Mühür, Heyet-i Vükela kâtibinin elinde bulunacaksa da evrakın tamamı bununla mühür bulunacağından sairlerin dahi mührü almaya hakkı vardır.*

22. *Cemiyetin azaları teceddüd ve teksîr edecek ve ianet cem olunacak sermayenin reis hiçbir vakit olunulmayıp her şube cem edeceği sermayeyi mahallî bankaların en sağlamına yerleştirerek her sene nihayetinde şubelerin Heyet-i Vükelaları ile Heyet-i Merkeziye marifetiyle meblağ mütarekemesi cem olunarak cümlesi birden sağlam bir bankaya teslim olunacak ve orada kalıp alınacak faiz dahi yalnız Arnavud kavmi için ulum ve maarif neşri uğruna sarf olunarak diğer yolda bir akçe sarf olunmayacaktır.*
23. *Bir kitab telif veya tercüme edip cemiyet marifetiyle tab' ettirmek isteyen olursa şubeye verecek ve şubenin Heyet-i Vekâleti bunu ba'del-muayene münasib görürse Heyet-i Merkeziye'ye gönderecek ve heyet-i mezkure dahi bad'el-muayene münasib görürse sırasında ve yukarıda beyan olunan şeraitle tab' ve neşr edecektir.*
24. *Cemiyetin içtimaa-ı her ayın birinci Pazar günü olup yalnız yevm-i mezkûr bayram yahud Paskalya olur ise içtima ikinci haftaya bırakılacak ve bu içtimaa-ı umumî olacağı gibi üç sene başına tesadüf eden intihabat içtimaa olup bu iki içtimanın ayrıca vukuu bulmasına hacet kalmayacaktır.*
25. *Bu nizamnâme cemiyet-i kaîm oldukça aslı tutulmak üzere tanzim olunmuş ise de şayet bir eksik ve fazlası veyahud tebdile muhtaç bir bendi görülür ise üç sene başında vakî olacak içtimada ekseriyet ara ile veyahut tebdil olunabilecektir."*

Cemiyetin nizamnâmesi görüldüğü üzere 25 maddeden oluşmakta olup bu maddeler arasında özellikle kitap ve gazete olmak üzere basım-yayın işleri öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Ayrıca maddelerde Arnavut vilayetlerinde ve Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde mektepler açılması gerekliliği vurgulanmıştır. Bunlar için ise daha nizamnâmenin başlangıcından itibaren Arnavut diline atıfta bulunularak Arnavutların medeniyet yolunda ilerlemelerinin kendi dillerine sahip olarak yapılabileceği bunun öncelikli hedef olduğu anlatılmıştır. Geriye kalan maddeler ise cemiyetin işleyişi ile ilgili maddeler olarak yer almıştır. Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye nizamnâmesinden hareketle ve yaptığı girişimleriyle Arnavut Yazılarını Yayınlama Cemiyeti olarak işlev görmüştür. Nitekim çok önemli bazı faaliyetleri yürüttüğü ilerleyen sayfalarda belirtilmiştir.

3.3.2. İstanbul Alfabesi (Alfabeti i Stambollit)

Ulusal kimliğin bir faktörü olarak dil, bir toplumun meydana gelmesinde çok değerli bir yere sahiptir[546]. Ulus devlet oluşumunun kritik aşamalarından birisinin ulusal bir dil ve eğitim anlayışı inşa etmek olduğu göz önüne alındığında XIX. yüzyılda yani ulusçuluk çağında dilin Balkanlar'daki halklar için çok özel bir noktada olduğu görülmektedir[547]. Arnavutların oluşturdukları kimlik hareketlerinin ilk aşamasında ise bu eksende hareket ettikleri görülmektedir[548]. Bilindiği üzere Arnavut dili üzerine yapılan bilimsel çalışmalar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren karşılaştırmalı tarihsel dilbilimin doğuşundan sonra başlamıştı[549]. Araştırmacılar tarafından Arnavut dilinin Hint-Avrupa dil grubunun tek başına ayrı bir dalını oluşturduğu belirlenmişti. Arnavut dilinin Balkanlar'da konuşulan diğer dillerden Yunanca, Latince, Slav dilleri gibi dillerle arasındaki bağları inceleyebilmek için karşılaştırmalı araştırmalar yapılmıştır[550]. Arnavutluk bölgelerinin geçmiş dönemlerde Doğu Roma ve Batı Roma arasında bir merkez olarak kalması ve Ortodoksluk ile Katoliklik arasında bir köprü görevi üstlenmesi Kuzey Arnavutluk'ta Latin ve Güney Arnavutluk'ta Yunan olmak üzere iki farklı alfabenin Arnavutlar tarafından kullanılmasına yol açmıştı[551]. Osmanlı hâkimiyeti sırasında ise Arap alfabesini temel alan yeni bir kullanım biçimi daha eklenmiştir[552]. Osmanlı alfabesi ile Arnavutça yazılan dinî içerikli metinlerin yanı sıra divan edebiyatı temalarını içine alan bir Arnavutça divan edebiyatı da gelişmiştir. Bununla beraber Arnavutlar arasında ortaya çıkan alfabe ve din kaynaklı ayrılıkların bir ulus bilinci oluşması yolunda birleştirilmesi gerekmişti.

---

[546] Şemseddin Sami, *Lisân*, Mihran Efendi Matbaası, 1886, s. 18-19.
[547] Stavro Skendi, "Language as a Factor of National Identity in the Balkans of the Nineteenth Century", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 119, No. 2, 1975, s. 186-189.
[548] Xhevat Lloshi, *a.g.e.*, s. 23-24.
[549] Zeqir Kadriu, *Mozaik Gjuhësor e letrar*, Botoi Albas, Tetovë 2014, s. 154.
[550] Rexhep Ismajli, *Studime për Historinë e Shqipes në Kontekst Ballkanik*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, Prishtinë 2015, s. 12.
[551] Shaban Demiraj, *Gjuha Shqipe dhe Historia e Saj*, Rilindja, Prishtinë 1989.
[552] Necip P. Alpan, Albanolojinin Işığında Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu? (100-Vjetori i Abecesë Shqipe), Ankara 1979, s. 45.

Berlin Kongresi'nde kongrenin başkanı Prens Bismarck tarafından *Arnavut* isminde bir milletin varlığı reddedilmiş ve Arnavut temsilcilerin talepleri kabul edilmemişti. Nitekim kongrede Arnavutların çoğunlukta yaşadıkları toprakların diğer Balkan devletleri arasında paylaştırılması kararı alınmıştı. Bu tarihten itibaren dile dayalı bir ulusal kültür oluşturulması Arnavut entelektüellerinin çoğunluğu tarafından kabul edilmişti. *Arnavut Ulusal Hareketi (Lëvizje Kombëtare Shqiptare)* bu eksende gelişmişti[553]. Daha önce gördüğümüz üzere Naum Veqilharxhi ve Kostandin Kristoforidhi bu yolda ilerlemeler kaydetmiş ancak oluşturdukları alfabeler kullanımda zorluklar oluşturmuştu[554]. Bununla beraber Birinci Meşrutiyet döneminde oluşmaya başlayan hareketlenmelerle kültürel bilinçlenme çabalarına girişen Arnavutlar çeşitli dillerde Arnavutların *otokton* bir halk olduklarını dünyaya anlatan çok sayıda yazı ve broşür kaleme almışlardı[555]. Bu durumda Berlin Kongresi'ne tepkili olan Arnavutlar kültürel alanda kendilerini geliştirmek için ulusal bir dil oluşturma çabasına girişmişlerdi. *Müdafaa-i Hukuk-ı Arnavud Cemiyeti*'ni kuran kişiler daha 1879 yılının Ocak ayında harekete geçerek çalışmalarına başlamış ve 19 Mart 1879 tarihinde 7 üyeli bir alfabe komisyonu oluşturulmuştu[556]. Komisyonda Şemseddin Sami Frashëri, Jani Vreto, Vasa Paşa, Hoca Tahsin, Said Toptani, Koto Hoxhi, Ibrahim Bërzeshta yer almıştı. Bu komisyon Arnavut dilinin temellerini atmıştı[557]. Komisyonda birisi Arap alfabesi temelinde bir alfabe, birisi Jani Vreto'nun Yunan alfabesi temelinde hazırladığı alfabe, birisi Hoca Tahsin'in oluşturduğu özel bir alfabe ve sonuncusu Sami Frashëri'nin öncülük ettiği alfabe olmak üzere dört farklı alfabe hazırlanmıştı[558]. Bu alfabeler Arnavut dili için gerekli olan pratikler açısından bilimsel ve siyasî kriterlere göre tartışılmışlardı. Bu tartışmalarda Arnavutların beraber yaşayacakları vatan kavramı ve ortak bir maddî-manevî kültür öğeleri ön plana çıkarılmıştı.

---

[553] Stavro Skendi, "The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development", *Sudöst Forschhungen: Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Sudöstteuropas*, Munich: Oldenburg 1960, s. 263-65.

[554] Rexhep Qosja, *Historia e Letërsisë Shqipe – II*, Prishtinë 1990, s. 420-421.

[555] Şaban Çolaku, "İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine", s. 1738.

[556] Necip P. Alpan, *Albanolojinin Işığında Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu? (100-Vjetori i Abecesë Shqipe)*, s. 9-11.

[557] Kristo Frashëri, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 210-211.

[558] Shezai Rrokaj – Mimoza Gjokutaj, "Roli i Sami Frashërit për Alfabetin e Gjuhës Shqipe", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016, s. 38-39.*

Arnavut dili için Alfabe Komisyonu tarafından hazırlanan alfabelerin içerisinden Şemseddin Sami'nin başkanlığında hazırlanan otuz altı harfli Arnavut alfabesi kabul görmüştü[559]. Bu alfabelerden Jani Vreto'nun alfabesi doğrudan Yunan alfabesine dayalı olduğu için, Vasa Paşa'nın alfabesi fonetik ilkelerine uygun olmadığı için ve Hoca Tahsin Efendi'nin alfabesi ise kullanımı karmaşık ve özel bir matbaa gerektirdiği için pratik olarak kabul edilmemişlerdi. Şemseddin Sami Frashëri tarafından oluşturulan ve "*İstanbul Alfabesi*" adıyla meşhur olan alfabe ise her ses için bir harf olarak fonetik ilkesine dayanması sayesinde pratik olarak görülmüştü[560]. Arnavut dilinin İstanbul Alfabesi, Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların ortak ilk alfabesi olduğu için Arnavutlar tarafından ulusal alfabe olarak adlandırılmıştı. Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da Arnavut entelektüellerin bu çalışmaları yapıyor olmaları önemlidir. Alfabe laik bir karakter göstermiş ve 25'i Latin, 5'i Yunan ve 6'sı Slav olmak üzere ayrıca 7'si sesli 29'u sessiz harf olarak toplam 36 harften meydana gelmişti. *İstanbul Alfabesi* kabul edildikten sonra "*Arnavut Dilinin Alfabesi (Allfabetare e Gjuhese Shqip)*" adıyla basılan bir kitapta ilk kez bu alfabe kullanılmıştı. İstanbul alfabesinin tanıtımı için tasarlanan kitapta Şemseddin Sami Frashëri'nin "*Arnavut Dili ve Arnavut Coğrafyası*" başlıklı yazısı, Vasa Paşa'nın "*Pelasglar Döneminden İskender Bey'e Kadar Arnavutluk'un Tarihçesi (1405-1468)*" başlıklı bir okuma parçası ve Jani Vreto'nun yazdığı "*Felsefî, Pedagojik Moral ve Kimi Sorunlar*" başlıklı kısım olmuştu[561]. Görüldüğü üzere Arnavut entelektüelleri İstanbul'da Arnavut dilinde kitaplar yayımlayan bir edebiyat cemiyetinin kurulmasında öncülük etmişler ve buna yönelik bir alfabe hazırlamışlardı[562]. Böylece basın ve yayın alanında Arnavutların uluslararası arenada bir ulus olarak tanınması ve yaşadıkları topraklardaki haklarının tanınması amacıyla bir dizi eser kaleme almışlardı. Bu eserlerin yayınlanmasında *Müdafaa-i Hukuk-ı Arnavud Cemiyeti* önemli bir yere sahip olmuştur.

---

[559] Frances Trix, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 31, No. 2, Cambridge University Press, 1999, s. 257.

[560] Kristo Frashëri, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 211.

[561] *Alfabetare e Gjuhëse Shqip, Konstandinopojë 1879*, (Kanë bashkëpunuar për këtë abetare Jani Vreto, Sami Frashëri, Koto Hoxhi, Pashko Vasa).

[562] Ismet Dërmaku, *a.g.e.,* s. 68.

3.3.3. Vasa Paşa'nın "*Arnavutluk ve Arnavutlar Hakkında Gerçekler*" İsimli Eseri ve Önemi

Arnavut entelektüellerinden Vasa Paşa Berlin Antlaşması sonrasındaki dönemde kaleme aldığı çalışmalarıyla ve ulus fikrine dayalı faaliyetleriyle İstanbul'da yaşayan Arnavutlar içerisinde ön plana çıkmıştı. *Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye* üyesi Vasa Paşa'nın 1879 yılında dönemin diplomasi dili olan Fransızca olarak yayımladığı "*Etudes sur l'Albanie et les albanais"*[*] adlı eser Arnavut kavminin haklarının savunulmasında son derece önemli bir eser olarak ortaya konulmuştu[563]. Aynı yıl içerisinde Berlin Antlaşması'na imza koymuş devletlerin başkentlerinde o devletin diline çevrilmişti[564]. Öncelikle Paris'te yeniden yayınlandıktan sonra, Paris'teki Osmanlı sefirinin girişimiyle Londra'da İngilizce[565] ve Berlin'de Almancaya[566] çevrilerek yayınlanan bu eserde tarihsel ve bilimsel verilere dayanarak Arnavut ulusunun kendi topraklarında yaşama kararlılığı ifade edilmişti. Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin dillerine çevrilen Vasa Paşa'nın bu eseri 1880 yılında Yunancaya ve İstanbul'da "*Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye*" tarafından "*Arnavutuk ve Arnavutlar Hakkında Mütâlaât"* ismiyle Osmanlı Türkçesi'ne çevrilerek yayınlanmıştı[567]. Böylece eser hem Avrupa'da yaygın olarak kullanılan üç dile çevrilmiş hem de daha önemlisi Berlin Kongresi'nde Arnavutların yaşadıkları toprakları Balkanlar'da kurulan devletlere dağıtan Avrupa diplomasisine karşı İstanbul'dan bir Arnavut ismin yükselen feryadı olarak tarihteki yerini almıştı. Daha sonraki dönemlerde Arnavut diline çevirisi yapılan bu eserde tarihi veriler ışığında Arnavut halkının kökeni, dili, gelenek ve görenekleri ile tarihteki savaşlarının amaçları hakkında bilgiler verilerek Tanzimat döneminin Osmanlı bürokrasi yönetimi eleştirilmiş ve Arnavut halkının istekleri anlatılmıştı.

---

[*] Arnavutçası: "*E vërteta mbi Shqipërinë dhe Shqiptarët*".
[563] Wassa Effendi, Wassa Effendi, *La verite sur L'Albanie et les albanais,* Constantinople 1879.
[564] Wasa Efendi, La *verite sur l'Albanie et les Albanais*, Etudes historique et critique, Paris 1879, Wassa Efendi, *The Truth on Albania and the Albanien*, Historical and Critical Issues, London 1879, Wassa Effendi, *Albanien und die Albanesen*. Eine historisch-kritische studie, Berlin 1879.
[565] *BOA, HR. SYS. 126/62.* (H. 06.05.1296 - M. 28.04.1879).
[566] BOA, *HR. SYS. 126/64*. (H. 15.05.1296 – 07.05.1879).
[567] Vasa Paşa, *Arnavutuk ve Arnavutlar Hakkında Mütâlaât*, Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye, İstanbul 1297 (1880).

Vasa Paşa'nın Arnavutlar hakkındaki eserinin Osmanlı makamları tarafından desteklendiği ve geniş çevrelere dağıtılmasının istendiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Arnavut ulusunun yaşadığı toprakların Berlin Antlaşması'nda yeni kurulan Balkanlı devletlere verilmesini önlemek olmuştur. Böylece bu eser Osmanlı dahil olmak üzere Berlin Antlaşması'na imza koyan devletlere karşı bir manifesto özelliği de taşımıştı. Ayrıca Vasa Paşa'nın 1883 yılında Lübnan valiliğine atanması ve 1892'deki ölümüne kadar Lübnan valiliği görevinde bulunması Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanmış olmasının bir göstergesidir[568]. Vasa Paşa *"Arnavutluk ve Arnavutlar Hakkında Mütâlaât"* isimli eserinde Arnavutları haklı bir şekilde Avrupa'nın en eski halklarından olarak bildirmiş ve Arnavut ulusunun yüzyıllar boyunca geçirdiği aşamaları anlatmıştı. Yunan dilini öğrenmiş olan veya Ortodoks ibadetine uyan kişilerin ırk ve köken olarak Yunan olduklarını ileri süren pan-Hellenizmin iddialarına da karşı çıkmıştı[569]. Bu kişilerin Ortodoks Arnavutlar olduklarını bildirmişti. Her türlü bağımsızlık fikrine karşı çıkan Vasa Paşa ayrıca Tanzimat dönemi Osmanlı politikasını eleştirmişti[570]. Bu eleştiri ile idarî taksimatın ırk ve dil farklılıklarını dikkate almasını ve tüm Arnavutluk'u bir araya getirecek bir vilayet kurulmasını önermişti[571]. Osmanlı hükümetinden Arnavutluk'un terakkî ve medeniyet yolunda yürümesine yardım etmesini istemişti[572]. Bu eserinin yanı sıra Prizren Arnavut Birliği döneminde Vasa Paşa'nın farklı dinlere mensup Arnavutların birleşmesi için çağrı yaptığı da bilinmektedir. Özellikle 1880 yılında kaleme aldığı "*Mori Shqypni*" isimli şiiri Arnavut ulusal hareketinin bir manifestosu olarak kabul edilmiştir[573]. Bu şiirinde Vasa Paşa tarafından Arnavutlar arasındaki ayrışmaların son bularak güçlü bir Arnavut ulusunun varlığının oluşturulması istenmişti. Bu yönüyle şiir önemli bir işlev görmüştü.

---

[568] Isa Blumi, "An Honorable Break From *Besa*: Reorienting Violence in the Late Ottoman Mediterranean", *European Journal of Turkish Studies*, S. 18, 2014, s. 22.
[569] Vasa Paşa, *Arnavutuk ve Arnavutlar Hakkında Mütâlaât*, s. 11-13.
[570] Uğur Bahadır Bayraktar, "Milliyetçilik ve Osmanlı Eleştirisi: Arnavut Vasa Efendi'nin Tarih Anlayışı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2014, s. 26.
[571] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri...*, s. 200.
[572] Uğur Bahadır Bayraktar, "Mythifying the Albanians: A Historiographical Discussion on Vasa Efendi's "Albania and Albanians" ", *Balkanologie Revue d'etudes pluridisciplinaires, Vol* XIII, Numero 1-2, Aralık 2011, s. 3.
[573] Jorgo Bulo, "Pashko Vasa (1825-1892)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 339.

3.3.4. İstanbul'da Arnavut Dilinde İlk Dergi: "*Drita*"-"*Dituria*"

Arnavut tarih yazımı literatüründe İstanbul'da Arnavut dilinde çıkarılmış ilk dergi olarak yer almış olan "*Drita*" ve "*Dituria*" dergilerinin yayınlanması Arnavut kültürel hareketi içerisindeki en önemli gelişmeler arasında gösterilmektedir[574]. İstanbul Arnavut alfabesi ile yayınlanmış olan bu dergi önce 10 Ağustos 1884 tarihinde "*Drita*" adıyla yayına başlamış ardından üçüncü sayısından itibaren "*Dituria*" adını almıştır[575]. Bu derginin her sayısının 16 sayfa olarak çıkarılması planlanmış ve toplamda 3 sayı *Drita* ve 9 sayı *Dituria* adıyla olmak üzere 12. sayıya kadar İstanbul'da yayınlanmıştı[576]. Derginin yayınlanmasına 1879 yılında *Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiye Nizâmnamesi*'nde belirtilen "*Arnavutların Arnavutça öğrenecekleri harfler ve kendi alfabeleri olacak*" kararına uyularak İstanbul Alfabesinin öğretilmesi amacıyla başlanmıştı. Bu dönemde Ortodoks Arnavutlar devletin diğer Ortodoks kesimi gibi devletten bazı imtiyazlar istemişler ve derginin çıkarılmasına dair izni almışlardı. Derginin ilk iki sayısı Petro Poga sorumluluğunda üçüncü sayıdan on ikinci sayıya kadar ise Pandeli Sotiri'nin sorumluluğunda yayınlanmıştı. Bununla beraber derginin tasarlanması sürecinde Jani Vreto, Petro Poga, Pandeli Sotiri, Koto Hoxhi, Şemseddin Sami Frashëri ve Naim Frashëri aktif rol almışlardı. Derginin İstanbul alfabesi ile yayınlanmış olması Arnavut ulusal hareketi için büyük bir başarı sağlamıştı. Derginin tamamı Arnavutça olarak yazılmıştı[577]. Bu dergi Arnavut basın tarihinde basının başlangıcını imgelemesi ve güçlü ulusal eğilimleriyle önemli bir mihenk taşı olmuştu[578]. Bu derginin temel amacı Arnavut ulusunun gelişimini sağlamak ve eğitimini geliştirmekti. Bu hedefin gerçekleşmesinde en önemli unsur olarak dil görülmüş ve İstanbul Arnavut Alfabesi temel referans olarak alınmıştı. Drita-Dituria derginin yayınlanması Arnavut entelektüelleri arasında bu alfabenin yaygınlaşmasını sağlamıştı.

---

[574] *Drita* (daha sonrasında *Dituria*), Stamboll (İstanbul), 1884-1885.
[575] Hysni Myzyri, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 249.
[576] Ahmet Kondo, *"Drita" – "Dituria" (1884-1885),* Shtëpia Botuese e Librit Politik,Tiranë 1972, s. 21.
[577] Hamit Boriçi - Jolanda Lila, "Drita-Dituria Dergisi "Harf Öğretimi ve Tefekkür", 10 Ağustos 1884 – 11 Temmuz 1885)", (Çev. Petrika Gavri), *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 50, 2020, s. 381-383.
[578] Falma Fshazi, "İstanbul'da İlk Arnavutça Dergi: "Drita" ve "Dituria" ", Müteferrika, S. 21, 2002.

Drita ve devamı olan *Dituria* dergisinin çıkarmış olduğu sayılara bakıldığı zaman konular olarak tarihsel, edebî ve kültürel konuların ulusal bir söylemle ele alındığı görülmektedir. Ancak bu ilk derginin yayınlarına 12. sayısının ardından 11 Temmuz 1885 tarihinde son verilmişti. Derginin sonlanmasında İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin Ortodoks Arnavutlar üzerinde oluşturduğu baskıdan söz edilmektedir. Özellikle Petro Poga'nın bu baskı neticesinde Drita Dergisi'nin son sayısı olan 3. Sayısından itibaren derginin sorumluluğundan ayrıldığı ve onun yerine Osmanlı hükümetinin desteğini alan çalışkan Arnavut entelektüellerinden Pandeli Sotiri'nin geldiği belirtilmektedir. Pandeli Sotiri sorumluluğunda kurulan Dituria Dergisi ise 11 Temmuz 1885 tarihinde yayına son vermek zorunda kalmıştı. Ardından dergi Bükreş'te, İstanbul toplumunun yardımıyla "*Society of Drita (Drita Toplumu)*" adıyla tekrar kurulmuştu[579]. Daha 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile yeni bir devlet olarak kurulan Romanya'nın başkenti Bükreş'te yaşayan Ortodoks Arnavut entelektüelleri 1881 yılında Cem'iyyet-*i İlmiyye-i Arnavudiyye* (*Shoqëri e të Shtypurit Shkronjavet Shqip)*'nin bir şubesini açmışlardı. Bu şubenin faaliyetlerini yürütebilmesi için ise İstanbul'dan Jani Vreto ile Pandeli Sotiri bir süreliğine Bükreş'e gönderilmişlerdi[580]. Ardından 27 Aralık 1884 tarihinde "*Drita*" ismiyle bir kültür topluluğu kurulmuştu. Bu topluluğun başkanlığına Göriceli (Korçalı) Anastas Avramidhi Lakçe seçilmiş ve bir program belirlenmişti. İstanbul ile iyi ilişkiler kuran topluluğun amacı Arnavutça bir eğitim sistemi geliştirmekti denilebilir[581]. Topluluk bir matbaa alarak Arnavut dilinde okullar açılabilmesi ve öğrencilere yönelik metinler hazırlamak için harekete geçmişti[582]. İstanbul'da Naim Frashëri'nin öncülüğünde Arnavutların talepleri ve Bükreş'te Drita toplumunun etkisiyle Bâb-ı Âli tarafından yerel dile ilişkin bir duyuru yapılmıştı. İstanbul'un duyurusunda ancak yerel halk tarafından talep edilmesi durumunda Arnavutça dersi verilmesine izin verileceği açıkça ortaya konulmuştu.

---

[579] *BOA. HR. TO. 617/57*. (H. 25.03.1305 - M. 11.12.1887).

[580] Hysni Myzyri, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 241.

[581] Ismet Dërmaku, *a.g.e.,* s. 90.

[582] Said Olgun, "Contributions Albanian Diaspora in Romania to the Development of Albanian Nationalism in the Last Quarter of Nineteenth Century", *Glimpses of Balkan Cultural History*, (Ed. Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 27-42.

Arnavut dilinde okulların açılabilmesi için Bükreş'te yayınlanan ilk kitaplarda İstanbul alfabesi ile eserlerin yazıldığı görülmektedir. Kısa süre sonra Viyana'dan 1886 yılında bir matbaa alan topluluk mensupları burada yayıncılık faaliyetlerini hızlandırarak Frashëri kardeşler ve Jani Vreto'nun kaleme aldıkları ders kitaplarını basmışlardı. Bükreş matbaasında 1886 yılında Naim Frashëri tarafından yazılan "*E këndimit të çunave këndonjëtorje*"[583], "*Dëshira e vërtetë e shqiptarëve*"[584], "*Istoria e përgjitshme*"[585], "*Vjersha për mësonjëtoret e para*"[586], "*Bagëti e bujqësija*"[587] isimli eserler yayınlanmıştı. Ayrıca Şemseddin Sami Frashëri tarafından yazılan "*Abetare e gjuhësë shqip*"[588] ve "*Shkronjëtorja e gjuhësë shqip*"[589] ve Jani Vreto tarafından hazırlanan "*Numërmësonje*"[590] ve "*Mirëvetija*"[591] isimli eserler yayınlanmıştı[592]. Bu eserlerden Şemseddin Sami Frashëri tarafından hazırlanan iki eser Arnavut dilinin temellerini atmıştı[593]. Drita topluluğu önemli eserleri yayınlamak gibi faaliyetleri yürütmesinin yanı sıra topluluk içerisinde iki farklı görüşün ortaya çıkmasının ardından 1886 yılında iki siyasî grup halinde bölünmeler gerçekleşmişti[594]. Topluluk içerisinde 1887 yılının başında Nikolla Naço (1843-1913) öncülüğünde bir grup "*Drita*" ismiyle yeni bir oluşum kurarlarken bir yeni oluşum ise 1887 yılının ortalarında Kostaq Duro öncülüğünde "*Dituria*" ismiyle kurulmuştu[595]. Bununla beraber Drita Arnavut Komitesi reisi Naço Efendi, komitenin Osmanlı yönetimine bağlı olduğunu belirterek Panslavist komitacıların Balkanlardaki faaliyetlerine dair bazı etraflı bilgiler vermişti[596]. Görüldüğü üzere bu dönemde Bükreş'te özellikle Ortodoks Arnavutlar özelinde önemli ulusal hareketler meydana gelmişti.

---

[583] Naim Halid Frashëri, *E këndimit të çunave këndonjëtorje,* Bukuresht 1886.
[584] Naim Halid Frashëri, *Dëshira e vërtetë e shqiptarëve,*Bukuresht 1886.
[585] Naim Halid Frashëri, *Istoria e përgjitshme,* Bukuresht 1886.
[586] Naim Halid Frashëri, *Vjersha për mësonjëtoret e para,* Bukuresht 1886.
[587] Naim Halid Frashëri, *Bagëti e bujqësija,* Bukuresht, 1886.
[588] Sami Halid Frashëri, *Abatare e Gjuhës Shqipe, Bukuresht 1886.*
[589] Sami Halid Frashëri, *Shkronjëtores së Gjuhësë Shqip,* Bukuresht 1886.
[590] Jani Vreto, *Numaratoreja,* Bukuresht 1886.
[591] Jani Vreto, *Mirëvetija,* Bukuresht 1886.
[592] Hysni Myzyri, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 241.
[593] Fatmir Agalliu, "Shkronjëtore e Gjuhës Shqip (1886) e Sami Frashërit, Vepër e Rendësishme e Gramatologjisë Shqiptare", *Studime Filologjike*, Nr. 3, Tiranë 1979, s. 18-20.
[594] Ismet Dërmaku, a.*g.e.*,s. 172.
[595]*BOA, HR. SYS. 128/57.* (H. 28.05.1305 - M. 11.02.1888).
[596]*BOA. HR. SYS. 129/22.* (H. 02.01.1307 - M. 29.08.1889).

3.4. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİ POLİTİKALARI İÇERİSİNDE İSTANBUL'DA ARNAVUTLAR

Berlin Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda yapılan sınır düzenlemelerinin ardından Osmanlı Devleti toplum yapısına bakıldığı zaman Türkler haricinde başlıca üç Müslüman nüfus kalmış olup bunlar Arnavut, Arap ve Pomak gibi Sünni Müslümanlar; gayrisünni Müslüman halklar ve aşiretler olmuştu. Bunlardan ilk kategoridekiler Osmanlı idarî yapısına entegre olmuşlardı. Buna karşılık diğer iki kategoridekiler, Osmanlı siyasî ve idarî çerçevesinin dışında kalan çevre gruplar olarak kalmışlardı. Bu nedenle dönemin siyasî ve dinî kimlik yapısında yegâne birleştirici öğe olarak İslâm cemaati öne çıkarılmıştı[597]. Sultan II. Abdülhamid, devlet içerisindeki bu karışık ve zor durumun yeni bir politikayla çözülebileceğini düşünmüştü. "*Pan-İslâmizm*" olarak anılacak bu politik düşünce akımı sayesinde Müslümanlar bir birlik halinde siyasî ve sosyo-kültürel bir yaşantının bütünü olarak var olmalıydı[598]. İslâmcılık ideolojisinin esasını din teşkil etmekle beraber bu ideoloji sosyal değerler üzerine kurulmuştu. Bağımsız bir ülkede Osmanlı-İslâm geleneklerine, değerlerine uygun bir cemiyet hayatı oluşturmak temel esas olarak düşünülmüştü. Sultan Abdülhamid'in burada devletçi zihin yapısı ön plana çıkmaktadır. *İslâm Milleti Düşüncesi* mevcut şartlarda en uygun durum analizi olarak görüldüğü için uygulanmaya çalışılmıştı. Sultan Abdülhamid'in halifelik unvanını dinî tarafı olan işlerin görülmesi esnasında sürekli olarak kullanırken mülkî ve idarî işlerle alakalı durumlarda ise sadece Padişahlık unvanını kullandığı görülmektedir[599]. Bununla beraber Halifelik devlet için önemli bir unsur haline getirilmeye çalışılmış bu süreçte siyasî bir birliktelik vasıtası olarak görülmüştü.

---

[597] Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, New York 2001, s. 282.
[598] Caesar E. Farah, *Abdulhamid II and The Muslim World*, Foundation For Research on Islamic History, Art and Culture, Istanbul 2008, s. 67-68.
[599] Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti: 1856-1908*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 192-193.

3.4.1. "*İttihâd-ı İslâm*" Politikası'nda Arnavutlar

Sultan Abdülhamid döneminde toplumun birlikteliğini sağlamlaştırıp birbirine bağlayacak olgu olarak İslâm dini ve devletin islâmî niteliği vurgulanmıştı. Sultan Abdülhamid özellikle 1880 yılından sonra "*İslamcılık/İttihâd-ı İslâm"* politikasına daha çok önem vermişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki toprakları, 1878 Berlin Antlaşması sonrasında Kosova'nın bazı bölgeleri, bugünkü Arnavutluk, Makedonya, Batı ve Doğu Trakya ile sınırlanmıştı[600]. Bu toprak kaybı Arnavut etnisitesinin Osmanlı Balkanlarındaki en önemli Müslüman grup olmalarına yol açmış ve bu gelişme Arnavutların siyasette özel bir yer edinmeleriyle sonuçlanmıştı. Bu yönüyle bakıldığında İttihâd-ı İslâm politikası, farklı Müslüman unsurların ortak bir temelde birleştirilerek sosyo-ekonomik ve eğitim-kültür bakımdan kalkındırılmaya çalışıldığı ve Hıristiyan unsurlar karşısında her bakımdan üstün tutulduğu bir siyaset olmuştu[601]. Bu siyasetle nüfûzlu taşra ailelerinin ve büyük aşiret önderlerinin desteği de kazanılmaya çalışılmıştı. Sultan Abdülhamid'e göre taşra ayânının ve aşiret liderlerinin iyi niyetini ve güvenini kazanmak için onlara sorumluluk mevkileri vermek ve bu zümreyi yüksek makamlara getirmek gerekiyordu. Bu yönde döneminin politikaları içerisinde *Aşiret Mektepleri* ve *Hamidiye Alayları* kurmak gibi işler önemli bir yer tutmaktadır[602]. Bütün politikaların temelinde bilinçlenme olduğunu bildiği için öncelikle eğitimi ele almayı seçmişti[603]. Devletin siyasî düşünce modeli olarak önemli bir sürecini temsil eden *İttihâd-ı İslâm Politikası* Sultan Abdülhamid'in idaresinde Arnavutların İstanbul'un sosyo-kültürel yaşantılarında özel bir konum kazanmalarında etkili olmuştu.

---

[600] *BOA, Y. PRK. HH. 3/7.* (H. 09.06.1295 – M. 10.06.1878).
[601] Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* C. 47, S. 47, Nisan 2016, s. 379-380.
[602] Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı,* C. 2, Ankara 1999, s. 377.
[603] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 327-335.

Arnavutların Balkanlar coğrafyasında Osmanlı Devleti için oluşturdukları önemi Sadrazamlık (1878) ve Hariciye Nazırlığı (1879) yapan Mehmed Esad Safvet Paşa, Padişah'a yazdığı 13 Nisan 1880 tarihli arizasında açıklamıştı. Bu arizaya göre, diğer etnik unsurlara karşı özellikle Müslüman Arnavutlar kalkındırılmalı ve bazı ıslahatlar yapılmalıydı. Müslüman Arnavutlar için eğitimin öneminin büyük olduğu açıklandıktan sonra Osmanlı Devleti'nin Müslüman Arnavutların varlığına dayanarak Balkanlar'daki egemenliğini sürdürmesi önerilmişti. Ona göre son birkaç yıl boyunca Yunan hükümeti, Rum tüccarlar ve Avrupalı bankerler imparatorluktaki diğer bölgelerin yanı sıra Selanik, Edirne, Manastır ve Yanya vilayetlerinde Yunan eğitimini malî olarak desteklemişlerdi[604]. Buna karşılık arizada Yanya'da nüfuz sahibi olan Yunan Lisesi Zosimea'ya karşı bir fen okulu (mekteb-i fünun) açılması da önerilmişti[605]. Müslüman halkın sadakatini korumanın bir aracı olarak Osmanlı hükümetinin bariz bir şekilde rekabetçi okullara ihtiyacı olduğu belirtilmişti. Benzer şekilde Sultan Abdülhamid özellikle Arnavutlar'ın sadakatine inanmış ve Arnavut toplumuna büyük önem vermişti[606]. Fransızca, Arapça ve Farsça'yı bilen Sultan Abdülhamid ilaveten sonraki yıllarda anlayacak ve konuşacak derecede Arnavutça ve Çerkezce öğrenmişti. 1894 yılından 1909 yılına kadar sultanın mabeyn başkâtipliğini yapan Tahsin Paşa, sultanın Arnavutlarla olan ilişkisi hakkında, "*Abdülhamid'in Arnavutlara oldukça itimadı ve bunların şecaat ve sadakatleri hakkında kuvvetli bir kanaati vardı. Rumeli'de Arnavutlar Abdülhamid siyasetinin bir istihkâmı gibi telakki olunurdu*" diye yazmaktadır[607]. Bu güveninden dolayı Prizren Birliği'nin kaldırılmasının ardından Sultan Abdülhamid Arnavutların yaşadıkları topraklarda mevcut olan şartlara uygun olarak imtiyazlı bir idare düzeni kurmuştu[608]. Ayrıca Arnavut unsurunu Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin bir "*istihkâmı*" olarak görmüş ve politikalarında öncelik tanımıştı.

---

[604] Atillâ Çetin, "Rumeli Vilayetlerinin Durumu Hakkında Safvet Paşa'nın II. Abdülhamid'e Sunduğu 1880 Tarihli İki Önemli Arizası", *Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prof. Dr. M. Münir Aktepe'ye Armağan Kitabı*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997, s. 545.
[605] *BOA, Y. EE. 44/134.* (H. 02.05.1297 – M. 12.04.1880).
[606] *BOA, Y.EE. 75/11.* (H. 05.05.1297 – M. 15.04.1880).
[607] Esbak Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931, s. 25.
[608] *BOA, Y. PRK. BŞK. 2/38.* (H. 14.11.1296 – M. 30.10.1879).

Prizren Arnavut Birliği'nin kaldırılmasının ardından Sultan Abdülhamid, Arnavutları kazanmak için onların büyük kısmını vergiden muaf tutmuş, zorunlu askerlik yerine gönüllü askerlik uygulamasını devreye sokmuş, saray muhafızlarının çoğunu Arnavutlardan oluşturarak Arnavut kavmini "*İslâmcılık*" politikasına çekmişti. Arnavutların devlete bağlılığını arttırmak amacıyla Sultan Abdülhamid yönetimi tarafından Arnavutlar başkent İstanbul'da büyük çapta devlet hizmetine almıştı[609]. Bunlardan birisi olan Yanya doğumlu Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'yı 1903 ile 1908 yılları arasında sadrazam görevinde tutmuştu. Avlonyalı Mustafa Nuri Paşa'nın oğlu olan Mehmed Ferid Paşa Arnavutlar arasında köklü bir aileden gelmekte olup sözü sayılır birisiydi. Avlonyalı Ferid Paşa'nın bu yıllarda İttihatçılara karşı bir isim olduğunu 1900 yılındaki bir arizasından görmekteyiz[610]. Ardından Makedonya Meselesi zamanında sözüne güvenilir bir kişi olarak Sultan Abdülhamid kendisine güvendiği için Avlonyalı Ferid Paşa'yı Sadrazamlık görevine getirmişti[611]. Ferid Paşa bu göreve getirildikten sonra İstanbul'da Arnavutköy Kız Koleji'nin kapısına bitişik olan Musurus Paşa'nın yalısına komşu büyük bir yalıya yerleşmişti. Sultan Abdülhamid ayrıca bu dönemde Yıldız Sarayı'nda bulunan muhafızların önemli bir kısmını da Arnavutlardan kurmuştu[612]. Sultan Abdülhamid Arnavutluk halkının gönlünü kazanmak için kabileler arasında var olan "*kan davası*" geleneğini önlemek için diyet komisyonları kurdurmuş ve öldürülenlerin ailelerine Hazine-i Hassa'dan diyet verilmesi yoluyla bu sorunu barışçıl yöntemlerle halletmişti[613]. Ayrıca Prizren Birliği sonrasında Arnavutların devlete güvenini sağlamak isteyen Sultan Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda Arnavutluk ahvalini takip ve tetkik etmesi için *Arnavutluk Dâiresi* adıyla bir oda teşkîl ettirmiş ve başına Derviş Paşa tayin edilmişti[614]. Bu politikaları ayrıntılarıyla incelenecek olmakla beraber Sultan Abdülhamid'in Berlin Antlaşması ve Prizren Arnavut Birliği'nin faaliyetleri sonrasında Arnavutların Osmanlı devlet yönetimine karşı aldıkları sert tavrı yumuşatmak istediği politikalarında görülmektedir.

---

[609] *BOA. Y. EE. 75/16.* (H. 02.05.1297 – M. 12.04.1880).
[610] *BOA, Y. EE. 15/21.* (H. 13.04.1318 - M. 10.08.1900).
[611] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. 3, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 1596.
[612] Abdülhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, 218-219.
[613] *BOA, Y. MTV. 197/110.* (H. 17.08.1317 – M. 21.12.1899).
[614] Esbak Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 22.

3.4.2. Yıldız Sarayı'nda Arnavut Muhafızlar

Sultan II. Abdülhamid, 93 Harbi'nde (1877-1878) Rusların Yeşilköy'e kadar ulaşmalarını geçerli bir neden sayarak 7 Nisan 1877 tarihinde resmen ve sürekli olarak Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız Sarayı'na taşınarak saltanatının sonu olan 27 Nisan 1909 tarihine kadar ülkeyi buradan yönetmişti. Yıldız Sarayı, Yıldız Tepesi'nden Beşiktaş'a oradan da Ortaköy'e kadar uzanan arazisi üzerine yayılmış köşk, kasır, yönetim ve koruma binaları ile iç ve dış bahçelerden meydana gelmiş bir kompleks yapı olarak oluşmuştu[615]. Bu yönüyle Yıldız Sarayı, Sur dışı Beşiktaş ile Ortaköy arasında uzanan 50 hektarlık sahil bölgesi üzerinde çeşitli padişahlar tarafından yaptırılmış ve birbirinden farklı mimarî üsluplara sahip köşklerin bir araya gelmesinden oluşmuştu. Burada ilk yapılar XVII. yüzyılda ortaya çıkmış, XIX. yüzyılda Sultan Abdülmecid (1839-1861) annesi Bezmialem Valide Sultan'ın sürekli konutu olarak Kasr-ı Dilküşa adı verilen bir köşk yaptırmıştı[616]. Ardından Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde Yıldız'ın en büyük binası olan Mabeyn yaptırılmış ve son olarak Sultan Abdülhamid (1876-1909) döneminde burası bir saray haline gelerek yönetimin merkezi olmuştu.

3.4.2.1. Yıldız Sarayı ve Oluşturduğu Sosyal Değişimler

Yıldız Sarayı adeta Sultan Abdülhamid döneminin bir simgesi haline gelmişti. Sultan Abdülhamid, Haftada bir gün Cuma selâmlığı için Beşiktaş'a, dinî bayramlarda bayramlaşma merasimi için senede iki kez Dolmabahçe Sarayı'na, Hırka-i Saadet ziyareti için Ramazan ayında bir kez Topkapı Sarayı'na gitmiş genellikle vaktini Yıldız Sarayı'nda geçirmişti. Yıldız Sarayı dönemin yönetim merkezi olması ve İstanbul'un çehresini farklılaştırması nedeniyle özellikle önemlidir[617]. Daha XVIII. Yüzyılda yönetici sınıf için Boğaziçi'ne doğru yerleşme belirmiş ve XIX. yüzyılda Pera burjuvazisine varıncaya kadar bu durum yaygınlaşmıştı. Sultan Abdülhamid ise kendi

[615] Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 574.
[616] Osman Nuri Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul 1937.
[617] *BOA, MB. İ. 46/40.* (H. 29.07.1295 – 29.07.1878).

döneminin başlangıcında Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız Sarayı'na taşınırken bir bakıma Tanzimat Dönemini geride bırakmıştı. Sultan Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na taşınması ise İstanbul'un diğer semtleri için önemli değişiklikleri beraberinde getirmiş Taksim'in kuzeyinde kalan ve Abdülaziz döneminde açılan ilk tramvay hatlarının ulaşımı temin ettiği Şişli ve Nişantaşı gibi semtler ününü Yıldız'a yakınlığına bağlı olarak arttırmışlardı[618]. Böylece bu dönemin devlet adamları Yıldız Sarayı'nın etrafında toplanarak başkentin toplumsal topografya yapısının değişmesinde önemli rol oynamışlardı[619]. Topkapı Sarayı'nın ve en büyük selâtin camilerinin bulunduğu sur içi eski İstanbul, Osmanlı seçkinleri için artık itibar kaynağı olmaktan çıkmaya başlamış ve Haliç'in kuzeyindeki Avrupalılaşmış İstanbul önem kazanmıştı[620]. Böylece XIX. yüzyılın sonuna doğru Yıldız Sarayı'nın etkisiyle Müslüman seçkinler Nişantaşı, Teşvikiye, Maçka, Ayazpaşa veya Şişli gibi saraya yakın semtlerde oturmaya başlamışlardı. Bu dönemde Avlonyalı hanedanından Ferid Paşa'nın yalısı ile İsmail Kemal Bey'in evinin Arnavutköy'de olduğu görülmektedir[621]. Diğer taraftan Gayrimüslimler ise Tarabya, Yeniköy ile Boğaziçi gibi yerlerde çoğunluğu oluşturmuşlardı[622]. Yıldız Sarayı'nda devletin bütün unsurlarından insanlar yer almışlar özellikle Arnavutlar önemli görevlerde bulunmuşlardı[623]. Dönemin Ortaköy sahillerinden Balmumcu tepelerine kadar geniş bir sahayı kaplayan ikinci fırkanın Türk, Arap ve Arnavutlardan oluşan binlerce efradıyla Sarayın içini dolduran sivil ve asker yüzlerce tüfekçilerden oluşan bir muhafaza teşkilatı sayesinde Yıldız Sarayı gerçekten farklı bir yer olmuştu[624].Başkent İstanbul'da görülen bu manzara ile Türk, Arnavut, Boşnak ve Arap erlerden oluşan tüfekçilerin durumu devletin son dönemlerinde Balkanlar'da Arnavut ve Boşnakların Osmanlı devleti için ne derecede önemli olduklarını gösteren bir delildi.

---

[618] *BOA. HR.SFR.04. 321/27.* (H. 18.06.1295 - M. 19.06.1878).
[619] Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 573.
[620] François Georgeon, *a.g.e.*, 148.
[621] Salâh Birsel, *Boğaziçi Şıngır Mıngır*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1981, s. 268-279.
[622] *BOA, MB. İ. 61/45.* (H. 21.05.1297 – M. 01.05.1880).
[623] Mehmet Zeki Pakalın, "Tüfekçi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, s. 535.
[624] İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm*, Sertel Matbaası, İstanbul 1940, s. 49-50.

3.4.2.2. Yıldız Sarayı'nda Arnavut Birlikler

Sultan Abdülhamid, 1877-1878 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından orduyu yeniden yapılandırma yoluna gitmiş ve kurmak istediği ordunun temeline itaat, sadakat ve siyaset dışılık prensiplerini yerleştirmişti. Bu dönemde muhafaza ordusu olarak bilinen Hassa Ordusu'nun merkezi İstanbul'da bulunuyordu. Bu ordu, Birinci ve İkinci Fırka-yı Hümâyunlar (Nizamiye Piyade Tümenleri), Birinci Süvari Fırkası, Birinci Topçu Fırkası, Çatalca Müstâhkem Mevkii (iki alaylı), Redif Fırkaları ve orduya bağlı birliklerinden kurulmuştu[625]. Bunların içerisinde İkinci Fırka-yı Hümâyun, Padişah'ın muhafız birliklerinin bağlı olduğu fırka olmuştu[626]. İstanbul'da bulunan Hassa Ordusu'nda ve muhafız birliklerinde Türk, Arnavut, Arap, Çerkez, Laz, Boşnak, Tatar, Gürcü, Kürt yani imparatorluğu oluşturan bütün unsurların toplandığı bilinmektedir. Esasında Osmanlı padişahlarının maiyetlerinde tüfekçi istihdamı eskiden beri adet olmakla beraber Sultan Abdülhamid döneminde bu sınıfın hizmet alanı genişletilmişti[627]. Bu dönemde Yıldız Sarayı yüksek duvarlarla bir sur halinde çevrilmiş ve çevresinde mevcut askerî yerleşimlerin dışında yeni kışlalar yaptırılmıştı. Padişahın korunması ve sarayın muhafazası Tüfekçi Bölüğü'ne verilerek sayıları arttırılmıştı. Yıldız Sarayı'nda Arnavutlar her türlü güven ve iltifata mazhar olup hatta memleketlerindeki akraba ve dostları dahi devletin imkânlarından rahat bir şekilde faydalanmışlardı[628]. Muhafız Alayının müfrezelere ayrılması ise etnik sınırlara göre oluşmuştu. *Maiyyet-i Seniyye Tüfengi Bölüğü* askerleri Hassa Ordusu içerisindeki çeşitli birliklerden özel olarak seçilmişti[629]. Sultan Abdülhamid döneminde kendisine darbe yapacaklarına yönelik bir jurnal üzerine lağvedilen Dağıstan Süvari Bölüğü'ne benzer hem süvari hem de piyadelerden oluşan bir *Maiyyet-i Şâhâne Bölüğü*'nün 1882 yılında kurulması gündeme gelmişti.

---

[625] Hürü Sağlam Tekir, *Sultan'ın Muhafızları: II. Abdülhamid'in Muhafız Alayları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 34.
[626] *BOA, Y. PRK. KOM. 2/35.* (H. 22.03.1297 – H. 04.03.1880)
[627] *BOA. Y. MTV. 24/53.* (H. 08.03.1304 – 05.12.1886).
[628] Esbak Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 25.
[629] *BOA, ML. EEM. 154/71.* (H. 03. 10.1309 – M. 01.05.1892).

Dağıstan Alayı 1882 yılında lağvedilince Safvet Paşa'nın da tavsiye ettiği gibi Sultan Abdülhamid tarafından çok güvenilen Arnavut ve Arap askerler muhafaza görevi için tercih edilmiş yine bu sırada Ertuğrul Alayı kurulmuştu. Muhafız birliklerinin kuruluş tarihleri dikkate alındığında daha çok 1886 yılı kanununa göre işlemlerinin yapıldığı görülmektedir[630]. Saray muhafızlarının sayısı on beş bin civarında olmakla beraber önemli bir bölümü yani sayıları beş bini bulan kısmı Arnavut tüfekçilerden oluşturulmuştu[631]. Bunun yanında çavuşların çoğunluğu Fesli ve Sarıklı Zuhaf Alayları ile itfaiye alayından seçilirdi. Tüfengi Bölüğü'nde ise çoğunlukla Arnavutlar bulunuyordu. İlk başta bu askerler, Sultan Abdülhamid ne zaman saraydan ayrılsa eşlik etmişler ve muhafazasını sağlamışlardı. Saray muhafızlarının komutası için Sultan Abdülhamid, Arnavut Tahir Paşa'ya güvenmişti. Sultan Abdülhamid şehzadeliği döneminde Üsküdar'da ikamet ederken iri ve kuvvetli bir bünyeye sahip olan Debreli Tahir Paşa'nın güvenilir olduğunu anlayarak onu yanına almıştı[632]. Genç yaşında İstanbul'a gelerek bir süre kayıkçılık ve kaldırımcılık yapan Tahir Paşa'nın okuma yazması yoktu fakat Padişaha sadakati ile güven sağlamıştı[633]. Tahir Ağa için "*doğru adam, sert söyler ama doğru söyler*" denilirdi. Tahir Paşa tüfekçi teşkilatına kaydedilerek derece derece rütbesi yükselmiş sonunda askerliğin yüksek mertebesi olan müşirliğe ve tüfekçibaşılığa kadar çıkmıştı. Tahir Ağa/Paşa Padişah'ın muhafızbaşısı konumuna gelmişti. Sultan Abdülhamid, Tahir Paşa'nın her sözüne itimat etmiş ve birçok işlerde onun tavsiyesi ile hareket etmeyi tercih etmişti[634].Tahir Paşa'nın yardımcısının ismi de Tahir olup o da Arnavut etnik kökenine sahipti. Bu yüzden birbiri ile karıştırılmaması için Küçük Tahir Paşa ismi ile anılmaya başlanmıştı[635]. Genç, yakışıklı ve oldukça cesur bir askerdi. Yine Küçük Tahir Paşa da Sultanın teveccühünü kazanmıştı. Hatta Sultan Abdülhamid, kıymet verdiği kalfalarından Çeşmi Dilber ismindeki kıymetli kalfasını Tahir Paşa'ya nikâhla vermişti. Padişah kendi muhafazası için Tahir Ağa'dan ve onun hemşerilerinden seçilmiş tüfekçilerden faydalanmıştı.

---

[630] Hürü Sağlam Tekir, *a.g.e.*, s. 87.
[631] François Georgeon, *a.g.e.*, 216.
[632] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 110.
[633] Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XVIII, (Haz. Ali Aktan), TTK Yayınevi, Ankara 2009, s. 12-13.
[634] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri...*, s. 51.
[635] *BOA, İ.DH. 892/71005.* (H. 17.10.1300 – M. 21.08.1883).

Çoğunluğu askerî olarak yüksek rütbelere hâiz olan bu tüfekçilerin vazifesi sarayın güvenliğini sağlamak ve kapılarda nöbet beklemek olmuştu. İç Harem Kapısı dışarıdan tüfekçi denilen çift muhafızlar tarafından korunmuştu. Arnavut asıllı bu muhafızlar İstanbulin ceketlerinin altında büyük çaplı tabanca ve bir kama taşımışlardı. Sultan Abdülhamid'i ziyaret etmek için Yıldız'a gelenler, Çit Köşkü'nün alt katındaki Sertüfeng Tahir Paşa'nın dairesine girmişler, gerekli sorgulama yapıldıktan sonra iç içe geçmiş odalara geliş sıralarına göre alınmışlardı. Sırası gelenler ise Padişah'ın huzuruna çıkarılmıştı. Arnavut saray muhafızları için en büyük insan kaynağı ise Kosova bölgesi taraflarından getirilen askerler olduğu görülmektedir. İkinci Avcı Alayı'nın hemen hemen tamamen Güneyli Arnavutlardan oluştuğu, Sultan'ın muhafız alayında ise esas olarak Kuzey Arnavutlarının yer aldığı belirtilmektedir[636]. Bunun nedeni Prizren Birliği dağıtıldıktan sonra muhafazakâr Arnavut ileri gelenlerinin çeşitli üst makamlarda görevlendirilerek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarının sağlamlaştırılmış olmasıdır. Bu ileri gelenlerden İpek Kaymakamlığı görevine getirilen Gusineli Ali Paşa, Arnavut gençlerinden seçtiklerini Padişah Sarayı'na göndererek Tüfengiyah ve Yaveran mesleklerine kaydettirmişti[637]. Özellikle İpek sancağının Yakova bölgesi ve Prizren sancağındaki Luma bölgesi öne çıkan yerler olmuştu[638]. Ayrıca tüfenkçiler ilk Osmanlı parlamentosunun yerini de kollayıp şeyhülislâmı şahsen korumuşlardı. Japon seçkinlerden birisi, bir Cuma namazı sırasında sultanın şeref kıtasındaki Arnavutların mevcudiyetini şöyle kaydetmişti: "*Güneşli bir mayıs sabahı Arnavut süvarileri saraya at sürüp yerlerini alırken Yamada (Torajiro) ve misafirleri ağızları açık bir şekilde duruyorlardı. Bando Hamidiye marşını çalarken güneş süvarilerin mızraklarından yansımaktaydı*"[639]. Bu simgesel durum saltanat ve hilafetin canlanması olarak anlatılmaktadır[640].

---

[636] Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
[637] Süleyman Külçe, Osmanlı Tarihinde Arnavutluk, İzmir 1944.
[638] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 111-112.
[639] Torajiro Yamada (Yamada Efendi), Japonya'dan ticaret için Dersaadete gelmişti.: BOA, Y. PRK. ASK. 80/107. (H. 08.09.1309 – 06.04.1892).
[640] Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (İngilizce aslından Çeviren: Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 29.

Arnavut tüfenkçiler İstanbul'un sosyo-kültürel yaşantısında kendilerini göstermişlerdi. Arnavut Tüfenkçiler Alayı'nda vazife almış isimlerden birisi Tiranlı Toptani ailesinin bu dönemde İstanbul'da önde gelen isimlerinden birisi olarak ünlenen Gani Bey Toptani olmuştu. Esad Paşa Toptani'nin ağabeyi olan Gani Bey Toptani dönemin İstanbul kabadayıları arasında gösterilmektedir Ayrıca Gani Bey Toptani'nin 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda önemli faydaları görülmüştü. Padişahın yaverlerinden olan Gani Bey Toptani devrinin İstanbul'unda söz sahibi meşhur bir isimdi. Ancak bu dönemde Tiranlı Gani Bey'in öldürülmesi İstanbul'da ses getirmiş olaylardan olmuştu. Dönemin sadrazamı Halil Rifat Paşa'nın oğlu Cavid Bey ile Gani Bey'in arasının açık olduğu görülmektedir. Bunun bir nedeni olarak o zamanlar İstanbul'da Kamelya adında bir Rum kadın ile münasebetleri ileri sürülmüştür. Gani Bey Toptani bir gün Cavid Bey'in evinin olduğu Büyükada'ya gelerek kahveye oturur ve Cavid Bey'de oradayken Cavid Bey'e garson aracılığıyla bir haber gönderir bunun ardından Cavid Bey, Gani Bey'i Sultan Abdülhamid'e şikâyet etmişti. Sadrazam Halil Bey bu olaydan kan dökülecceğini anladığı için Tiranlı Gani Bey'in başlıca hasımlarından Bursalı Hafız Paşa ile anlaşmıştı. Neticede Tiranlı Gani Bey ile Bursalı Hafız Paşa bir gün Beyoğlu'nda Rumeli Hanı'nın altındaki muhallebecide buluştuğu sırada Tiranlı Gani Bey'in öldürüldüğü belirtilmektedir. Rivayetlere göre, Tiranlı Gani Bey'in ölümünün ardından Esad Paşa Toptani kardeşinin kan davasını (Gjakmarrja) Arnavut Besasına göre gütmüştür. İddialara göre, Esad Paşa Toptani, Arnavutluk'tan bizzat İşkodralı Hacı Mustafa adlı fedaisini İstanbul'a göndererek 7 Ekim 1899 tarihinde Cavid Bey'i Şura-yı Devlet binasından Büyükada'ya gitmek üzere vapura bineceği esnada öldürtmüştü[641]. Bu olaydan sonra Sadrazam Halil Rifat Paşa defalarca istifa etmek istemiş ancak istifası kabul görmemişti[642]. Esad Paşa'nın kardeşi Gani Bey'in ölümünden sonra Esad Paşa'nın isyan etmemesi amacıyla görevinde terfiler yapıldığı ve Esad Paşa'ya feriklik rütbesi verildiği ileri sürülmüştü[643]. Ancak Esad Paşa Toptani'nin kardeşinin ölümünden sorumlu tuttuğu Sultan Abdülhamid'e karşı ittihatçıların tarafına geçtiği de iddia edilmiştir.

---

[641] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1562-1568.
[642] Mehmet Berk Yaltırık, "Kabadayılık Vakası Politik Gerilime Dönüştü: Tiranlı Gani Bey", *Kırım Haber Ajansı*, 07 Temmuz 2020.
[643] *BOA. BEO. 1869/140150.* (H. 13.03.1320 – M. 20.06.1902).

3.4.3. İstanbul *Aşiret Mektebi*'nde Arnavutlar

Sultan Abdülhamid döneminin eğitim politikasında Arap, Kürt ve Arnavut aşiretler ve göçebe topluluklar ile özellikle ilgilenilmiş ve bu gruplara uygulanan eğitim politikalarındaki ortak hedef halifeye ve Osmanlı devletine sadakat duygularını güçlendirmek olmuştu[644]. Bu dönemde İmparatorluktaki kültürel faaliyetleri denetleyen bürokratik bir teşkilat niteliğini de kazanan Maârif-i Umûmiye Nezâreti, XIX. yüzyılın sonlarına doğru oldukça ihtisaslaşmış bir kurum haline gelmişti. Bab-ı Âli, aşiretlere merkezî idare kavramını aşılama, düzen ve maddî ilerleme gibi konularda eğitimi başlıca araç olarak görmüştü[645]. Aşiret bölgelerinde devlet bütçesinden finanse edilen okullar açılmış, gezici öğretmenler gönderilmişti. Bunlara ek olarak, İstanbul'da aşiretleri Osmanlı idarî yapısına entegre edecek, Osmanlı İslâmî ve modernist değerlerine sahip bir aşiret eliti yetiştirmek amacıyla "*Aşîret Mektebi*" denen bir eğitim merkezi 1892 yılında İstanbul'da "*Mekteb-i Aşiret-i Hümayun*" adıyla Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne bağlı olarak açılmıştı[646]. Aşiret mektebi, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde bulunan aşiretlerin çocuklarına yönelik olarak planlanmış bir eğitim kurumu işlevi görmüştü. Okulun açılmasında Yaver-i Ekrem Ferik Osman Nuri Paşa'nın 22 Haziran 1892 tarihli lahiyası önemli olmuştu[647]. Bu lahiya 27 Haziran'da görüşülmüş ardından Sadaret makamı konuyu saraya arz etmiş ve irâde-i seniyye 28 Haziran'da çıkmıştı. Buna dair nizamnâme yayınlanmıştı[648]. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 4 Ekim 1892 tarihinde dönemin Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın katılarak açılış konuşmasını yaptığı sembolik bir törenle mektep Beşiktaş Akaretler'de açılmıştı[649]. Okul müdürlüğüne Recaî Efendi atanmış ve yapılan konuşmalarda Osmanlı Devleti'ne bağlı feodal toplulukların gençlerinin iyi bir eğitimle donatmak gerekliliği vurgulanmıştı.

---

[644] Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, s. 228.
[645] Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri 2 Mayıs 1992*, (Haz. Çoşkun Yılmaz), İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 41-42.
[646] İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektepleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. XI, S. 63, Ankara 1972, s. 17-24.
[647] *BOA, DH. MKT. 1964/35.* (H. 26.11.1309 – M. 22.06.1892).
[648] *BOA, BEO. 30/2219.* (H. 11.12.1309 – M. 07.07.1892).
[649] Necdet Sakaoğlu, "Aşiret Mektebi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, s. 369.

Aşiret Mektebi 1894 yılında Kabataş'taki Esma Sultan Konağı'na taşınmış ve kapandığı yıl olan 1907 yılına kadar burada hizmet vermişti[650]. *Mekteb-i Aşiret-i Hümayun'*un amacı devlete bağlı aşiretlerin İstanbul'da bir eğitim kurumu çevresinde bir araya getirerek bu çocukların hilâfete, saltanata, devlet otoritesine ve merkezî yönetime bağlı gençler olarak yetişmelerini sağlamaktı. Bu gençlere Sultan Abdülhamid ilgili davranmış ve ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmişti[651]. Bu şekilde devlet yönetiminde söz sahibi olmaları ve devlete sadakatle hizmet vermeleri planlanmıştı. Mektep yatılı olarak açılmış ancak öğrencilerin her sene tatil zamanlarında memleketlerine gönderilmeleri kararlaştırılmıştı[652]. Mezunların eğitimlerine Mekteb-i Sultanî'de ve ardından Mekteb-i Mülkiye'de devam etmeleri beklenmişti. Ayrıca mezun olan çocukların memleketlerine döndüklerinde öğretmenlik, kaymakamlık ya da memurluk yapabilecekleri belirtilmişti[653]. İstanbul'da başlatılan bu girişim ile Arnavut aşiret çocuklarının da İstanbul'da yaşayan Arnavutların içerisine dahil edildikleri görülmektedir[654]. Arnavutların devlete sadakatini ve bağlılığını temin etmek amacıyla Aşiret Mektebi'ne Arnavut çocukları katılmışlar ve masrafları devlet bütçesinden ödenmişti[655]. Okulun başlangıcında olmasa da zaman içerisinde Aşiret Mektebi'nin açılışından on yıl sonrasında 28 Haziran 1902 tarihli bir iradeyle Arnavut kabilelerine mensup yirmi Arnavut çocuğun bu mektebe kaydı uygun görülmüş ve bu çocukların masraflarının Maârif Nezareti'nin ilgili bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştı[656]. Yıldız Saray-ı Hümâyûnu Başkitâbet Dâiresi'nden Tahsin Paşa tarafından 28 Haziran 1902 tarihli belgede Arnavut kabile çocuklarının *Mekteb-i Aşiret-i Hümayun'*a kayıt edilecekleri bildirilmişti. Bunun üzerine Maarif Nezareti çalışmalarını tamamlayarak öğrencilerin vilayetlere göre dağılımlarını belirlemişti.

---

[650] Mesut Yavaş, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasından Yansımalar: Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi ve Arnavut Öğrenciler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 71, Kütahya 2022, s. 230.
[651] *BOA, DH. MKT. 2007/72.* (H. 12.03.1310 – 04.10.1892).
[652] Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümâyunu", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 9.
[653] Eugene L. Rogan, "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 28, No. 1, 1996, s. 86.
[654] *BOA, BEO, 1875/140597.* (H. 23.03.1320 – 30.06.1902).
[655] *BOA, Y. MTV. 233/22*. (H. 04.05.1320 – 09.08.1902).
[656] *BOA, İ. MF. 8/32.* (H. 20.06.1320 – M. 24.09.1902).

Maarif Nezareti'nin belirlediği rakamlara göre toplamda yirmi Arnavut öğrenci alınması kararlaştırılmış ve bunlardan on öğrencinin Kosova vilayetinden, dört öğrencinin Manastır vilayetinden, dört öğrencinin İşkodra vilayetinden ve iki öğrencinin ise Yanya vilayetinden alınması kararlaştırılmıştı[657]. İlk Arnavut grubu Debre, İlbasan ve Yanya'dan gelecekti. Ayrıca bu uygulama Arnavutlar arasında olumlu bir gelişme olarak görülmüş ve daha fazla Arnavut çocuğun İstanbul'a getirilerek bu mekteplere kaydedilmesi için taleplerde bulunulmuştu[658]. Vilayetlerden İstanbul'a gelen çocukların yaş aralıklarının 12 ile 16 arasında olmaları ve güzel ahlak ile terbiye sahipleri olmaları kararlaştırılarak her türlü masrafları devlet tarafından karşılanmıştı. Aşiret Mektebi'nde tanıdık Arnavut simaları okumuştu. Bunlar arasında Kosovalı şeflerden İsa Bolatin'in oğulları ve yeğenleri vardı. İsa Bolatin 1902 yılında İstanbul'a sürüldüğünde, oğullarından ve yeğenlerinden bu okula kayıt olanlar olmuştu[659]. İçlerinde ikisi (birisi ünlü Tafil Boletini) daha sonra Harbiye'ye devam etmişlerdi[660]. *Mekteb-i Aşiret-i Hümayun,* merkezden uzak bölgelerdeki topluluklarda yabancı emperyalizminin nüfuzuna set çekmeyi amaçlamış ve İttihâd-ı İslâm politikası ile yakından bağlantılı görülmüştü[661]. *Mekteb-i Aşiret-i Hümayun* esasında olumlu gelişmeler göstermesine rağmen bir zaman sonra okulun işlevini kaybettiği söylenebilir[662]. Sonuçta bu mektep 1907 yılında kapanmıştı. Bu mektebin isminden de anlaşılacağı üzere saray yönetimi ile bağlantılı olduğu ve devlet yönetiminde söz sahibi gençlerin yetişmeleri için açılmıştı. Burada okuyup yetişen gençlerin Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde özellikle kendi memleketlerinde görev alabilmeleri sağlanmıştı. Nitekim mektepten mezun olan Arnavutlar öğrenciler ve aileleri özelinde bakıldığında mektebin hedefine yakın bir işlev gördüğü söylenebilir. Ancak dönemin siyasî ve sosyo-kültürel koşulları içerisinde mektebin kapatılması gündeme getirilerek 1907 yılında kapatılmıştı. Bu mektebin kapatılmasında başkent İstanbul'da modern okulların yaygınlaşması ve daha çok tercih edilir olması da önemli bir etken olmuştu.

---

[657] Mesut Yavaş, *a.g.m.*, s. 235.
[658] *BOA, Y. MTV, 233/22,* (H. 04.06.1320 – M. 08.09.1902).
[659] *BOA, MF. MKT. 658/38.* (H. 09.06.1320 – 13.09.1902).
[660] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri....*, s. 64.
[661] Odile Moreu, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askerî "Yeni Düzen'in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 65-69.
[662] *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, 1338, s. 338-340.

3.5. İSTANBUL EĞİTİM KURUMLARINDA ARNAVUT ENTELEKTÜELLERİ

Arnavut sosyo-kültürel hareketinde önemli bir yer tutan başkent İstanbul, Sultan Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arnavutların en önemli kültür merkezi olmuştur. Bu durumun oluşmasında İstanbul'un genel koşullarının yanı sıra Arnavut aydınlarının İstanbul'da bulunan eğitim kurumlarını tercih etmesi önemli bir etken olmuştu. İstanbul'un geleneksel eğitim kurumlarının yanında özellikle Tanzimat döneminden itibaren laik tarzda okulların açılmış olması Arnavut öğrencilerin İstanbul'a daha fazla gelmesini sağlamıştı. Arnavut kültürü ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda Sultan Abdülhamid döneminde Arnavut kültür merkezinin İstanbul'dan Bükreş'e taşındığı ifadesi sıkça yer almaktadır. Bu dönemde Bükreş'te önemli bir Arnavut sosyo-kültürel hareketi oluşmakla beraber hem İstanbul'da okuyan hem de çalışan kişilere bakıldığı zaman İstanbul'un birinci derece önemini koruduğu anlaşılacaktır. Bununla beraber İstanbul'da yaşayan çoğunluğu Ortodoks Arnavutların Bükreş'e gitmeyi tercih ettikleri de bir gerçekti. Ayrıca İstanbul'da okuyan ancak sonrasında Genç Osmanlılara katılan bazı Müslüman Arnavut isimlerinde daha sonrasında Bükreş ve Sofya'da kurulan Arnavut cemiyetlerine katıldıkları görülmektedir. Başkent İstanbul özelinde bakıldığı zaman Sultan Abdülhamit döneminde İstanbul'a Arnavut vilayetlerinden (Kosova, Manastır, İşkodra ve Yanya) yoğun bir şekilde öğrenci kafilelerinin geldiği bilinmektedir. Bununla beraber bu başlık altında bütün Arnavut öğrencileri inceleyebilmek zaman ve konunun kapsayıcılığı açısından mümkün değildir. Bunun yerine Arnavut tarihinde, modern Arnavutluk Devleti'nin kuruluşunda rol oynamış ve Arnavut tarih yazımında üzerinde durulan isimlerin İstanbul'da aldıkları eğitim ve eğitim kurumları hakkında inceleme yapmak tercih edilmiştir. İsimleri geçen kişilerin bu başlık altında İstanbul'da aldıkları eğitim ve girdikleri meslekler kısaca anlatılacak ve dördüncü bölümde bu kişiler üzerinden alevlenen Arnavut dil, tarih ve kimliği hakkında İstanbul'da yaşanan bütünleşmeler ve ayrışmalar üzerinden bazı tartışmalara değinilecektir.

3.5.1. Medreselerde Eğitim Gören Bazı Arnavut Talebeler

Osmanlı Devlet yapısında medreseler ilk kurulduğu zamandan itibaren devlet ve toplum bütünleşmesinde son derece önemli müesseseler olarak yer almıştır. Bu bağlamda ilmiye sınıfı devleti oluşturan en önemli organlardan birisi olmuş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin son döneminde de devam etmişti[663]. Fatih Sultan Mehmed döneminde kurulan Fatih Medresesi[*]'nden itibaren oldukça uzun bir geçmişi olan medreseler hem batılılaşma dönemi olan Tanzimat döneminde hem de Sultan Abdülhamid döneminde işlevini korumaya devam etmişti. Ancak bu dönemlerde devletin girişmiş olduğu reform hareketlerinden nasibi almışlardı. Sultan Abdülhamid döneminde başkent İstanbul'da medrese hocaları yani müderris veya dersiâmlar ve onların öğrencileri olan talebe-i ulum önemini korumuş ve devlet politikaları içerisinde yer almışlardı. Bu dönemde açılan idadi ve rüşdiyelerin aslında seküler okullardan ziyade medreselerin reform edilmiş hali olduğu düşünülebilir[664]. Bu dönem içerisinde Arnavut vilayetlerinden çok sayıda öğrenci İstanbul medreselerinde eğitim görmüş ve ardından dinî konularda meslek sahibi olmuşlardı[665]. Bu kişiler Arnavut vilayetleri olarak bilinen Manastır, Kosova, Yanya ve İşkodra'da kurulan Meclis-i Maarif Komisyonları dahil eğitim alanında önemli görevlere getirilmişlerdi[666].

İstanbul'a taşra vilayetlerinden gelmiş olan talebeler için İstanbul medreseleri reform döneminde dahi sıkça tercih edilen kurumlar olmuşlar ve buralarda taşra vilayetlerden gelen önemli müderris ve dersiâmlar İstanbul'un sosyo-kültürel hayatında etkili olmuşlardı. Bu talebeler içerisinde ise Arnavut talebeler yoğun olarak yer almışlardı. Bu dönemde yetişmiş olan Arnavut talebelerden bazıları İkinci Meşrutiyet

---

663 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilâtı*, s. 267-270.

[*] *Fatih Medresesi:* Fatih Sultan Mehmed döneminde 1453 yılında İstanbul fethedildikten sonra bir eğitim birimi olarak 1470 yılında tamamlanan Fâtih Külliyesi zamanla bir yüksek öğretim ve araştırma kurumu özelliği kazanmıştı: Mehmet İpşirli, "Medrese – Osmanlı Dönemi", *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 328.

664 Halil İbrahim Erbay, *Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul during the Late Ottoman Period,* (A Dissertation of Philosophy in History in School of Oriental and African Studies), Advisor: Benjamin C. Fortna, University of London, 2009, s. 136-139.

665 Nathalie Clayer, "Investing in the Intellectual Capital: The Kadı of Gjirokastër and Libohova and their Descendants", *dans Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans*, Tirana, 4-7 December 2003, IRCICA, Istanbul 2006, s. 119-121.

666 *BOA, MF. MKT., 39/131.* (H. 21.06.1293 – M. 14.07.1876).

dönemi siyasî tartışmalarının içerisine dahil olmuşlar bunlardan bazıları mebus olarak görev almışlardı[667]. Bazı örnekler vermek gerekirse İlbasan mebusu Hacı Ali Efendi, Prizren mebusu Yahya Bey, Üsküp mebusu Said Bey, İpek mebusu Hafız İbrahim Efendi, Priştine mebusu Şaban Paşa bu isimler arasında olup isimler kolaylıkla çoğaltılabilir. Bu isimlerden Arnavut sosyo-kültürel ve ulusal hareketindeki tartışmalarda muhafazakâr Osmanlı Arnavutları kesiminin liderlik rolünü üstlenen Hacı Ali Efendi, 1835 yılında İlbasan'da dünyaya gelmişti. Medresede okumuş ardından müderrislik ve mahkeme üyeliği yapmıştı. Hacı Ali Efendi vefat eden İlbasan mebusu Abdullah Mahir Efendi'nin yerine 11 Aralık 1909'da 42 oy alarak İlbasan'dan mebus seçilmişti[668]. Bu dönemde Hacı Ali Efendi çalışmanın dördüncü bölümünde görüleceği üzere İstanbul'da Arnavut dili, kültürü ve siyasî konuları üzerinde faaliyetlerde bulunarak önemli bir gazete çıkartmıştı[669].

Bu dönemin bir diğer önemli ismi Üsküp ulemasından İdris Efendi'nin İkinci Meşrutiyet döneminde Üsküp mebusu olacak oğlu Said Efendi (1877 doğumlu) olmuştu. Said Efendi'nin bildirdiğine göre Üsküplü olan bu aile Pürezâdeler ailesinden olarak şöhret bulmuşlardı. Babası İdris Efendi medrese eğitimini İstanbul'da Fatih Medresesi'nde tamamladıktan sonra Mithat Paşa'dan fikri düzeyde etkilenmiş ve meşrutiyet yanlısı fikirlere ilgi duymuştu[670]. İdris Efendi, oluşturduğu "*İlmiye taburları*" ile Rus ve Yunan Harplerine iştirak etmiş Yunan Harbi'nden sonra ise Üsküp'e dönerek orada bir yandan aktivist faaliyetlerine devam etmiş bir yandan da meşrutî rejim taleplerinin daha geniş kitleler tarafından dile getirilmesine yönelik faaliyetlerde bulunmuştu. Ancak 1316 yılında Vali Hafız Paşa'nın azli talebi ile sonuçlanan bir dizi faaliyetin ardından oğlu Said ile beraber Üsküp'ten sürülen İdris Efendi, kısa bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra Konya'ya gönderilmişti[671]. İdris Efendi, Konya'da ikamet ederken vefat etmiş oğlu Said Efendi ise Haziran 1320'de medrese eğitimini

---

667 *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame – Shekulli XIX-XX*, (Ed. Genti Kruja – Andrin Rasha), Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, Tirane 2012, s. 22.
668 *BOA, DH. MUİ. 62/15.* (H. 25.01.1328 – M. 06.02.1910).
669 Gazetenin ismi "*Yürek/Zemër*" olup bu gazete hakkında çalışmanın dördüncü bölümünde bir başlık açılmıştır.
670 İbnü'r Raci Nuri, *Mebusân-ı Kirâmın Tercüme-i Hâl ve Sergüzeştleri*, Artin Asaduryan Matbaası, Dersaadet 1326, s. 6-7.
671 Serhat Aslaner, "Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya'ya İntikali", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 13, S. 25, 2008/2, s. 82.

tamamladıktan sonra Konya'dan ayrılarak 1905 yılında memleketi Üsküp'e dönmüştü[672]. Said Efendi, özel öğretmenlik yaparken 24 Kasım 1908'de 173 oy alarak Üsküp'ten mebus seçilmiş ve Üsküp mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmişti[673]. Said Efendi, Arnavut sorunları ile ilgili konularda söz söylemiş önemli tartışmalara katılmıştı[674].

Bu dönemde medreseden yetişmiş bir Arnavut mebustan daha özellikle söz etmek gerekir. Hafız İbrahim Efendi, 1863 yılında Mitroviçe'de doğmuş olup babası İpek'in eski ailelerinden Delizaimoğulları'ndan Hacı Mustafa Efendi annesi ise Dizdaroğullarından Nefise Hanım idi. İbrahim Efendi Gazi İsa Bey mahallesinden doğmuş buradaki Sıbyan mektebini bitirmişti. Henüz altı yaşındayken hafız olan İbrahim Efendi Mitroviça'daki eğitiminin ardından 1883 yılında İstanbul'a gelerek Fatih'deki Haydar Paşa Medresesi[*]'nde ardından Vefa Medresesi[*] ve Süleymaniye Medresesi[*]nde eğitimler almıştı. İbrahim Efendi eğitimi sırasında İtalya ve Avusturya'ya gitmiş ayrıca Arnavutça ve Osmanlıcanın yanı sıra Sırpça, Rumca, İtalyanca, Arapça, Farsça öğrenmişti. Ardından 1890'lı yıllarda İbrahim Temo ile iletişimde olmuş ve *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'nin Rumeli şubelerinin kurucuları arasında yer almıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde 27 Aralık 1908'de 148 oy alarak

---

[672] *BOA, DH. MKT. 751/14.* (H. 21. 05.1321 – M. 15.08.1903).

[673] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci, I. ve II. Meşrutiyet (Ayân ve Mebûsan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, C. II, s. 467.

[674] *BOA, DH. SYS. 57/21.* (H. 23.05.1329 – M.22.05.1911)

[*] *Haydar Paşa Medresesi*: Kanuni Sultan Süleyman döneminde akağalıktan vezirliğe kadar yükselmiş olan Hadım Haydar Paşa tarafından Haydar caddesi üzerinde 1563-1569 yıllarında yaptırılmıştı: Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 174-175.

[*]*Vefa Medresesi*: İstanbul'un bir semtine adını vermiş olan Şeyh Muslihuddin Mustafa İbnü'l Vefa Külliyesi'ndeŞeyh Vefa Camii ve çifte hamamı Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış olup medrese bölümünün ise Sultan II. Bayezid döneminde yaptırıldığı düşünülmektedir: Aziz Doğanay, "Şeyh Vefa Külliyesi", *DİVÂN İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2006/1, s. 76.

[*] *Süleymaniye Medresesi*: İstanbul'un Süleymaniye semtine adını veren XVI. yüzyıla ait en büyük cami ve külliyedir. Sur içinde Vefa, Unkapanı, Eminönü, Tahtakale gibi canlı merkezlerin etrafında yer aldığı Süleymaniye semtinde Beyazıt'tan Edirnekapı'ya uzanan eksenin kuzeyinde bir sırt yapan arazinin Haliç'e doğru eğimli yamacının en uygun yerine yapılmış olan külliye bu konumuyla Galata kıyılarından hatta Üsküdar'dan bakanlar için şehrin en etkili görüntüsünü sunmaktadır: Selçuk Mülâyim, "Süleymaniye Camii ve Külliyesi", *DİA*, C. 38, s. 114.

İpek'ten mebus seçilen İbrahim Efendi meclisin İkinci devresinde de mebusluk görevini sürdürmüştü[675].

Sultan Abdülhamid döneminde İstanbul'da medrese eğitimi ile ilgili *müderrislerin* ve *dersiâmların* öneminin arttığı görülmektedir[676]. *Dersiâm* tabiri özellikle XVII. yüzyıldan sonra müderrislerin unvanı şeklinde kullanılır hale gelmişti. Bu dönemden sonra cami ve medreselerde verilen dersler genel olarak dersiâmlar tarafından yerine getirilmişti. Bir medreseden icazet almasının ardından imtihana girerek dersiâm unvanını alan kişiler halk arasında oldukça etkili olmuşlardı[677]. İstanbul medreseleri ile ilgili 1869 yılında dönemin Şeyhülislâmı Hasan Fehmi Efendi'nin emriyle hazırlanan bir listede bu dönemde İstanbul'da faaliyet gösteren 166 medresede 180 dersiâmın ders verdiği bilgisi toplanmıştı. Bunlardan icâzet verme yetkisi olan dersiâmlara ise "*mücîz dersiâm*" denilmişti. Dersiâmlık görevi genellikle İstanbul'da başta Fâtih olmak üzere Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilere nispet edilmişti. İkinci Meşrutiyet döneminde ağırlıklı olarak Kosova vilayetinden olmak üzere çok fazla talebenin Fatih ve Süleymaniye medreselerinde görev aldığı da bilinmektedir[678]. Dersiâm olarak görev yapan kişiler İstanbul'un sosyo-kültürel yaşantısını yakından yaşamış kişiler olmuşlardı. Arnavut dersiamlar arasında Kalkandelenli Hafız Receb b. Cudi b. Nureddin (Recep Voka veya Arnavutça literatür olarak Rexhep Vokë Tetova), Kalkandelenli Abdülcemil Efendi, Yakovalı Abdürrahim Efendi, Ergirili Mehmed Ali Efendi gibi isimler Arnavut dilini bilen kişilere örnek olarak gösterilebilir ve bu örnekler çoğaltılabilir[679].

---

[675] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci, I. ve II. Meşrutiyet (Ayân ve Mebûsan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, C. II, s. 452.
[676] David Kushner, "Career Patterns Among The Ulema in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim – 3 Kasım 1989,* TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 169-170.
[677] Mehmet İpşirli, "Dersiâm", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 185-186.
[678] Shyqyri Hysi, *Histori e Komuniteteve Fetare Në Shqipëri*, Botime Mësonjëtorja, Tiranë 2006.
[679] Halil İbrahim Erbay, *a.g.t.*, s. 126.

Arnavut dersiâmlar arasında önemli bir isim olan ve Arnavut sosyo-kültürel hareketinde önemli bir rol üstlenen Recep Cûdî b. Nûreddin Voka (1847-1917) Kalkandelen (Tetova)'e bağlı Şipkoviça (Shipkovicë) köyünde doğmuştu[680]. Arnavut tarih yazımında Rexhep Voka Tetova olarak bilinen bu entelektüel simâ ilköğretimini köyünde tamamladıktan sonra hocası Behçet Efendi'nin teşvikiyle eğitimine Kalkandelen'deki Saat Camii Medresesi'nde devam etmişti. Ardından tahsilini Prizren'deki medresede sürdürmüştü. Tüccar olan amcası Ali Voka'nın desteğiyle 1868 yılında İstanbul'a gelerek Fatih dersiâmlarından ders almış ve böylece icâzet sahibi olmuştu. Daha sonra 1895 yılına kadar hocalık yapmıştı[681]. Kalkandelenli Hafız Receb Voka, Arnavutların kendi ana dillerinde öğrenim görmesi fikrini desteklemiş, Arnavut halkı için alfabe arayışının gündeme gelmesi esnasında Arnavut alfabesinin Latin harfleriyle yazılmasına karşı çıkarak Osmanlı alfabesinin Arnavutça'ya uygulanmasını önermiş ve bu konuda ısrarcı olmuştur[682]. Bu tutumu yüzünden hem resmî makamların dikkatini çekmiş hem de zaman zaman Arnavut ulusal hareketinin öncü entelektüellerinin tenkitlerine mâruz kalmıştı. Bununla beraber Kalkandelenli Hafız Receb Voka'nın önemli eserler kaleme aldığı görülmektedir[683].Bu eserleri özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde Arnavut dil ve alfabe tartışmaları esnasında yazdığı dikkate alınırsa medreseden yetişmiş bir entelektüel olarak görüşlerini ortaya koyduğu görülmektedir[684]. Görüşleri Arnavut sosyo-kültürel hareketine hizmet etmekle beraber Arnavut dilinin Arap harfleri ile oluşturduğu Arnavut alfabesi ile yazılmasını savunmuş ve bu amaçla Arapça harflerle bir Arnavut alfabesi oluşturmuştu[685]. Alfabesinde belirttiği üzere Arnavut dili için en uygun alfabenin Arap dilinin alfabesi olduğunu belirtmiş ve bu görüşün öncülerinden olmuştu[686]. Bu görüşü nedeniyle Latin alfabesini savunan kesim tarafından ağır eleştirilere uğramıştı[687]. Yine bu dönemde hazırlamış

---

[680] *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame – Shekulli XIX-XX*, (Ed. Genti Kruja – Andrin Rasha), Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, Tirane 2012, s. 190.
[681] Feti Mehdiu - Muhammet Aruçi, "Voka, Receb", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 122.
[682] Vehbi Bexheti, *Rexhep Voka dhe vepra e tij 1847-1917*, Tetovë 2001.
[683] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 230.
[684] Feti Mehdiu, "Brengat e Rexhep Vokës – Një Shekull Pas Vdekjes së tij", *Edukate Islame*, Revistë Shkencore, kulturore islame tremujore, Viti XLIX, nr. 115, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës, Prishtinë 2019, s. 176-177.
[685] Kalkandelenli Receb b. Cudi b. Nureddin, *Elif-Baja Shqip*, İstanbul H. 1327 (M. 1908).
[686] *BOA, TFR.I.MKM. 34/3342*. (H. 20.02.1327 – M. 13.03.1909).
[687] Islam Islami, "Jeta, Puna dhe Veprimtaria Pedagogjike e Rexhep Vokës", *Dituria*, nr. 2-3. Prishtinë 1971-1972, s. 107-108.

olduğu alfabesiyle Arnavut dilinde bir mufassal ilmihal kitabı kaleme alması aynı zamanda Osmanlı aydınlarının dikkatini üzerine çekmişti[688]. Manastır müftülüğü görevine getirilmiş olan Kalkandelenli Hafız Receb Voka'nın Arnavut sosyo-kültürel gelişimine katkısı önemlidir.

İstanbul'da Sultan Abdülhamid döneminde düzenlenen huzur derslerine katılan Arnavut asıllı ulemadan da bahsetmek mümkündür. Bilindiği üzere Osmanlı padişahları sarayda ulema tarafından düzenlenen Kur'an-ı Kerim'den bir âyetin veya bir hadisin tefsirinin yapılması şeklinde gerçekleştirilen ilmî konuları dinleyerek faydalanırlardı. Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlardan itibaren uygulanan bu gelenek Sultan Abdülhamid döneminde devam ettirilmişti. Bu dönemde Yıldız Sarayı'ndaki Çit Kasrı'nda yapılan derslere Mabeyn erkânının büyükleri ile davet üzerine bazı devlet adamları da katılmışlardı. Bu huzur derslerine katılan Arnavut ulemadan bir isim olarak Debreli Vildan Faik Efendi gösterilmektedir[689]. Debre-i Bâlâ sancağına bağlı Rakalar kazasının Perseniçe (Presojniçë) köyünde 1852 yılında doğan Vildan Faik Efendi'nin babasının adı Abdüsselâm olup annesi ise Zülfiye Hanım idi[690]. Daha sekiz yaşındayken babası Vildan Faik Efendi'yi iyi bir eğitim alması için Vâlide-i Atîk Medresesi[*]'nde bulunan amcası Hoca Yahyâ Efendi'nin yanına Üsküdar'a yollamıştı[691]. Bazı siyasî ve içtimaî sebeplerle yaptığı Arnavutluk seyahatleri hariç ömrünün uzun bir bölümünü Üsküdar'da yaşamıştı[692]. Bu nedenle kendisine Üsküdarlı Vildan Faik Efendi denilmişti[693]. Eğitimini burada tamamlayan Vildan Faik Efendi sonrasında 1881 yılında Üsküdar'da ders vermeye başlamış 1886 yılında ise İstanbul Ruûs-u Hümâyununu kazanarak İbtidâ-i Hâric müderrisliğe başlamıştı. Bu dönemde yazmış olduğu "*Esrar-ı Savm*" isimli eseri

---

[688] Kalkandelenli Receb b. Cudi b. Nureddin, *Arnavutça Mufassal İlmihal*, İstanbul H. 1328. (M. 1910).
[689] *BOA, MB. İ. 134/1.* (H. 09.06.1327 - M. 28.06.1909).
[690] Ziber Lata, "Hafız Vildan Faik Dibra", *Shqiptarët e Rekës së Epërme*, (Redaktorë: Ali Pajaziti – Nasir Selimi – Rasim Zuferi), Universiti i Evropës Juglindore, Tetovë 2014, s. 445.
[*] *Vâlide-i Atîk Medresesi*: Üsküdar Toptaşı'nda bulunan külliye Sultan III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştı: Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1977, s. 386-387.
[691] Arzu Göldöşüren, "Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 48, İstanbul 2015, s. 120.
[692] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 75.
[693] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 218-220.

ile öne çıkmayı başarabilmişti[694]. İstanbul'da bulunan farklı medreselerde görev yapan Vildan Faik Efendi bunun yanı sıra Üsküdar İdâdîsi'nde, Üsküdar Paşakapısı, Toptaşı ile Koca Mustafa Paşa Askerî rüşdiyelerinde Farsça ve Arapça muallimliği yapmıştı.

Bu dönemde İstanbul medreselerinde eğitim alan bir diğer Arnavut asıllı isim olarak Debreli Mehmed Vehbi Efendi ön plana çıkmıştı. Manastır vilayetine bağlı Debre-i Bâlâ kasabası Hünkâr mahallesinde 21 Mayıs 1867 tarihinde doğmuştu. Babası, Ahmed Hilmi Efendi uzun yıllar boyunca Debre-i Bâlâ'da müftülük yapmıştı[695]. Rüşdiyeyi memleketinde okuyan Mehmed Vehbi Efendi Aralık 1884'te İstanbul'a gelerek 15 Kasım 1889 tarihine kadar Vefa Medresesi'nde ikamet etmiş ve Fatih'de dersler görmüştü. Eğitiminin ardından Debre'ye dönen Mehmed Vehbi Efendi babasının yerine 2 Haziran 1895 tarihinde Debre-i Bâlâ müftülüğü görevine getirilmiş ve görevinde başarılı bulunmuştu[696]. Mehmed Vehbi Efendi bundan sonra Arnavutluk üzerine siyasî ve içtimaî görüşler belirterek önemli bir rol almıştı[697]. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Arnavutluk Devleti'ne tarihî devamlılık içerisinde modern Arnavutluk Devleti kurulduktan sonra Mehmed Vehbi Efendi Arnavut ulemasından önemli bir isim olarak Arnavutluk başmüftüsü görevine atanmış ve *Şer'iyye Yüksek Meclisi (Keshilli i Nalte i Sheriatit)*'nin başına geçmişti[698]. Böylece tarihsel devamlılık içerisinde Debreli/Dibralı Mehmed Vehbi Efendi önemli bir sima olarak karşımıza çıkmıştı.

Arnavut ulemasından İstanbul medreselerinde okumuş ve Arnavut sosyo-kültürel hareketi içerisinde yer edinmiş bir diğer isim Prizrenli Ömer Lütfü Efendi Paçarizi olmuştu. Hacı Ömer Lütfü Efendi, Prizren'de13 Ocak 1870 tarihinde dünyaya gelmişti. Babası Mustafa Efendi'nin imam olduğu bilinmektedir[699]. Ömer Lütfü

---

[694] *BOA, MF. MKT. 379/46. (*H. 11.07.1315 – M. 06.12.1897).
[695] Alfred Piku, Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerin Kur'ân İlimleri ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2020, s. 87-89.
[696] *BOA, MF. MKT. 278/61.* (H. 29.02.1313 – M. 21.08.1895).
[697] Qazim Xhelili, *Vehbi Dibra - Personalitet dhe Veprimtar i Shquar i Lëvizjes Kombëtare*, Albin Yayınları, Tiranë 1998, s. 96-98.
[698] Qazim Xhelili – Arian Kadiu, "Vehbi Dibra – Figure Komplekse e Personalitetit të Shquar Musliman dhe Lëvizjes Kombëtare", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, s. 123-126.
[699] Alfred Piku, *a.g.t.*, s. 93-94.

Efendi'nin soyunda meşhur çorba ustaları olduğu için Paçarizi namını almışlardı. Ömer Lütfü Efendi, ilk eğitimini Prizren'de aldıktan sonra daha iyi bir eğitim almak için 1887 yılında Fatih Medresesi'nde bulunan ağabeyi Mehmed Ali'nin yanına İstanbul'a gelmişti. Aslında bu dönemde Harbiye Mektebi'ne yazılmak istemiş ancak İstanbul'daki hemşerileri Prizrenli Ekrem Efendi ve Hacı Rüstem Şporta Efendi'nin yönlendirmeleriyle Fatih Medresesi'ne kaydolmuştu[700]. Ömer Lütfü Efendi burada eğitim görürken şiirler yazmaya başlamış ve bu şiirlerinde Lütfü mâhlasını kullanmıştı. Şiirleri ise bazı dergilerde yayınlanmıştı. Ömer Lütfü Efendi, İstanbul'dan 1901 yılında bir süre memleketi Prizren'e giderek Melami Tekkesi'nin şeyhliğini yaptıktan sonra tekrar İstanbul'a dönmüş bir süre sonra ise Kahire'ye giderek El-Ezher Üniversitesi'nde öğrenimine devam etmişti. Ardından İstanbul'a ve Prizren'e dönen Ömer Efendi kendisini Osmanlı siyaset sahnesinde bulmuştu[701]. Başlangıçta İttihatçıların içerisine dahil olmasına rağmen Ömer Efendi kısa süre sonra siyasî faaliyetlerini bırakarak kendisini dinî-edebî faaliyetlerine yöneltmişti[702]. Kendisinin çok sayıda önemli eseri bulunmakta olup bunlar arasında bir de divanı bulunmaktadır[703]. Eserlerinden bazıları Kosova arşivlerinde yer almaktadır. Görüldüğü üzere bu dönemde İstanbul medreselerinde öğretim gören ulemanın Arnavut sosyo-kültürel hareketine önemli katkıları olmuştu.

[700] Nimetullah Hafız, "Hacı Ömer Lûtfü'nün Tarihi Eserleri", *VIII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri,* 11-15 Ekim 1976, C. II, s. 1213-1222.
[701] Sadik Mehmeti, "Një Autor Shqiptarë nga Prizreni që ka Shkruar në Gjuhën Arabe (Haxhi Ymer Lutfi ef. Paçarizi – Id. 13 Janar 1870 – vd. 25 Tetor 1928)", *Buletini i Fakulteti i Studimeve Islame i Prishtinës*, nr. 1, Prishtinë 2010, s. 181.
[702] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 29.
[703] Tacida Zubzeviç Hafız, *Ömer Lütfî Divanı*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren 2008, s. 11-12.

3.5.2. İstanbul'un Modern Eğitim Kurumlarında Arnavut Vilayetleri'nden Eğitim Gören Bazı Arnavut Öğrenciler

İstanbul'da bulunan modern okulların kuruluş sürecini Tanzimat döneminin öncesine kadar götürebilmek mümkündür. Batılı tarzda düşüncenin ürünü olan Tanzimat mektepleri Osmanlı Devleti'nde farklı bir dünyanın kapılarını aralamıştır. Bu batılılaşma hareketleri başlangıçta ulemanın tepkisini çekmiş ancak bir süre sonra bu değişimler ulema arasında da etkili olmaya başlamıştı[704]. Bu süreçte Tanzimat döneminden itibaren özellikle başkent İstanbul'da önemli oranda batılı tarzda okulların açılmasıyla yeni tarz bir eğitim modeli ortaya koyulmaya başlanmıştı[705]. Eğitim, modernleşme meselesinde ana vasıta olarak görülmüş ve özellikle 18 Mart 1857 tarihinde "*Maârif-i Umûmiye Nezâreti*" kurularak eğitim işlerinin batılı usullere göre düzenlenmesi resmen benimsenmişti[706]. Devletin batılı eğitim kurumlarına vermiş olduğu önem taşra vilayetlerinde kendini kısa sürede hissettirmiş ve bütün Arnavut vilayetlerinden bu okullara geniş katılımlı öğrenci kafileleri gönderilmişti. Bununla beraber Yanya vilayetinden gelen öğrencilerin genellikle batılı tarzda eğitim kurumlarına gittikleri görülmektedir[707]. Bu durumda Yanya Vilayeti'nden gelen öğrencilerin çoğunlukla Bektaşi olmasının da etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca Sultan Abdülhamid dönemi İstanbul'unda okumuş olan Arnavut öğrencilerin İbrahim Temo örneğinde olduğu gibi sonraki yıllarda yazmış olduğu otobiyografiler bize şehir, toplum ve eğitim ilişkisini de göstermiştir[708]. Bununla beraber bu başlık altında Arnavutlar ile ilgili tarih yazımında ortaya çıkan verilerden hareketle bazı okullar inceleme alanı içerisine alınmıştır.

---

[704] Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York 2002, s. 93-95.
[705] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 16.
[706] *BOA, Y. EE. 112/6.* (H. 24.06.1286 – M. 01.10.1869).
[707] Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri...*, 86.
[708] Benjamin C. Fortna, "Education and Autobiography at the End of The Ottoman Empire", *Die Welt des Islams, New Series*, Vol. 41, Issue. 1, Leiden Mart 2001, s. 24-25.

3.5.2.1. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane

Tanzimat döneminde açılan ve Sultan Abdülhamid döneminde önemli entelektüeller çıkaran İstanbul'daki eğitim kurumlarında çok fazla sayıda Arnavut öğrenci okumuştur. Bununla birlikte Arnavut Sosyo-kültürel ve ulusal hareketinde ön plana çıkmış bazı öğrencilerin hangi okullarda eğitim gördükleri hakkında bilgi sahibi olmakta fayda vardır. Öncelikle Sultan II. Mahmud döneminde İstanbul'da açılan önemli okullarından 14 Mart 1827 tarihinde *Mekteb-i Tıbbiye*'den bahsedilecektir. Bu okul Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasının ardından bir süre sonra askerî sahada subay ihtiyacını karşılamak üzere *Asâkir-i Mensûre-i Muhammediye* ordusuna hizmet edecek sağlık personellerinin eğitim ve öğretimi için kurulmuştu[709]. Burada devletin aslî unsurlarından Arnavut kökenli önemli öğrenciler yetişmişti. Tulumbacıbaşı Konağı'nda kurulan bu okulda verilen dersler arasında dil bilgisi ve imlâ, tıbbî bitki ve ilâçların, hastalık ve sakatlıkların tanımlarının öğretilmesi, Kur'ân-ı Kerîm ve ilmihal dersleri, Fransızca ve cerrahî uygulamalar, yabancı dilde resimlerle anatomi ve tıp bilimine giriş gibi dersler yer almıştı. İkinci sınıfta İtalyanca öğretilmesi ve İtalyanca (Latin) tıp literatüründeki tıbbî eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi kararlaştırılmıştı. Okul kurulduktan sonra birkaç kez yer değiştirmiş ve 1866 yılında Sirkeci'deki Demirkapı Kışlası'na nakledilmişti. Aynı yıl Mekteb-i Tıbbiyye bünyesinde "*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne*" açılarak 1867 yılında Türkçe tıp eğitimi kısmen başlatılmıştı. Bunun ardından Mekteb-i Tıbbiyye'de öğrenci sayısının artması üzerine "*Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne*", Ahırkapı'da biri mektep diğeri klinik olarak inşa edilen binalara taşınmıştı[710]. Tıbbiye'den hem Türk hem de Arnavut tarihine çok önemli etkiler bırakan öğrenciler yetişmişti.

Mekteb-i Tıbbiye'deki eğitimine 1887 yılında başlayan İbrahim Temo, 1889 yılında bu okuldaki bir grup öğrenci tarafından kurulan bir ihtilal örgütü olan *İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti*'nin motive edici gücü olmuştu. İbrahim Temo 1865 yılında Drin Nehri üzerinde bulunan Struga kasabasında doğmuş olup babası Murad Bey

[709] A. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I (Yüzüncü Yıl Dönümü Münasebetile)*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 937.
[710] Ekrem Kadri Unat – Mustafa Samastı, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye (1867-1909), İstanbul 1990.

Arnavutluk'un Mat kazasındandı. Ailesinin Kara Mahmud Paşa zamanında Mat'tan Ohri'ye bağlı Struga nahiyesine geldiği bilinmektedir. İbrahim Temo, İstanbul'a gelişi ile ilgili olarak anılarında "*Ulu Osmanlı payitahtı, Bizans'tan aldığı o tarihî ve güzelliği ile meşhur ve sonradan İslâmiyetin medeniyet merkezi olan İstanbul'a gidip adam olmak arzusuyla elime seyahat asasını alarak ailemin gözyaşları arasında yola çıktım ve bu ana kadar görmediğim, gezmediğim dağları, dereleri, şehirleri aşarak Dersaadet'e ulaştım*" şeklinde yazmıştı[711]. İbrahim Temo, Mekteb-i Tıbbiye'deki öğrenciliğini 1892 yılında tamamlamış ve ardından İstanbul'da çalışmaya başlamıştı[712]. Bir süre sonra Romanya'ya yerleşen İbrahim Temo aynı zamanda Romanya tarihi için de önemli bir figür olacaktır. İbrahim Temo'nun kuruculuğunu yaptığı Köstence'deki Dituria Cemiyeti'nin şubesi Arnavut sosyo-kültürel tarihinde önemli bir yere sahiptir[713]. İbrahim Temo meydana getirmiş olduğu faaliyetleri ile bu üç ülkenin tarihçileri arasında kendine sahiplenme yönüyle paylaşılamayan bir aydın kimliğine sahiptir.

Mekteb-i Tıbbiye'ye Arnavutluk'tan gelen ve Arnavut ulusal hareketinde ön plana çıkan bir diğer önemli isim esas ismi İbrahim Mehmet Naci Sipahi (Spahiu) olan Derviş Hima olmuştu. İbrahim Temo'nun hemşehrisi olan Derviş Hima 1873 yılında Struga'da doğmuştu. Derviş Hima Manastır'da rüşdiye ve Selanik'te idadi eğitimi aldıktan sonra İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiyye'de eğitim görmeye başlamıştı[714]. Bu dönemde hemşehrisi İbrahim Temo'nun kurucuları arasında bulunduğu *İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*'ne katılırken bir yandan da Arnavutluk'un geleceği üzerinde düşünmeye başlamıştı[715]. Daha Mekteb-i Tıbbiye'deki eğitimini tamamlamadan 1895 yılında İstanbul'dan ayrılan Derviş Hima Arnavutluk coğrafyasındaki şehirlerin neredeyse tümünü gezmiş, gittiği yerlerde toplantılar yapmış ve bazı broşür ve

---

[711] İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 no'lu üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 1987, s. 6.

[712] Bilgin Çelik, "Üç Kimlikli Bir Jön Türk Aydını: Dr. İbrahim (Ethem) Temo (1865-1945)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 1, İzmir 2010, s. 79-80.

[713] Kristaq Prifti, "Rritja e Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në Vitet 1901-1908", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*,s. 330.

[714] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 90-91.

[715] Said Olgun, "Bir Jön Türk ve Arnavut Milliyetçisi: Derviş Hima (1872-1928)", History Studies International Journal of History, C. 10, S. 10, Aralık 2018, s. 208-209.

gazetelerin yayınlanmasını sağlamıştı[716]. Bu dönemde İlbasanlı Derviş Bey ve Toptanilerden Murad Bey ile iletişim halinde olmuştu. Ardından Derviş Hima, 1897 yılının ortalarına doğru Romanya'nın başkenti Bükreş'e gitmişti. Burada kısa süre içerisinde başta İbrahim Temo olmak üzere İttihatçılar ve Arnavut diyasporasıyla kaynaşarak daha çok siyasî ve kültürel faaliyetlerin içerisinde yer almıştı. Bükreş'te 1899 yılının başında Derviş Hima başkanlığında Arnavut öğrenciler bir araya gelerek "*Rrethi i Studentëve Shqiptarë*" (Arnavut Öğrenci Çevresi) Hareketi oluşturulmuştu[717]. Bu hareketin amacı Bükreş'te okuyan Arnavut öğrencilere destek olmak, bu öğrenciler arasında Arnavut kültürünün yayılmasını sağlamak böylece Arnavut kimliğinin dünyaya duyurulması olmuştu. Ardından Avrupa başkentlerinde önemli entelektüel faaliyetler yürütmüştü[718]. İlerleyen sayfalarda bahsedileceği üzere Derviş Hima önemli gazeteler çıkarmış ve Arnavut Ulusal Hareketi'nde önemli bir rol üstlenmişti. Mekteb-i Tıbbiye'de okuyan bütün Arnavut öğrencilere burada çalışmanın kapsamı açısından bu konu üzerine farklı çalışmalar yapılmasında fayda vardır.

3.5.2.2. Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye

Tanzimat döneminde memur yetiştirmek amacıyla İstanbul'da açılmış en önemli kurumların başında"*Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye*" gelmektedir. Maârif-i Umûmiye Nezareti'ne bağlanan bu okulun mezunları kaymakam, kaza ve mal müdürü olabilmişti. Mektepte modern bilimlere yönelik dersler mektebin ders programı ihtiyaçlarına göre farklı dallarda okutulmuştu. Mektep Ticarethâne-i Amire binasında 12 Şubat 1859 tarihinde toplam elli öğrenci ile eğitime başlamıştı. Ardından 1863 yılında Çemberlitaş'daki Nuri Efendi Konağı'na ve 1865 yılında ise Vefa'daki Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın annesine ait konağın arkasındaki bir yapıya taşınmıştı. Mektepten 1879 yılına kadar mezun olan 162 öğrencinin tamamı Müslüman olup bunların içerisinde

[716] Yunus Özgen, Mustafa Balcı, "II. Meşrutiyete Giden Yolda İbrahim Temo – Derviş Hima Mektuplaşması", Türk Yurdu, Yıl: 97, S. 251, (Temmuz 2008), s. 116.
[717] Kristaq Prifti, "Rritja e Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në Vitet 1901-1908", *Historia e Populit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*,s. 330.
[718] *BOA, HR. SYS. 1803/46.* (H. 28.03.1321 - M. 24.06.1903).

önemli sayılarda Arnavut öğrenci vardı[719]. Bu okul esas gelişimini ise Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşamıştı. Sultan Abdülhamid, 2 Şubat 1877 tarihli bir irade ile mektebin programının Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nin üzerinde yer alacak bir yüksek okul olarak yeniden düzenlenmesini ve gerekli masrafları kendisinin karşılayacağını bildirmişti. Bunun üzerine "*Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane*" adını alan okulda Fransızca zorunlu ders olarak okutulmuştu. Böylece mezunların istihdam alanı kaza kaymakamlıkları, Şûrâ-yı Devlet üye yardımcılığı, elçilik kâtiplikleri ve konsolosluklara kadar genişletilmişti. *Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne,* Sultan Mahmud Türbesi yakınında eski Maârif Nezareti binasında 1 Aralık 1877'de yapılan bir törenle eğitime başlamıştı[720]. Ardından Mekteb-i Mülkiyye'nin eğitim süresi üç yıla inmişti. Bu sıralarda mektepte Arnavutlar için önemli bir gelişme yaşanmıştı. Bu gelişme, Sultan Abdülhamid döneminde 1892 yılında İstanbul'da özellikle Arap, Kürt ve Arnavut öğrencilerinin katılmaları için kurulan *Aşiret Mekteb-i Hümâyunu*'ndan mezun olan öğrencilerden idare âmiri olmak isteyenler için Mekteb-i Mülkiyye müdürlüğünün yönetiminde "*sınıf-ı mahsus*" adı verilen ayrı bir şubenin açılarak okulun müfredatına Arnavut dilinin eklenmesinin istenilmiş olmasıdır.

Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye'den Arnavut coğrafyasından önemli isimler yetişmişti[721]. Bunlardan birisi olan Şahin Naki Kolonya (Shahin Kolonja), 1867 yılında Manastır vilayetinin Görice sancağına bağlı Kolonya kazasının İstarye (Starje) köyünde doğmuştu. Osmanlı arşiv kayıtlarında Şahin Takî olarak ismi geçmektedir. Ailesi önemli Bektaşi ailelerinden biri olan Ypi ailesine mensuptu. İlk ve orta öğretiminin ardından yükseköğrenim görmek üzere geldiği İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'nin idadî kısmını tamamladıktan sonra yüksek kısmına devam etmiş ve 1891 yılında "*âlâ*" (üstün) derecesiyle mezun olmuştu. Arnavutça'nın ve Osmanlı Türkçesi'nin yanı sıra Rumca, Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini iyi öğrenmişti. İlk görevi öğretmenlik olan Şahin Kolonya ardından 1898 yılında mülkî görevi olan Kozana kaymakamlığına atanmıştı[722].

---

[719] Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, s. 114-115.
[720] Ali Çankaya, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı), Mülkiye Târihi 1859-1968*, C. 1, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 54-55.
[721] Nathalie Clayer,"The Albanian students of the Mekteb-i Mülkiye: Social networks and trends of thought", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, (Ed. Elisabeth Özdalga), London and New York, 2005, s. 300-302.
[722] *BOA. İ. DH. 1352/57.* (H. 19.09.1315/ M. 13.03.1898).

Kozana Kaymakamlığı sırasında Yunan çeteleriyle mücadelesinde başarılı olduğu için kendisine Nişan-ı Osmanî verilmişti[723]. Ancak Avlonya Kaymakamlığı görevindeyken İttihatçı çevrenin yaptığı gibi görevinden istifa ederek Avrupa'ya gitmişti[724]. Şahin Kolonya Sofya'da 1901 ile 1908 yılları arasında "*Drita*" isimli bir gazete çıkarmıştı[725]. Bu gazete Sofya'daki "*Dëshira*" isimli Arnavut derneği tarafından çıkarılan en uzun süreli yayın olmuştu[726]. Şahin Kolonya, Şemseddin Sami'nin kardeşi Naim Frashëri'nin kızıyla evlenerek meşhur Frashëri ailesiyle de akrabalık kurmuştur.

Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye'nin Arnavutluk'tan gelen bir diğer önemli ismi Mehmed Necip Draga Bey olmuştu. Mehmed Necip Draga Bey 1867 yılında Mitroviça'da doğmuş olup babası Mitroviça'nın Yeni Pazar Sancağı'nda arazileri olan ve bölgenin yerel asil ailelerinin bir üyesi olan Ali Paşa Draga idi. Draga ailesinin Mitrovica'da geniş arazileri ve modern Alman yapımı buharlı kereste fabrikası vardı. İlköğretimini memleketinde tamamlayan Mehmed Necip Draga Bey ardından İstanbul'a giderek bir idadî okulu olan Mekteb-i Mülkiye'de okumuştu. Mekteb-i Mülkiye'den 1893 yılında mezun olduğunda Arnavutça'nın yanı sıra Fransızca, Osmanlı Türkçesi, Sırpça ve Bulgarca öğrenmişti[727]. İdarî çalışmalarını Manastır Sancağında Üsküp'te tamamlayarak 1896 yılından 1902 yılına kadar Kratovo, Yeni Pazar ve Köprülü'de kaymakamlık yapmıştı[728]. Bu tarihten sonra memuriyetten istifa ederek Üsküp'te avukatlık yapmaya başlamıştı[729]. Mehmed Necip Draga Bey, İttihat ve Terakki Partisi'nin Üsküp şubesinin liderlerinden olmuş ve Üsküp'teki evi *İttihat ve Terakki Cemiyeti* üyelerinin toplanma yeri olmuştu. İbrahim Temo'nun anılarında Jön Türklere kazandırdığı özellikle üç Arnavut isim olarak Kosova Arnavutları'ndan medresede

[723] *BOA. DH. MKT. 2224/119.* (H. 16.03.1317 – M. 25.07.1899).
[724] Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 3, s. 459.
[725] Kristaq Prifti, "Shtypi", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX - 1912*, s. 344.
[726] Ismet Dërmaku, *a.g.e.*, s. 259.
[727] *BOA. DH. SAİDd. 76/295.* (H. 29.12.1285 – M. 12.04.1869).
[728] Said Olgun, "Bir Arnavut Milliyetçisi: Şahin Kolonya (1867-1917)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 12, Temmuz 2018, s. 188-190.
[729] Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 3, s. 512-514.

okuyan İbrahim Efendi ile ayrıca Mülkiye Mektebi'nde okuyan Mehmed Necip Draga ve Şahin Kolonya'nın adı geçmektedir[730].

Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye'ye Arnavut coğrafyasından gelen bir diğer önemli isim Feyzi Bey Alizoti (Fejzi Alizoti) olmuştu. Feyzi Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yanya vilayeti içinde yer alan Arnavutluk'un güneyinde Ergirikasrı'da güçlü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti[731]. Büyükbabası Alizot Paşa, Yanya Vilayeti'ni yöneten Kurt Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra çok kısa bir süre için yönetici olmuştu (1787). Babası Hasan Bey Alizoti ise bölgede yerel bir bey olarak ön plana çıkmıştı. Arnavutluk Devleti'nin kurucusu İsmail Kemal Bey'in annesi Alizoti ailesinden olan Hediye Hanım idi. Hediye Hanım 1851 yılında Avlonya'dan Selanik'e gelmiş ve Osmanlıcayı burada eğitimi sürecinde öğrenmişti[732]. Feyzi Bey Alizoti henüz sekiz yaşındayken çalışmak için Yanya'ya gönderilmiş ardından 1890 yılında Selanik'teki Okulu'nu bitirerek Ergirikasrı'ya geri dönmüştü. Ardından İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye-i Fünun-u Şahane'de eğitim görmüştü. Feyzi Bey mezun olduktan sonra 1902 yılında Trablusşam Vilayetinde Humus sancağına mutasarrıf olarak atanmıştı[733]. Görüldüğü üzere Arnavut vilayetlerinden önemli isimler Mülkiye Mektebi'nde öğretim görmüşlerdi.

3.5.2.3. Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi

Osmanlı Devleti'nde 28 Şubat 1856 tarihinde yayımlanan Islahat Fermanı uyarınca Avrupa'ya öğrenciler gönderilmişti. Bu öğrencilerin arasında Arnavut coğrafyasından Said Toptani gibi öğrenciler de bulunmuştu. Bu dönemde Fransız programına göre eğitim yaparak devlete hariciyeci ve yabancı dil bilen subay yetiştirmek üzere Paris'e gönderilmiş olan öğrencileri belirli bir kurum çatısı altında toplamak ve düzene koymak amacıyla Paris'te 1857 yılında "*Mekteb-i Osmâni*"

[730] İbrahim Temo, *a.g.e.*, s. 18.
[731] *BOA. DH. SAİDd. 80/253.* (H. 29.12.1283 – M. 04.05.1867).
[732] Necip P. Alpan, *Arnavutluğun Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal*, Ulucan Matbaası, Ankara 1982, s. 33.
[733] *BOA. İ. DH. 1403/6.* (H. 05.07.1320 – M. 08.10.1902).

açılmıştı[734]. Bu okulda kısa bir süreliğine Hoca Tahsin Efendi de görev almıştı. Ancak bu okul beklenen başarıyı veremediği için 1864 yılında kapatılmıştı. Bununla beraber Islahat Fermanı'nın ruhuna uygun olarak lise seviyesinde okulların açılması tavsiyesinde bulunmak üzere 22 Şubat 1867 tarihinde Fransa tarafından Bâbıâli'ye bir muhtıra verilmişti. Ardından İstanbul'da Fransız eğitim sistemine göre bir lise açılması konusunda yapılan görüşmelerin ardından "*Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi*" kurulacağı 20 Mayıs 1868 tarihli gazetelerde bildirilmişti[735]. Mekteb-i Sultânî'nin farklı dinlere mensup tebaa çocuklarının eğitim ve öğretimleri için Avrupa'nın orta dereceli okullarının örnek alınarak kurulduğu, okulu bitiren öğrencilere diploma verilerek her türlü devlet hizmetinde istihdam edilebileceklerine karar verilmişti. Yarısı Müslüman ve yarısı Hıristiyan olarak 600 öğrencinin katılması planlanan mektep Mayıs 1868'den itibaren öğrenci kaydına başlamıştı. Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi, Fransız eğitimci Ernest de Salve'nin müdürlüğünde Fransız öğretmenlerle beraber 1 Eylül 1868 tarihinde törenle eğitim-öğretime başlamıştı[736]. Osmanlı devlet adamlarının okula büyük ilgi gösterdikleri ve bu sayede okulun öğrenci sayısının hızla arttığı bilinmektedir.

*Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'*nde Arnavut coğrafyasından gelen önemli isimlerin eğitim gördüğü bilinmektedir. Bunlardan birisi olan Faik Bey Konica (Konitza) 1876 yılında doğmuş, doğduğu kasabada eğitim gördükten sonra Cizvit Koleji'nde ve ardından İstanbul'a gelerek Galatasaray Sultanisi'nde okumuştu. Buradaki eğitiminin ardından ise Fransa'ya yüksek eğitim almak için gitmişti. Faik Bey Konica modern fikirleri kendi topluluğuna aktarmak hedefindeydi. Bu yönüyle bir Arnavut kimliğinin oluşmasında payı olması için bütün dikkatini entelektüel alan üzerinde yoğunlaştırmıştı. Faik Bey Konica, önde gelen bir Arnavut entelektüeli olarak Brüksel'de 1896-1897 yılından itibaren Arnavutça ve Fransızca olarak aylık siyasî-edebî bir dergiyi "*Albania*" ismiyle yayınlamıştı. Bu dergi Arnavut kültürel yaşamında başyapıtlardan birisi olarak görülmektedir[737]. Buradaki yazılarında Faik Bey Konica

---

[734] Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 24-25.
[735] İlhan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, S. 28, TTK Yayınları, 1943, s. 324.
[736] Fethi İsfandiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, C. 1, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.
[737] Sabri Hamiti, "Faik Konica: Jam Unë", *Konferencë Shkencore për Faik Konicën*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Prishtinë 2006, s. 13.

kendisini özellikle Panslavizm ve Panhelenizm yanlılarının karşısında yer alan bir Arnavut ulusçusu olarak tanımlamıştı. Faik Bey Konica, Viyana Üniversitesi'nde almış olduğu eğitim ve girmiş olduğu ilişkilerin neticesinde *Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiye* tarafından oluşturulan İstanbul Alfabesi'ne muhalif olan kanatta yer almış ve Kuzey Arnavutluk'ta kullanılan "*Bashkimi*" alfabesini savunmuştu. Faik Bey Konica'nın dil üzerine yaptığı çalışmaların zengin bir faaliyet alanı oluşturduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bu faaliyetleri Arnavut dilbilimcileri tarafından incelenmiştir[738]. Ayrıca Faik Bey Konica, İstanbul'da yaşayan Arnavut entelektüelleri propaganda yapmaktan yetersiz kişiler olarak görmüştü[739]. Faik Bey Konica, modern Arnavutluk'un ilk ABD Büyükelçisi olarak görev yapmıştı.

*Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'*nden mezun olan bir diğer önemli isim Arnavut kökenli entelektüel ve Osmanlı sonrası Arnavutluk Devleti'nin önemli bir siyasetçisi Ahmet Zogu olmuştu. Ahmet Zogu, 1895 yılında Mat doğumlu olup bölgesinde söz sahibi olan Zogulli ailesindendi[740]. Zogulli ailesi Mat ile Debre arasında geniş bir bölgede topraklara sahip güçlü bir aileydi. Ahmet Zogu'nun babası Celal Paşa Zogolli annesi ise Tiran'ın sözü geçen ailesi Toptaniler'den Sadiye (Sadije) Toptani'dir. Ahmet Zogu 1904 yılında 9 yaşındayken İstanbul'a gelmiş ve Galatasaray Sultanîsi'ne kaydolmuştu. Ancak Sultanî Şubat 1907'de büyük bir yangın geçirdiği için eğitime iki yıl ara verilince Ahmet Zogu ancak 1909 yılında eğitime geri dönebilmişti. Bu süreçte ise İstanbul çok kritik olaylara tanıklık etmişti. İkinci Meşrutiyet olaylarından Sultan Abdülhamid'in indirilmesine kadar birçok olay İstanbul'da bulunan Ahmet Zogu'nun hatırında bulunmaktaydı. Ahmet Zogu, babası Cemal Zogu Paşa'nın ölümünün ardından 1911 yılında İstanbul'dan ayrılmıştı[741]. Bu dönemde soyadından Türkçe olarak "oğlu"

---

[738] Remzi Përnaska, "Shënime për Mendimin Teorik Gjuhësor të Faik Konicës", *Konferencë Shkencore për Faik Konicën, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës Akademia e Shkencave e Shqipërisë*, Prishtinë 2006, s. 62.

[739] Orhan Koloğlu, "Faik Bey Konitza'nın Arnavutluk Sorunlarına İlişkin 1899 Tarihli Memorandumu", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 16-17.

[740] *BOA, MF. MKT. 940/43*. (H. 20.05.1324 – M. 12.07.1906).

[741] Blendi Fevziu, *Presidenti që u bë Mbret: Ahmet Zogu*, Shtëpia Botuese Universitare Europian të Tiranës (UET), Tiranë 2014, s. 20-21.

Zogulli/Zogoğlu ekini bırakarak Arnavutça Zogu soyadını benimsemişti[742]. En nihayetinde modern Arnavutluk döneminin ünlü Arnavut Kralı olan Ahmet Zogu da Galatasaray Sultanîsi'nin bir öğrencisi olmuştu.

3.5.2.4. Robert Koleji

Tanzimat döneminin İstanbul'unda seküler tarzda öğretim kurumları kurulmaya devam ederken bir taraftan da misyonerlerin İstanbul'da kayda değer çalışmaları olmuştu. Anlatıldığı üzere Osmanlı Devleti'nde Protestan misyonerler XIX. yüzyılın başından itibaren İstanbul'da önemli birer aktör olarak ortaya çıkmışlardı. Bu Protestan misyonerlerin özellikle Balkanlar ve Orta Doğu ile önemli bağlantıları vardı. Amerikalı misyonerler daha 1830 yılında Osmanlı ile Amerika arasında ilk Ticaret Anlaşması imzalanmadan önceleri İzmir ve İstanbul gibi Osmanlı topraklarında faaliyetlerini hızlandırmışlardı[743]. Bu ilk misyonerler arasında olduğu bilinen ancak ABCFM ile 1855 yılındaki bir olaydan sonra bağına son veren Dr. Cyrus Hamlin tarafından 1863 yılında Robert Kolej kurulmuştu. Yabancı Dil öğretimi açısından Osmanlı Devleti'ne de yararları dokunan "*Robert Koleji*" böylece Dr. Cyrus Hamlin ve Christopher Rhinelander Robert'in girişimleriyle ve maddî-manevî destekleriyle açılmıştı[744]. Rumeli tepelerinde Robert Kolej Kompleksinden "*Hamlin Hall*" adlı bina bir bodrum katıyla beraber dört katlı olarak kurulmuştu[745]. Robert Koleji'nin bünyesinde 1871 yılında kızlar için açılan "*Home School*" ise Dr. Hamlin'in gayretleriyle çalışmalarına önce Gedikpaşa'da kiralanan bir evde başlamıştı[746]. Bu kız okulunun müdürü Mary Mills Patrick ise yazdığı eserinde Arnavutlar ve Arnavutköy hakkında önemli bilgiler

---

[742] Bernd J. Fischer, *Ahmet Zogu Mbreti shqiptar mes Dy Luftërave*, Shtëpia Botuese Albanian Institute for International Studies (AIIS), Tiranë 2010, s. 72.
[743] Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 383.
[744] *BOA, MKT. 639/81*. (H. 07.09.1285 – 22.12.1868).
[745] May Fincancı, The Story of Robert College Old and New (1863-1982), Alumni Association of the American Colleges of Istanbul, İstanbul 1983.
[746] John Freely, A History of Robert College, the American College for Girls, and Boğaziçi University, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

vermiştir[747]. Bilindiği üzere Dine ve mezhebe mümin kazandırma girişimleri Amerikan okullarının en önemli kuruluş nedeni olmuştur.

Robert Kolej, Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan toplumların tarihleri için önemli bir eğitim kurumu olarak yer almış ve üzerine araştırmalar yapılmıştı. Robert Koleji'ne katılan Arnavutlar arasında ise *Qiriazi (Qirjazi) ailesi* Arnavutluk tarihinde özel bir yer edinmiştir[748]. Qiriazi ailesinin bazı önemli üyeleri *Robert Koleji*'nden mezun olmuşlar ardından Manastır'da kurulan Protestanların şubesinde görev almışlardı[749]. Qiriazi ailesi Kolonya (Kolonja)'daki Peras köyünden gelmişler ve Manastır yakınlarındaki Tırnova'ya yerleşmişlerdi. Bu aileden Sevasti ve Parashqevi Qiriazi kız kardeşler, Sevasti ile eşi Kristo Dako'nun çocukları olan Skendër ve Gjergj Dako Robert Koleji'nde eğitim almışlardı. Ayrıca Robert Koleji'nde eğitim gören isimler arasında Grigor Cilka ile Theodor Sina gibi önemli isimler de bulunmaktaydı. Bu isimlerden Gjerasim Qiriazi, Naim Frashëri ile görüşerek Arnavut dilinde olarak Arnavutluk tarih eserleri yazılması gerektiğini savunmuştu. Bununla beraber Arnavutköy Amerikan Koleji mezunu Qiriazi kardeşler Arnavut milliyetçiliğinin olgunlaşmasına yol açan kültürel çevrenin oluşmasında öncü olmuştu. Gjerasim Qiriazi, İngiliz İncil Topluluğu (BFBS)'nun bir temsilcisi olarak Arnavut dilinin gelişmesine özel önem vermişti. Daha 1888 yılında Görice (Korça)'de özel bir Arnavut kız okulu açmak için harekete geçmişti[750]. Gjerasim Qiriazi'nin kızkardeşi Sevasti Qiriazi ise İstanbul'daki eğitimini tamamladıktan sonra buraya gelmişti. Qiriazi kardeşler İstanbul'da bulunan Naim Frashëri aracılığıyla hükümetten bu okulun açılmasına dair izin alabilmek için başvuru yapmışlar ve buna dayanarak 23 Ekim 1891 tarihinde Görice'de ilk kız Arnavut Okulu açılmıştı[751]. Gjerasim Qiriazi, Görice'de açılan okulun

[747] Mary Mills Patrick, *A Bosporus Adventure: Istanbul (Constantinople) Woman's College*, 1871-1924, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2015, s. 41.
[748] Uran Asllani, *Studentët Shqiptarë të Robert Kolegjit Amerikan të Stambollit dhe Veprimtaria atdhhetare e tyre*, Botime Ilar, Tiranë 2005, s. 8-10.
[749] Xhon Kuanrud (John Quanrud), *Besë, Shpresë dhe Dashuri – Jeta e Gjerasim Qiriazit,* Karte e Pende, Tiranë 1998, s. 143-145.
[750] Zafer Toprak, "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, s. 317.
[751] Hysni Myzyri, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 254.

ardından dört yıl sonrasında bir kız okulu açma başarısını da göstermiş ve Arnavutluk tarihinde önemli bir yer almıştı.

3.5.2.5. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne

Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nin birçok alanda yaşamış olduğu yeniliklerin ve dönüşümlerin gerçekleştiği bir dönem olmakla beraber en esaslı dönüşümlerin ise hukuk sistemi ve yargı mekanizması üzerinde gerçekleştiği görülmektedir[752]. Bu dönemde bilindiği üzere Osmanlı yargı teşkilatında yaşanan değişim ve batılı tarzdaki mahkemelerin kuruluşuyla birlikte medrese eğitimi almış kadı ve naiplerin yanı sıra formel hukuk eğitimi almış nitelikli personele olan ihtiyaç artmıştı[753]. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Osmanlı tebaası arasında din ve ırk ayrımı olmaksızın bazı hukukî düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemelerin ortak yönü ya batılı prensiplerle yoğrulmuş ya da tamamen batıdan alınmış olmalarıydı. Bu nedenle yabancı hukukların incelenmesi gündeme gelmiş ve yeni kanunları uygulayabilecek bir hukukçu kadrosunun yetiştirilmesi gereği doğmuştu[754]. Bazı denemelerden sonra hukuk mektebinin yüksek öğretim seviyesindeki ilk oluşumu 1874 yılında "*Mekteb-i Hukuk-ı Sultanî*" ismiyle ve 1880 yılında ise Adliye Nezareti'ne bağlı olarak "*Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne*" ismiyle açılmıştı. Hukuk mektebine kayıt olunacak öğrencilerin Mekteb-i Sultanî ile idadî mekteplerinden diploma almış olması gerekmekteydi. Mektebin nizamnâmesine göre hukuk mektebinin müfredatında İslâm Hukuku, Medeni Hukuk, Genel Hukuk, Osmanlı Devleti'nin Kanun ve Nizamları, Roma Kanunları, Ticaret Kanunu, Muhakeme Usulü, Ceza Kanunu ve Sorgulama Usulü, Denizcilik Kanunları, Devletlerarası ve Milletlerarası Hukuk, Anlaşmalar, Ekonomi Politik gibi dersler yer alıyordu. Hukuk mektebindeki bu dersler Türkçe ve

---

[752] Osman Köksal, "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lahiya", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 9, Ankara 1998, s. 263-264.

[753] Jun Akiba, "Shari'a Judges in the Ottoman Nizâmiye Courts, 1864-1908", *İSAM - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 51, 2018, s. 216-217.

[754] İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı",*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul 1972, s. 139.

Fransızca olarak okutulmaktaydı. Bu okuldan da çok önemli Arnavut entelektüelleri yetişmişti.

*Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'*de eğitim gören Arnavut isimlerden belki de en dikkate değeri sonraki faaliyetlerini değerlendirerek İsmail Kemal Bey Vlora olmuştu denilebilir. Osmanlı siyasî hayatının Sultan Abdülaziz, II. Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinde önemli bir rol oynayan Avlonyalı İsmail Kemal Bey 28 Kasım 1912 tarihinde Arnavutluk Devleti'ni kuracaktı. İsmail Kemal Bey, 1847 yılında Avlonya kasabasında doğmuş olup bir yerel ayan ailesine soyu dayanmaktadır[755]. Dedesi İsmail Bey, 1821'de Yunan isyanı sırasında Osmanlı ordusunda yer almıştı. İsmail Kemal Bey, 1855 yılında Yanya'da Zosimea Elen Okulu'nu birincilikle bitirmişti. Daha sonra İstanbul'da Hukuk Fakültesini okumuştu. 1860 yılında İstanbul'a gelen İsmail Kemal Bey, önce akrabası eski sadrazam Mustafa Naili Paşa'nın yardımıyla Hariciye Nezareti'nde tercüman olmuş ardından ise Paris sefaretine ateşe olarak atanmış bu sırada kısa süreliğine Yanya'da Vali Akif Paşa'nın yanında çalışmıştı[756]. İsmail Kemal Bey 1866 yılında mutasarrıf olmuş ve 1867'de Yunan Ortodoks Kleaniqi Sürmeli ile evlenmişti. Mithat Paşa'nın Tuna'da yetiştirdiği kadronun içinde yer alan İsmail Kemal'in görüşleri bu dönemde belirginleşmişti.

*Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'*de yetişen Kosova Vilayetinden çok önemli bir ismin olduğu görülmektedir. Hasan Priştina (Vulçıtrınlı Hasan Bey/Hasan Berisha) anılarında ailesinin Drenica bölgesindeki Poljance'den geldiğini ve 1871 yılında Vuçıtırın (Vushtrri)'a taşınan dedesi Hacı Ali Berisha'nın torunu Abdullah Ali Berisha'nın oğlu olduğunu yazmıştı[757]. Hasan Priştina, Selanik'teki Fransız okulunu bitirdikten sonra İstanbul'da Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'de okumuştu[758]. Buradaki eğitimi esnasında geniş bir kültürel birikime sahip olmuş ve dönemin Avrupalı ulusal fikirleriyle temas etmişti. İstanbul'daki eğitimi sırasında Hasan Priştina ana dili Arnavutça ve Osmanlıcanın yanı sıra İngilizce, Arapça, Fransızca, Yunanca, Almanca, Çerkezce, İtalyanca ve Sırp dilini

[755] Stefanaq Polo - Arben Puto, *The History of Albania From its Origins To The Present Day*, Eastern Books Routledge&Kegan Paul, Boston 1981, s. 115.
[756] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 16-18.
[757] Bedri Tahiri, *Hasan Prishtina: Truri i lëvizjes kombëtare shqiptare: monografi*, 2008.
[758] Xheladin Shala, *Hasan Prishtina: Veshtrim i Shkurtër atdhetarie*, Instituti Albanologjik, 2014.

öğrenmişti. İstanbul'a geldiği zaman çok genç yaşta olmakla beraber burada gelişmekte olan Arnavut sosyo-kültürel hareketi ile ilgilenmiş ve Şemseddin Sami Frashëri, Abdül Frashëri ve Vasa Paşa gibi dönemin önemli Arnavut ideologları ile iletişim halinde olmuştu[759]. Hasan Priştina, Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'deki eğitiminin ardından devlet memuru olarak İstanbul'da görev almış ve İstanbul'da yaşayan Arnavut entelektüelleri ile bağlantısını sürdürmüştü.

Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'den mezun olan Arnavutlardan yine önemli bir isim Mufid Bey Libohova olmuştu[760]. Mufid Bey, Tepedelenli Ali Paşa sülalesinden 1876-1877 Birinci Meşrutiyet dönemi mebuslarından Ali Naki Bey'in oğlu olup 1878 yılında Libohova'da doğmuştu[761]. Arnavut bir ekonomist, diplomat ve politikacı olup Ali Naki Bey'in oğlu olan Mufid Libohova'nın ailesi Güneydoğu Arnavutluk'ta Libohova bölgesinin zengin toprak soylularındandı[762]. Mufid Bey Libohova, 1898 yılında Osmanlı Devleti'nin Brüksel sefareti fahri ataşeliğine tayin edilmişti[763]. Bu görevi sırasında Danimarka hükümeti tarafından Brüksel Sefiri Kara Todori Efendi'ye ve Ataşemiliteri Müfid Bey'e beşinci rütbelerden ita olunan Danebrog Nişanı verilmişti[764]. Bu sırada Müfid Bey'e İran Devleti tarafından "*Şir u Hurşid*" nişanının da verildiği arşiv kayıtlarında geçmektedir[765]. Mufid Bey daha sonrasında önce Bern Sefareti'ne ardından ise Yenişehir Baş şehbenderliğine tayin olmuştu[766]. Bu görevi sırasında Müfid Bey'in Yanya Valisi Osman Bey tarafından yerinin değiştirilmesi konusunda bir şikâyet telgrafı verilmişti bunun üzerine Mufid Bey işinden ayrılarak Ergiri'ye geri

[759] Dibran Fylli, *Hasan Prishtina, Stërnip i Abdullah Veliqit*, Ribotimi III, Botues Shtëpia botuese "ProkultPress", Prishtinë 2020, s. 26.
[760] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 57-59.
[761] *BOA, SAİDd. 92/21.* (H. 29.12.1295 – M. 24.12.1878).
[762] Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, s. 273.
[763] *BOA. BEO. HR. TH. 198/46.* (H. 03.03.1315 - M. 02.08.1897).
[764] *BOA. İ. TAL. 141/33.* (H. 21.01.1316 – M. 11.06.1898).
[765] *BOA. BEO. 2065/154850.* (H. 13.02.1321 – M. 11.05.1903).
[766] *BOA. BEO. 2597/194703.* (H. 07.04.1323 – M.11.06.1905).

dönmüştü[767]. Mufid Bey'in kardeşi Ekrem (Eqrem) Bey Libohova (1882-1948) da İstanbul'da eğitim görmüş ve Osmanlı yönetiminde aktif görev almış bir isimdi[768].

3.5.2.6. Dârülmuallimin Mektebi

İstanbul *Dârülmuallimin* Mektebi, Tanzimat'ın ilanından sonra Sultan II. Mahmud döneminin son zamanlarında açılan Rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla 16 Mart 1848'de İstanbul'un Fatih semtinde Mekkîzâde Türbesi'nin yanında açılmıştı[769]. Bu girişimin Avrupa ile kıyaslandığı zaman çok geç bir tarihler olmadığı ve bu konuda önemli girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Devlet öğretmen eğitimi konusunu ele alarak gelişim için uğraşı vermişti[770].Nitekim bu İstanbul Dârülmuallimin mektebinde Arnavut öğrenciler yerlerini alacaklardı. Bu öğrencilerden ismi en fazla ön plana çıkmış olanlardan birisi Bayram Fehmi Bey (Bajo Topulli) olmuştu. Bayram Fehmi Bey, 1867 yılında Yanya vilayetine bağlı Ergirikasrı Sancağında doğmuştu. İlköğretimini burada tamamladıktan sonra eğitimine İstanbul'da devam etmiş ve 28 Haziran 1888'de orta dereceyle Gülhâne Rüşdiye-i Askeriyesinden mezun olmuş ve Dersaadet Mülkiye-i İdadisine kayıt yaptırmıştı. Burada üç yıl okuduktan sonra "*âlâ*" dereceyle 21 Nisan 1894 tarihinde Dârulmuallimîn'den mezun olmuştu[771]. Bayram Fehmi Bey İstanbul'daki öğrenciliği sırasında Arnavut milliyetçisi kesimlerle temasta bulunmuş özellikle Jani Vreto ile görüşmüştü. Bayram Fehmi Bey 31 Mayıs 1894 tarihinde ilk görev yeri Trabzon İdadisine atanmıştı. Daha sonraki görev yerlerinden birisi olan Erzurum'da bulunduğu dönemde Arnavutçu bir kimliğe bürünmeye başlayan Bayram Fehmi Bey, Selanik'teki görevine giderken uğradığı İstanbul'da Naim Frashëri ile tanışmış ve onun tavsiyeleriyle Selanik'te Leskovikli Mehmet Rauf aracılığıyla Arnavut milliyetçisi çevrelere dahil olmuştu. Ardından

[767] *BOA. BEO. 2869/215123.* (H. 19.05.1324 – M. 11.07.1906).
[768] Mufid Bey Libohova'nın Osmanlı sonrası Arnavutluk siyasetindeki anılarını okumak için bkz.: Mufid Bej Libohova, *Politika ime ndë Shiperi, 1916-1920*, Shtëpia e Librit Ombra GVG, Tiranë 2004.
[769] Yahya Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", *Milli Eğitim Dergisi*, S. 95, Mart 1990, ss. 3-20.
[770] Uğur Ünal – Togay Seçkin Birbudak, *İstanbul Dârulmuallimîni (1848-1924)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 9.
[771] *BOA, DH. SAİD.d. 177/271.* (H. 29.12.1283 – M. 04.05.1867).

Selanik İdadisi muavin-i evveli olan Bayram Fehmi Bey'in Arnavutça süreli yayınları ve kitapları odasında bulundurduğu bilinmektedir. Bayram Fehmi Bey, 15 Mayıs 1905 tarihinde atandığı Manastır İdadisi muavin-i evvelliği görevinde Arnavut öğrencilerle toplantılar yaparak Arnavut milliyetçisi yazarların eserlerinden bahsedip onlara bu eserleri okumaları telkininde bulunmuştu[772]. Görüldüğü üzere İstanbul'da bulunan okullar Arnavutluk Devleti'nin kuruluşunda rol oynayacak isimlerin tercih ettikleri okullar olmuştu. Bu okullarda okuyan Bektaşi öğrencilerin ise İstanbul Bektaşi tekkeleri ile yakından bağları vardı.

3.6. FRASHËRİ KARDEŞLERİN SON YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ VE İSTANBUL ŞAHKULU SULTAN BEKTAŞİ TEKKESİ İLE BAĞLARI

Bektaşilik, Arnavut kavminin sosyo-kültürel ve siyasî yaşantısında genellikle önemli bir yere sahip olmuştur[773]. Bektaşi tarikatının Arnavutluk coğrafyasında görülmesi çok erken tarihlere uzanmaktadır. Coğrafya üzerinde Sarı Saltık ve dervişlerin faaliyetlerinden özellikle söz edilmektedir[774]. Bununla beraber Bektaşilik üzerine çalışmalar yapan araştırmacılara göre Bektaşilik tarikatının sistemli bir yapıya kavuşarak tekkelerin inşa edilmeleri ve aktif oldukları dönem ise özellikle 1790 ile 1822 yılları arasında Güney Arnavutluk coğrafyasında etkili bir ayanlık kuran ve Bektaşi

---

[772] Said Olgun, "Bayram Fehmi Bey/Bajo Topulli (1867-1930): Öğretmenlikten Çeteciliğe Çetecilikten Kaymakamlığa Bir Arnavut Milliyetçisinin Sıra Dışı Hayat Öyküsü", *History Studies,* Vol. 10, Issue: 1, February 2018, s. 127-128.

[773] Arnavutluk'ta Bektaşiliğin Osmanlı döneminden önce Sarı Saltık'ın gösterdiği faaliyetlerle alt yapısının oluşturulduğu, Sarı Saltık ve Hacı Bektaş kültürünün Arnavutlar arasında yayıldığı bilinmektedir. Sarı Saltık'ın faaliyetleri sonucunda Bektaşilik Akçahisar (Kruja), Üsküp, Ohri, Yanya, Avlonya, Kosova ve Manastır çevresinde yayılmıştı. Ayrıca Bektaşilerin, Osmanlı Sultanı II. Murad zamanında Yeniçeri Ordusu ile bölgeye gelerek yerleştikleri kaynaklarda görülmektedir. Zamanla Arnavutların meskun olarak yaşadıkları yerlerde pek çok tekke açılmıştı. Bununla birlikte Bektaşiliğin Arnavutluk coğrafyasında XVII. yüzyılda yayıldığı ve güçlendiği sonucu hâkim görüştür: Bardhosh Gaçe, "Bektashizmi, Vatrat e tij dhe Refleksione të Vjershërimit Popullor", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 dhjetor 2003*, s. 99-101.

[774] Nexhat S. Ibrahimi, "Sarı Salltëku dhe roli i tij në përhapjen e Islamit në trojet iliro-shqiptare e ballkanike para shekullit XIV", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 66, Prishtinë 2002, S. 121.

tarikatından olan Tepedelenli Mehmed Ali Paşa dönemi olarak gösterilmektedir[775]. Yine XIX. yüzyılın başında İstanbul'da yaşayan Bektaşi inancına gönül vermiş Arnavutların İstanbul Bektaşi tekkelerine sıklıkla gittikleri bilinmektedir. Bu tekkelerden birisi olan Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan Dergâhı İstanbul'un bilinen en eski dergâhlarındandır. Bilinen eski belgelerde Nerdibanlı olarak da yer almaktadır. Bu dergâhın kurucusu olarak bilinen Şah Sultan'ın İstanbul'un fethi için yapılan kuşatmalara iştirak ettiği aktarılan Horosan erenlerinden olduğu rivayet olunmuştur. Başka bir rivayete göre ise Şahkulu Sultan'ın Padişah II. Bayezid döneminde 1511 yılında bir isyana katıldığı düşünülmektedir[776]. Dergâh sonraki dönemlerde İstanbul'da yoğun ziyaret edilen yerlerden olmuş ve buranın mezarlığına gömülen kişilerin mezar taşlarının gösterdiği üzere Balkanlar'dan özellikle Arnavutluk, Sırbistan, Makedonya ve Yunanistan taraflarından kişiler buranın yoğun ziyaretçileri arasında yer almışlardı. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında önemli görevlerde bulunmuş Arnavut isimlerin Şahkulu Sultan (Merdivenköy) Bektaşi Tekkesinde mezar taşlarına rastlanılmaktadır. Bu kişilerden birisi olan Birinci Meşrutiyet Meclisi'nde Yanya mebusu olarak görev yapmış olan Libohovalı Ali Naki Bey dikkat çekmektedir[777]. Ali Naki Bey'in Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'den mezun olan oğlu Müfid Libohova ise Arnavut Ulusal Hareketi'nde etkin rol almış, İkinci Meşrutiyet döneminde mebus olarak seçilmiş ayrıca Arnavutluk Devleti kurulduğunda önemli devlet görevlerine getirilmişti.

Osmanlı Devleti'nde bilindiği üzere 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Bektaşi tekkelerinin yasaklanmasının ardından bazı Bektaşi şeyhleri tarikat mensupları ile sürgün edilmişlerdi[778]. Bu dönemde Bektaşilik geleneğinin Arnavutluk'ta (özellikle Güney Arnavutluk) güçlü olması nedeniyle burası Bektaşiler için bir sığınak bölgesi haline gelmişti. Bununla beraber Sultan Abdülmecid ve Sultan

---

[775] Metin İzeti, "Bektaşiliğin Arnavut Kültür Tarihindeki Yeri", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi III. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Sempozyumu, 30-31 Ekim 2009, Üsküp/Skopje*, (Ed. Gıyasettin Aytaş, Yusuf Doğan, Deren Başak Akman Yeşilel), Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Velî Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 123.

[776] Gülay Yılmaz, "Bektaşilik ve İstanbul Bektaşi Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", *İSAM-İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 45, İstanbul 2015, s. 118.

[777] Burhan Kocadağ, *Şahkulu Sultan Dergahı ve İstanbul Bektaşi Tekkeleri*, Can Yayınları, İstanbul 1994, s. 114.

[778] Fahri Maden, *Bektaşi Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, TTK Basımevi, 2013.

Abdülaziz dönemlerinde Bektaşilerin üzerindeki baskılar giderek yumuşamış ve kapatılan Bektaşi tekkelerinin faaliyetleri tekrardan harekete geçmeye başlamışlardı[779]. Araştırmalara göre Bektaşi tekkeleri ve babaları ile Arnavut Ulusal Hareketi arasında yakın bir bağ olduğu görülmektedir[780]. Bu nedenle Baba Abedin, Baba Alushi, Baba Şaban, Baba Hüseyin, Baba Ali ve Baba Ahmet Turanî gibi çok sayıda Bektaşi önderi Arnavut Ulusal Hareketi'nin önemli simaları içerisinde gösterilmektedir. Özellikle Toska Arnavutları arasında Melcan Bektaşi Tekkesi önemli bir kurum olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca XIX. yüzyılın başlarında Güney Arnavutluk'ta önemli bir merkez haline gelen Berat'ın Frashëri (Fraşeri) köyündeki Bektaşi Tekkesi'nin önemi üzerinde durulması gerekmektedir[781]. Bu Bektaşi tekkesinden ortaya çıkan ulusal düşünceler Bektaşi Babaları sayesinde yüksek tabakalara ve yerel ileri gelenlerden köylü kitlelerine kadar Arnavut toplumunun büyük çoğunluğuna yayılmıştı[782]. Bilindiği üzere Bektaşi tarikatına mensup Arnavut entelektüelleri bu süreçte akîde ve törenlerini bildiren çok sayıda risâle kaleme almışlar ve nefeslerini yayımlamışlardı[783]. Bu faaliyetlerin neticesinde bir sözlü ve yazılı Bektaşi edebiyatı ortaya çıkmıştı.

Arnavut Bektaşi edebiyatı içerisinde çoğu Bektaşi entelektüelinin sosyo-kültürel alanda faaliyetlerini gösterdikleri edebî tür olarak şiir ön plana çıkmıştı. Özellikle Frashëri Bektaşi dergâhından yetişen çoğu kişinin İstanbul'un Bektaşileri arasında önemli bir yer edindikleri görülmektedir. Bu Bektaşiler içerisinde ise Frashëri ailesi ön plana çıkmıştı. Frashërilerden Şemseddin Sami Frashëri, Abdül Frashëri, Naim Frashëri, Dalip Frashëri, Şahin Frashëri, Mithat Frashëri gibi önemli isimlerin hepsi Bektaşi edebiyatı içerisinde eserler vermişlerdi. Özellikle siyasî alanda bir figür olarak Abdül Frashëri hem bir Osmanlı mebusu olması hem de Prizren Arnavut Birliği içerisinde aktif olarak yer alması ve bu süreçte Bektaşi Babaları ile olan ilişkileri sayesinde Bektaşilik

---

[779] Fahri Maden, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, TİKA Yayınları, 44/2013-2, s. 155.

[780] Muhamet Pirraku, "Disa Mendime Rreth Fillimeve të Rilindjes Kombëtare Shqiptare", *Çështje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 dhjetor 1985 – 2*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987, s. 135-136.

[781] İrfan Morina, "Fraşeri Kardeşlerin Arnavutluk'taki Bektaşiliğe Katkıları", (Ed. Adem Öger), *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (16-19 Kasım 2011 – Nevşehir)*, C. 4, Nevşehir Üniversitesi Kapodakya Araştırma ve Uygulama Merkezi (NEVKAM), Ankara 2012,s. 297.

[782] Nathalie Clayer, "Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu", (Çev. Orhan Koloğlu), *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. 1, S. 2, Şubat 1994, s. 58.

[783] *BOA, DH. MKT. 2527/113.* (H. 17.05.1319 – M. 01.09.1901).

tarihinde de önemli bir figür olarak ön plana çıkmıştı[784]. Abdül Frashëri 1879 yılında Prizren Arnavut Birliği için yapılan toplantılar sırasında Frashëri Tekkesi Babası Alush Baba ve Görice (Korça) yakınlarındaki Melcan Tekkesi şeyhi Adem Baba ile iletişim halinde olmuştu. Abdül Frashëri bu faaliyetleri sırasında Arnavut kavminin ulusal değerlerini dünyaya bildirme ve Arnavut halkının ulusal bilincinin yükselmesi amacıyla çalışmalarını yürütmüştü[785]. Bu çalışmaları sayesinde "*Ulusun/Halkının Ruhu*" unvanı ile anılan Abdül Bey bazı yazılar kaleme alarak entelektüel faaliyetlerini ön plana çıkarmayı başarmıştı[786]. Prizren Arnavut Birliği faaliyetleri esnasında basına verdiği mülakatlarının yanı sıra kendisine ait olduğu bilinen bazı eserler Arnavut araştırmacılar tarafından ön plana çıkarılmıştır. Bu eserlerden ilkinde, "*Prizren Hâtıratı Yahut Zindan Yâdigârı*" ismiyle Prizren Arnavut Birliği esnasında yapmış olduğu siyasî girişimlerinden bahsetmişti. Kaynaklarda fazla yer almayan ancak ikinci eseri olduğu belirtilen Yunanca bir eserinde ise Prizren Arnavut Birliği esnasında Arnavutlar ile Yunanistan'ın münasebetleri anlatılmıştı. Abdül Frashëri'ye isnat edilen üçüncü eserde ise Frashëri köyünün tarihi hakkında olmuştu. Kendisine isnat edilen son eserde ise kendi ailesine dair otuz sayfadan oluşan bilgi derlemesi yer alan bir risâle olmuştu. Prizren Arnavut Birliği sonrasında yaşadığı sürgün yıllarının ardından İstanbul'a gelen Abdül Frashëri buradaki dostlarının yardımıyla İstanbul Şehremâneti (belediye) Meclis üyeliğine getirilmişti[787]. Bu görevinde 1886 ile 1888 yılları arasında bulunduktan sonra hastalığı nedeniyle Bursa'da tedavi görmeye başlamıştı[788]. Abdül Frashëri, İstanbul'da 11 Ekim 1892 tarihinde vefat etmiş ve Merdivenköy Şahkulu Bektaşi Dergâhı'nın kabristanına defnedilmişti[789].

---

[784] Kristaq Prifti, "Abdyl Frashëri, udhëhegës i Lidhjës Shqiptare të Prizrenit", Konferenca Kombëtare e Studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit, Tiranë 1979, I, ss. 298-307.
[785] Albert Doja, "A Political History of Bektashism in Albania", *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, No. 1, March 2006, s. 97.
[786] Kristo Frashëri, "Frashëri Abdyl (1839 – 1892)", *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, s. 288-289.
[787] *BOA, DH. MKT. 1398/40.* (H. 14.05.1304 – M. 08.02.1887).
[788] *BOA, Y. MTV. 61/68.* (H. 20.09.1309 – M. 18.04.1892).
[789] Abdül Frashëri'nin naaşı 1978 yılında *Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Devleti* tarafından Prizren Arnavut Birliği'nin kuruluşunun 100. Yılı kutlamaları münasebetiyle *Halk Kahramanı* ilan edilerek Tiran'a nakledilmiş ve Frashëri Kardeşler Anıtparkı'nda defnedilmişti.

Frashëri kardeşler arasında Bektaşileri bilimsel olarak ele alan kişi ise Naim Frashëri olmuştu[790]. Naim Frashëri, Arnavut Bektaşileri için el kitabı şeklinde "*Fletore e Bektashinjet"*[791] *(Bektaşilerin Defteri)* ismini taşıyan Tarikat-i Aliyye-i Bektaşiyye'nin öğretilerini içeren, büyük bir bölümü manzum yazılmış küçük bir risale kaleme almıştı[792]. Naim Frashëri, Bektaşi şairlerinin eserlerinden ve büyük mutasavvıflardan geniş ölçüde etkilenen şairlerden birisi olmuştu[793]. Bektaşilikten esinlenen ve panteist yönü ağır basan bir inanç söz konusuydu[794]. Aslında eserlerinde Naim Frashëri hem bir ulusal kimlik hem de dinî bir kimlik inşa ediyordu. Çeşitli metinlerde, Hz. Ali, onun oğulları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin, onların Yezid ve Muaviye'ye karşı çıkışları, ya da Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit olması üzerinden Bektaşiliği öne çıkarıyordu. Özellikle de bu mistik öğretiyle Pelasgosların dini arasında bir süreklilik kuruyordu. Bu amaçla, Berat şehrinin güneyinde bulunan meşhur Tomorr dağını hem Pelasgosların tapınağının bulunduğu yer, yani Dodone, hem de Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in üvey kardeşi olduğu varsayılan efsanevi kişilik Abbas Ali'nin türbesinin bulunduğu yer olarak gösteriyordu. Bu eserinde Naim Frashëri, Bektaşi Arnavutlar sadece kendi aralarında değil tüm dünya insanları ile kardeştirler fakat her şeyden öte onlar anavatanlarını ve vatandaşlarını severler diyerek ulusal bir bilinç sergilemişti. Ayrıca en yüksek erdem de budur diyerek Arnavut ulusçuluğunu Bektaşilik üzerinden hızlandırmıştı. Naim Frashëri'nin risalesi 1908 yılında Sofya'da, 1910 yılında Selanik'te, 1921 yılında Korça (Görice)'da ve 1996 yılında Tiran'da yeniden basılmıştır. Birçok kez tercüme edilmiş olup bu tercümeler arasında Faik Bey Konica tarafından *Albania Gazetesi*'nde kısmen çevirisi yapılmasının haricinde, Frederick William Hasluck tarafından İngilizceye[795], ardından 1920'li yıllarda H. Bougeois tarafından Fransızcaya[796] ve Norbert Jokl tarafından Almancaya[797]

---

[790] Midhat Frashëri, "Naim bej Frashëri – Studime dhe Kujtime", *Kalendari Kombiar,* Sofya 1926, s. 47-49.
[791] Naim Halid Frashëri, *Fletore e Bektashinjet,* Bukuresht 1896.
[792] Muhammed Aruçi, "Fraşiri, Naîm (1846-1900)", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 195-197.
[793] Metin İzeti, "Naim Bey Fraşeri'nin Bektaşiliği ve Düşüncesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi,* S. 52, 2009, s 64.
[794] Dhimitër S. Shuteriqi, "Frashëri Naim (1846-1900)", *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, Tiranë 1985, s. 289-290.
[795] Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans,* Clarendon Press, Oxford 1929, ss. 562-563.
[796] H. Bougeois, "Le petit livre des Bektachis de Naim Bey Frashëri", *Revue de Monde Musulman*, 49, 1922, ss. 105-120.

çevirisi yapılmıştı. Naim Frashëri'ye göre, Bektaşiler tarafından mistik ve mistik olmayan bilgiler yolunda tekâmül etmek için kullanılan dil yabancı bir değil, anadilleri olmalıydı.

Naim Frashëri'nin en önemli ve ustalık dönemi eseri ise "*Qerbeleja"*(1898)[798] isimli eseri olmuştu[799]. Kerbela şehitleri temelde İslamiyet'in ortak değerleri olmakla beraber Naim Frashëri 1898 yılında Bükreş'te yayınladığı "*Qerbeleja*" isimli eserinde bu durumu politik olarak ele almıştı[800]. Bu eserinde Bektaşi Arnavutlara özel bir vurgu yapmış ve daha da ötesi eser görünüşte dinî olsa da politik olarak bir Arnavut kimliğinin inşası işlevini üstlenmişti. Ünlü Albanolog Albert Doja'ya göre, Naim Frashëri bu eseri aynı yıl yine Bükreş'te yayınlanmış olan eseri "*Istori e Skënderbeut (İskenderbey Tarihi)*"[801] isimli eseri ile ilişkilendirmektedir. "*Istori e Skënderbeut (İskenderbey Tarihi)*" isimli eseri Arnavut ulusal kahramanı İskender Bey'in tarihî kimliğine dair önemli bir eserdi[802]. Naim Frashëri bu eserlerinde İskenderbey ile İmam Hüseyin karakterleri üzerinden ulusal ve dinî bir yaklaşım ortaya koyarak Arnavutlar için bir ulusal karakter çizmeye çalışmıştı[803]. Naim Frashëri böylece oluşturduğu eserler aracılığıyla Arnavutlara özgü bağımsız bir Bektaşi tarikatı kurmak için uğraşmış ve Bektaşilik'teki Türkçe unvanları Arnavutçaya tercüme etmişti. Bununla beraber Naim Frashëri'nin "*Tahayyülat*"[804], "*Ez-Zire'a ve'l-Meşiye*", "*Ezherü's-sayf*" gibi önemli divanları vardır. Naim Frashëri, bu eserleriyle Arnavut Beyteci edebiyatının da öncü isimlerinden olmuştur. Yazdığı diğer eserlerinde de Farsça'nın etkisi görülür. Naim Frashëri, yazdığı yazılarında örneğin "*Fyelli (Kaval)*" isimli şiirinde ise Mevlana'nın Mesnevisi'nden etkilenmiştir. Bektaşi şairlerinden Melek Baba, Naim Frashëri'yi "*Zemra e Shqipërisë (Arnavutluğun kalbi), shejtor i njerëzisë (İnsanlığın efendisi)*"

---

[797] Norbert Jokl, "Die Bektaschis von Naim Bey Frashëri", *Balkan Archiv*, II, Leipzig 1926, ss. 226-256.
[798] Naim Halid Frashëri, *Qerbeleja*, Bukuresht 1898.
[799] Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania,* s.152.
[800] Bardhosh Gaçe, "Bektashizmi, Vatrat e Tij dhe Refleksione të Vjershërimit Popullor", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, s. 103.
[801] Naim Halid Frashëri, *Istori e Skënderbeut*, Bukuresht 1898.
[802] Rexhep Qosja, "Skënderbeu në vizioni e Naim Frashërit", *Simpozium për Skenderbeun – Simpozijum o Skenderbegu (9-12 maj 1968)*, Prishtinë 1969, s. 336-338.
[803] Albert Doja, "The Politics of Religious dualism: Naim Frashëri and His Elective Affinity to Religion in the Course of 19th-century Albanian Activism", *Social Compass International Rewiew of Sociology of Religion*, March 2013, s. 121.
[804] Naim Halid Frashëri, *Tahayyülat*, Mihran Matbaası, İstanbul 1884.

olarak değerlendirmişti[805]. Naim Bey Frashëri 19 Kasım 1900 tarihinde İstanbul Erenköy'deki evinde vefat etmiş ve Merdivenköy Şahkulu Bektaşî Dergâhı'nın kabristanına defnedilmişti[806].

Frashëri kardeşlerden Şemseddin Sami Frashëri hayatını kalemi ile geçirmiş büyük bir kişilik olarak hayatının son döneminde de çok önemli işler başarmıştı. Şemseddin Sami Frashëri Prizren Arnavut Birliği yıllarında İstanbul'da Osmanlı Türkçesi ile önemli gazeteler çıkarmıştı[807]. Ardından İstanbul'da "*Aile"*[808] (1880'de üç sayı) ve "*Hafta"*[809] (1881-1882) isimli dergileri çıkarmıştı. *Aile* mecmuasının ilk sayısındaki "*İfade-i Meram*" isimli yazısında "*bu mecmuamızın tahririnden garaz, unvanından dahi anlaşılacağı üzere, aile yani "familya"lara bir hizmet etmektir*" diye yazmıştı[810]. Ayrıca bir diğer yayıncılığı olan *Hafta* mecmuası ise dönemin anlaşılması ve kendisinin matbuat anlayışını ortaya koyması bakımından büyük bir önem arz etmektedir. İlk sayısı 18 Ağustos 1881'de çıkan mecmua, haftalık periyotlarla devam ederek yirmi sayı olarak çıkmıştır[811]. Şemseddin Sami Frashëri bu yayınların ardından özellikle yayımlamış olduğu sözlükler ile bilimin gelişmesine önemli hizmetler vermiştir. Daha 1882 yılında Fransızca'dan Türkçe'ye "*Kâmus-ı Fransevi"* yi yayımlamıştı[812]. Bunu 1885 yılında Türkçe'den Fransızca'ya *Kâmus-ı Fransevi* takip etmişti[813]. Bu eseri dolayısıyla kendisine II. Abdülhamid tarafından "*Ülâ sınıf-ı sânîsi*" rütbesiyle iftihar madalyası verilmişti[814].

---

[805] A. Yılmaz Soyyer, "İki Milliyetçilik Arasında Rumeli Bektaşiliği", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II,* Bildiriler-C. 2, (Haz. Ünal Şenel), Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarih ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Manisa 2010, s. 333.

[806] Naim Bey'in naaşı 1978 yılında "*Ulusal Şair*" unvanı ile Tiran'a nakledilmiş ve Frashëri Kardeşler Anıtparkı'nda ağabeyi Abdül Frashëri'nin yanına defnedilmişti.

[807] Yüksel Topaloğlu, *Şemsettin Sami, Süreli Yayınlarda Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları İnceleme Metin*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

[808] Şemsettin Sami, *Aile*, S. 1, H. 1297- M. 1880.

[809] Şemseddin Sami, *Hafta*, S. 1, H. 1298- M. 1881.

[810] Şemsettin Sami, "İfade-i Meram", *Aile*, 1880, s. 1-2.

[811] Ferah Kurt, *Hafta Mecmuası-İnceleme-Fihrist-Çeviri Yazı*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2020.

[812] Şemseddin Sami, *Kamus-i Fransevi*, İstanbul 1299. (1882).

[813] Şemseddin Sami, *Türkçeden Fransızcaya Kamus-i Fransevi*, İstanbul 1302. (1885).

[814] Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 45.

Şemseddin Sami Frashëri bu yıllarda Arnavut ulusçuluğu için önemli eserler dizisini ise ardı ardına çıkarmıştı[815]. Bunlar arasında "*Gjuha Shqipe në Alfabetaren e Gjuhës Shqipe*"[816] (1879), "*Dheshkronja në Alfabetare*", "*Drita-Dituria*" dergisinde yayınlanmış olan beş makalesi (1884-1885), "*Abatare e Gjuhës Shqipe*"[817] (1886), "*Shkronjëtoressë Gjuhësë Shqip*"[818] (1886), "*Dheshkronja*"[819] (1888) ve Arnavut tarih yazımında bir siyasî manifesto olarak ele alınan eser "*Sqipëria Ç'është, Ç'ka Qenë e Ç'do të Bëhet*"[820] (1899) sırasıyla yayınlanmıştır[821]. Bu eserlerden Türk ve Arnavut akademisi tarafından kendisine ait olup olmadığı konusunda en çok tartışılan ve polemik konusu olan eseri "*Sqipëria Ç'ka Qenë, Ç'është e Ç'do të Bëhetë*" isimli eser olmuştur. Bu eser Arnavut tarihçiler ve dilbilimciler için kesin olarak Şemseddin Sami Frashëri tarafından yazılmıştır[822]. Ancak bu konu Türk tarihçiler ve dilbilimciler tarafından şüpheli olarak görülmektedir[823]. Görüldüğü üzere Arnavut dili ve alfabesi konusunda özellikle verimli çalışmalar ortaya koyarak Şemseddin Sami Frashëri Arnavut dilinin kurallarını belirlemiştir. Ardından 1889-1898 yılları arasında tek başına hazırlayıp tamamladığı tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisi olarak "*Kâmûsü'l-a'lâm*"[824] isimli ansiklopediyi neşretmişti. 1896 yılında yine formalar

---

[815] Zija Xholi, Sami Frashëri, *Vepra IV*, Rilindja Prishtinë 1978.
[816] Sami Frashëri, '*Gjuha Shqip', në Alfabetare e gjuhës shqipe*, Istanbul (Konstandinopojë) 1879.
[817] Sami Frashëri, *Abatare e Gjuhës Shqipe*, Bukuresht 1886.
[818] Sami Frashëri, *Shkronjëtores së Gjuhësë Shqip*, Bukuresht 1886.
[819] Sami Frashëri, *Deshkronja*, Bukuresht 1888.
[820] *Sqipëria Ç'ka Qenë, Ç'është e Ç'do të Bëhetë,* Bukuresht 1899.
[821] Lindita Xhanari (Latifi), "Vendi i Sami Frashërit në Studimet Bibliografike Shqiptare", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,* s. 133-134.
[822] Bu eser üzerinde kaleme alınmış Arnavutça eserlerdeki görüşleri incelemek için bkz.: Kristaq Prifti, "Ngritja e Lëvizjes për Autonomi (1896-1900) Lidhja Shqiptare e Pejës (1899-1900), *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002, ss. 289-293; Shaban Çollaku, "Sami Fashëri si Krijues dhe Kritik Letrar", *Studime Filologjike*, Akademia e Shkencave e Rebuplikës së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë 1982, ss. 150-175; Valentina Duka, "Vizioni i Sami Frashërit për Shtetin e Pavarur Shqiptar në Veprën e tij: Shqipëria Çka qënë Ç'është dhe Çdo të Jetë", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,* ss. 183-190.
[823] Bu eser üzerinde kaleme alınmış Türkçe eserlerdeki görüşleri incelemek için bkz.: Bülent Bilmez, "Şemsettin Sami mi Yazdı Bu 'Sakıncalı' Kitabı?, Yazarı Tartışmalı Bir Kitap: Arnavutluk Neydi, Nedir ve Ne Olacak? (1899)", *Yeni Yaklaşımlar,* S. 1, 2005, ss. 142-145; Bülent Bilmez, "Bir Kitabın Kopardığı Küçük Fırtına: Yazarı Tartışmalı Bir Kitap Hakkında Arnavutluk ve Türkiye'deki Tartışmalarda Milliyetçi Retorik", *Müteferrika Dergisi*, S. 29, 2006, ss. 45-87; Yüksel Topaloğlu, "Şemsettin Sami'ye İsnat Edilen Arnavutluk Neydi, Nedir, Ne Olacak? Adlı Eser Üzerine Bir Tartışma", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 10, Edirne 2015, ss. 31-57.
[824] Yıllara yayılan bu devasa eserin ilk cildi için bkz.: Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Birinci Cilt, Mihran Matbaası, İstanbul 1306. (1889).

halinde "*Kâmûs-ı Arabî*"[825]yi neşretmeye başlamıştı. Ardından 1900 yılında Türk dilinin en önemli sözlüklerinden olan "*Kâmûs-ı Türkî*"yi yayımlamıştı[826]. Bilindiği üzere Şemseddin Sami Frashëri tarafından ilk Türk romanı, ilk Arnavut romanı, ilk Arnavut tiyatrosu yazılmış ve ilk ansiklopedist olarak en önemli ansiklopediler kendisi tarafından hazırlanmıştı[827]. Eserlerinde kaleminin ustalığı ile dâhi olarak kabul edilebilecek bu büyük kişilik iki ulus arasında paylaşılamayan bir isim olarak kalmıştır. Şemseddin Sami Frashëri'nin son yıllarda ortaya koymuş olduğu çalışmaların kısa bir özeti verildikten sonra kendisinin ömrünün sonuna kadar İstanbul'da yaşamış olduğunu belirtmek gerekir. Burada çoğu eserlerinden bahsedemediğimiz Şemseddin Sami Frashëri 18 Haziran 1904 tarihinde vefat etmiş ve Erenköy'de Sahrayıcedit Mezarlığı'na defnedilmişti.

[825] Şemseddin Sami, *Kamus-i Arabî*, Dersaadet 1315. (1898).
[826] Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet 1317. (1900).
[827] Şemseddin Sami'nin hayatı ve edebi eserleri ile ilgili bkz.: Zyber Hasan Bakiu, Bibliografi e Zgjeruar e Veprave të Sami Frashërit, Botoi: Grand Brind, Tiranë 2010; Hasan Kaleshi, "Sami Frashëri në Letërsinë dhe Filologjinë turke, *Gjurmime albanologjike*, Nr. 1, Prishtinë 1968; Muammer Öztürk, *Şemsettin Sami'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2014.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDEN ARNAVUTLUK DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR GEÇEN SÜREÇTE İSTANBUL'DA ARNAVUTLAR

(1908-1912)

4.1. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI (1908) VE İSTANBUL ARNAVUTLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1876 Anayasası olan Kanun-ı Esasi, milletin yönetimde söz sahibi olmasını isteyen *Genç Osmanlılar*'ın baskılarıyla ilan edilmiş ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında yaşanan meclis tartışmaları üzerine askıya alınmıştı. Bundan sonra Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulması ve meşrutî rejimin kurulması için oluşan hareketler İttihatçılar tarafından devam ettirilmişti[828]. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde bünyesinde bulunan etnik unsurların entelektüellerinin faaliyetleriyle gerçekleşen 1908 yılındaki İkinci Meşrutiyet süreci Balkanlar'da özellikle Arnavutlar ve Makedonlar için özel bir öneme sahipti. Bu sürecin gelişiminde İstanbul'da yaşayan ve okuyan Arnavutların Genç Osmanlılar topluluğunun içerisinde yer aldıkları görülmektedir[829]. Bilindiği üzere, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çekirdeği, *Mekteb-i Tıbbiye* adıyla bilinen okulun öğrencileri tarafından kurulmuştu[830]. İstanbul'da Topkapı Sarayı ile Sirkeci Garı'nın tam orta yerinde bulunan *Mekteb-i Tıbbiye*'nin öğrencilerinden olan Arnavut kökenli İbrahim Ethem Temo fikirlerini yakından bildiği Diyarbakırlı İshak Sükutî, Arapgirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit Bey ve Azerbaycan kökenli Hüseyinzade Âli ile beraber harekete geçerek 1889 yılında "*İttihad-ı Osmani*" adı ile cemiyeti kurmuşlardı[831]. Arnavut aydınlarından Ohri yakınlarındaki Strugalı Doktor İbrahim Temo, bu cemiyetin kurucularından ve 1/1 nolu üyesi olarak cemiyete İstanbul'da okuyan Arnavut öğrencilerinden çok fazla ismin girmesinde etkili olmuştu[832]. Bürokrasinin içinden çıkan bu hareket "*Jön Türkler/İttihatçılar*" ismiyle 1889-1908 arasında muhalefetin kaynağını teşkil etmişti.

---

[828] Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul 2004, s. 98.
[829] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 372.
[830] Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 67.
[831] Ernest Edmondson Ramsaur, *a.g.e.,* s. 25-26.
[832] İbrahim Temo, *a.g.e.,* s. 16.

İttihat ve Terakki Cemiyeti kısa sürede şubelerini kurmayı başarmıştı[833]. Cemiyetin Paris şubesinin haricinde Cenevre, Kahire, Balkanlar ve Kafkaslar üzerinde yeni şubeler açılmıştı[834]. Balkanlar'daki şubelerin çoğunun açılışında bizzat Arnavutlar öncü rol oynamışlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilki 1889'da İstanbul'da ve ikincisi 1906'da Makedonya'da olmak üzere iki devreli olarak kurulduğu bilinmektedir. Cemiyet için Makedonya Meselesi hayatî öneme sahipti. Bu dönemde Selanik, Kosova ve Manastır Vilayetleri özellikle Bulgar, Yunan ve Sırp çetelerinin yoğun faaliyetleri altında kalmış ve 1903 yılında bölgede ayaklanmalar meydana gelmişti[835]. Bu vilayetlerde Bulgar komitesi "*İç Makedon Devrimci Örgütü (İMDÖ veya VRMO)*" tarafından 2 Ağustos 1903 tarihinde başlatılan İlinden İsyanı özellikle Ohri, Serez, Kesriye, Üsküp, Kruşevo, Kalkandelen (Tetova), Gostivar, Struga ve Debre'ye kadar yayılmıştı. Bu isyanlara Avrupalı Devletlerin müdahaleleri sonucunda ise 22 Ekim 1903 tarihinde Avusturya-Macaristan hükümdarı Franz Josef ve Rusya Çarı II. Nikola Mürzsteg'de buluşmuşlar ve bu iki devlet tarafından "*Mürzsteg Reform Programı*" hazırlanarak Osmanlı Devleti'ne teslim edilmişti[836]. Bu programın ardından Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan ise bu vilayetlerin nüfusu hakkında gerçekleri çarpıtan ve toprak iddialarına yönelik nüfus istatistikleri yayınlamaya başlamışlardı. Gelişen olaylara tepki olarak Arnavut entelektüelleri yaptıkları toplantılarla görüşlerini bildirmişler ve bu sürece Manastır idadisi müdür yarımcısı olan Bayram Fehmi Bey (Bajo Topulli) öncülük etmişti[837]. Ayrıca Arnavut rahip Papa Kristo Negovani'nin 1905 yılının Şubat ayında Yunan çeteleri tarafından katledilmesi olayı Arnavut toplumunda derin bir öfkeye neden olmuştu. Ardından "*Për lirinë e Shqipërisë*" (*Arnavutluk'un Özgürlüğü İçin Örgüt*) isimli örgüt kurulmuştu[838]. Örgütün Sofya'da yayınlanan Nizamnâmesine göre Arnavutlar Manastır merkez olmak üzere Üsküp, İpek, Yakova, Priştina, Kalkandelen, Debre gibi önemli merkezlerde teşkilatlarını oluşturmuşlardı.

---

[833] Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989, s. 173-184.
[834] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler-İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C. 1, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 52-54.
[835] *BOA, HR. SFR. 3. 525/3.* (H. 05.10.1320 - M. 05.01.1903).
[836] Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (Çev. İhsan Çatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 109.
[837] *BOA. DH. ŞFR. 361/148.* (H. 21.01.1322 – M. 07.04.1904).
[838] Kristaq Prifti, "Rritja e Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në Vitet 1901-1908", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 317.

Makedonya Sorunu esnasında 1906 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik şubesinin açılması Arnavutların cemiyet ile bağlarını arttırmasında son derece önemli olmuştu. Bununla beraber Makedonya konusunda 9 Haziran 1908 tarihinde İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikolay arasında geçen *Reval Görüşmeleri*'nde bu devletlerin Osmanlı Devleti'ne ait Rumeli topraklarının paylaşılması şeklindeki niyetleri açığa çıkmıştı[839]. Bu durum Cemiyet açısından bardağı taşıran son damla olmuştu. Cemiyeti oluşturan görüşlerden ortaya çıkan kanaat, Makedonya'nın yabancıların elinden kurtarılması olmuştu[840]. Bundan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya bölgesine yayılarak Arnavut hareketini meşrutiyetçi ve anayasa yanlısı fikirlerine yakınlık duyduğu hareketin içine çekmeye başlamıştı. Midhat Frashëri'de İttihatçılara destek olmak için Arnavut halkına beyannameler yayınlamaktaydı ve kendisi de merkezi Selanik'te bulunan İttihatçıların içerisinde yer almıştı[841]. Özellikle Makedonya'da yaşanan gelişmelere karşı genel Müslüman tepkisi Arnavutların desteğinin İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerinde odaklanmasını sağlamıştı[842]. Makedonya'da yaşanan gelişmeler ve ülke topraklarının bölünmesine karşı aldıkları ortak tutum işbirliği yapılmasını kolaylaştırmıştı[843]. İttihat ve Terakki Cemiyeti etkisini Manastır, Üsküp, Ergirikasrı, İşkodra, Draç, Starova, Berat, Yanya, Ohri, Prespa, Struga, Prizren, Firzovik ve Mitrovica gibi önemli merkezlerde genişletmeyi başarmıştı[844]. İttihatçıların propagandaları bilhassa Arnavut subay ve askerler arasında yapılmaktaydı. İhtilalci subayların ekseriyeti Makedonya ve Kosova'da bulunan 3. Orduya mensup Arnavutlar olmuşlardı[845].

---

[839] *BOA, HR. SYS. 1381/45.* (H. 09.05.1326 - M. 09.06.1908).
[840] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici*, (Sadeleştiren: kudret Büyükçoşkun), Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s. 23.
[841] Bilgin Çelik, *a.g.e.,* s. 97-98.
[842] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* (Haz. Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 11-12.
[843] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.,* 81.
[844] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 372-374.
[845] Peter Bartl, *a.g.e.,* s. 263.

İkinci Meşrutiyet sürecinde en önemli girişimlerden birisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavut kökenli bir üyesi olan ve sürecin önemli aktörlerinden Resne (Resen)'li Kolağası Niyazi Bey'in 3-4 Temmuz 1908'de yüz elli kişiden oluşan adamlarıyla dağa çıkma eylemi olmuştu[846]. Hemen ardından bunu haber alan Enver Paşa ise 6 Temmuz'da Demir Hisar'da meşrutiyet yanlısı bir hareket başlatmıştı[847]. Resneli Niyazi Bey dağa çıkınca İstanbul'a ve Makedonya bölgesinde bulunan arkadaşlarına gönderdiği bildirilerle ayaklanmasının nedenini Meşrutî yönetimin ilan edilmesi olarak açıklamıştı. Resneli Niyazi Bey dağa çıkışının hemen ardından "*Për lirinë e Shqipërisë*" (*Arnavutluk'un Özgürlüğü İçin Örgüt*) ile iletişim kurmuştu. Bu dönemde örgütün kurucusu Bayram Fehmi Bey (Bajo Topulli)'in kardeşi Çerçiz Topulli ile 5 Temmuz'da iletişime geçen Resneli Niyazi Bey bu yolda kendisine yardım etmesini beklediği bir bildiri yazmış ve Çerçiz (Çercis) Topulli'den olumlu yanıt bulmuştu[848]. Sultan Abdülhamid tepki olarak Mitroviçe'de 18. Tümen Komutanı olarak görev yapan ve Makedonya ile Arnavutluk isyanlarının bastırılmasında tecrübe sahibi olan Şemsi Paşa'yı Resneli Niyazi Bey'in üzerine göndermişti[849]. Şemsi Paşa, 6 Temmuz 1908 tarihinde Manastır'a varmış ancak daha 7 Temmuz'da İttihat ve Terakki'ye mensup genç zabitlerden Mülâzım Atıf (Kamçıl) Bey tarafından öldürülmüştü[850]. Bu olay İttihatçıların motivasyon gücünü arttıran önemli bir faaliyet olmuştu.

Meşrutiyetin ilanı sürecinde Arnavutlar arasında meydana gelen bir diğer önemli olay ise Firzovik/Ferizaj kasabasında yapılan gösteriler olmuştu[851]. Gösterilerin nedeni olarak farklı görüşler öne sürülmüştü. Buna göre, Avusturya-Macaristan'ın Manastır Vilâyeti'nde Bosna'dan Mitrovica'ya kadar uzatılacak bir demiryolu inşa etmek için köylülerin topraklarını satın alacağı söylentisi çıkmıştı. Daha 1908 yılının

---

[846] *BOA, Y. EE. 71/63*. (H. 22.06.1326 - M. 22.07.1908).
[847] *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, (Haz. Halil Erdoğan Cengiz), İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 98
[848] *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı – (Hâtırat-ı Niyazi), 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar*, (Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı), Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s. 230-232.
[849] *BOA, DH. ŞFR. 401/105.* (R. 21.04.1324 – M. 04.07.1908).
[850] *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı – (Hâtırat-ı Niyazi), 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar*, s. 16.
[851] *BOA. Y.PRK.ASK. 258/82.* (H. 10.06.1326 – M. 10.07.1908).

Ocak ayında Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Aehrenthal, Mitrovica demiryolunun inşasına başlanacağına dair Osmanlı Devleti'nden izin alındığını bildirmişti[852]. Böylece Viyana'dan Kosova ve Manastır Vilayetleri üzerinden Selanik'e kadar demiryolu uzanacak ve bu durum Arnavutların üzerinde Avusturya-Macaristan etkisini arttırmış olacaktı[853]. Bu söylentilerle beraber Haziran ayının ortalarında Reval Anlaşması'nın açıklanması gerilimi iyice arttırmış ve Temmuz ayının ilk günlerinde Arnavutlar Kaçanik'ten Lipyan'a kadar protesto gösterileri başlatmışlardı[854]. Firzovik Toplantısı için Lipyan istasyonu ile Firzovik arasında, Luçka Bora köyü yakınlarındaki mevkide bulunan Üsküp-Mitroviçe tren hattının bekçilerinden birinin korusu seçilmişti. Firzovik toplantısı, İttihatçıların devreye girmesiyle ise yeni bir boyut kazanmıştı. Firzovik'te toplananları dağıtmak üzere görevlendirilen Üsküp Jandarma kumandanı Galip Bey bir İttihatçı olarak diğer İttihatçı isimlerle birlikte bir propaganda yürütmeye kalkmıştı[855]. Ardından 20 Temmuz'da Arnavutlar adına Padişah'a verilmek üzere 180 imzalı bir telgraf çekilmiş ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulması istenmişti[856]. Bu toplantı ve telgraf, Resneli Niyazi Bey'in başlattığı askeri isyana sivil bir destek anlamı taşımıştı[857]. İttihatçıların faaliyetleri ile ilgisi bulunmayan bir olayın Kosova Arnavutlarının desteğini almak için boyutları genişletilmişti[858]. Galip Bey'in çalışmalarına açıkça karşı çıkan tek kişi bir zamanlar Padişahın sarayında muhafızlık yapmış olan ve Padişaha yakınlığı ile bilinen İsa Bolatin olmuştu denilebilir. Ancak İsa Bolatin'in Sultan Abdülhamid lehine propaganda yapması kişisel hasmı olan Necip Draga ve Bayram Çur gibi İttihatçı isimler üzerinde etki yapmamıştı[859]. Ayrıca Hacı Şaban ve Şerif Efendi gibi Priştina eşrafından kişiler de Meşrutiyet yanlısı tutum göstermişlerdi.

---

[852] *BOA, HR. SFR. 3. 585/8.* (H. 11.12.1325 - M. 15.01.1908).

[853] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 372-374.

[854] Aykut Kansu, *1908 Devrimi (Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey),* (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 126.

[855] *BOA. Y. A. HUS. 523/63.*(H. 11.06.1326 – M. 11.07.1908).

[856] Jusuf Bajraktari, "The National Movement in Kosova (1908-1912)", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013, s. 192.

[857] *Firzovik*: Osmanlı yönetiminde, Kosova Vilayeti'nde Priştina Sancağı'na bağlı bir nahiye merkezi olup, Mitroviçe ve Üsküp demiryolu üzerinde bulunmaktaydı: Necmettin Alkan, "1908 Jön Türk İhtilali'nde Firzovik Toplantısının Önemi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 177, Eylül 2008, s. 83.

[858] Banu İşlet Sönmez, a.g.e., s. 89.

[859] Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, (Haz. İsmail Dervişoğlu – İsmail Küçükkılınç), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 82.

Firzovik'te yaklaşık 30.000 kişinin meşrutî idare ilan edilmezse İstanbul, Üsküp veya Selanik üzerine yürüyeceklerini bildirmesi yönünde çektikleri telgraf Sultan Abdülhamid'in direncini kıran etkenlerden olmuştu (20 Temmuz 1908)[860]. Sonrasında 21-22 Temmuz 1908 gecesi Selanik'te olağanüstü toplanan İttihatçılar Binbaşı Vehip Bey'in verdiği söylevle meşrutî idareyi kendi aralarında ilan etmişlerdi. Buna karşılık Sultan Abdülhamid olaylar karşısında Sadrazam Arnavut asıllı Avlonyalı Ferid Paşa'yı Balkanlar'daki olayları engelleyemediği için 21-22 Temmuz gecesi azlederek yerine Mehmed Said (Küçük Said) Paşa'yı getirmişti[861]. Avlonyalı Ferid Paşa'nın bu süreçte İttihatçıların içerisindeki Arnavutlara Arnavutça bir telgraf göndererek çok iyi bir iş başardıklarını söylediği belirtilmektedir[862]. Sultan Abdülhamid bu olayın akabinde 23-24 Temmuz 1908'de mazbatayı imzalayarak 1876 anayasasının tekrar ilan edildiğini ve anayasal düzenin tesis edildiğini açıklamıştı[863]. Said Paşa hükümeti ise ilk iş olarak 27 Temmuz'da siyasi suçları ve 28 Temmuz'da adi suçları kapsayan genel af ilan ederek 30 Temmuz'da Sultan Abdülhamid'in kurmuş olduğu hafiyeliği kaldırmıştı[864]. Meşrutiyet Selanik, Manastır, Kosova, Serez, İştip, Priştine gibi yerlerden gelen telgrafların etkisiyle Manastır'ın merkezinde vali ve diğer yetkililerin huzurunda 21 pare top atışıyla ilan edilmişti[865]. İkinci Meşrutiyet ilan edildiği gün İstanbul'da bir şaşkınlıkla beraber kısa süre sonra belli başlı caddeleri bayraklarla donatılmıştı. Özellikle 25 ve 26 Temmuz'da yaklaşık yüz bin kişiden oluşan topluluklar kutlamalara katılmışlardı. Harbiye Nezareti önündeki Beyazıt Meydanı'nda bir araya gelen halk yeni anayasal düzene bağlılık yemini ederek Yıldız Sarayı'na kadar yürümüşlerdi. 26 Temmuz gecesi Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'de toplanılarak yeni anayasal düzen lehinde gösteriler yapılmıştı. Ayrıca Tepebaşı da buna benzer bir durumdaydı. Ardından 27 Temmuz günü Ayasofya Camii'nde büyük bir toplantı düzenlenmişti. İkinci Meşrutiyet Arnavutlar arasında iki çeşit tepkiyle karşılanmıştı. Bir taraftan Avlonya gibi yerlerde sevinç gösterileri yapılmıştı. Diğer taraftan ise Yakova ve İpek'teki Arnavutlar

---

[860] Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 46.
[861] *BOA. Y. EE. 75/30.* (H. 23.06.1326 – M. 23.07.1908).
[862] Abdülhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, s. 321.
[863] *BOA, Y. EE. 71/90.* (H. 24.06.1326 – 24.07.1907).
[864] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 238.
[865] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 378-379.

ise şeriatın korunması gerektiğine dair gösteriler yapmışlardı[866]. Özellikle Kosova ve İşkodra Müslümanları, "*Baba Sultan*" diye tanıdıkları Halife Sultan Abdülhamid ile bağları koparmak istememişlerdi. Nitekim Meşrutî yönetimin başlangıcında olumlu bir havanın oluştuğu görülmektedir[867]. Bununla beraber bireyler eski yerel ve dinî bağlılıklarıyla tanımlana gelen kimliklerinden ayrılmıştı. Arnavutların öncelikli hedefinin Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk (tek bir birleşik vilayet altında) bir Arnavutluk oluşturmak olduğunu belirtmekte fayda vardır[868]. Bu ise yakın zamanda İttihatçılar ile Arnavutların görüş ayrılıklarına varacaklarını ve iktidar-muhalefet ilişkisi içerisinde yeni konuların ortaya çıkacağını göstermişti.

4.2. ARNAVUT BASHKIM (İTTİHAD) KULÜPLERİ VE İSTANBUL BASHKIM KULÜBÜ

Meşrutiyet döneminin başlangıcında Arnavutlar kültürel konularda son derece aktif olarak ortaya çıkmışlardı. Arnavutlar devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi ulusal kulüpler kurmuşlar ve Arnavut dilinde okulların açılması için girişimlerde bulunmuşlardı[869]. Bu dönemde açılan kulüplerin sayısının 40 üzeri olduğu düşünülmektedir. Arnavut dernekleriyle ilgili araştırmacılar bu derneklerin farklı isimler kullanması nedeniyle dernek ve cemiyetler hakkında kesin bilgilere ulaşmakta zorlanmışlardır. İkinci Meşrutiyet öncesinde bazı Arnavut cemiyetleri Osmanlı Devleti tarafından sıkı bir takibe alınarak üyeleri ve görüştükleri kişilerin çoğu tespit edilmiş ve Osmanlı sınırlarına girmeleri yasaklanmıştı[870]. Bununla beraber İkinci Meşrutiyetin başlangıcında Arnavut kulüplerinin herhangi bir engellemeye takılmadıkları görülmektedir. Arnavut dilinde "*Bashkimi*" olarak ve Osmanlıca "*İttihad*" olarak bilinen bu cemiyetlerin ortak bir programlarının olmadığı bilinmektedir. Bu cemiyetlerin

---

[866] Aykut Kansu, *a.g.e.*, s. 150-151.
[867] Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs: 1908, 1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2014, s. 58.
[868] Gazmend Shpuza, "Arnavutlar ve Jöntürk Devrimi", *Osmanlı*, C. 2 (Siyaset), (Editör: Güler Eren, Yayın Kurulu Başkanı: Halil İnalcık), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 471.
[869] Stavro Skendi, *a.g.e.*, 151-152.
[870] *BOA, BEO. 3006/225411.* (H. 21.01.1325 – 06.03.1907).

amaçları, Arnavut ulusunun kültürel gelişimi olmuştu[871]. Sosyo-kültürel amaçlı kurulan bu Bashkimi cemiyetlerinin faaliyetlerinin içeriği ise siyasî ve ulusal nitelikler taşımıştı.

4.2.1. Bashkim Kulüpleri ve Faaliyetleri

Arnavut entelektüellerinin kurdukları en önemli Arnavut komitelerinden olan *Bashkim* Kulüpleri İkinci Meşrutiyet döneminin başlangıcından itibaren aktif olarak görev yapmışlardı[872]. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından Manastır Bashkim Kulübü 31 Temmuz 1908 tarihinde Fehim Bey Zavalani başkanlığında kurulmuştu. Manastır Kulübünün başkan yardımcısı Gjergj Qiriazi ve sekreteri ise Naum Naçi olmuştu. Bu dönemde Sultan Abdülhamid ve İttihatçılar Manastır Arnavut Kulübü'ne destek sağlamışlar ve Hazine-i Hassa'dan maddî yardım verilmişti[873]. Bu kulüp diğer Arnavut Bashkim kulüplerinin kurulmasında büyük bir rol üstlenmişti[874]. Ardından 1908 Ekim ayının sonuna gelindiğinde bu kulübün haricinde İstanbul, Selanik, Görice, Ergirikasrı, Üsküp, Yanya, İşkodra, İlbasan, Tiran, Berat, Delvina, Filat, Priştine, Mitroviçe, İpek, Prizren, Yakova, Kalkandelen ve Kumanova gibi önemli merkezlerde Arnavut Kulüpleri kurulmuş bulunuyordu. Üsküp'te Bashkim kulübü, Bajo Topulli ve Şahin Kolonya tarafından açılmıştı[875]. Üsküp kulübünün Kuzeydoğu Arnavutluk için merkez konumda olması kararlaştırılmıştı. Bashkim kulüpleri önemli faaliyetler yürütmüşler ve Arnavutlar ile ilgili nerdeyse her konuda söz söylemişlerdi. Bashkim kulüpleri bu dönemde Arnavut halkının ulusal bilinçlenmesini sağlamak amacıyla gazeteler çıkarmışlardı. Manastır Bashkim Kulübü Arnavutça olarak *"Bashkimi"* ismiyle haftalık bir gazete çıkarmış başına da Mekteb-i Hukuk mezunlarından Ferid Bey geçmişti[876]. Ayrıca Manastır kulübü okul meselesi çözümlenene kadar akşam kurslarıyla okuma yazma öğretme görevini üstlenmişti[877]. Bu dönemde okullarda Arnavut dilinin

[871] *BOA, HR. SYS. 155/36.* (H. 20.12.1324 - M. 04.02.1907).
[872] Aykut Kansu, *a.g.e.*, s. 252-253.
[873] *BOA, Y.PRK.AZJ. 54/46.* (H. 02.08.1326 – M. 30.08.1908).
[874] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 378-379.
[875] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 95-96.
[876] *BOA, DH. MKT. 2637/91.* (H. 26.09.1326 – 22.10.1908).
[877] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 94-95.

kullanılması hakkında önemli girişimler olduğu görülmektedir[878]. Selanik'te kurulan "*Shoqëri e Shqiptarëvet*" adlı Arnavut kulübünün başkanı ise İttihat ve Terakki'ye yakınlığıyla bilinen Midhat Frashëri olmuştu[879]. İlk zamanlarda başkan yardımcısı genç Arif Hikmet olmuş ancak Arif Hikmet kısa süre sonra İstanbul'a gitmişti. Manastır'da 1908'in Eylül ayı ortasında Abdurrahman Bey ve Debre müftüsü Vehbi Efendi, Arnavut kulübü kurulmasını için yapılan hazırlık tartışmalarına davet edilmedikleri ve yönetim kurulunda temsil edilmediklerini belirterek kulüp nizamnâmesinin bazı maddelerinin değiştirilmesini istemişlerdi[880]. İttihatçılar bir orta görüş olarak 20 Ekim 1908'de Midhat Bey Frashëri'yi Selanik'ten getirterek iki kulübün birleştirilmesini sağlamışlardı.

4.2.2. İstanbul Bashkim Kulübü ve Faaliyetleri

İstanbul Bashkim Kulübüne gelince Bashkim Kulübü İkinci Meşrutiyet döneminin ilanı sonrasında İstanbul'da öncelikle açılan kulüpler arasında yer almıştı. İstanbul'da daha Meşrutiyetin ilk ayında yani Ağustos ayının sonunda kurulmaya başlanan Arnavut Bashkim Kulübü'nün faaliyetleri önemliydi[881]. İstanbul'daki kulübün kurucuları arasında her meslekten birçok seçkin Arnavut yer almıştı. İstanbul Bashkimi kulübünün 21 Eylül'de tüzüğü hazırlanmış ve Sultan Mahmud Han Türbesi'nin karşısında büyük bir konak kiralanarak kulübün resmen açılışı yapılmıştı. Kulübün faaliyetlerine başlama tarihi olarak 24 Eylül 1908 tarihi geçmektedir[882]. Kulübün nizamnâmesi 23 madde olarak belirlenmişti. Kulüp, İstanbul Arnavutlarının desteğinde bir Almanak çıkarmayı başarmıştı. İstanbul Bashkim Kulübünün ilk beyannâmesinde, Osmanlılık düşüncesinin olduğu görülmekte ve Osmanlı Devleti'ne karşı oluşacak tehlikelere karşı birlik halinde hareket edileceği belirtilmişti. İstanbul'da Bashkim Kulübünün kurucusu ve genel sekreteri olarak İbrahim Ethem (Temo) mahlasıyla İstanbul valiliğine yapılan bir başvuruda cemiyetin nizamnamesi sunulmuştu. Ayrıca

[878] *BOA, MF. MKT. 1132/58.* (H. 09.06.1327 – M. 28.06.1909).
[879] Aykut Kansu, *a.g.e.*, s. 252.
[880] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 485.
[881] "Arnavud İttihat Kulübü", *Tanin*, R. 17 Ağustos 1324 (M. 30 Ağustos 1908), Nu. 40.
[882] Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 539.

Arnavutlar, Osmanlı Devleti'ni yaptıkları faaliyetlerle de savunmuşlardı. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından 5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, 6 Ekim'de Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etmiş ve yine 6 Ekim'de Girit Yunanistan'a katılmıştı. Bunlara tepki olarak İstanbul'daki Arnavut Bashkim Kulübü göndermiş olduğu telgraflarla işgallere karşı hem kendi yaşadıkları coğrafyanın iyilikleri hem de Osmanlılık adına tepki gösterilmesini istemişti[883]. Manastır Bashkim Kulübü bu çağrıya cevaben vatanı savunacaklarına dair kararlılıklarını bildirmişti[884]. Görice ve Debre'de protesto gösterileri düzenlenmişti. İstanbul Arnavut Kulübü'nün çağrısı üzerine Kasım ayının başında, Yenice ve Taşlıca sancak ve kazalarıyla, Priştine'nin Yenipazar, Mitroviçe ve İpek sancağının Tırgovişte ve Berane kazaları ahalisinden ve Müslüman ve Gayri Müslim eşrafından 50-60 kişilik bir heyet Senice'de toplanarak, Kanun-ı Esasi ve meşrutiyeti muhafaza edeceklerine, kan davalarını sona erdireceklerine, gönüllü birlikler oluşturarak vatanı savunacaklarına ve Bosna-Hersek ve Bulgaristan meselelerinde Osmanlı hükümetine muavenet edeceklerine dair karar almışlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kosovalı Arnavutları Avusturya aleyhinde harekete geçirmekte güçlük çekmemiş, vilayetin ticaretinin büyük bir kısmı Avusturya ile olmasına rağmen Kosovalılar Avusturya ürünlerini boykot etmişlerdi[885]. İstanbul Bashkim Kulübü'nde bu dönem ilmî toplantıların yapıldığı da görülmektedir. Bu toplantıların Cuma günleri saat sekizde yapıldığı Arnavud/Shqipetari Gazetesi tarafından duyurulmuştu. Yine bu konferanslardan özellikle Edirne mebusu Rıza Tevfik Bey'in katılmış olduğu konferans üzerine gazetede bir makale yazıldığı görülmektedir[886]. Nitekim siyasî, sosyo-kültürel ve ilmî alanlarda etkili olan İstanbul Bashkim Kulübü daha sonraki gelişmelerde de etkin rol oynayacaktı.

---

[883] *BOA, HR. SYS. 199/79.* (H. 12.11.1326 - M. 06.12.1908).

[884] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 397.

[885] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 103.

[886] "Başkim Kulübü'nde Edirne Mebusu Muhteremi Filozof Rıza Tevfik Beyefendi Tarafından İçtimaî, Felsefî ve İlmî Esasiye Mütealik Konferanslar", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 18 Mart 1326 – M. 31 Mart 1910).

4.3. İSTANBUL'DA ARNAVUT MEBUSLAR VE BAZI FAALİYETLERİ

İkinci Meşrutiyet dönemi sonrasında Arnavut muhalefeti ile Arnavut ulusçuluk inşası birbirini tamamlayan uygulamalar halinde gelişmişti. Bu doğrultuda 1908 seçimlerinin gelişimi Arnavut muhalefetinin önemli safhalarından olarak değerlendirilmelidir. İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde önemli oranda yer aldıkları bilinen Arnavutlar, I. ve II. Jöntürk Kongrelerinde (1902-1907) çoğunlukla Sabahattin Bey taraftarları olarak *Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti* tarafında ve Ahmet Rıza Bey'in merkeziyetçilik politikalarının karşısında yer almışlardı[887]. Bu dönemde İsmail Kemal Bey özellikle liberal görüşleriyle dikkatleri çekmişti[888].Meşrutiyet'in ilanının ardından Sabahattinci grup arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda bu Cemiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşme kararı almış, 2 Eylül 1908'de Sabahattin Bey İstanbul'a gelmiş ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti'nin programlarının birbirine çok uzak olmaları nedeniyle bu birleşme sağlanamamıştı[889]. Sabahattin Bey taraftarları 14 Eylül 1908 tarihinde *Ahrar Fırkası*'nı kurarak siyasette fırkalaşmışlardı. Böylece, Osmanlı Meclis seçimlerinin öncesinde ilk gerçek muhalefet grubu olan *Osmanlı Ahrar Fırkası'*nın kurulması siyasetin iki grupta toplanmasına neden olmuştu. Sabahattin Bey, Ahrar Fırkası'nın başkanlığını açıkça kabul etmemekte ve partinin başkanı olarak Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in adı geçmektedir[890]. Ayrıca bu dönemde Arnavutların Ahrar Fırkası'na geçişleri dış basın tarafından yakından takip edilmiş ve bu olay hakkında Türkler ile Arnavutların ayrılığı şeklinde haberler yapılmıştı.

---

[887] Prens Sabahattin, *Görüşlerim: Teşebbüs-i Şahsî ve Tevsî'-i Me'zûniyet Hakkında Bir İzah, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah, İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer) Buruc Yayınları, İstanbul 1999, s. 53.

[888] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 372.

[889] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1987, s. 139.

[890] *Osmanlı Ahrar Fırkası (Fırka-i Ahrar):* 1 Eylül 1324 (14 Eylül 1908) tarihinde Bab-ı Âli Caddesi Hilâl matbaası özel dairesinde kurulmuştu. Bu fırka 1908 genel seçimleri öncesinde gerçeğe en yakın partileşme "teşebbüsü" olmuştur. Sonrasında İsmail Kemal ile beraber bazı isimlerin bu partiye katıldığı ve İsmail Kemal'in partide başkanlık ve önemli görevler aldığı belirtilmektedir: Osmanlı Ahrar Fırkası (Fırka-i Ahrar) için bkz: Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.,* C. 1, s. 142-171.

4.3.1. 1908 Seçimleri: İstanbul'da Arnavut Mebuslar

Osmanlı Devleti'nde 1908 seçimleri öncesinde seçim kampanyası Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları İlbasan, Berat, Ergiri, Serfice, Yanya, İşkodra, Draç, Debre, Görice, Üsküp, Priştine, İpek, Prizren, Taşlıca ve Preveze gibi seçim çevrelerinde gergin bir ortamda yapılmıştı[891]. Bu bölgelerde düzenlenen seçim kampanyası Ekim-Kasım aylarında yoğun bir şekilde geçmiş ve çatışmalar meydana gelmişti[892]. Bu seçim bölgelerinden seçilen mebuslara bakıldığı zaman, İlbasan Sancağı'ndan ittihatçı aday başarılı olamazken seçimi kazanan bağımsız aday İlbasan eşrafından Abdullah Mâhir Efendi, dokuz yıl önce Diyarbakır'a sürülmüş ve devrimden sonra İstanbul'a geri dönmüştü. İlbasan'da İbrahim Temo mebus seçimlerine aday olarak girmiş ancak başarılı olamamıştı. Mebusluğu sırasında vefat eden Abdullah Mahir Efendi'nin defni Sultan Ahmet Camii'nde yapılmıştı[893]. İlbasan'da Abdullah Mahir Efendi'nin yerine Müderris Hacı Ali Efendi'nin seçildiği görülmektedir[894]. Berat'ta Arnavut adaylardan İsmail Kemal Bey İkinci Meşrutiyet öncesinde sürgün edilmiş ancak meşrutiyetin ilanından sonra affedilmiş ve Atina üzerinden Avlonya'ya geçerek propaganda yürütmüştü. Nitekim Berat seçimlerini İsmail Kemal Bey ile Aziz Paşa Vrioni kazanmıştı[895]. Ergiri'den Yenişehir Şehbenderi iken adaylığını koyan Müfid Bey'in yanı sıra bir Ortodoks olan Mamapulos Efendi seçilmişti[896]. Serfice'de seçilen iki isim de Ortodoks idi. Bunlardan Boşo Efendi, Yunan fesatçıları arasında önemli birisi olarak görüldüğü için bu durum rahatsızlık uyandırmıştı[897]. Yanya Vilâyeti'ndeki yapılan seçimlerde ise Rumlar ve Arnavutlar arasında geçen yarışı Arnavutlar adına Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın kardeşi eski Rûsumat Emini Süreyya Vlora kaybetmiş ve iki Ortodoks aday mebus olmuştu[898]. Diğer taraftan İşkodra Sancağı'nda özellikle Katolik Arnavutlar kendi seçim çevrelerinden seçilecek iki mebustan en az birinin Katolik

[891] *BOA. Y. EE. KP. 34/3385.* (H. 24.03.1327 – 15.04.1909).
[892] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 396.
[893] *BOA. DH. EUM. VRK. 20/24.* (H. 18.09.1327 – M. 03.10.1909)
[894] *BOA. DH. MUİ. 16/31.* (H. 17.09.1327 – M. 06.02.1910).
[895] Aykut Kansu, *a.g.e.,* s. 331.
[896] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Âyan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri,* s. 593-594.
[897] *BOA. DH. MKT. 1307/7.* (H. 17.07.1327 – 04.08.1909).
[898] Bilgin Çelik, *a.g.e.,* s. 113.

olmaması durumunda bölgede ciddi karışıklıklar çıkaracakları şeklindeki tehditlerine rağmen yapılan seçimlerde iki mebus da Müslüman Arnavutlardan çıkmış ve bunlar Murteza Galip Bey ile Şakir Bey olmuştu. Ancak Şakir Bey görevi sırasında vefat edince onun yerine Rıza Bey görev almıştı[899]. Draç Sancağı'ndan Esad Paşa Toptani mebus seçilmiş ve İstanbul'a gelmek için yola çıkmıştı[900]. Manastır Vilâyeti'ne bağlı Debre'de ise önce Hasan Sabri Efendi seçimleri kazanmış ancak Arnavutlar özellikle de Manastır Başkim Kulübü tarafından yapılan itirazlar sonucunda seçimler yenilenmiş önce İsmail Bey[901] sonra da onun yerine bir Arnavut milliyetçisi olan Dukakinzade Mustafa Basri Bey Debre'yi temsil etmek üzere Meclis-i Mebusan'a girmişti[902]. Kendisi 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk meclis-i idare üyeleri arasında yer alacaktı[903]. Manastır Vilâyeti'nin diğer sancağı Görice'den Meclis-i Mebusan'ın tek Ulah adayı Filip Mişe Efendi (Philip Mishi) ile beraber Arnavut milliyetçisi olan Şahin Taki (Kolonya) seçilmişti[904]. Kosova seçim bölgesinde de çoğunlukla Arnavutlar kazanmışlardı. Kosova Vilayetinin Üsküp Sancağında yapılan seçimlerde dört mebustan ikisine Arnavut adaylar Mehmet Necip Draga ve Hoca Said Efendi seçilmiş diğer iki mebus ise biri Sırp diğeri Bulgar adaylardan seçilmişti[905]. Yine Kosova Vilayetinin Priştine Sancağında Hasan Priştina mebus seçilmiş olup önemli çalışmalar yapmıştı[906]. Nihayetinde, İkinci Meşrutiyet döneminin ilk meclisi 17 Aralık 1908 tarihinde açılmıştı. İlk seçimlerin sonucunda meclise seçilen 272 (veya 278) kişiden 142'si Türk, 60'ı Arap, 25-27'si Arnavut, 23'ü Rum, 12'si Ermeni, 5'i Yahudi, 7'si Slav ve 1'i Ulah olduğu belirtilmektedir[907]. Yapılan ara seçimlerde meclise girmeyi başaran altı mebusla birlikte I. Dönem Meclis-i Mebusanı'nda toplam 31 Arnavut mebus görev yapmıştı. Seçimlere alışkın olmayan bir devletin böylesine büyük bir organizasyonu gerçekleştirmekte zorlandığı görülmüştü. Geleneksel bakımdan Arnavutluk'taki toprak sahibi yerli aileler

---

[899] *BOA. DH. MUİ. 30/29.* (H. 22.10.1327 – 06.11.1909).
[900] *BOA. DH. ŞFR. 406-95.* (R. 25.08.1324 – 07.11.1908).
[901] *BOA, TFR. 1 MN. 193/19267.* (H. 04.07.1327 – M. 22.07.1909).
[902] Debre Mebusu Basri, *Arnavutluk ve Buhran-ı Osmanî*, (Haz. Suat Mertoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2005, s. 47.
[903] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.,* s. 108.
[904] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Âyan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri,* s. 490-491.
[905] Aykut Kansu, *a.g.e.,* s. 336-337.
[906] *BOA. DH. MUİ. 9/46.* (H. 03.09.1327 – 16.11.1911).
[907] Bazı mebusların kökeni ve sayısı tartışmalı olmakla beraber rakamlar bu doğrultudadır: Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu,* s. 274-275.

mahallî nüfuzlarıyla seçimlerde belli bölgelere hâkim olmuşlardı özellikle eşraftan önemli iki isim Esad Paşa Toptani ve Aziz Paşa Vrioni buna örnek gösterilebilir. Ancak belirtmek gerekir ki, gelenekselliğe tepkili yeni bir şehirli orta sınıf Arnavutluk'ta da görülmüştü. Bu grubun önderleri arasında Şahin Kolonya, Hasan Priştina ve Necip Draga sayılabilir[908]. Bu iki grubun da ortak özelliği İslamlık ve Osmanlılık bilincinin farkında olmaları fakat siyasî olarak İttihatçıların karşısında olmalarıydı.

Meclis-i Mebusan'da İttihatçılara karşı bir muhalefet partisi işlevi gören ve çoğu Arnavut mebusun içerisinde yer aldığı Ahrar Fırkası 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısında örgütlü olarak seçimlere giren tek muhalefet partisi olmuştu. Bununla birlikte seçimlere yalnızca İstanbul'dan katılabilmiş ve tek bir mebus bile çıkaramamış olmasına rağmen sonradan yapılan katılımlarla temsil olanağı bulmuştu. Avlonyalı İsmail Kemal Bey fırkanın bir süre başkanlığını üstlenmiş ve önemli isimlerin katılmasını sağlamıştı[909]. Ahrar Fırkası'na katılan Arnavut mebuslar arasında Üsküp mebusu Said Efendi, Senice mebusu Hasan Muhittin Bey, Priştine mebusu Hasan Fuat Paşa, Priştine mebusu Hasan Bey, Prizren mebusu Yahya Bey, Ergiri mebusu Müfit Libohova, Berat mebusu Aziz Paşa Vrioni, Manastır mebusu Mehmet Vasıf Bey, Debre mebusu Dukaginzade Mustafa Basri ve Debre mebusu Fisatzade Şevket Efendi yer almaktaydı[910]. Seçimlerin tamamlanmasından sonra Arnavut mebuslar İstanbul Bashkimi Kulübü tarafından organize edilen törenle İstanbul'a gelmişlerdi. İstanbul'da *Besa Gazetesi* Mebusan Meclisi'nin açılmasının ardından 18 Kasım 1908 tarihli yazısında özellikle lisân konusuna eğilmiş ve Arnavutların haklarının öncelikle milliyetlerinin ve dillerinin tanınması olduğunu belirtmişti[911]. Osmanlı heyetinde çeşitli ulusların mevcut olduğu, hepsinin tarihsel açıdan birbirine bağlı oldukları ve aynı bayrak altında toplandıkları, hepsinin Osmanlı oldukları ifade edilmişti.

---

[908] Feroz Ahmad – Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s. 253.

[909] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 397.

[910] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.,* s. 115.

[911] *Besa*, 5 Teşrinisâni 1324 (M. 18 Kasım 1908).

Görüldüğü üzere Arnavut basını vasıtasıyla Arnavut mebuslardan çabalarını ekonomik ve kültürel gelişim konuları üzerinde yoğunlaştırmaları istenmektedir. Nitekim İttihatçılar arasında yaşanan Selanik-Manastır çekişmesi sonucunda cemiyet içinde bölünme tehlikesinin baş göstermesi, hükümette Arnavutlara fazla yer verilmemesi ve çeşitli reformlara girişilmesi bu süreçte Arnavutların tepkisine yol açmıştı[912]. İkinci Meşrutiyetin ilk hükümeti olan Said Paşa Hükümeti 1 Ağustos 1908 tarihinde göreve başlamış ancak dört gün sonra istifa etmiş ve yerine Kamil Paşa hükümeti kurulmuştu[913]. Kamil Paşa'nın seçimlerde adem-i merkeziyetçilerin kurmuş olduğu Ahrar Fırkası'ndan aday olması İttihat ve Terakki ile sağlıklı bir ilişki kurmasının önüne geçmişti[914]. İttihat ve Terakki yönetiminin devlet işlerine fazla müdahale etmesi sebebiyle cemiyet ile arası açılan Kamil Paşa özellikle Nazım Paşa'nın Harbiye ve Hüsnü Paşa'nın Bahriye Nazırlıklarına atanması hususunda büyük tartışmalar yaşanması üzerine 13 Şubat 1909 tarihinde verilen bir gensoru ile hükümetten düşürülmüştü[915]. Kamil Paşa'nın yerine ise Rumeli Umumî Müfettişliği görevinde bulunmuş olan Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa getirilmişti[916]. Yine 13 Şubat'ta gerçekleşen oturumda, Gümülcine mebusu İsmail Bey ve beş arkadaşının sunmuş oldukları Harbiye ve Bahriye Nazırlarının azledilerek yerlerine yenilerinin getirilmesinin meşrutiyet usulüne uygun olmadığından bu hususun Sadaretten istizahına dair önergeler tartışılırken Kamil Paşa Meclise gönderdiği tezkere ile Harbiye Nazırına Avcı taburlarını Yanya'ya göndermesi emrini verdiği ve Harbiye Nazırı da reddettiği için görevden alındığı şeklindeki söylentileri yalanlamış, buna karşılık bazı mebusların Sadrazamın yalan söylediğini belirtmeleri üzerine Berat mebusu İsmail Kemal Bey Sadrazamın yalan söylemeyeceğini açıklayarak Kamil Paşa'yı savunmuştu. Bu gergin ortam ise gelişmeleri 31 Mart Olayları'na götürecekti[917]. Bu olaylarda muhalefetin önemli bir etkisinin olduğu belirtilmektedir. Özellikle Arnavutların İttihatçılara karşı tepkili oldukları bilinmektedir.

---

912 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918),* C. IX, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s. 139.
913 *BOA. İ. DUİT. 190/62.* (H. 09.07.1326 – M. 07.08.1908).
914 Bilgin Çelik, "Adem-i Merkeziyetçi Bir Darbe Girişimi: 31 Mart İsyanında İsmail Kemal Bey'in Rolü", *Toplumsal Tarih Dergtsi,* S. 124, Nisan 2004, s. 86.
915 *BOA. Y. EE. 94/41.* (H. 19.01.1327 – M. 10.02.1909).
916 Hilmi Kamil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1991, s. 13 vd.
917 Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 397.

4.3.2. 31 Mart Olayları Esnasında Arnavut Mebuslar

İttihatçı gruba karşı oluşan muhalefet içerisinde Prens Sabahattin yanlısı mebuslar başlangıçta sayıları azda olsa seslerini yükseltmeye ve İttihat ve Terakki Fırkası'na eleştiriler yöneltmeye başlamışlardı. Seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası'nın tek rakibi durumunda olan Ahrar Fırkası'nın İstanbul'da Sadrazam Kamil Paşa'yı aday göstermesi ile başlayan yetki ve sorumluluklar konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar Kamil Paşa'nın iktidardan düşürülmesi ile sonuçlanmış ve bu olay Ahrar Fırkası için beklenmeyen bir gelişme olmuştu[918]. Ayrıca seçim sürecinde yaşanan gergin ortamın ardından Ahrar Fırkası yanlısı olarak İttihatçılara karşı cephe almış olan Serbestî gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey'in 6/7 Nisan 1909 gecesi Galata köprüsü üzerinde katledilmesi ve bu cinayetin İttihatçılara atfedilmesi kutuplaşmaları arttıran bir diğer önemli etken olmuştu[919]. Arnavut kökenli ve muhalefet yanlısı olan Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesini Ergiri mebusu Müfit Bey, bir diğer Arnavut İsmail Mahir Paşa'nın da öldürülmesi olayıyla bağdaştırarak protesto etmişti. Muhalefet, Hasan Fehmi Bey'in cenazesini bir mitinge dönüştürmüş ve *İstanbul Arnavut Başkim (İttihat) Kulübü* de bu törene katılmıştı[920]. Bu gelişmeler ise "*31 Mart Olayı*"nın kıvılcımını oluşturmuştu. Hasan Fehmi Bey Olayı'nın bir hafta sonrasında ise 31 Mart Olayları miladi takvime göre 12-13 Nisan 1909 (H. 31 Mart 1325) tarihi Pazartesi-Salı gecesi başlamıştı. Taşkışla'da bulunan 4. avcı taburunun askerleri Sultanahmet Meydanı'na gelmişler ve Meclis-i Mebusan'ı kuşatmışlardı[921]. Ayaklanmayı fiili olarak başlatan düşük rütbeli askerler, alaylı askerler, softalar ve muhalefet saflarında yer alan ulema, özellikle *İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'*nin kurucusu ve Volkan gazetesinin sahibi İngilizlere yakınlığı ile bilinen ve olaylardan sonra idam edilecek olan Derviş Vahdeti olmuştu. Olayları başlatan hareketin başında ise Arnavut Hamdi Çavuş, bölük emini Mehmet ve kamacı ustası Ârif isimlerinde üç askerden bahsedilir.

---

[918] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 232.
[919] *II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si, İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, (Haz. Faik Reşit Unat), TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 46.
[920] Bilgin Çelik, "Adem-i Merkeziyetçi Bir Darbe Girişimi: 31 Mart İsyanında İsmail Kemal Bey'in Rolü", s. 87.
[921] Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge Yayınevi, Ankara 1994, s. 54.

Arnavut askerlerin olaylara karışma nedeni olarak, Yıldız Sarayı'nda bulunan birkaç bin Arnavut ve Arap askerin Mart 1909 sonlarında askerlik süresi bittiğinde bu Arnavut ve Arap erlerinin yerine Türk erlerinin verilmesine karşı bir tepki olduğundan bahsedilmektedir[922]. Bu avcı taburunun istekleri arasında yeni kurulan hükümetin istifa ederek yerine tekrar Kamil Paşa'nın getirilmesi, Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Cavid, Talat ve Rahmi Bey'lerin Mebusan Meclisi'nden atılması ve Meclis Başkanlığı'na İsmail Kemal Bey'in getirilmesi gibi istekler vardı. Olaylarda Adliye Nazırı Nâzım Paşa, Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey'e benzetilerek kalbinden vurularak öldürülmüştü. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ise olayların daha başlangıcında istifa etmişti. Böyle bir ortamda Ahrar Fırkası etrafındaki toplulukları İttihatçılara karşı isyana teşvik ederek iktidara gelmek istemişti. Olaylar 24 Nisan Cumartesi sabahı Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişine kadar devam etmişti[923]. Olayları bastırmak üzere Selanik'ten bir ordu gelmesi için hazırlıklar başlamış, bu orduyla irtibat kurmak için ise meclisten bir nasihat heyeti gönderilmesi düşünülmüştü[924]. Yapılan görüşmeler sonucunda kalabalık bir mebus heyeti seçilmişti. Bu heyetin içinde Arnavut mebuslar da bulunmuştu.

31 Mart Olayları birçok önemli sonucu beraberinde getirmişti. İlki, Sultan Abdülhamid olayların ardından tahttan indirilmişti. Tiranlı Esad Toptani Paşa, 27 Nisan 1909'da Abdülhamid'e tahttan indirildiğini bildiren heyette yer almıştı[925]. Şeyhülislamın fetvası (tartışmalıdır) ve Meclis-i Umumiye'nin kararıyla Sultan Abdülhamid'in yerine Sultan V. Mehmet (Reşat) Efendi padişah olmuştu[926]. Sultan Abdülhamid 31 Mart Olayları ile tahttan indirilince bir kısım Arnavut askerler idam edilmiş bir kısmı ise önce Taşkışla'ya sonra Selanik'e gönderilmişti. Buna karşı özellikle İşkodra'da büyük protestolar yapılmıştı. Olayların ardından meşrutî yönetimin getirdiği demokrasi ortamı olumsuz etkilenmiş, yayınlar birden bire azalmış ve siyasi partilerin büyük bir kısmı kapatılmıştı. Diğer taraftan 31 Mart Olayları bir kabine

---

[922] İsmail Hami Danişmend, *Sad-r-ıa'zam Tevfik Paşa'nın dosyasındaki resmî ve hususî vesikalara göre: 31 Mart Vakâsı*, İstanbul 1961, s. 19-25.
[923] Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, s. 52-54.
[924] *BOA. BEO. 3535/265105.* (H. 24.03.1327 – M. 15.04.1909).
[925] Necmettin Alkan, "Emmanuel Karasu'nun Biyografisine Katkı II: II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 172, Nisan 2008, s. 23.
[926] *BOA. HR. SFR.04. 835/34.* (H. 07.04.1327 - M. 28.04.1909).

değişikliğini de beraberinde getirmişti. Sultan Abdülhamid daha tahtta iken 31 Mart Olaylarını sonlandırmak amacıyla bir tezkere vererek isyana son vermeye çalışmıştı. Padişah adına genel af ve gerekli nasihatleri içeren bir irade hazırlanmış, bu iradeyi Yıldız Başkâtibi Ali Cevat Bey, Esad Paşa, Müfit Bey ve Yusuf Kemal Bey ile birlikte meclise giderek toplanan askere okumuştu. 31 Mart gecesi İsmail Kemal Bey, Ethem Paşa ve Halep mebusu Rıfat Bey askerin karşısına çıkarak isteklerinin padişah tarafından kabul edildiğini, kışlalarına dönmelerini söylemişlerdi. Bunun üzerine asker kışlalarına dönmeye başlamıştı[927]. Bu tezkerenin Ayasofya'da okunmasının ardından saray yetkilileri ile yapılan görüşmelerin ardından Tevfik Paşa Sadrazamlığa, Mareşal Ethem Paşa Harbiye Nazırlığına ve İsmail Kemal Bey ise Ahmet Rıza Bey'in yerine Meclis Başkanlığı görevine getirilmişti[928]. Ancak İsmail Kemal Bey olayları açık bir dille kınamış ve kendisine teklif edilen nazırlık görevini kabul etmemişti[929]. 31 Mart Olayları durdurulamamış ve İstanbul'da birçok kıyım yaşanmıştı.

İstanbul'da yaşanan olayları sonlandırmak için Selanik'ten III. Hareket Ordusu kumandanı Ferik Mahmud Şevket Paşa'nın öncülüğündeki kuvvet İstanbul'a gönderilmişti[930]. Hareket Ordusu geldiği zaman yargılanacağını öğrenen İsmail Kemal Bey 19 Nisan'da yabancı elçiler ile görüşmüş ve İngiliz elçiliğine sığınarak İngiliz bandıralı Tevfikiye gemisi ile İstanbul'dan ayrılmıştı[931]. Yine Ergiri mebusu Müfid Bey ise hastalığını belirterek meclise gelmemiş ve Bükreş'e gitmişti. 31 Mart Olayı'nda Fazıl Toptani Bey de sorumlu olduğu iddia edilen Arnavutlar arasında yer almıştı. İsmail Kemal Bey ve Müfid Bey'in olaylardaki bir etkisinin olup olmadığının araştırılması için meclisin 5 Mayıs 1909 tarihli oturumunda beş mebustan oluşan bir araştırma komisyonu oluşturulmuştu[932]. İsmail Kemal Bey ve Müfid Bey bu sırada Yunanistan'da bulunuyordu. İsmail Kemal Bey'in Yunan diplomatlarla ilişkileri iyi

[927] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 124.
[928] İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, s. 239.
[929] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 399.
[930] *BOA. HR. SFR.3. 605/26.* (H. 23.03.1327 - M. 14.04.1909).
[931] İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, s. 245-249.
[932] *MMZC, D: 1 İS: 1 İ: 67, C: 3,* (R. 22 Nisan 1325 – M. 05.05.1909).

düzeydeydi[933]. İsmail Kemal Bey ve Müfid Bey Atina'dan bu komisyona gönderdikleri telgraf aracılığıyla suçlamaları reddetmişlerdi. Komisyon üyeleri yaptıkları incelemede, iki mebusun gönderdikleri Türkçe, Arnavutça ve İtalyanca telgrafların Divan-ı Harbi Örfide yanlış ve çoğunluğunun içeriği anlaşılamayacak şekilde tercüme edildiğinin anlaşılması üzerine bu belgelerin Telgraf Nezareti'nden tekrar alınarak Arnavutça olanlar Görice mebusu Şahin, Denizli mebusu Abdülgani Bey ve İpek mebusu Hafız İbrahim Efendi tarafından yeniden tercüme edilmişti. Komisyon 26 Mayıs 1909 tarihli oturumda raporunu Meclise sunmuştu[934]. Soruşturma komisyonu, İsmail Kemal ve Müfid Bey'lerin suçlanması için yeterli delil olmadığı sonucuna varmıştı[935]. İsmail Kemal beraat edince Aralık ayında İstanbul'a geri dönmüştü.

Arnavut kulüplerinin 31 Mart Olayı'nı iki farklı şekilde değerlendirdikleri dikkati çekmektedir. İsmail Kemal Bey'in seçim bölgesi Avlonya'da isyan haklı bir hareket olarak değerlendirilmişti. Avlonya Arnavut Kulübü'nün 16 Nisan'da Draç Bashkimi Kulübü'ne gönderdiği telgrafta İstanbul'daki vakayı bir irtica hareketi olarak gösterenlerin yaydıkları haberlerin asılsız olduğu açıklanmış ve halk arasındaki anlaşmazlıklarda tarafsız kalması gereken ordunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne alet olduğu bildirilerek ülkeyi kanlı bir çarpışmadan ve yabancı müdahalesinden korumak için III. Ordunun protesto edilmesi istenmişti[936]. İttihatçıların merkezi olan Selanik'te hem İttihatçı hem de Bashkimi Cemiyeti'ne üye olan Midhat Frashëri'nin lideri olduğu Selanik Arnavut Bashkimi Kulübü, Güney Arnavutluk'taki kulüplerin tersine 31 Mart Olayı'na tepki göstererek Manastır Bashkimi Kulübü'ne gönderilen yazıda isyanı açık bir şekilde irticaî bir hareket olarak değerlendirmişti. Selanik'te 31 Mart Olayı aleyhinde büyük bir miting tertip edilmiş ve bu mitingde Türkçe ile beraber Arnavutça dahil çeşitli Balkan dillerinde nutuklar söylenmişti[937]. Bu girişimlerin sonucunda

---

933 Shkëlzen Raça, "Shtypi Grek Ndaj Çështjes Shqiptare në Vitet 1903-1908", *Çështje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985* - 2, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987, s. 108-109.

934 Kushtrim Shehu, "Ismail Qemali – Figurë Shtetërore Osmane dhe Hero Shqiptar (Në Shërbim të të dy Vendeve", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XLI, nr. 100, Prishtinë 2012, S. 82.

935 *MMZC, D: 1 İS: 1 İ: 80 C: 2* (R. 13 Mayıs 1325 – M. 26.05.1909).

936 Banu İşlet Sönmez, *a.g.e*, 127.

937 Bilgin Çelik, "Adem-i Merkeziyetçi Bir Darbe Girişimi: 31 Mart İsyanında İsmail Kemal Bey'in Rolü", s. 89.

İstanbul'a hareket edecek orduya Arnavut gönüllüler de katılmıştı[938]. Manastır ve Kosova'dan ordu emrine 110.000 gönüllü yazılmış, hatta kadınlardan da bir tabur oluşturulmuştu. Hareket Ordusu'na katılan Arnavutlar arasında Ohri Milli Taburu ile birlikte Resneli Niyazi de bulunmaktaydı. Sonuç olarak, muhalefete yakın olan Arnavutlar isyanı olumlu karşılarken, İttihatçı Arnavutlar ise olaya tepki göstermişlerdi.

31 Mart Olayı'nın ardından Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra Mahmut Şevket Paşa tarafından sıkıyönetim ilan edilmişti. Bu ilk tedbirin ardından Meclis yoğun bir yasama faaliyeti gerçekleştirmiş ve Mayıs başından Ağustos sonuna kadarki süreç içinde anayasa değişikliği de dahil olmak üzere *İçtimaat-ı Umumiye Kanunu, Matbuat Kanunu, Anasır-ı Gayri Müslimenin Kuraları Hakkında Kanun, Cemiyetler Kanunu, Çeteler Kanunu, Serseri ve Mazanna-ı Su' Eşhas Hakkında Kanun* gibi bir dizi kanunu kabul etmişti. Arnavutlar açısından en çok tepkiye ve şikâyete neden olan kanunlar Cemiyetler ve Çeteler Kanunları olmuştu. Siyasallaşmasının önüne geçebilmek amacıyla ulusal özellikte cemiyetlerin kurulması, Kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasî cemiyetler oluşturulması "*Cemiyetler Kanunu*" (16 Ağustos 1909) ile yasaklanmıştı. Kulüp komitelerinin toplantılarında yalnızca edebiyata ilişkin konuların tartışılması öngörülmüştü[939]. Bu kararla beraber 1910 yılında Dernekler Kanunu'na dayanılarak İstanbul Arnavut Bashkimi Kulübü'nün isminde bulunan "*Bashkimi*" ifadesi kaldırılarak yerine "*Tamim-i Maarif*" ismi getirilmişti[940]. İstanbul Arnavut Bashkimi Kulübü, 1910 yılının Ocak ayında ismini "*Arnavut Tamim-i Maârif Kulübü*" olarak değiştirmişti[941].

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönen İbrahim Temo bu dönemde İstanbul'da Derviş Hima gibi Arnavut dostları ile görüşerek İttihatçıları dengeleyici bir güç ortaya çıkarmıştı. İbrahim Temo'nun liderliğinde Şubat 1909'da resmi izni alınan "*Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*" kurulmuştu[942]. Partinin

---

[938] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 400.
[939] Banu İşlet Sönmez, a.g.e., s. 134-136.
[940] *BOA, DH. MUİ. 57/40.* (H. 12.01.1328 – M. 24.01.1910).
[941] *BOA, HR. SYS. 137/6.* (H. 21.10.1328 - M. 26.10.1910).
[942] *Fırka-ı İbad*/*Osmanlı Demokrat Fırkası*: Selamet-i Umûmiye Kulübü'nün, İbrahim Temo'nun ve ona Kahire'den düşünsel destek veren Abdullah Cevdet'in çabalarıyla, resmen 4 Kanun-i Sani (6 Şubat 1909)

çekirdeği olan *Selamet-i Umûmiye Kulübü*'nden Osmanlı Demokrat Fırkası'na dönüşümde en büyük rolü İbrahim Temo üstlenmişti[943]. Ayrıca 1911 Arnavutluk ayaklanmasında önemli bir rol oynayacak olan Şahin Kolonya Osmanlı Demokrat Fırkası'nın üyesi olarak öne çıkmıştı. Ancak 31 Mart Olayları sonrasında İttihatçıların baskısı üzerine parti ve gazetesi 1910 yılında kapanan İbrahim Temo, Darülaceze müdüriyeti görevinden istifa ederek Şubat 1911'de İstanbul'dan tekrar Romanya'ya dönmüştü. Böylece Osmanlı Demokrat Fırkası'nın faaliyetleri önlenmiş ve muhalif gazeteler kapatılmıştı[944]. İttihat ve Terakki karşıtı muhalefetin kurmuş oldukları Ahrar Fırkası ve Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kapatılmalarının ardından 14 Kasım 1909'da yeni bir muhalif girişim oluşturmak üzere "*Mutedil Hürriyetperveran Fırkası*" adı altında bir grup kurulmuştu[945]. Bu grubun içerisinde bazı Arnavut ve Arap mebusları faaliyette bulunmuşlardı. Fırkanın ilk başkanı İsmail Kemal Bey olmuş ve kurucular arasında Priştina mebusu Hasan Priştina de yar almıştı. Fırkanın programında öncelikle göze çarpan ilkeler "*Millet-i Osmaniye*"ye bağlılık ve Osmanlı ulusunu oluşturan unsurlar arasında eşitlikti[946]. İsmail Kemal Bey gibi önde gelen bir adem-i merkeziyet taraftarının fırkanın reisi olması unsurlar arasında eşitlik ilkesini gösteren bir görüşü anlaşılır kılmaktadır.

---

tarihinde, merkezi İstanbul Sultanahmet, Millet Bahçesi karşısındaki Fuad Şükrü Bey'in evi olmak üzere kurulmuştur. Fırka 31 Mar t Vak'ası sonrası kapatılmıştır: Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 171-173.

943 Gökhan Kaya, "II. Meşrutiyet Dönemi Demokratları: Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)", *Kebikeç Dergisi*, S. 31, 2011, s. 99-100.

944 Fırkanın çalışmalarını incelemek için bkz.: Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'de İlk 'Demokrat parti': Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Aralık 1949, S. 15, ss. 119-133. ; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 171-182.

945 *Mutedil Hürriyetperveran (Mutedil Liberaller) Fırkası*: İkinci Meşrutiyet parlâmentosu içinde kurulmuş olan ilk siyasal partidir. 31 Mart Vakâsı sonrası kurulması farklı bir anlam taşımaktadır. Kuruluş tarihi Teşrin-i Sani 1325 (Kasım 1909)'dur. Kuruluş yeri Bâb-ı Âli'de Tanzimat gazetesi idarehanesidir. Fırka, Meclis-i Umumi'nin toplantı dönemi başlangıcında 1908 genel seçimlerinde seçilmiş meb'uslarca kurulmuştur. Fırkanın Arnavut tarihi açısından önemi fırka başkanlığını 1911 yılına kadar İsmail Kemal Bey'in yürütmüş olmasıdır: Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.1, s. 208-219.

946 *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Programı ve Nizâmname-i Dâhilîsi*, R. 1327 – M. 1911.

4.4. ARNAVUT DİLİ İÇİN ALFABE KONGRELERİ

Meşrutiyetin ilanı ile beraber Osmanlı siyasal sahnesinde Arnavut Bashkimi Kulüpleri ilk günden itibaren tüzük ve programlarına uygun olarak Arnavut dilinin gelişmesi için girişimlerde ve Arnavut dilinde sosyo-kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu dönemde Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayet merkezlerinde ve köylerinde Arnavut dilinde ulusal ve laik bir karakterde eğitimin verilmesi için ilk adımlar atılmıştı[947]. Yine bu dönemde Arnavutça gazete ve mecmuaların yayımlanması, kültür derneklerinin ve musiki cemiyetlerinin kurulması, edebiyat topluluklarının oluşturulması, gündüz ve gece okullarının açılması ile baskı makinelerinin satın alınması önemli adımlardı[948]. Doğmakta olan bu Arnavutçu ağ ve İttihat ve Terakki ağı arasında ise bir nüfuz mücadelesi ortaya çıkmıştı[949]. Bu süreçte Arnavutlar açısından gelişmeler hızla ilerlemesine rağmen Arnavutça eğitimin gelişiminde çok sayıda alfabenin kullanılması bir engel olarak görülmüş ve ortak bir alfabenin oluşturulması için çalışmalar yapılmıştı. Bu çalışmalarda ise Arnavut ulema aydın sınıfının Arap alfabesine dayanan bir Arnavut dili kullanma isteği ile Batılı düşünce ile eğitim almış Arnavut entelektüel sınıfının Latin alfabesi kullanma isteğinin çatışması söz konusu olmuştu. Bu durum esasen Osmanlı Devleti'nin son dönem eğitim kurumlarının yaşamış olduğu dinî eğitim ve Batılı eğitim ikileminin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Her iki alfabeyi savunan isimlerin çoğunun İstanbul'dan yetişmiş olmaları ise dönemin İstanbul'unda yaşayan Arnavutların hayatlarını araştırmanın önemini ortaya koymuştur. Bu konular üzerine yazılan çoğu çalışmada İttihatçıların Arap alfabesini dayattıkları görüşünün vurgulanması üzerinde eleştirel olarak düşünülmesi gerekmektedir[950]. Ayrıca dönemin üç büyük Bashkimi kulübünün (Manastır, Selanik ve İstanbul) tavırlarının birbirinden farklı olması bu konunun Arnavut toplumu içerisinde önemli ölçüde tartışıldığını göstermektedir.

---

[947] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 387.
[948] Mahir Domi, *Alfabeti i Gjuhës Shqipe Shqipe dhe Kongresi i Manastirit*, Tiranë 1972.
[949] Stavro Skendi, *a.g.e.*, s. 366.
[950] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 481.

Arnavutların, hatta bazı Arnavut ulusçularının İttihatçı ağın bir parçası veya onun lehine oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Büyük Güçler'in müdahale olasılığı konusunda İttihatçılar ile aynı korkuyu paylaşan Midhat Frashëri buna bir örnektir[951]. Meşrutiyet döneminin başlangıcında Arap harfli Arnavut alfabesinin yanı sıra Arnavutlar arasında Latin alfabesi temelinde üç alfabe ön plana çıkmıştı. Manastır Kongresi'nin konusunu oluşturan bu alfabeler, 1879 yılında İstanbul'da Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye'nin üyeleri tarafından oluşturulan ve Güney Arnavutluk'ta yaygınlaşan "*İstanbul Alfabesi*" ile İşkodra'nın Katolik okullarında kullanılan dolayısıyla Kuzey Arnavutluk'ta yayılan *Bashkimi (Birlik)* (1899) ve *Agimi (Şafak)* (1901) olmak üzere üç Latin temelli alfabeden ibaretti[952]. *İstanbul Alfabesi* Bükreş'teki Başkim derneğinin gönderdiği kitaplar ve Sofya'daki Kristo Luarasi'nin "*Mbrothesi (Koruyucu)*" matbaasında bastığı kitaplarda özellikle kullanılmıştı[953]. Alfabe Tosk lehçesinde hazırlanmış olmakla beraber üç dinden kişilerin katılımı ve oluşturduğu gramer yapısı sayesinde ulusal alfabe olarak kabul edilmişti[954]. İstanbul Alfabesi daha ziyade Bükreş, Köstence, Sofya, Selanik ve Mısır'da yaşayan Arnavutlar arasında yayılmıştı[955]. *Bashkimi Alfabesi* Prenk Doçi tarafından eski İşkodra alfabesinin gözden geçirilmiş haliydi. Son olarak *Agimi Alfabesi* ise bir Cizvit Katolik olan Dom Ndre Mjeda tarafından oluşturulmuş olup Gegler arasında daha yaygındı. Ancak Agimi alfabesi İstanbul Alfabesine daha benzerdi denilebilir[956]. Bu alfabeler arasındaki uyuşmazlıklar Arnavutlar arasında bir ayrışma unsuru oluşturuyordu. Prizren Arnavut Birliği kurulmadan önce bile Arnavutları rahatsız eden bu durum Meşrutiyet döneminde daha acil bir konu olarak işlenmişti[957]. Bu konu hakkında kongreler Arnavut vilayetlerinde yapılmış ancak etkileri İstanbul Arnavutları arasında önemli bir kutuplaşma meydana getirmişti.

---

951 "Ç'fituam nga Kongresi i Manastirit", *Liria*, 22 Nëntor 1908 (22 Kasım 1908).
952 Ali Vishko, *Kongreset e Alfabetit dhe të Shkollës Shqipe*, Flaka e vëllazërimit, Shkup 1992, s. 28-30.
953 Christo Dako, *Albania: The Master Key to the Near East*, New York 1919, s. 78-79.
954 Fatmira Rama, "Pikëpamjet Politiko – Shoqërore të Sami Frashërit në Shtypin Shqiptar", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016, s. 25-26.*
955 Necip P. Alpan, *Albanolojinin Işığında: Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu?*, (100-Vjetori i Abecesë Shqipe), s. 11.
956 Frances Trix, "Alphabet Conflict in the Balkans: Albanian and the Congress of Monastir", *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 128, Issue. 1, 1997, s. 4-7.
957 Stavro Skendi, *a.g.e.*, s. 369.

4.4.1. Manastır Alfabe Kongresi (14-22 Kasım 1908)

Arnavutlar, Manastır Başkim Kulübü öncülüğünde Arnavut alfabesi sorununu ele almak amacıyla harekete geçerek 14-22 Kasım 1908 tarihleri arasında Manastır'da bir kongre düzenleme kararı almışlardı. Bir kongre düzenlenmesi fikri, Abdül Frashëri'nin oğlu Midhat Frashëri tarafından Selanik'te çıkarılan "*Lirija*" gazetesinde 8 Kasım 1908 tarihinde Başkimi Kulübü'nün bir davetiyesinin yayınlanması ile gündeme gelmişti. Manastır'daki kongreye katılan delege sayısında ihtilaflar bulunmaktadır[958].Kongreye 26 farklı Arnavut şehir ve organizasyonunu temsilen oy hakkı olan 32 delege ile beraber oy hakkı olmayan 18 delegenin katıldığı belirtilmektedir[959]. Manastır Kongresi'nin delegeler listesi incelendiğinde komisyondaki isimlerin dinî ve mezhepsel farklılıkları dikkat çekmektedir[960]. Bununla beraber kongre delegelerinin farklı sosyal çevrelere ve gruplaşmalara ait olduğu belirtilmelidir. Kongreye katılan isimler arasında Luigj Gurakuqi, Gjergj Fishta gibi Katolik Arnavutlar, Şahin Kolonya, Bayram Fehmi (Bajo Topulli), Midhat Frashëri, Hafız İbrahim, Abdyl Ypi, Nüzhet Bey Vrioni, Refik Bey Toptani gibi Müslüman Arnavutlar ve Sotir Peci, Gjergj Pekmezi, Mihail Grameno gibi Ortodoks Arnavutlar ve Gjergj Qiriazi gibi Protestan Arnavutlar vardı. Bu durum kongreye bütün görüşlerden temsilcilerin katıldığını göstermektedir. Görüldüğü üzere delegeler arasında İstanbul'da eğitim görmüş ve Osmanlı devlet kadrolarında istihdam edilmiş kişiler dikkat çekmekteydi. Ayrıca Manastır Kongresi'ne katılmak üzere İstanbul Arnavut Başkim Kulübü azasından, ulema ve eşrafından Manastırlı İsmail Hakkı, Şakir Efendi, Hacı Vildan Efendi, Tiranlı Mirliva Fazıl Paşa Toptani, Priştine mebusu Fuad Paşa, Debreli Erkan-ı Harp miralaylarından Rıza Bey ve Şura-yı Devlet memurinlerinden Lumalı Malik Beyler İstanbul'dan tren ile Manastır'a ulaşmak üzere yola çıkmışlardı. Bu kişiler İstanbul tren istasyonundan tren hareket etmeden önce Hacı Vildan Efendi kongrenin önemine ilişkin bir konuşma yapmıştı[961]. İstanbul'dan gelen delegeler sonraki

[958] Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqip në Stamboll,* Gjurmime Albanologjike, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1969, s. 81-82.
[959] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 387.
[960] Nathalie Clayer, a.g.e., s. 482.-483.
[961] *Besa*, 5 Teşrinisâni 1324 (M. 18 Kasım 1908), s. 2.

dönemlerde komünist dönem Arnavut tarih yazımında belirtildiği üzere kongrenin diğer üyeleri tarafından şüphe ile karşılanmışlardı[962]. Delegeler Manastır'da Fehim Bey Zavalani tarafından karşılanmışlar ve bazı konuşmalar yapıldıktan sonra kongrenin başkanlığına Midhat Frashëri, başkan yardımcılıklarına Luigj Gurakuqi ve Gjergj Qiriazi seçilmişler, kongrenin kâtipliğini ise Nüzhet Bey Vrioni yapmıştı.

Kongrenin üçüncü gününde Gjergj Fishta başkanlığında 11 kişiden oluşan bir *Alfabe Komisyonu* belirlenmişti. Komisyonda bulunan üyeler aslında dilbilim ve edebiyat ile daha önce meslekî anlamda ilgilenmemiş kişilerdi. Bu ise alfabenin siyasî bir boyutta şekillendiğini düşündürmektedir. Alfabe komisyonu, mesele üzerinde dokuz gün tartışmış ve bu zaman zarfında memleketin her tarafından alfabeler lehinde veya aleyhinde telgraflar gelmişti[963]. Nihayet geçiş dönemi için iki alfabenin kabulüne karar verilmişti. Birincisi, Bashkimi Alfabesi'ne çok benzeyen, hususi Arnavutça sesliler, çift sessiz ile ifade edilen 25 harfli Latince bir alfabeydi. İkincisi ise üzerinde çok uzun münakaşalar yapılan "*İstanbul alfabesi* (*Alfabetin e Stambollit*)" olmuştu. Alfabe Komisyonunda yer alan Müslüman üyeler İstanbul Alfabesi lehinde görüş bildirmişlerdi[964]. Bu kongrede Ndre Mjeda'nın alfabesi reddedilince kendisi İstanbul alfabesi lehine görüş bildirmişti[965].

---

[962] Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqiptar të Stambollit*, s. 82.

[963] *Mendimi Politik e Shoqëror i Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1908-1910)*, (Mbledhje artikujsh nga Shtypi), Vëllimi II, Tiranë 1976.

[964] Frances Trix, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", s. 266.; 1908 Manastır Kongresi Dil Komisyonunun üyeleri şöyleydi:

1. *İstanbul Alfabesini Savunan Üyeler:*
    1. Midhat Frashëri (Müslüman)
    2. Bayram Fehmi (Bajo Topulli) (Müslüman)
    3. Şahin Kolonja (Müslüman)
    4. Nyzhet Bey Vrioni (Müslüman)
    5. Ndre Mjeda (Katolik)
2. *Başkim Alfabesini Savunan Üyeler:*
    1. Sotir Peci (Ortodoks)
    2. Gjergj Qiriazi (Ortodoks-Protestan)
    3. Glikor Cilka (Ortodoks-Protestan)
    4. Dhimitri Buda (Ortodoks)
    5. Gjergj Fishta (Katolik)
    6. Luigj Gurakuqi (Katolik)

[965] Peter Bartl, *a.g.e.*, s. 280.

Kongrede Arnavut kulüplerinin merkezi Manastır *Bashkimi* şubesi olarak seçilmişti. Bu kulübün bünyesinde dikkat çeken isimler arasında Gjergj Qiriazi ile Fehim Bey Zavalani bulunmaktaydı. Ayrıca Gjergj Qiriazi'nin Protestanlar ile olan bağlarını hatırlamakta fayda vardır[966]. Kongre sonunda alınan kararlara göre, Manastır Kulübü bir sonraki kongreye kadar merkez konumunda olacak ve diğer kulüp ve cemiyetler aylık raporlarını Manastır Kulübüne göndereceklerdi[967]. Kongre, o zamanki koşullar içinde ilk defa Arnavut Kulüp ve derneklerin temsilcilerini bir araya getiren bir toplantı olması yönüyle de önemlidir. Bu yönüyle Manastır Kongresi sadece alfabe meselesini ele almakla kalmamış aynı zamanda ulus kimliğinin temel bir özelliği olarak kültürel bir gelişim içerisinde bir bilinçli birlik oluşturmaya çalışmıştı[968]. Sonuç olarak görüleceği üzere Manastır Kongresi'nde Arap alfabesinin gündeme gelmemesi Arap alfabesini savunan kesimi harekete geçirmiş ve bu konuda propagandalar başlamıştı.

4.4.2. Debre Alfabe Kongresi (23-28 Temmuz 1909)

Manastır Kongresi'nde Arap harfli Arnavut alfabesinin gündeme alınmaması bu alfabenin yanlısı olan Arnavutlar için bir hayal kırıklığı oluşturmuştu. İstanbul'da yaşayan ulema sınıfı Arnavutların bu dönemde Arnavut dili ve kültür hareketi ile ilgili önemli girişimleri olmuştu[969]. Bu kişilerden Arap harfli Arnavut alfabesi yanlısı olan bazı Arnavutlar İstanbul'da Ocak 1909'da "*Arnavut Lisânını Osmanlı Hurûfuyla Tahrir ve Talim Cemiyeti*"[970] adıyla bir cemiyet kurmuşlar bu cemiyeti Şubat 1909'da "*Huruf-u Arabiye*" ile "*İttihad-i Osmanî Arnavut Maarif Mahfili*" cemiyetlerinin kurulması izlemişti. Nitekim hükümet tarafından 1909 Mart'ında Selanik Arnavut Kulübü'ne

[966] *BOA. BEO. 3171/237817.* (H. 16.09.1325 – M. 23.07.1907).
[967] Bülent Bilmez, "Arnavut Dil-Ulusçuluğu ve Alfabe Tartışmalarında İlk Zirve, 100. Yılında Manastır Kongresi (14-22 Kasım 1908)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 179, Kasım 2008, s. 25-26.
[968] Xhevat Lloshi, *Rreth Alfabetit të Shqipes*, s. 22.
[969] Bajram Besniki, *Kongresi i Dibrës i Vitit 1909*, Për Gradën "Doktor i Shkencave" në Albanologji Fusha: Histori, Rebuplika e Shqipërisë, Universiteti i Elbasanit "Aleksandër Xhuvani", Fakulteti i Shkencave Humane Departamenti Histori-Gjeografi, Elbasan 2021, s. 53.
[970] Bu cemiyetin Arnavut tarih yazımında "Shoqëria për mësimin dhe për shkrimin e gjuhës shqipe me shkronjat turqishte" olarak geçmiş olduğu görülmektedir. Örnek bir kullanım için bkz.: (Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 402). Ancak Türk harfleri ile anlatılmak istenen Arap harfleri olduğu açıktır. Nitekim Arap harfleriyle bir Arnavut alfabesi oluşturulması bu dönemde Arnavut uleması tarafından öncelikli ele alınan konulardan birisi olmuştu.

gönderilen yazıda Arnavutların diledikleri alfabeyi seçebilecekleri ifade edilmişti. Bu kararın ardından Arap harfleriyle Arnavutça yazıyı savunan Arnavut kesimi Debre'de bir kongre toplamak için faaliyete geçmişlerdi[971]. Kongre, Debre Bashkimi Cemiyeti'nin üyeleri tarafından Debre'de toplanmıştı. Geniş bir katılım gösterilen toplantının hazırlanmasında Debre Bashkimi Cemiyeti'nin kurucusu Hafız Şerif Langu'nun, aslen Debreli olan mebus İsmail Paşa'nın yine bir başka Debreli aydın olan Hacı Vehbi Dibra Efendi'nin yanı sıra Hafız Ali Korça, Tetovalı Recep Voka gibi seçkin Arnavut ulemasının temsilcileri faaliyet göstermişlerdi[972]. Bu isimler Arap harfleri ile kendi alfabelerini oluşturmuşlar ve bilime katkı sunmuşlardı[973]. Resneli Niyazi Bey de kongreden bir gün önce Debre'ye gelmişti[974]. Bu isimlerin yanı sıra Debre Kongresi'nde Derviş Hima, Sotir Peci, Sotir Kolea gibi Arap alfabesi karşıtları da hazır bulunmuşlardı.

Debre Kongresi, 23-28 Temmuz 1909 tarihleri arasında Meşrutiyet'in ilanının yıldönümü çerçevesinde "*Debre Osmanlı Arnavut Meşrutiyet İçtimai Komisyonu*"nun davetiyle düzenlenmişti[975]. Kongre, yönetim tarafından "*Osmanlı Arnavud İttihâd ve Meşrûtiyyet Kongresi*" olarak adlandırılmıştı[976]. Debre'deki Arnavut kulübü'nde kongreyi tertipleyenler bütün Arnavut kulüplerini kongreye davet etmişlerdi[977]. Debre'de bir kongre toplanacağına dair Hacı Vehbi Efendi tarafından birisi Manastır'daki Avrupalı devletlerin temsilcilerine ikincisi ise Arnavut Başkimi

---

971 Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqiptar të Stambollit*, s. 83.

972 *Hafız Ali Korça,* 1873 yılında Görice/Korça'da muhafazakâr bir Arnavut ailenin çocuğu olarak doğmuş olup babası İlyas Efendi idi. Görice'de ilkokul ve idadiyi tamamlamıştı. Hafız Ali Efendi Arapça ve Farsça dillerini çok iyi öğrenmiş ve 12 yaşında hafız olmuştu. Hoca Tahsin Efendi için olumlu görüşler belirtmiş ve Şemseddin Sami ve Naim Frashëri kardeşler ile aynı ortamlarda bulunmuştu. Bununla beraber Arnavut dili için Arap alfabesinin kullanılması gerektiğini savunmuş ve bu yönde çalışmalara katılmıştı: Ismail Ahmeti, *Hafiz Ali Korça Jeta dhe Vepra*, Logos-A Yayınları, Shkup 1999, s. 29-31; Ismail Ahmeti, "Hâfız Ali Korça", *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 197.

973 Hysen Matoshi, "Atdheu në Poezinë e Hafız Ali Korçës", *Buletini i Fakulteti i Studimeve Islame i Prishtinës*, nr. 2, Prishtinë 2012, s. 249.

974 Ruzhdi Lata, *Kontributi i Ulemave Dibranë për Çështjen Shqiptare*, Përmbledhje nga Konferance Shkencore në Tiranë më 28-29 Shtator 2012, Kontributi i Prejësve Myslimanë në formësimin e Vetëdijes dhe Identitetit Kombëtar, Tiranë 2013, s. 46-48.

975 *BOA, BEO. 3600/269962.* (H. 01.07.1327 – M. 19.07.1909).

976 *BOA, TFR. 1. MN. 194/ 19350.* (H. 15.07.1327 – M. 02.08.1909).

977 "Osmanlı Arnavud İttihâd ve Meşrûtiyyet Kongresi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.

Cemiyetlerinin üyelerine olmak üzere iki ayrı telgraf kaleme alınmıştı[978]. Kongrenin amacı anayasaya kayıtsız şartsız bağlılığın ve anavatanın güvenliğinin sağlanması olarak bildirilmişti. Debre kongresi eşine az rastlanır bir millî şenliğin gerçekleştirildiği 23 Temmuz 1909 gecesi delegelerin askerî kulüpte toplanmalarıyla başlamıştı[979].Kongrenin tamamlandığı tarih olan 28 Temmuz'a kadar toplam altı toplantı (içtima) yapılmış ve bu toplantılarda çeşitli konular tartışılmıştı. Kongre başkanlığına ilk önce mebus İsmail Bey (Saraçi) seçilmiş ancak İsmail Bey'in aniden rahatsızlanarak vefat etmesi nedeniyle yerine 24 Temmuz'da Debre Müftüsü Hacı Vehbi Bey seçilmişti. Birinci toplantıda başkan ve kâtip seçimi yapılmış, başkanlığa Debre müftüsü Vehbi Efendi, kâtipliklere Selanikli İhsan Bey ve Ergirili Halid Efendi seçilmişti. Leskovikli İsmail Bey ise toplantıda söz alacakların isimlerini yazmakla görevlendirilmişti.

Kongrenin esas toplantıları Debre eşrafından Ziynullah Efendi konağında 25 Temmuz 1909 tarihinde yapılmıştı[980]. Kongre çalışmaları adına programı belirlemek üzere 40 üyeli bir komisyonun oluşturulmasına karar verilmişti. Bu komisyon tarafından ise sonuç belgesi niteliğinde bir program hazırlanmıştı. Kongre programının birer sureti katılımcılara dağıtılarak salonda okunmuş ve Kolonyalı Abdül Bey tarafından Arnavutçaya tercüme edilmişti. Hazırlanan programda kabul edilen maddeler arasında Arnavutça eğitim veren ilk ve ortaokulların açılması, memleketin dilini ve adetlerini bilen memurların tayini, dini törenlerde Arnavutçanın kullanılması, müstakil bir Arnavut Ortodoks kilisesinin kurulması, Fransız tütün tekelinin tasfiyesi ve yolların inşa edilmesi gibi maddeler vardı. Kongrede alınan kararların 3. maddesi eğitim konusuna ayrılmıştı. Buna göre Hafız Ali Korça tarafından Arnavut dilinde eğitim veren okulların açılması talepleri diğer delegeler tarafından güçlü destek bulmuştu[981]. Medreselerin ıslah edilerek öğretmen okullarının açılması, eğitim konusunda Arnavutluk'ta hızla çağdaş ilk, orta ve lise eğitimi veren okulların hükümet desteğiyle açılması

[978] Bajram Besniki, *a.g.t.,* s. 54-55.
[979] Manastırlı Kenan, *Debre Kongresi*, Cihan Matbaası, 1328 (1912).
[980] Bilgin Çelik, *a.g.e.,* s. 244.
[981] Hasan Hasani, "Dy Figura të Shquara Letrare dhe Kombëtare", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës, (Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr. 68-69, Prishtinë 2002, s. 77.

kararlaştırılmıştı[982]. Kongre kararları arasında bir Osmanlı kimliğinin ve imparatorluğa sadakatin yeniden beyan edilmesi, Kanun-ı Esasi'yi savunmak için savaşmaya hazır olma iradesi, her türlü iç veya dış bağlantılı isyanı bastırma kararlılığı, zorunlu askere almanın henüz uygulanmadığı yerlere de sokulması konusunda uzlaşma gibi konular bu noktalardı[983]. Tartışmaların ardından başka maddeler de eklenmişti. Huzur ve adalete saygı gösterilmesi ve ordunun kolay yer değiştirebilmesini sağlayacak ve ekonomik kalkınmaya yardım edecek ulaşım yollarının inşası gibi konular bunlar arasındaydı[984]. Karadağ sınırı sorununun hükümet tarafından çözümlenmesi talep edilmişti. Öşür ve rejiye ilişkin bazı maddeler de vardı[985]. Aynı zamanda Ortodoks Hıristiyanlar, Ulahlar ve Arnavutlar için eğitim kurumlarının Maarif Nezareti'ne bağlanması istenmişti. Bu kongrede alınan kararlar gereği 1910 yılında Görice'de "*Arnavud Ortodoks Hıristiyan Cemiyeti*" kurulmuştu[986]. Son olarak, ertesi yılın sonbaharında yeni bir kongre toplanması da karara bağlanmıştı.

4.4.3. Elbasan Eğitim Kongresi (2-8 Eylül 1909)

Debre Kongresi'nin ardından 2 Eylül 1909 tarihinde okul meselesini görüşmek ve öğretmenler için okul açılmasını sağlamak amacıyla Latin alfabesi yanlısı Arnavutlar tarafından Elbasan'da bir kongre düzenlenmişti[987]. Elbasan Kongresi'nin hazırlık ve organizasyonu "*Vllazënia*" ve *Selanik* ile *Elbasan Bashkimi Kulübü* tarafından yapılmıştı. Selanik'te basılmakta olan *Lirija* Gazetesi'nde 14 Mart 1909 tarihinde "*Arnavut Okulları İçin Kongre*" isimli bir makale yayınlanmış ve bu makalede Arnavut kulüplerinin acil bir toplantıya ihtiyaçları olduğu yazılmıştı. Toplantının yeri Elbasan olarak belirtilerek her Arnavut kulübünün bu toplantı için bir veya daha fazla delege

---

[982] *BOA, DH. MKT. 2900/84.* (H. 28.07.1327 – M. 15.08.1909).
[983] Mahmut Hysa, *Vendimet Programatike të Kongresit të Dibrës*, Kongresi i Dibrës 1909-2004, refetare dhe kumtesa, Shqota qytetare "Votra Dibrane" – Dibër, Dibër 2005, s. 77-79.
[984] Gazmend Shpuza, "Diskutimet dhe Vendimet e Kongresit të Dibrës (1909)", *Gjurmime Albanologjike – Seriae Shkencave historike*, 31-32, 2001-2002, Prishtinë 2003, s. 202-205.
[985] Nathalie Clayer, a.g.e., s. 487-488.
[986] *BOA, BEO. 31/25.* (H. 01.08.1328 – M. 08.08.1910).
[987] Ercan Karakoç - Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi", *Belleten*, C. 82, S. 294, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 683-684.

göndermesi istenmişti[988]. *Elbasan Kongresi* 2 Eylül 1909'da başlamış kongreye Güney ve Orta Arnavutluk'tan içerisinde Elbasanlı Derviş Bey (Biçaku), Midhat Frashëri, Simon Shuteriqi, Josif Haxhi Mima, Thoma Papapano, Gjergj Qiriazi, Sevasti Qiriazi, Kristo Dako, Grigor Cilka, Dhimiter Buda, Nikolle Kacorri, Hafız İbrahim Dalliu ve Orhan Pojani gibi isimlerin bulunduğu önemli delegeler katılmıştı. Elbasanlı Derviş Bey kongrenin başkanı, Midhat Frashëri ise başkan yardımcısı seçilmişti[989]. Kongreye delege gönderen cemiyetlerin sayısı 28 idi. Katılanların sadece üçte biri Hıristiyandı. Bunların içerisinde yer alan üç Protestan misyoner, Avusturya-Macaristan'ın desteğiyle büyük bir rol oynamışlardı[990].

Elbasan Kongresi'nin sonunda kongreye katılan delegeler tarafından 15 maddelik bir karar metni yayımlanmıştı[991].Görüşmelerin ortak noktası eğitim meseleleri olmuştu[992]. Özellikle Arnavut okullarının organizasyonu ve okullarda görev yapacak öğretmenlerin hazırlanması gibi konuların ele alındığı kongrede malî yönden ise bir kurum oluşturulması öncelikli konular olmuştu. Delegeler hemen aynı yılın sonbaharında 6 derslikli Arnavutça eğitim yapan okullar için gerekli öğretmenleri yetiştirecek pedagojik yüksek okul açılmasına karar vermişlerdi. Diğer bir maddede ise Arnavut okullarını bir çatı altında toplamak için Görice'de "*Përparim (Terakki/Kalkınma)*" adında "*Arnavut Okul Cemiyeti*" kurulması öngörülmüştü[993]. Bu cemiyetin görevi Elbasan Pedagojik Lisesi'nin ve Arnavutluk'taki diğer okulların açılmasını, yönetimini ve gerekli olan kitapların basılmasını sağlamaktı. Bütün Arnavut kulüp ve dernekleri arasındaki bağlantı ve işbirliğini güçlendirmek için bunların tek merkezden yönetilmesini kararlaştıran kongre, Selanik kulübünün başkanlığını yapan Midhat Frashëri'nin red oyuna rağmen Arnavut ulusal hareketinin başında bulunan Manastır Kulübü'nü iki yıllığına Merkez Kulüp seçmişti. Kongre kararları Osmanlı Maarif Nezareti'nce uygun bulunmuş, Manastır Vilayeti'ne gönderilen yazıda açılacak

[988] Hysni Myzyri, *Shkolla Normale e Elbasanit*, Tiranë 2004.
[989] Ercan Karakoç - Mesut Yavaş, *a.g.m.*, s. 684.
[990] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 483.
[991] *BOA. MF. MKT. 1141/33.* (H. 25.09.1327 – M. 10.10.1909).
[992] Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996, s. 517.
[993] *BOA. ŞD. 27/55.* (H. 19.02.1328 – M. 02.03.1910).

öğretmen okulu için Nezaret olarak her türlü yardımın yapılacağı dahi ifade edilmişti[994]. Alınan kararları Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti takdire şayan bulmuştu.

Elbasan Kongresi'nde Latin alfabesiyle ortak bir yazın oluşturabilmek amacıyla Elbasan lehçesi yazın dili olarak seçilmişti. Arnavutlar, kongre kararlarına dayanarak Görice/Korça'da *Përparim* adlı cemiyeti 20 Eylül 1909'da kurmuşlar ve başına Orhan Pojani'yi getirmişlerdi. Përparim cemiyeti için de bir kasa oluşturulmuştu. Përparim Cemiyeti'nin kurulmasıyla Arnavutların dağınık şekilde gerçekleşen okul kurma girişimleri merkezileştirilmiş ve Arnavutların eğitim hareketine yeni bir ivme kazandırılmış bunun sonucunda yeni okullar açılmıştı. Açılan bu okullardan ilki öğretmen okulu olarak 3 Aralık 1909'da Elbasan'da faaliyete geçmişti. Okula müdür olarak Luigj Gurakuqi atanmıştı. Luigj Gurakuqi 28 Kasım 1912 tarihinde İsmail Kemal Bey tarafından kurulacak olan ilk Arnavut hükümetinin Eğitim Bakanı olarak görev yapacaktı[995]. Yine Kosova'nın Gilan ve Mitroviçe şehirlerinde Arnavut okulları açılmış, Üsküp'teki rüşdiyede Arnavutça'nın Latin alfabesiyle öğretilmesine başlanmıştı.

4.5. İSTANBUL'DA YENİ ARNAVUT LİSANI HAREKETLERİ

Eğitim ve Arnavut dilinin alfabesi konusunda İstanbul'da yaşayan Arnavutlar arasındaki esaslı tartışmaların özellikle 1910 ile 1912 yılları arasında kurulan mahfil ve cemiyetler aracılığıyla yaşandığı ve bu tartışmaların basında sık bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Arnavutlar arasındaki esas anlaşmazlık, Arnavutçanın hangi harflerle öğretileceği konusu olup Arap harfleri ve Latin harfleri yanlıları arasında önemli tartışmalar yaşanmıştı[996]. Bu iki tarafta kendilerini Osmanlı kimliğine bağlı birer aydın olarak tanımlamışlar ancak Arap ve Latin alfabeleri olmak üzere farklı alfabeler üzerinde görüş sunmuşlardı. Dönemin Arnavut coğrafyasının başkenti olan İstanbul'da

[994] Ercan Karakoç - Mesut Yavaş, *a.g.m.*, s. 683-688.
[995] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 417-418.
[996] Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqiptar të Stambollit*, s. 93-96.

bu dönemde meydana gelen hareketleri ve tartışmaları incelemek yeni Arnavut lisanının geçirmiş olduğu dilbilimsel süreci açıklayabilmek açısından son derece önemlidir.

4.5.1. İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili ve Hareketi

Bu dönemde yeni Arnavut lisanı için Arap harflerini savunanların kurduğu en önemli oluşum "*İttihad-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfili*"[997] olmuştu. Bu mahfilin kurulmasında en önemli girişim ise Arap harflerini savunan bir grup Arnavut mebusların 19 Ocak 1910 tarihinde Sadrazama verdikleri niyetlerini belirten bildiridir[998]. İstanbul'da yayınlanan İkdam, Sabah, Yeni Gazete gibi dönemin gazetelerinde ortak bir açıklama olarak sunulan bu bildiri aynı zamanda mahfilin oluşumunu hızlandıran adımlardan birisiydi denilebilir[999]. Bir metin halinde sunulan bildiri İlbasan mebusu Ali, Üsküp mebusu Said, Priştine mebusları Şaban Paşa ve Fuat Paşa, Taşlıca mebusu Ali Vasfi Bey, Prizren mebusu Yahya Bey, Prizren mebusu Mehmed Emin Efendi adına Said Yahya Bey, İşkodra mebusları Rıza Bey ve Murteza Bey, Manastır mebusu Mehmed Vasıf Bey, İpek mebusları Mahmud Bedri Bey ve Ahmed Hamdi Bey, Debre mebusu Hasan Basri Bey ve Senice mebusu Hasan Muhiddin tarafından imzalanarak ortak bir bildiri şeklinde ortaya konulmuştu[1000]. Bildiride imzası olan mebuslara bakıldığı zaman Manastır, Kosova ve İşkodra mebuslarının önemli bir kısmının yeni Arnavut lisanı için Arap harfli Arnavut alfabesinin taraftarları olduğu görülmektedir. Mektup içeriğine bakıldığı zaman ise öncelikle İslâm tarihinden söz edilerek Osmanlı Devleti ile karşılaştırmalar yapılmıştı. Ardından Arnavut halkının hem İslâmiyet'e hem de Osmanlı Devleti'ne temelden bağlı

---

[997] Arnavutça literatürde genellikle "*Rrethi Arsimor Shqiptar*" olarak bilinmektedir.

[998] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 420.

[999] Mesut Yavaş, *Türk Basınına Göre Arnavutça Eğitim ve Alfabe Tartışmaları (1908-1912)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ercan Karakoç, İstanbul 2016, s. 230.

[1000] "Arnavudlarda Hurûf Meselesi", *İkdam,* (R. 6 Kanun-i Sâni 1325 – M. 19 Ocak 1910); "Arnavud Lisân-ı Hurûf Meselesi", *Sabah,* (R. 6 Kanun-i Sâni 1325 – M. 19 Ocak 1910); Bu bildirinin bir gün sonrasında İstanbul'da Derviş Hima tarafından yayınlanan *Arnavud/Shqipetari* Gazetesi'nde ise bu bildiriyi sert şekilde eleştiren bir makale yayınlanmıştı: "Arnavudluk", Arnavud/Shqipetari, (R. 7 Kanun-i Sâni 1325 – M. 20.Ocak 1910).

olduklarını belirten bu mebuslar Osmanlı Devleti'ne karşı yönelecek tüm tehlikelere karşı siper olacaklarını ifade etmişlerdi. Arnavut kavminin yeni lisanı ve hangi harfler ile yazılması hakkında yapılan polemikler ile müzakerelerin sonucunda Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetleri mebusları olarak aldıkları karara göre eski harflerle (Arap harfleri) yeni lisanın oluşturulmasının olumlu vasıfları barındırdığı ve meşru sebepler temelinde bu tarzın tam bir kararlılıkla korunacağı belirtilmişti[1001]. Bazı kesimler tarafından "*Arnavut Alfabesi*" olarak sunulan Latin harflerinin gerek Firzovik toplantısında gerekse Debre Kongresi'nde kesinlikle reddedildiği vurgulanmıştı. Bildiride yabancı güçler tarafından Müslümanların çeşitli hilelerle aldatıldığı ve bu yabancı güçlerin Arnavutlar tarafından kutsal görülen Osmanlı vatanını kendileri için koparabilecekleri bir lokma haline getirmeyi planladıkları anlatılarak bu yolda Latin harfleri lehindeki girişimlerin atılmış önemli bir adım olduğu değerlendirilmesi yapılmıştı. Bu gelişmelere engel olmak için Arap harflerine ilaveler yapılarak oluşturulan Arnavut dili alfabesinin yaygınlaşmasına ve ders programlarını ona göre düzenlenmesine öncelik gösterilmesi istenmişti.

Yeni Arnavut lisanı için Arap harflerini öneren entelektüel Arnavutlardan ise bu dönemde özellikle iki kişi alfabe yönündeki çalışmalarıyla ön plana çıkmaya başlamıştı. Bunlardan ilki, Kumanovalı genç Arif Hikmet Bey olmuştu. Arif Hikmet Bey, Üsküp idadiyesinden mezun olduktan sonra ismini öne çıkarmayı başarmış ve bu sayede Osmanlı makamlarından Selanik'teki umumi müfettiş Hilmi Paşa'nın yanında bir mevki kazanmıştı. Bu dönemde Latin harflerinden yana olan Arnavutlar tarafından Arif Hikmet Bey önemli bir muhalif isim olarak görülmüştü. Arap alfabesinden yana çalışmalar yapan ikinci kişi ise dönemin Manastır müftüsü olan Kalkandelenli Hafız Receb b. Cudi b. Nureddin Efendi (Recep Voka) olmuştu[1002]. Recep Voka İstanbul'da bir Arnavut Elifbası (Alfabe) neşrederek Arnavutça için Arap harfleriyle yeni bir Elifba meydana getirmişti[1003]. Bu alfabe kitabının taşbaskısı çok geçmeden dağıtılmaya

[1001] Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqiptar të Stambollit*, s. 94-95.
[1002] Peter Bartl, *a.g.e.*, s. 244-245.
[1003] Kalkandelenli Receb b. Cudi b. Nureddin, *Elif-Baja Shqip*, İstanbul H. 1327 (M. 1908).

başlanmıştı[1004]. Kendisinin Manastırlı Protestanlar ve onların Hıristiyan din kitapları çalışmalarını izlediği ve tedbirler almaya çalıştığı görülmektedir. Recep Voka Efendi'nin Firzovik'teki Arnavut toplantısına ve Debre Kongresi'ne Kalkandelen temsilcisi olarak iştirak ettiği bilinmektedir. Arap harfleriyle hazırlanan alfabe kitapları İstanbul'daki Arnavut kulübü tarafından İşkodra şehrindeki birçok önemli şahsiyete gönderilmişti. Bazıları da devlet makamları tarafından Üsküp, Priştina, İpek, Yakova, Kalkandelen ve Gostivar'da dağıtılmıştı. İstanbul'da Arnavut uleması da Arap alfabesi lehinde seferber olmuştu[1005].

Yeni Arnavut lisanı için tartışmalar gündemde etkisini arttırdığı bir dönemde Arap harflerini savunan Arnavutlar özellikle Arnavut ulema ve bir kısım mebuslar 25 Şubat 1910 tarihinde Cuma gecesi İstanbul'da Priştineli İlyas Bey'in konağında bir mahfil oluşturmak için toplanarak harekete geçmişlerdi. Toplantıda Elbasan mebusu Hacı Ali Efendi'nin liderliğinde uzun değerlendirmeler yapılmış ve toplantı sonunda geçici bir yönetim kurulu oluşturulmuştu. Ardından bir sonraki toplantının 4 Mart 1910 tarihinde yapılmasına karar verilmişti. Bu toplantı için hazırlanan duyuruda Arnavut ulema ve aydınlarının katılmasından memnuniyet duyulacağı belirtilerek 4 Mart 1910 tarihinde Arnavutçanın Arap harfleriyle yazılması gerektiğini düşünen bütün vatandaşların namaz sonrasında Direklerarası Semti civarındaki Aksaray Tramvay mevkiinde yeni kiralanan *Arnavut Maarif Mahfili*'ne gelmeleri istenmişti[1006]. Duyuru metninde belirtildiği üzere 4 Mart 1910 tarihinde Cuma günü İstanbul'un Aksaray semtinde Arnavut dilinin Arap harfleri ile okunmasını sağlamak amacıyla "*İttihad-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfili*" adlı mahfil kurulmuştu[1007].

[1004] Büşra Tamaç, "Manastır Müftüsü Recep Efendi ve II. Meşrutiyet Dönemi Arnavutça Alfabe Tartışmalarındaki Yeri", *Balkanlar ve İslâm (Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri)*, C. III, (Ed. Abdullah Taha İmamoğlu, İlir Rruga, Mehmet Fatih Soysal, Abdurrahim Bilik), İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 271-272.

[1005] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 486-487.

[1006] "Arnavud Arabî Hurûfat Cemiyeti", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, (M. 29 Şubat 1910); "Arnavud Maârif Mahfili", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, (M. 4 Mart 1910).

[1007] Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maârif Mahfilinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi (ABAD)*, C. 5, S. 10, Tekirdağ 2022, s. 613.

Mahfilin açılışına İstanbul'da bulunan Arnavutların ileri gelenleri dahil olmak üzere geniş bir katılım sağlanmıştı. Mahfilin açılışında çeşitli konuşmalar yapılmış ve Latin harflerine tepkiler dile getirilmişti. Arnavut geleneğine uygun olarak bu harflere karşı çıkılacağına dair kurucular ve üyeler tarafından besa verilmişti. Toplantıda cemiyetin geçici meclis idare başkanlığına seçilmiş olan İpek Mebusu Bedri Bey ise bir konuşma yapmıştı. Bedri Bey, Arnavut kavminin İslâm dinine girmekle övündüğünü ve bu büyük yolun muazzam kitabı Kur'an-ı Kerim'in de Arapça olarak yazıldığını belirterek Arnavutların *Osmanlılık* adına seçkin hizmetleri olduğuna dair örnekler vermişti. Arnavut kavminin daha Osmanlılar tarafından fethinin başlangıcında dahi İslâm dininin lisanı olan Arapçanın harflerini tamamıyla kabul ettiğini, Kur'an-ı Kerim'in o lisana mahsus harflerle okunabileceğinden bunun dinin gereği olduğunu dile getirmişti. Bedri Bey, dünyaya ün salmış olan Arnavutların her konuda ecdatlarının izinden giderek dünya durdukça sürekli dindar kalacaklarına olan inancını dile getirmişti[1008]. Bedri Bey'in açılış konuşmasından sonra Elbasan mebusu Hacı Ali Efendi söz almış ve Arnavutça bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmayı Arap harfleri kullanılarak ve Arnavutça olarak hazırlanmış öğüdün altı yaşındaki bir çocuk tarafından okunması izlemişti[1009]. Bedri Bey'in konuşmasında cemiyetin temel amacının resmi yazı olan Arap harfleri ile Arnavutça'nın okunmasını ve kitapların basılmasını sağlamak olduğu vurgulanmıştı[1010]. Böylece İslâmî nitelikleri ön planda tutan bir konuşma ile Arnavutların dinlerine ve Osmanlılığa bağlılıkları dile getirilmişti.

Açılış konuşmalarının ardından Mahfil için yönetim kurulunun belirlenebilmesi için bir seçim yapılmıştı. Gizli oylama ve açık tasnif şeklinde yapılan seçimlerde işlemler sabaha kadar devam etmişti. Seçim sonucunda Elbasan mebusu Hacı Ali Efendi başkanlığa, Hacı Hafız İbrahim Efendi ise başkan yardımcılığına seçilmişti. Bunun dışında en yüksek oyu alandan başlamak üzere 13 kişi kulüp üyeliklerine seçilmişlerdi[1011]. Ayrıca İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili Yönetim Kurulu haftalık toplantılarının ise Pazartesi ve Perşembe günleri saat bir ile dört

[1008] Mesut Yavaş, *a.g.t*, s. 196-205.
[1009] "Arnavud Mahfil-i Maârif ve Nutk-ı İftitâhi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, (M. 5 Mart 1910).
[1010] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, 297.
[1011] Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maârif Mahfilinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 613.

arasında yapılmasına karar verilmişti[1012]. "*İttihâd-i Osmanî Arnavut Maarif Mahfili*", ulemadan İlbasan mebusu olan Hacı Ali, İpek mebusu Bedri Bey ve Prizren'den Yahya Bey'in çabalarıyla meydana gelmişti. Yönetim kurulu üyeleri arasında, yine ulemadan Kalkandelenli/Tetovalı İdris Efendi ve Manastır'lı subay Mustafa Sabri Bey de bulunmuştu. Gelecekte Arnavutluk kralı olacak Ahmed Zogu da özellikle kuzey bölgelerinden Arnavutları bir araya getiren bu girişime katılmıştı. Bu yeni oluşumun Arnavut vilayetleri"nde bir ağ oluşturmayı başardığı anlaşılmaktadır. "*İttihâd-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfili*" tarafından açılan şubeler olarak ilk önce Görice'de Müftü Hasan Hilmi Efendi'nin başkanlığındaki bir şube açıldığı ve yine Draç'ta da yerel müftünün başkanlığında bir şube açıldığı bildirilmişti. Makedonya'daki Gostivar'da da bir şubesi olduğu bilinmekteydi. Bu şubelerin yönetim kurulu üyeleri arasında müderris, şehremini, defterdar ve şeriat mahkemesinin kâtibi de bulunuyordu[1013]. "*İttihâd-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfili*" tarafından İstanbul'da Arap harfleriyle Arnavutça gazeteler yayınlanmıştı. Arif Hikmet Bey tarafından Temmuz 1910 - Temmuz 1911 arasında en az kırk dokuz sayı çıkarılan "*Doğru Söz/Fjala Drejt*" ve sonrasında İlbasan mebusu ve Mahfil başkanı olan Hacı Ali Efendi tarafından yönetilen ve Aralık 1911-Nisan 1912 arasında en az on beş sayı çıkan "*Yürek/Zemër*" isimli gazeteler Arap harfli Arnavut alfabesinin kullanıldığı Arnavutça/Osmanlıca gazeteler olmuştu.

Yerel halk arasında sözü geçen Kosovalı bir Arnavut olan Arif Hikmet Bey ise Ocak 1910'da Selanik'ten Kosova'ya Arap alfabesi lehine propaganda yapması için gönderilmişti. Arif Hikmet Bey'in propagandası Müslüman ulema tarafından desteklenmiş ve Manastır vilayetlerinde, Üsküp, Priştine ve Debre'de, bütün din adamları tarafından Arap alfabesi lehinde ardı ardına gösteriler ve mitingler yapılmıştı[1014]. Manastır'da 6 Şubat 1910'da 12 bin kişinin katıldığı ileri sürülen mitingin Hürriyet meydanında yapılacağı ilan edilmiş fakat yağmurun şiddetlenmesi üzerine İshakiye Camiinde yapılmasına karar verilmişti[1015]. Mitingin ardından Maarif Nezareti'nden Manastır'a gönderilen bir telgrafta ise Arnavutların harf seçiminde

[1012] "Arnavud Maârif Mahfili Heyeti", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, (M. 6 Mart 1910).
[1013] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, 492.
[1014] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 420-421.
[1015] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, 282-283.

serbest oldukları, Arnavutça'yı istedikleri dilde okuyabilecekleri bildirilmişti. Buna rağmen Arap harflerini savunanlar tepkilerini sürdürmüş ve Latin harflerinin tamamen yasaklanmasını istemişlerdi. Gerekçe olarak da bu harflerin Arnavutları Osmanlılık düşüncesinden uzaklaştıracağı ileri sürülmüştü. Bu vesilelerle, başlarını müftülerin çektiği önde gelen şahsiyetler dilekçeler imzalamışlar ve bu dilekçeler hem Babıâli'ye hem de Meşihat (Şeyhülislamlık) makamına gönderilmişti[1016].

İstanbul'da bulunan Arnavut ulemanın 11 Şubat 1910 tarihinde *Tanin* gazetesinde Arap alfabesi lehinde bir bildirgesi daha yayınlanmıştı. Bildirgeye imza atan on altı ulemanın içerisinde Ahmed Şükrü Efendi, İlbasan mebusu ulemadan Ali bin Mehmed Efendi, ulemadan Hafız İbrahim Hakkı Efendi, muciz Fetvahane İlâmat Müdürü Ergirili Ahmed Reis Efendi, Fatih muciz hocalarından Prizrenli Zeynelabidin Efendi, Prizrenli Hüseyin Necmeddin Efendi, Yakovalı Adem Nuri Efendi, İpekli Bayram Sadi Efendi, Kavayeli (Kavaja) İbrahim Edhem Efendi, Fatih dersiâmlarından Ergirikasrılı Mehmet Azam Efendi, Abdülcemil Efendi, Kalkandelenli İsmail Hakkı Efendi, Yakovalı Osman Nuri Efendi, Pirlepeli Hafız Recep Efendi, Debreli Musa Kazım Efendi ve Manastır müftüsü Recep Efendi bulunuyordu[1017]. Görüldüğü üzere bu kişilerin çoğunluğu Fatih medresesinde ders veriyor ve birkaçı dinî idarede görev yapıyordu.

Elbasan'da ise Mart ayında Elbasan mebusu Hacı Ali Efendi öncülüğünde Arap harfleri savunulmuştu. Manastır müftüsü Recep Nurettin Voka, Yanya'nın ileri gelenlerine Arnavutça'nın Arap harfleri ile yazılmasını tavsiye eden bir kitapçık yollamıştı. Ardından Tiran uleması ve Müslüman ileri gelenleri Arnavutça'nın Latin harfleri ile yazılmasının şeriatça uygun olup olmayacağını bir dilekçe ile Şeyhülislamlık makamına sormuşlar ve Sinop mebusu (Müftü) Hasan Fehmi Efendi Arnavut yazısı konusunda meclise bir önerge vermişti. Şeyhülislamlık ise "*Latin harflerinin kabulüne ve bunlarla İslam mekteplerinde tedrisat yapılmasına asla cevaz-ı şer'i olmayacağı*" yolunda fetva vermişti. Fetvada Arap yazısının öğrenilmesinin son derece kolay olduğu, bunun zor olduğu fikrinin konu hakkında bilgisi olmayan kişiler tarafından ortaya

[1016] *BOA, BEO. 3708/278092*. (H. 13 Safer 1328 – M. 24 Şubat 1910).
[1017] "Arnavud Hurûfu", *Tanin*, (R. 29 Kanun-ı Sâni 1325 - M. 11 Şubat 1910).

atıldığı ifade edilmişti. Şeyhülislamlık, Arnavut din adamları tarafından hazırlanan Arap yazısını esas alan fakat bu harflerin üzerine özel işaretler konularak oluşturulan alfabenin ise dinen hiçbir sakıncası olmadığını ileri sürmüştü.

Kasım 1910'da İttihâd-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfili'nin isteğiyle Dâhiliye Nezareti tarafından Maarif Nezaretinden Arap harfleri ile Arnavut lisanını öğretebilecek muallimler yetiştirilmesi amacıyla Darülmuallimin ve iptidai mekteplerin açılması istenmişti. Ardından Arnavutçayı Arapça harflerle öğretebilecek öğretmenleri yetiştirmek üzere bir darülmuallimin açılmıştı. Eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmişti. Bu süre boyunca öğrencilere maaş ödenecekti. Mezun olan kişiler ise 600 kuruş maaşla Arnavut dili eğitmenleri olarak Arnavutluk'a gönderileceklerdi. Darülmualliminde kullanılan alfabe kitabından da 20.000 nüsha basılması planlanmıştı. Birkaç ay sonra ilk eğitmenler mezun olmuştu[1018]. Şeyhülislamdan ise halkı aydınlatmaları ve din hükümlerini öğretmeleri için köylere göndermek üzere her kazaya birer vaiz tayini yapılması istenmişti. Yine bu dönemde Arnavutların yaşamış oldukları vilayetlerde hem Arap alfabesi hem de Latin alfabesi taraftarları tarafından önemli gösteriler ve mitingler düzenlenmişti. Bu faaliyetler ise İstanbul basınında önemli haberler arasında öncelikli sıralarda yer almışlardı. Mahfil üyelerine ve İstanbul'da resmî makamlar ile beraber İstanbul basınına gönderilen telgraflardan Arnavut vilayetlerinde neler yaşandığı görülebilmektedir. Özellikle mebuslar tarafından Sadâret Makamı'na Arap harfleri lehinde sunulan metne yönelik olumlu telgraflar gönderildiği anlaşılmaktadır.

Ohri'den Osmanlı İkinci İttihat ve Terakki Kulübü adına İlbasan mebusu Hacı Ali Efendi ve arkadaşlarına gönderilen destek mesajında adı geçen mektupta Latin harflerinin Müslümanlar arasında ayrılık ve nefrete sebebiyet verdiği ve bu harflerin ortadan kaldırılmasıyla Arnavut milletinin her yönüyle birliğine hizmet edilmiş olacağına vurgu yapılmıştı. Telgrafın son kısmında ise Hacı Ali Efendi ile arkadaşları kutlanmış ve kendilerine teşekkür edilmişti. Sonrasında 2 Şubat 1910 tarihi Çarşamba günü Üsküp Sultan Murat Camii avlusunda bir miting gerçekleştirilmişti. Bu mitingde Latin harflerinin kabul edilmemesi ve Latin harfleri ile öğretime izin verilmemesi

[1018] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 493.

kararlaştırılmıştı[1019]. Yine 6 Şubat 1910 tarihi Pazar günü Manastır İshak Paşa Camii'nde Müslüman Arnavutların katılımıyla bir miting düzenlenmişti. Mitingde Latin harfleri şiddetle reddedilerek bu durum Yanya, İşkodra ve Üsküp'e yazılı olarak bildirilmişti. Mitingin sonunda hükümet binasına gidilmiş ve gerek Bashkimi Kulüpleri Genel Merkezi'nin Manastır'dan kaldırılması teklifi gerekse Latin harfleri hakkındaki düşünceler uygun bir lisanla hükümete iletilmişti. Toplantı sonunda Sadâret Makamı'na, Maarif Nezareti'ne, Manastır Belediye Başkanlığı'na, Arnavut Bashkimi Kulüplerine, Üsküp'te miting reisi Celalettin Efendi'ye ve Manastır mebusu Mehmed Vasıf Efendi'ye büyük çoğunluğun Arnavutçanın Latin harfleriyle yazılmasına karşı olduğu ve Latin harflerini şiddetle reddettikleri yazı ile bildirilmişti.

Sadrazam'a ilk niyet bildirisini sunan mebuslara bir destek de Priştine'den gelmişti. Priştine'den Sadâret Makamı'na ve Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na bütün kasaba, ulema, eşraf ve ahalisi adına 208 imzalı bir dilekçe gönderilmişti. Dilekçede, kutsal ve şerefli olan, meşru ve meşrutî Osmanlı hükümetinden hiçbir sebeple ayrılmayacaklarına dair Allâhu Teâlâ'nın ismine yemin ederek ve aralarında yeniden besa ettiklerini ilan ederek dilekçeye son verilmişti. Ayrıca 8 Şubat 1910 Salı günü Priştine'de büyük bir miting düzenlenmiş ve burada Arnavut okullarında Arap harflerinin kabul edilmesine karar verilmişti[1020]. Sadrazam'a ilk niyet bildirisini sunan mebuslara bir destek de İlbasan'dan gelmişti. Telgrafta Arnavut mebuslar tarafından Sadrazam'a sunulan bildiriye atıfta da bulunularak Arnavut dili için Arap harflerinin dinen ve siyaseten gayet uygun olduğu ifade edilmişti[1021]. Sadrazam'a ilk niyet mektubunu sunan mebuslara bir destek de İşkodra'dan gelmişti. İşkodra ulemasından birçok isme yer verilen telgrafta Kuzey Arnavutlar olarak kendilerinin mebusların fikrine uydukları ve Latin harflerini kesinlikle kabul etmedikleri bildirilmekteydi. Anlatılanlardan mahfilin Arnavut vilayetlerinde geniş bir ağa sahip olduğu görülebilmektedir.

[1019] "Arnavud Hûrufatı Hakkında Miting", *Sabah*, (R. 21 Kânun-ı Sâni 1325 – M. 3 Şubat 1910).
[1020] "Arnavudçanın Tarz-ı Tahrîri", *İkdam*, (R. 27 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 9 Şubat 1910).
[1021] "Arnavut Hûrufu", *Sabah*, (R. 28 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 10 Şubat 1910).

4.5.2. Arnavud Talebe Cemiyet-i Merkeziyesi ve Hareketi

Alfabe tartışmalarında Latin harfleriyle Arnavut alfabesi yanlıları İstanbul'da bir karşı-seferberlik dalgasıyla Arap harfleriyle Arnavut alfabesi yanlılarına cevap vermek istemişlerdi. Bu dönemde Arap harflerini savunan bir kısım Arnavut mebus ve aydının karşısında Latin harflerini savunan bir kısım Arnavut mebus ve aydın yer almıştı[1022]. Büyük çoğunluğu İstanbul'da okumuş olan bu iki taraf arasında bir kıyaslamaya gidilecek olursa Arap alfabesini savunan kesimin çoğunlukla geleneksel mekteplerde okuduğu ve ulema kesiminden olduğu görülürken Latin alfabesini savunan kesimin ise Tanzimat döneminden itibaren İstanbul'da açılmış olan seküler tarzdaki okullarda eğitim aldıkları görülmektedir. Bu iki tarafın alfabe konusundaki tartışmalarında iki tarafın da vurguladıkları ortak söylem Osmanlılık fikri etrafında birleşirken Arnavut kimliğini öne çıkarmak olmuştu. Bu fikir Latin harflerini savunan Arnavut mebusların Arap harflerini savunan Arnavut mebuslar tarafından 19 Ocak 1910 tarihinde Sadrazama verilen bildiriye karşılık olarak hazırladıkları "*Huzur-ı Sami-i Sadâret Penahiye*" başlıklı niyet bildirisinden açıkça anlaşılmaktadır. Bu metne imza atanlar olarak Meb'usan-ı Osmanî'den Beratlı Aziz Virioni, Meb'usan-ı Osmanî'den Tiranlı Esad, Meb'usan-ı Osmanî'den Avlonyalı İsmail Kemal, Meb'usan-ı Osmanî'den Yakovalı Ali Haydar, Meb'usan-ı Osmanî'den Fraşarlı Gani, Meb'usan-ı Osmanî'den Ergirili Müfid, Meb'usan-ı Osmanî'den Margıliçli Hamdi'nin isimleri geçmekteydi[1023]. Arnavut dili için Latin harflerini savunan Arnavut mebuslar tarafından hazırlanan bu bildiri 24 Ocak 1910 tarihinde İstanbul basınında yer almıştı[1024]. Bu bildiride, İslam tarihinden ve Osmanlı döneminden örnekler verildikten sonra Osmanlılık bir Mecmua-i Müttehide-i Akvam (Birleşmiş Milletler Topluluğu) olarak gösterilmiş ve büyük Kur'an ilminin kesin hükmü sebebiyle harflerin şekilleriyle dinin alakası olmadığını arz etmeye ve hatırlatmaya gerek görmediklerini ifade etmişlerdi[1025].

[1022] "Arnavudluk", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 7 Kanun-i Sâni 1325 – M. 20.Ocak 1910).
[1023] "Huzur-ı Sami-i Sadâret Penahiye", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 14 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 27 Ocak 1910).
[1024] Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqiptar të Stambollit,* s. 95-96.
[1025] Mesut Yavaş, *a.g.t.,*s. 230.

Bildirinin yer aldığı Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nin 3 numaralı sayısında geçen Derviş Hima'nın makalesinin başlığının "*Firzovik İçtimaı, Debre Kongresi ve Vukufsuz Mebuslar*" olduğu görüldüğünde oldukça sert bir tutumun belirlendiği açıktı[1026]. Ardından yer verilen bildiride dinin harflerin şekilleri ile ilgili olmadığı açıklandıktan sonra Arnavutlar için de bu durumun geçerli olduğu ifade edilmişti. Ardından Arap harflerini savunan mebuslar ağır bir şekilde eleştirilerek kendilerini yetkili gördüklerini bildiren bu kişilerin çoğunun Arnavut lisân-ı kavmiyetinden ve hissiyatından uzak kimseler oldukları öne sürülmüştü. İntihab edildikleri (seçildikleri) bölgelerin isimleri ile söz söylemenin Osmanlı milletinin vükelasına yakışmayan bir vazifesizlik olduğu ve bu kaide bırakılınca hakîkî ve şayân-ı itimat edilir sözün hükûmet-i lîsana vakıf ırken, lîsanen Arnavutlara ait olacağı belirtilmişti. Ardından Birinci Meşrutiyet döneminde başkent İstanbul'da Arnavut eşraf ve irfan sahipleri tarafından bir komisyon oluşturularak kullanılmaya başlanan harflerin ıslahına çalışıldığı hatırlatılmıştır. Bu harflerle Maarif Nezareti'nin de uygun bulması sonucunda "*Drita*" ve "*Dituria*" adlarıyla iki süreli dergi ve birçok ders kitabının hazırlandığı anlatılmıştır. Mektubun devamında kırk seneden bu yana toplanan ve ıslah edilen Arnavut harflerinin şekli konusunda bir birlik sağlanması yönünde kesin karara İkinci Meşrutiyet döneminde çok yaklaşıldığı ifade edilmişti. Bundan dolayı da bütün Arnavut kulüpleri ile birçok Arnavut aydın ve fikir adamının alınan bu karar çerçevesinde hareket ettikleri belirtilmiştir. Bu yazı biçiminin Mekteb-i Mülkiye'de dahi yetmiş talebe tarafından takip edildiği dile getirilmişti. Ayrıca Arnavutların milliyetlerinin devamı için Osmanlılıktan başka yardımcılarının olmadığı ifade edilmişti[1027]. Osmanlılık, ırk, his ve menfaat olarak Arnavutlara en yakın statü olarak gösterilmiştir[1028]. Ayrıca bazı gazetelerde görülmemekle beraber Üsküp mebusu Mehmed Necip Draga, Priştina mebusu Hasan Priştina ve Görice mebusu Şahin Kolonya bu bildiriye imza atan diğer mebuslardı[1029].

[1026] "Firzovik İçtimaı, Debre Kongresi ve Vukufsuz Mebuslar", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 14 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 27 Ocak 1910).
[1027] "Huzur-ı Sami-i Sadâret Penahiye", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 14 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 27 Ocak 1910).
[1028] "Arnavud Lisânı", *Sabah*, (R. 11 Kanun-ı Sâni 1325 – M. 24 Ocak 1910).
[1029] Hasan Kaleshi, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqiptar të Stambollit*, 95-96.

Latin harflerini savunan kesimin içerisinde Arnavut mebusların yanı sıra İstanbul'da okumakta olan Arnavut öğrenciler tarafından *Arnavud Talebe Cemiyet-i Merkeziyesi* oluşumu kurulduğu ve 1909 yılının Aralık ayında İstanbul'a gelen Derviş Hima'nın bu hareketi yönlendirdiği ortaya konulan faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin iki büyük merkezi olan Selanik ve İstanbul'da, Latin harfleri lehine harekete geçip dilekçeler yazanlar bazı Arnavut öğrencileri olmuştu. İstanbul'da öğrenim görmekte olan Arnavut kökenli öğrencilerden Latin alfabesini savunanların ortaya koydukları en önemli metinlerden birisi ise 3 Şubat 1910 tarihli olarak basında yer alan bir bildiriydi. İstanbul eğitim kurumlarından talebe-i ulûm'dan Mekteb-i Mülkiye'den, Mekteb-i Hukûk'tan, Tıp Fakültesi'nden, Ziraat Mektebi'nden, Baytar Mektebi'nden, Hendese-i Mülkiye'den ve Mekteb-i Sultaniye'den Arnavut öğrencilerin isimlerinin yer aldığı metinde, 19 Ocak 1910 tarihinde Arap alfabesi lehinde metin sunan on üç mebusun hariç tutulduğu belirtilerek çok sert bir tavırla,

> "*On üçü müstesnâ; Kosova, Manastır, İşkodra ve Yanya meb'usan-ı kirâmına! Arnavutçanın hûruf-ı Arabiye ile tâhririne dair, hikmet-i lisân ile kat'iyen mütevekkil olmadıklarını hareketleriyle isbat eden ve bâ-husus kısmen kavmimize büsbütün yabancı bulunan, bazı meb'usların teşebbüsât-ı ahîresine âdem-i iştirâkinizle ibrâz buyurduğunuz âsâr-ı necdet ve hamiyetten dolayı ihtisasat-ı amîka-i şükür güzârânemizi takdim eyleriz... Otuz kırk seneden beri tertib ve ihdat edilen hurûf-ı milliyemize dermeyan olunan mazahir-i diniye ve siyasiyenin mahiyetini devr-u diraz tetkik ettik, yalnız kendi sa'y ve tetebbuumuzdan mütevellid içtihâdâtla iktifâ etmeyerek en nâmdâr âlimlerimizin ârâ ve efkârına da müracaat eyledik, neticede sûret-i kat'ıyede kâni olduk ki: Lîsanımızın hûruf-ı hâzırasiyle tahrîrinde ne dinî, ne siyâsî hiçbir mahzur varîd değildir. Bilakis gözümüzün önünde dikilip duran seyl-i muhâtarât da vatanımızı kurtarmak için çâre-i yegâne bundan ibârettir. Deryâ-i cehl ve gaflete dalmış olan milletimizin tenvir ve ikazı müddet-i kalile zarfında envar-ı ulûm ve maarifin her kûşe-i memlekete neşr ve isali ancak bununla kâbildir*"

denilmişti[1030]. Bu metinde İstanbul'da okumakta olan Arnavut öğrencilerin hepsinin Latin harflerini savundukları sonucuna varılamaz ancak Latin harflerini savunan çok önemli ve büyük bir kitlenin olduğundan kesinlikle söz edilebilir.

Latin harflerini savunan Arnavutların vermiş oldukları dilekçeler ve yazılar ile Derviş Hima Bey'in liderliğini yaptığı Arnavut öğrenci hareketleri kısa süre sonra cevabını bulmuş ve hükümet tarafsız kaldığını ilan etmişti. Hükümet kesin bir şekilde tarafsız kalarak konunun Arnavut ilim sahiplerine bırakılması konusunda 16 Şubat 1910 tarihinde karar almış ve bu kararı Selanik, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerine telgrafla bildirmişti. Bu telgrafta, Arnavut lisânında Latin harfleri ile eserler mevcut olduğu gibi Arap harfleri ile eserlerin de mevcut olduğu belirtilerek her iki alfabenin Arnavut dili için uygun olabileceği, istenilen alfabenin kullanılabileceği, iki alfabe ile derslerin verilebileceği ayrıca öğretmenlere devlet tarafından maaş bağlanacağı ifade edilmişti[1031]. Ancak hükümetin almış olduğu bu karar Latin ve Arap harfleri taraftarları arasındaki tartışmaları sonlandıramamıştı. Nitekim Latin harflerini savunan taraflar Arap harflerinin bir savunusu niteliğinde kurulmuş olan "*İttihâd-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfili*" karşısında yer alarak özellikle İlbasan mebusu Hacı Ali Efendi ve İpek mebusu Bedri Bey ile kalem kavgalarına girişmişlerdi. Bedri Bey'in mahfilin açılışında yapmış olduğu söyleve karşılık yazılar kaleme alınmıştı[1032]. Ohrili İhsan Murad tarafından Arnavud Gazetesi'ne gönderilen yazıda, "*Hurûf-ı Arabiye ile tahrirde harekesiz hususu Arapça usûlünde bulundukça vaka-i müşkilât pek azimdir! Lakin Arnavutça için dahi Türkçe için hurûf-ı Arabiye yine usûl-u Arabiye üzere harekesiz yazmaya lazım mutlak var mıdır?*" diye sorarak biz bu tür keşif yazıların yalnız kaşifleri arasında geçerli kalacağına eminiz demektedir. Bedri Bey'in nutkunun çok noksan olduğunu belirtmekle beraber Ohrili İhsan Murad yine de mahfilin bir şekilde Arnavutça için bir alfabe oluşturmaya çalıştıklarını bahsetmişti[1033].

[1030] "Dar'ül-fünûn Arnavud Talebesi", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 21 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 3 Şubat 1910).
[1031] "Arnavut Hurûfu: Hükümet Bitaraf Kalıyor", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 28 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 10 Şubat 1910).
[1032] "Elbasan'dan", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 4 Şubat 1325 – M. 17 Şubat 1910).
[1033] "İpek Meb'usu Bedri Bey'in Nutku Münasebetiyle! Hurûfat Meselesi", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 1 Nisan 1326 - M. 14 Nisan 1910).

İstanbul basınında Arap harfleri taraftarlarının yapmış olduğu gösteriler ve mitinglere yer verildiği gibi Latin harfleri taraftarlarının yapmış oldukları gösteriler ve mitinglerde önemli haberler arasında verilmişti[1034]. 18 Şubat 1910 Cuma günü Elbasan'ın bütün ulema, eşraf, tüccar ve esnafının yanı sıra kasaba ve köylerinden halkın da katılımıyla bir miting gerçekleştirildiği bildirilmişti[1035]. Mitingde, kırk seneden beri kabul edilmiş ve kullanılmakta olan hususî harflerin korunacağına dair yemin edildiği aktarılmaktaydı. Derviş Hima Bey'e göre bu mitinge katılımcı sayısı yedi bin civarında olmuştu. Ancak Elbasan'dan basına gönderilen telgraflar bu sayının sadece dört yüz kişi civarında olduğu yönündedir[1036]. Başka bir miting ise Manastır müftüsü Recep Voka'nın Yanya'nın ileri gelenlerine Arnavutça'nın yazılması için Arap harflerini tavsiye eden bir kitapçık yollaması üzerine tepki olarak düzenlenmişti. Yanya Arnavut Kulübü tarafından düzenlenen mitingde Delvina Belediye Başkanı Namık Bey, Yanyalı Müslümanların Arap harfleri lehine tutumunu eleştirmişti. Toplantının sonucunda Sadrazam'a ve Maarif Nezareti'ne 150 imzalı bir protesto telgrafı gönderilerek güneyli Arnavutların Latin harflerini muhafaza etmeye kararlı oldukları bildirilmişti[1037]. Yine bu dönemde bir başka mitingde Korça (Görice)'da 17 Mart 1910'da toplanan birkaç bin Arnavut, Latin harfleri taraftarı olduklarını ilan ederek bu yöndeki kararlarını İstanbul'a göndermişlerdi[1038]. Berat hükümet binası önünde ise 4 Nisan tarihinde Jön Türkler tarafından dağıtılan Arap harfleri ile basılmış alfabe kitaplarından büyük bir kısmı yakılmıştı[1039]. Buna benzer toplantıların İşkodra, Elbasan, Premeti ve diğer yerlerde de yapıldığı gelen haberler arasında yer almıştı. Diğer taraftan, Elbasan'da *Vllaznia* ve *Bashkimi* kulüpleri birleşerek Latin alfabesi lehine ortak hareket etme kararı almışlardı[1040]. Bu seferberlikte Bektaşi ağı geniş ölçüde kullanılmıştı. Përmet'teki mitingi büyük bir nüfuz sahibi olan Baba Abidin yönetmişti.

[1034] "Berat, Draç, Ergiri, Preveze, Priştina, Mitrovica, Görice Meb'usan-ı Kiramına", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 18 Şubat 1325 – M. 3 Mart 1910).
[1035] *BOA, BEO. 3710/278180.* (H. 16.02.1328 – M. 27.02.1910).
[1036] "Arnavud Hûrufu Hakkında", *Sabah*, (R. 7 Şubat 1325 - M. 20 Şubat 1910).
[1037] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 143.
[1038] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 292.
[1039] "Arnavud Gazetesi'ne", *Arnavud/Shqipetari, (R.* 9 Nisan 1326 - M. 22 Nisan 1910).
[1040] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 490.

Manastır'da Nisan 1910 başında toplanan Latin harfleri yanlılarının bir kongrede kendi içinde birliği sağlamayı denemeleri İstanbul'da Talebe Hareketi tarafından memnuniyetle karşılanmıştı[1041]. Esin kaynağı büyük ölçüde Derviş Hima olan bu kongrenin kararları esas olarak Arnavut kulüpler ağının sağlamlaştırılmasına ilişkin olmuştu[1042]. Bundan böyle merkezî Arnavut kulübünün İstanbul'da bulunması ve yine başkentte tüm Arnavut mebusların ve en önde gelen kişilerin yer alacağı bir danışma komisyonu oluşturulması da karara bağlanmıştı. Tüm taşra kulüpleri Arnavutça ve Türkçe yazılmış ve hükümetin onayına sunulmuş ortak bir nizamnâmeye uymaya çağrılmıştı. Her vilayetin merkezi bir kulübü olması, bu kulübün hem sancak, kaza ve nahiye kulüpleriyle hem de İstanbul'daki merkez kulüple sürekli temas içinde olması kararlaştırılmıştı[1043]. Merkez kulübünden iki üyesinin oluşacak bir teftiş komisyonu, tüm kulüplerin ve Görice'deki *Përparim Cemiyeti*'nin hesaplarını denetlemekten sorumlu tutulmuştu. Daha Ocak ayında merkez kulüp bünyesinde, ders kitapları yayınlamaktan ve Osmanlı Türkçesi-Arnavutça bir sözlük derlemekten sorumlu bir edebi komisyon (akademi) kurulması kararlaştırılmıştı. İstanbul kulübüne gönderilecek eserlerin Avlonyalı Ferid Paşa'nın ya da Üsküp mebusu Necip Draga'nın İstanbul'daki evine gönderilmesi istenmişti[1044]. Üsküp'te yatılı kısmı da olan bir öğretmen okulunun açılması, bu şehirde Arnavutça-Türkçe kaleme alınacak yeni bir gazete çıkarılması ve son olarak, 20 Haziran 1910 tarihinde Yanya'da bir genel Arnavut kongresi toplanması ve merkez kulübün bir ay öncesinde Arnavutları bu konuda haberdar etmesi kararı alınmıştı. Ayrıca, Arnavut halkının isteklerini içeren bir lahiyanın hükümete sunulması ve merkez kulübün Latin alfabesi konusunda Şeyhülislama danışması kararlaştırılmıştı[1045]. Ancak zaman içinde görüleceği üzere, bu yeni örgütlenmenin oluşturulması noktasında sorunlar yaşanmakla beraber özellikle Arnavut talebelerin merkezde olduğu önemli bir oluşum kurulmuştu. Bu oluşumun İstanbul'da meydana getirilmesinde ise çıkarmış olduğu gazete ve Arnavut mebuslarla olan ilişkileri sayesinde öne çıkan isim Derviş Hima Bey olmuştu.

[1041] *BOA, DH. MUİ, 88/23.* (H. 14.04.1328 – M. 25.04.1910).
[1042] Said Olgun, *a.g.e.*, s. 269-270.
[1043] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 491-492.
[1044] İsmet Dërmaku, *a.g.e.*, s. 354.
[1045] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 490-492.

4.6. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA ARNAVUT DİLİNDE BAZI GAZETELER

Basın-yayın bir ideoloji oluşturmak ve fikirlerini yayabilmek açısından özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren toplumların hayatlarına son derece önemli bir kitle iletişim aracı olarak girmiştir. Bu dönemden itibaren Arnavutlar birçok yerde basın-yayın faaliyetleri yürütmüşler ve önemli dergi ile gazeteler çıkarmışlardır. İkinci Meşrutiyet dönemi öncesinde İstanbul'da çıkarılmış olan Drita – Dituria buna bir örnek olarak verilebilir. Ayrıca İtalya, Romanya, Mısır, Amerika ve daha birçok yerde Arnavut gazeteleri çıkarılmıştır[1046]. Bu gazeteler Arnavut toplumunun sorunları hakkında ve Balkanlar coğrafyasında Arnavutların bir halk olarak önemi üzerine değerli yayınlar yapmışlardı. Bu yönüyle basın bir kamuoyu oluşturma noktasında oldukça önemli bir kitle iletişim aracı işlevi görmüştü[1047]. Özellikle İkinci Meşrutiyet basını Sultan Abdülhamid yönetiminde getirilen basın sansürlerinden dolayı oluşan otuz yıllık suskunluğa tepki olarak değerlendirilmiştir. Bu dikkate alındığında İkinci Meşrutiyet dönemi İstanbul Arnavut basını üzerinde özellikle durulması gerekmektedir. Bununla beraber bu basın faaliyetlerinin yapılan konu ile ilgili çalışmalarda ihmal edilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca Arnavut dilinin alfabesinin belirlenmesi sürecinde bu gazetelerin vermiş olduğu bilgiler son derece kıymetli olup dönemin Arnavut ilim adamları ve mebusları hakkında fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır. Yine bu gazeteler üzerinden Arnavutların yaşamış oldukları vilayetler olan Yanya, Kosova, İşkodra, Manastır ve Selanik'ten gelen okuyucu mektupları sayesinde bu süreçte vilayetlerde neler yaşandığı hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında İkinci Meşrutiyet dönemi İstanbul'unda Arnavutlar tarafından çıkarılmış olan gazeteler üzerinde durulmuştur.

[1046] Hasan Kaleshi, *Kontributi i Shiptarëve në Dituritë Islame*, s. 101-102; Ayrıca Arnavutlar tarafından Romanya'da yapılan basın- yayın faaliyetlerini ayrıntıları ile okumak için bkz: Ismet Dërmaku, *a.g.e.*, s. 171-238; Bulgaristan'da yapılan basın-yayın faaliyetlerini ayrıntıları ile okumak için bkz.: Ismet Dërmaku, *a.g.e.*, s. 245-300; ayrıca Arnavutluk Devleti kurulmadan önceki dönemde yapılan Arnavut basın-yayın çalışmaları hakkında gazetelere dair kısa notlar halinde bkz.: Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 231-238; Said Olgun, *a.g.e.*, s. 304-316.

[1047] Palmira Brummett, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm (1908-1911)*, (Çev. Ayşen Anadol), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 315-318.

4.6.1. Besa Gazetesi

İkinci Meşrutiyet döneminde Arnavutlar tarafından çıkarılan ilk gazetelerden olan Besa Gazetesi, Mehmed Hayri Frashëri (Hajri Frashëri) tarafından Rumî takvimle 5 Teşrînisâni 1324 tarihinde Çarşamba günü çıkarılmaya başlanmıştı. Bu tarih temel alınırsa gazetenin ilk sayısının miladi takvimle 18 Kasım 1908 tarihinde çıkarıldığı görülmektedir. İstanbul'da Latin harfleriyle yayınlanan ilk Arnavut gazetelerinden birisi olarak Besa Gazetesi, İstanbul Galata'da Mader Hanı'nda 14 numaralı idare yerinde yayınlanmaya başlamıştı. Osmanlı Türkçesi ve Latin alfabeli Arnavutça ile iki dilli olarak yayınlanan Besa Gazetesi haftada iki defa yayınlanmak üzere yayın hayatına başlamıştı. Gazetenin ilk sayısının Osmanlı Türkçesi nüshasının son sayfasında basıldığı matbaanın ismi olarak Zelliç matbaası yazılmıştı. Gazetenin abone ücreti bir seneliği 70 kuruş/15 Frank veya altı aylığı 40 kuruş/8 Frank karşılığında gazete abonelerine ulaşmıştı. Gazetenin her Türkçe nüshanın sol üst köşesinde gazetenin adresi, imtiyaz sahibi ve idare heyetine ait bilgilere yer verilirken bu bilgiler Arnavutça olan bölümde sağ üst kısımda gösterilmişti. Gazetenin sorumluluğunu Mehmed Hayri Frashëri yapmıştı. Gazetede Arnavut dili, kültürü ve edebiyatı gibi konuları işleyen Mehmed Hayri Frashëri gazetenin yayın hayatı kısa süreli olmakla beraber basını Arnavutların aydınlanması için önemli bir iletişim aracı olarak kullanmıştı.

Besa Gazetesi ele aldığı konular açısından İkinci Meşrutiyet döneminin hemen ardından İstanbul'da Arnavut kavminin bir gazetesi olarak yayına başlaması açısından önemlidir. Gazetenin ilk sayısında Arnavutlar arasındaki eğitim durumundan uzun bir şekilde bahseden gazetede[1048];

> "*Arnavutluk'un Toskalık cihetinde Gegler ve Gegalık taraflarında Avusturya ve İtalya hükümetlerinin idaresi tahtında olarak Katolik papazları birçok mektepler açmış, efrad-ı umumiyeye alanen Hükümet-i Osmaniye'den ayrılmaya, hissiyat-ı milliyeyi tabire çalışmış iken hükümet mahleyi meskinine bir sükût ile bunlara bir şey*

[1048] *Besa*, (R. 5 Teşrin-i Sâni 1324 - M. 18 Kasım 1908).

dememiş ve Arnavutça yazılmış olan ilmihalleri bile zabt etmek üzere nice yakmaktan, nice hayaller yıkmadan uzak durmuşlardır. Bunun neticesi olarak bu gün nazar-ı teessüfle görülüyor ki Arnavutların ekseriyesi asıl ilim ve irfandan kısm-ı küllisi akaid-i İslamiyeyi böyle öğrenmekten mahrum kalmıştır"

şeklinde önemli bir tepkinin kaleme alındığı görülmektedir. Bu tepkiyle beraber Arapça – Osmanlı Türkçesi olarak okutulan kitapların halk tarafından fazla anlaşılamadığı bu nedenle Maarif Nezareti tarafından Arnavutluk'ta gerekli olan akaid-i İslamiye kitaplarını Arnavutça tertip ve tensik etmek ve mekatib-i iptidaiyede bunları bir an evvel rahle-i tedrise koymak iktiza eder şeklinde önemli bir istekte bulunulmuştu.

Gazetede Arnavut ulusal konuları üzerine önemli makaleler yayınlanmış olmakla beraber gazetenin 6. sayısında "*Iyd-ı Ekber (En Büyük Bayram)*" başlığı altında Meşrutiyet'in birinci yıl dönümü kutlanmıştı. Bilindiği üzere Iyd-ı Ekber, Osmanlı Devleti'nde başarılı bir olay sonrası yapılan büyük şenliklere verilen isimdir. Bu makalede Meşrutiyet bir hürriyet ve özgürlükler dönemi olarak anlatılmış ve Sultan Abdülhamid döneminden istibdat dönemi olarak bahsedilmişti[1049]. Aynı sayıda "*Matbuat*" başlıklı makalede ise Meşrutiyet döneminin başlangıcında basın arasında görülen kalem kavgalarından bahsedilerek bu kavgaların son bulması için istekte bulunulmuştu[1050]. Gazetenin Besa-Başkim başlıklı 8. sayısında "Cidal Matbuat" başlığı altında bu konunun üzerinde tekrar durularak "*Şimdiye kadar hapis edildiğinden şikayet edilen lisan-ı matbuat bu mu olacaktı? Menafi-i umumiyenin rehber-i irşadı bilinen matbuat şikâyet ve tecavüz varakası mı olacak?*" şeklinde sert bir tepki göstermişti[1051].

[1049] "Iyd-ı Ekber", *Besa*, (R. 4 Kânun-ı Evvel 1324 - M. 17 Aralık 1908).
[1050] "Matbuat", *Besa*, (R. 4 Kânun-ı Evvel 1324 - M. 17 Aralık 1908).
[1051] "Cidal Matbuat", *Besa-Başkim*, (R. 1 Kânun-ı Sâni 1324 - M. 14 Ocak 1909).

Besa-Başkim Gazetesi'nin 8. sayısında İstanbul'da kurulan *Arnavud Lisanının Osmanlı Hurufuyla Tahrir ve Talimi Cemiyeti*'nden bahsedilerek;

> "*İkdam Gazetesi'nin 26 Kanun-u Evvel sene 1324 (M. 8 Ocak 1909) tarih ve 5351 numaralı nüshasında Arnavud lisanının hurufatıyla yazılmayarak Osmanlı hurufuyla tahririnde fayda bulunduğu yekvücud Osmanlı olarak yaşamak için bundan başka çare olmadığına dair "Arnavud Lisanının Osmanlı Hurufuyla Tahrir ve Talimi Cemiyeti" tarafından şehrimizde Arnavut vatandaşlarımıza hitaben uzun bir beyanname neşr edildiğine dair bir fıkra derc edilmiştir. Arnavud lisanının suret-i talim ve tahriri hakkında beyan mütâlaa münhasıran lisan-ı mezkure bilhak ve memleketin menfaatinden yana olan Arnavutların hakkı olup gerek Dersaadet'te ve gerekse Arnavutluk merkez-i mühimmesinde teşkil eden Başkim Kulüpleri bu mesele-i mühimmeyi layıkıyla düşünmüş ve Manastır'da erbab-ı ihtisas'dan mürekkeb olarak içtima eden kongrede yüz seneden beri istimal olunmakta olan lisanımızın hurufu katiyyen tayin ve müttefiken kabul edilmiştir*"

Şeklinde bu cemiyete ve İkdam gazetesine yönelik bir eleştiri yazısı yayınlanmıştı[1052].

Besa gazetesi, Rumî takvimle 1 Kânun-ı Sâni 1324 (Miladi takvimle 14 Ocak 1909)'da yayınlanan sekizinci sayısından itibaren İstanbul'da yayınlanan Başkim isimli Arnavut gazetesiyle birleşerek Besa-Başkim ismiyle yayınlanmaya başlamıştı. Bu konuyla ilgili olarak gazetede yapılan duyuruda[1053];

> "*Şimdiye kadar Besa gazetesi ayrı ve Başkim gazetesi ayrı olarak neşr olunuyor idi. Payitahtta Arnavutça olarak iki gazete neşri bazı ihvânımız tarafından tecviz olunmayarak bunların tevhidi tavsiye*

[1052] *Besa-Başkim*, (R. 1 Kânun-ı Sâni 1324 - M. 14 Ocak 1909).
[1053] "Besa-Başkim", *Besa-Başkim*, (R. 1 Kânun-ı Sâni 1324 - M. 14 Ocak 1909).

olunmakla bu nüshadan itibaren biz dahi ikisini tevhid ederek ve hacmini büyüterek Besa-Başkim namı altında gazetemizin neşrine devam edeceğiz. Abone bedeli Besa gazetesi abonesi bedeline hasr eylemiş ve bu güne kadar Başkim gazetesine abone olanlar tediye eyledikleri meblağ mukabili olarak abone defterine kayd olunup her iki gazeteye abone olanların dahi abone müddetleri tezyid edilmiştir. Programımız her iki gazete programlarının tevhidinden ibarettir ki bu da elimizden geldiği kadar vatana, millete hidmet etmektir. Bu güne kadar gazetemizi alıp kabul edenlerin abone bedellerini suret-i mümküne ile göndermelerini rica eyleriz"

yazmaktaydı. Besa-Başkim Gazetesi'nin Rumî takvimle 1 Kânun-ı Sâni 1324 (Miladi takvimle 14 Ocak 1909) tarihine denk gelen yeni sayısında başyazar Mehmed Hayri Frashëri, yardımcısı M. Şani olarak gösterilirken basım yeri olarak ise Çemberlitaş, Vezir Han, no: 60 olarak belirtilmişti. Bu gazetenin haftada iki kez neşredildiği yazmaktaydı.

4.6.2. Arnavud (Shqipetari) Gazetesi

İkinci Meşrutiyet döneminde Arnavutlar tarafından çıkarılan en önemli gazetelerden birisi olan *Arnavud/Shqipetari Gazetesi,* Derviş Hima tarafından ilk sayısı 13 Ocak 1910 tarihinde yayınlanarak Osmanlı Türkçesi ve Latin harfli Arnavutça dillerinde haftalık bir gazete olarak İstanbul Beyoğlu'nda yayın hayatına başlamıştı[1054]. Gazetenin her sayısı iki sayfa Osmanlı Türkçesi ve iki sayfa Arnavutça olmak üzere dört sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin yıllık abone ücreti Arnavutluk için 30 guruş, İstanbul için 40 guruş ve ecnebi memleketler için 10 franktır. Bu fiyatlar her Türkçe nüshanın ilk sayfasında sağ üst köşede belirtilirken, sol üst köşede gazetenin adresi, imtiyaz sahibi ve idare heyetine ait bilgilere yer verilmişti. Gazetenin kurucusu ve başyazarı Derviş Hima gazetedeki yazıların büyük çoğunluğunu kaleme alan kişi

[1054] "Vatandaşlara İfademiz", *Arnavud/Shqipetari Gazetesi,* (R. 31 Kanun-ı Evvel 1325 - M. 13 Ocak 1910).

olmuştu. Derviş Hima, 18 Aralık 1909'da Köstence'den İstanbul'a geldikten sonra Beyoğlu'nda Emperyal Oteline yerleşerek Arnavut gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Gazetede Arnavut dili, kültürü ve edebiyatı gibi konuları işleyen Derviş Hima tarafından basın Arnavutların aydınlanmasını sağlayabilecek temel araç olarak görülmüştü. Gazetenin parolası "*Menafi-i Umumiyeye Hâdim Hür ve Müstakildir*" olup Arnavutlardan oluşan bir heyet tarafından idare edilmişti. Gazetenin yayın süresi üç yıla yakın bir süre olup son sayısı olan 74. sayısı 25 Ekim 1912 (R. 12 Teşrin-i Evvel 1328) tarihinde çıkarılmıştı[1055]. Gazetenin her Türkçe nüshasının son sayfasında basıldığı matbaanın ismi yazılmıştı. İlk beş sayısı Hilal Matbaası'nda basılan gazetenin 6. sayıdan 26. sayıya kadar olan nüshaları Cihan Matbaası'nda, 26. sayıdan 60. sayıya kadar olan nüshaları Manzume-i Efkâr Matbaası'nda ve 60. sayıdan 74. sayıya kadar olan nüshaları ise Şems Matbaası'nda basılmıştı. Gazetenin 72. nüshası Bâb-ı Âli Caddesi Şems Matbaası" olarak belirtilirken diğer sayılarda sadece Beyoğlu şeklinde verilmişti[1056].

Derviş Hima, Osmanlı dilinde Arnavut meseleleri için belki de en tutarlı gazeteci olmuştu. 1909 yılı sona ererken "*Arnavud*/*Shqipetari*" adıyla kendi gazetesini kurmuş ve hem Türkçe hem de Arnavutça neşretmeye başlamıştı. İstanbul Beyoğlu'nda neşredilen Arnavud'un ilk sayısında Derviş Hima gazetenin temel amacını şöyle belirliyordu[1057];

> "Bugün nazargâh-ı hamiyetinize arza cür'et-yab olduğumuz "*Arnavud*" devr-i istibdadda Avrupa'da intişar eden Arnavudluk gazetesinden başka bir şey değildir... Biz ne bir Rum'un, ne bir Bulgar'ın, ne bir Sırp'ın, ne bir Arap veya Türk veya Ermeni'nin Arnavud olmaları fikrinde olmadığımızı her vakit fikr-i serbesti ve samimiyetle ilan edip duruyoruz... Bu nokta anlaşıldıktan sona Osmanlılık âleminde vahdet-i siyasiyenizi

[1055] "Kehvare-i Vatan Tehlikede", *Arnavud/Shqipetari Gazetesi,* (R. 12 Teşrin-i Evvel 1328 - M. 25 Ekim 1912).
[1056] Ümit Doğan, Arnavud Gazetesinin (1909-1912) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Niğde 2019, s. 20.
[1057] "Vatandaşlara İfademiz", *Arnavud/Shqipetari Gazetesi,* (R. 31 Kanun-ı Evvel 1325 - M. 13 Ocak 1910).

> tahkim edecek kadar himmet sarfı icab ederse el uzatacağımız şüphesizdir. Zaten Arnavutlar hükümete karşı her vakit büyük yararlıklar idaresinden çekinmemişlerdir... Arnavud'un hamiyet-i milliyesinden başka bir sermaye-i zâtiyesi yoktur. Umumun muavenetiyle intişar edecek ve umum Arnavutlar "*Arnavud*"un devamı devamı intişar-ı esbabını lemhatin düşüneceklerdir. Çünkü Payitahtımızda anasır-ı Osmaniye'nin her biri birer değil on beş yirmişer gazete ile tenvir-i efkâra gayret etmektedirler. Bizim de bir gazetemiz olursa zannedersek Osmanlılığın ahenk-i umumi-i terakkisine bir rukn-i mühim ilave edilmiş olur".

Gazetenin çıkarılış amacını böylece açıklayan Derviş Hima bu gazetenin Osmanlılığın ahengine önemli katkı sağlayacağını belirtmişti.

Arnavud Gazetesi'nde Arnavut mebuslardan gelen yazılar ve Arnavut vilayetlerinden gelen mektuplarda yayınlanmıştı. Gazetede Arnavutların bir vilayet altında yaşamaları ve Türkçe-Arnavutça dil okullarının açılması gerektiği vurgulanmıştı[1058]. Özellikle Latin alfabesini savunan Arnavutların görüşlerinin yayınladığı gazete bu konu üzerinde önemle durmuştu. Bununla beraber Latin harflerinin Osmanlılık, Türklük, Arnavutluk bağlamında bir ayrım oluşturmayacağı ve Arnavutların Osmanlılık bilincine harflerin şekli ile değil kalben bağlı oldukları belirtilmişti. Özellikle Ruslar, Sırplar ve Karadağlıların bu ayrımı oluşturmak istedikleri ancak bu oyuna gelinmeyeceği vurgulanmıştı. Gazetede 22 Nisan 1910 tarihli Priştine mebusu Vulçıtrinlı Hasan imzalı makalede bu fikir şu şekilde kesin ifadelerle anlatılmıştı[1059];

> "*Bizde Arnavutlar Avusturya'nın teşvik ve teşçiiyle ortaya atılmışlar gibi nahif ve gülünç ihtimallerde mevzuu bahsedildi! Fesubhanallah! En sonra Bosna-Hersek'teki kardeşlerinin, Sırp'ta, Karadağ'da kalan dindaşlarının muhacirlik felaketlerini en yakından*

[1058] George W. Gawrych, *a.g.e.*, s. 184.
[1059] "Arnavudluk Hakkında", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 9 Nisan 1326 - M. 22 Nisan 1910).

görmüş, asırlardan beri muharebelerde ecdadının, evladının kanlarını dökmüş olan Arnavutların komşularına kapılmaları, onların gösterdikleri bir yola gitmeleri hiç tasvire sığar mı? Bütün ruhları, bütün mevcûdiyetleri ile merbûtu bulundukları hilafete, Osmanlılığa karşı böyle ha'inane, dena'et-karane bir yol takip edecek bir Arnavud tasavvur edilebilir mi? Necib, namuskâr Arnavud halkını nasıl olup da böyle aksiyle itham edenler bulunur? İnsan insanlıktaki müfteriliğin mertebesine doğrusu akıl erdiremez oluyor. Bir ecnebi bayrağını saye'i selameti gibi üzerine çekecek, tahlis-i nefse çalışacak bir Arnavud'u bir Arnavud kadını doğurmamış ve doğurmayacaktır. Bu isnadat Sırb matbuatının türrehatından ibârettir".

bu makalede de görüldüğü üzere Arnavud gazetesi, Osmanlılık ve hilafet unsurlarına saygı göstermiş ve bu doğrultuda hareket etmişti. Bununla beraber 9 Eylül 1910 tarihli 29. sayısında yer alan "*Bir Garip Karar*" başlıklı makalede Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına zarar verecek bir takım ifadelerin tespiti üzerine Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla gazete 33. sayısından sonra 7 Ekim 1910'da tatil edilmişti[1060]. Ancak Derviş Hima Bey gazetenin 33. ile 39. sayısını "*Başkim*" adı altında çıkarmıştır. Yayın yasağının kalkmasının hemen ardından ise gazete 13 Aralık 1910 tarihli 40. sayısıyla tekrar "*Arnavud/Shqipetari*" adıyla yayınlanmaya devam etmiştir. Haftalık olarak yayınlanan gazetenin iki sayfası Türkçe iki sayfası Arnavutça olarak basılmıştı. Derviş Hima, Hile Mosi ve Avlonyalı Ekrem Bey'in yardımlarıyla çıkardığı bu gazetede Arnavut dili, tarihi ve kültürü hakkında çok sayıda makale kaleme alarak Arnavutlar arasında millî bilincin gelişimine çok büyük katkı sağlamıştır[1061]. Gazetenin 52. sayıya kadar bu adla yayınlanmış ancak sert tavrı nedeniyle tekrar Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla tatil edilmiş 53. sayı ile 59. sayılar arasındaki yedi sayı "*Shkumbi*" adıyla yayınlanmıştı[1062]. Tekrar 60. sayıdan itibaren "*Arnavud/Shqipetari*" adıyla yayınlanan gazete 64. Sayısında yer alan "*Perdenin Bir Kenarını Kaldırmak İcab Etti*" başlıklı makalenin sakıncalı bulunmasından dolayı Divan-ı Harb-i Örfi tarafından bir kez daha

[1060] *BOA, DH. SYS. 57/4.* (H. 08.10.1328 – M. 13.10.1910).
[1061] Said Olgun, "Bir Jön Türk ve Arnavut Milliyetçisi: Derviş Hima (1872-1928)", s. 216-219.
[1062] *BOA, DH. EUM. KADL. 14/29.* (H. 18.04.1329 – M. 18.04.1911).

tatil edilmişti. Birinci Balkan Savaşı'nın hemen öncesinde yayınladığı 72. Sayıyla birlikte tekrar faaliyete geçen gazete yalnızca üç sayı çıkartabilmiş, Balkan Savaşları döneminde 74. sayıyla birlikte yayın hayatına son vermişti.

4.6.3. Doğru Söz (Fjala Drejt) Gazetesi

İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul'da Arnavutlar tarafından çıkarılan önemli gazetelerden bir diğeri Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesi olmuştu. Gazete, imtiyaz sahibi ve mesul müdürü Arif Hikmet Bey tarafından çıkartılmıştır. Gazetenin ilk sayısı Rumi 24 Haziran 1326 – Miladi 7 Temmuz 1910 Perşembe günü yayınlanmıştır. Gazetede yer alan makalelerin çoğunluğu Arif Hikmet Bey tarafından kaleme alınmıştır. Gazete iki dilli olarak yayınlanmakla beraber Besa, Başkim ve Arnavud gazetelerinden farklı olarak gazetenin Arnavutça kısmı Arap harfleriyle yazılmıştı. Bu durum gazetenin İstanbul'da yayınlanan ilk Arap harfli gazetelerden birisi olduğunu göstermektedir. İstanbul Aksaray'da Arnavud Maarif Mahfili'nde daire-i mahsusa'da çıkartılan gazetenin umur-u idare ve tahriri için sahibi imtiyaza müracaat olunması yazmaktaydı. Gazetenin şimdilik haftada bir defa neşr olacağı bilgisi okuyucularla paylaşılmıştır. Ayrıca, "*İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili'nin Mürevvic-i Efkarıdır*" bilgisi gazetenin üzerinde yer almıştı. Bu ifade ile Osmanlı birliği gazetenin başlıca ülküsü olduğu vurgulanmıştır. Gazetenin sonunda yazan "*Gazetemizin merkez-i tevzii Bâb-ı Âli Caddesinde Dârüşşafaka kütüphanesindedir*" ifadesinden dağıtım yerinin neresi olduğu öğrenilmektedir. Gazetenin abonelik ücreti senelik bir mecidiye olup Dersaadet (İstanbul)'de kayıt olunduğu belirtilmekteydi[1063]. Haftada bir defa yayımlanan gazetede toplamda kırk dokuz sayı çıkartılmıştı. Gazetede Arnavut dili, kültürü ve edebiyatı gibi konuları işleyen Arif Hikmet Bey basını Arnavutların aydınlanması için önemli bir iletişim aracı olarak kullanmıştı.

[1063] "Heyet-i Osmaniye İçinde Arnavutların Mevkii", *Doğru Söz/Fjala Drejt,* (R. 24 Haziran 1326 - M. 7 Temmuz 1910).

İkinci Meşrutiyet dönemi İstanbul Arnavut basınında bu dönemde dil, alfabe ve Arnavut halkının gelişim çizgisi hakkında sert kalem kavgalarının yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde İstanbul basınında yer alan Arnavud/Shqipetari gazetesi ile Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesi arasında yaşanan bu kalem kavgalarına İstanbul'da yer alan diğer gazetelerin katıldığı da görülmektedir. Bununla beraber Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesi ilk sayısından itibaren Osmanlılık ilkesine bağlı olarak kendilerinin bir Arnavut yayın organı olduğunu belirtmiş bu yönde yazılar yayınlamıştı. Gazetenin ilk sayısında Arif Hikmet Bey tarafından kaleme alınan "*Heyet-i Osmaniye İçinde Arnavutların Mevkii*" başlıklı uzun makalede[1064];

> "*Bu merbutat ve hakâyık-ı tarihiyyeyi esas makâl etmekten maksadım: nazım-ı istikbal olan maziyi işhad ederek Arnavutların Heyet-i Osmaniye içindeki mevkilerini ve vazihen tayin eylemektir... Her Osmanlının devletine, vatan-ı umumiye sadık ve merbut olması asıldır ve mutlaktır. Fakat Arnavud'un irtibat ve sadakati pek esaslı, pek şiddetli ve pek hararetlidir. Bu gün bazı anasırın menafi hususiye-i kavmiye arkasından koşmakta ve koşturulmakta olduğunu teessüfle görüyoruz. Lakin Arnavutların hususi hiç bir menfaatleri, hiç bir talep ve tasavvurları yoktur ve olamaz. Ecdadı nasıl ki Osmanlılık için yaşamış ve bunun için ölmüş ise şimdiki evlatları da bittabî bu âr mustahsen ayrılmayacaklardır. Zaten bir Arnavut Osmanlı kelimesiyle Arnavut kelimesi arasında fark görmez. Bu iki kelimeyi daima müteradif olarak zikr eder. Osmanlı ve Türk kelimeleri arasında bütün mana-yı şamil ile ne kadar fark var ise Osmanlı ve Arnavut arasında da işte o kadar bir fark vardır"*

şeklinde yazmış ve Osmanlılar içerisinde Arnavutların çok önemli ve ayrılamaz yerlerinin olduğunu ifade etmiştir. Ardından makalenin devam eden kısmında Arnavutlara önemli bir görev düştüğünden söz edilerek bu görev şöyle belirtilmişti:

[1064] "Heyet-i Osmaniye İçinde Arnavutların Mevkii", *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (24 Haziran 1326 - M. 7 Temmuz 1910).

> "*Şimdi biz Arnavutlara düşen vazife: Heyet-i Osmaniye içinde gayr-i mütezelzil mevkimizden, bu pek kıymetli vaziyet-i siyasiyemizden suret-i istifadeyi öğrenerek hayat-ı iktisadiye ve içtimaiyemizdeki inhitatın çarelerini aramak mevcudiyet mefkûremize mübâreze-i umumiyede azalmayacak bir şekil zannettiği vermeye çalışmaktır*".

Gazetenin ilk sayısında önemli bir soruya cevap aranılmaya da çalışılmıştı. Bu soru dil, eğitim ve öğretim metodları ile ilgiliydi. Bu kısımda sorulan soru ve verilen cevap şu şekilde gösterilmişti[1065];

> "*Terakki=Maarifin bütün sınıf ve tabakat-ı ahali arasında intişariyle hâsıl olabileceğinden biz de Arnavutluk'un her tarafında bittabî Arnavutça mektepler açmaya ve açtırmaya mecbur kalacağız. Aynı zamanda Türkçe de okutturulacak bu mekteplerde lisan-ı mader zadımızla yapılacak tedrisattan pek büyük faydalar bekleriz. Terakkimizi, tecdidimizi bu sayede temin etmiş olacağız. Arnavutların yüzde doksanı bu mekteplerde perverişyat terbiyat olacak; hayatı için, menasebeti için muhtaç olduğu malumatı bu müesseselerden toplayacaktır. Yalnız Türkçe mektepler maksad-ı terakkiyi hiç bir vakitte temin ve ihata edemez. Umumiyet itibariyle çiftçi ve çoban olan Arnavutların, umurlarına ehemmiyetli bir kısmını Türkçe'nin tahsiline tahsis etmeleri gayr-ı kabildir. Arnavut mümkün olduğu kadar çifti ile, sabanı ile çalışmaya avdet ister*".

Bu metinden anlaşılacağı üzere Arnavutların ana dilde eğitim yapmalarının daha uygun olacağı ve sadece Türkçe mektepler açmakla ilerleme sağlanamayacağı bununla beraber anadilde yani Arnavutça mektepler açılmasında fayda olacağı belirtilmişti.

[1065] "Heyet-i Osmaniye İçinde Arnavutların Mevkii", *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 24 Haziran 1326 - M. 7 Temmuz 1910).

Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesi'nin ikinci sayısında Arnavut kavminin Osmanlılık ülküsü etrafında nasıl birleştiğini ve İslamiyet'in bu birleşmede olan rolünden bahsedilmişti. Bu konuyu "*İslamiyet, Osmanlılık ve Kavmiyet*" isimli bir makalede ele alan Arif Hikmet Bey önemli tespitlerde bulunmuştu. Bu makaleye göre[1066];

> "*Osmanlılık, aynı suretle aynı derecede istifade etmek, aynı hukuk-ı vesaite mütevasiyen malik olmak üzere birçok akvamın imtizâcından, ihtilatından mütehassıl bir kitle-i azimedir. Sonra uzun zaman senelerle asırlar ile bu kitlenin eczasını dövmüş, arıtmış, yekpare bir hasım haline getirmiştir. Kavmiyet ise bu kitleyi parçalamak, o kaynaşan, birleşen eczayı tekrar ayırmak ister bir saîk musallat olduğundan Osmanlılığın en iyi aman bir hasmıdır. Bir anasıriyet-i mahsusa şeklini alan Osmanlılık eczasını tefrik etmek pek güç ve belki muhal olmakla beraber bi'l-farz buna imkân dahi olsa ayrılacak parçaların tek başına muhafaza ve idame-i mevcudiyet edemeyerek başka kitlelere incizab edecekleri muhakkaktır*".

Görüldüğü üzere Arif Hikmet Efendi tarafından Osmanlılık ülküsü Arnavutlar için temel ilke edinilmiş olarak gösterilmişti.

Doğru Söz/Fjala Drejt gazetesinde çıkan makalelerden Arnavutların Balkanlar'daki komşu devletlere karşı temkinli oldukları ve bu devletlerin Arnavutluk toprakları üzerindeki emellerinden Latin harfleri ile bağdaştırılarak bahsedildiği de görülmektedir. Gazetenin yedi numaralı sayısında yayınlanan "*Hakikate Doğru*" isimli makalede artık kendilerinin bu konularda söz söyleme zamanlarının geldiği belirtilerek şu satırlar kaleme alınmıştı[1067]:

[1066] "İslamiyet, Osmanlılık, Kavmiyet", *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 8 Temmuz 1326 - M. 21 Temmuz 1910).
[1067] "Hakikate Doğru", *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 5 Ağustos 1326 - M. 18 Ağustos 1910).

> "*Gazetemiz ibtida-yı intişarından beri Arnavutluk'taki hadiseler cereyanlar hakkında şimdilik sükût ederek bu güne kadar mütalaatta bulunmamayı tercih etmiş idik. İstatlaat ve müşahedatımızın vasıl olduğu neticeleri tetkik ve teşrih ederek enzar-ı umumiyeye vaz' edersek korkuyorduk ki menafî-i vataniyeye hidemetten ziyade iras etmiş olmayalım... halbuki Osmanlılığın günden güne iktisab etmekte olduğu kudret ve şevketi karşısında içtihadımızca pek ziyade mazhar gördüğümüz bir takım evamil ve müesseratın artık tabiatiyle mahkûm nisyan edileceğine zehab oluyor ve fikrimizi mazideki esbab ile değil devr-i cedidin atideki tecelliyatıyla işgal ediyorduk! Fakat maalesef bütün bir hüsn-i niyet ve samimiyetle istinad eden bu zan ve zehabımızın ne kadar hata olduğunu, ihtiyar ettiğimiz sükût ile ne kadar aldandığımızı birçok hadisat ahyaren bize isbat eylemiştir*"

Doğru Söz Gazetesi görüldüğü üzere yedi numaralı sayısından sonra Arnavutlar ile ilgili sorunlara dahil olmayı ve yorum yapmayı tercih ettiğini söylemiş ve son sayısı olan 20 Temmuz 1911 tarihli 49. sayısına kadar önemli makaleler yayınlanmıştı[1068]. Gazetede yer verilen mektuplardan ise Debre, Görice, İlbasan, Tiran, İşkodra, Priştine, Mitrovica, Gostivar, Kalkandelen, Preşevo, Üsküp, Kumanova, Kiçevo, Starove, Leskovik, Florina, İştip, Ohri, Draç, Avlonya, Berat, Filat, Preveze ve Kavaye olmak üzere gazetede çıkan makalelerin geniş bir çevrede dikkatle izlendiği görülmektedir[1069].

[1068] "İttihade Doğru", *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 7 Temmuz 1327 - M. 20 Temmuz 1911).
[1069] Nathalie Clayer, *a.g.e.*, s. 494.

4.6.4. Yürek (Zemër) Gazetesi

İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul'da Arnavutlar tarafından çıkarılan önemli gazetelerden bir diğeri *Yürek/Zemër* isimli gazete olmuştu. Gazetenin "*İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili'nin Mürevvic-i Efkarıdır*" isimli yazı ile çıkarılması, *Doğru Söz/Fjala Drejt* Gazetesi'nin bir devamı olarak yayınlandığını göstermektedir. Yürek/Zemër Gazetesi'nin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü İlbasan mebusu Hacı Ali Efendi idi. Hacı Ali Efendi aynı zamanda mahfil reisi olarak görev yapmaktaydı. Gazetede yer alan makalelerin çoğunluğunun Hacı Ali Bey tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Gazetenin ilk sayısının yayın tarihi Rumî takvimle 5 Kanun-ı Evvel 1327 ve Hicri takvimle 22 Zilhicce 1329 olarak gösterilmektedir. Gazetenin Pazartesi günü çıkarılmakta olduğu göz önüne alınırsa miladi takvimle 18 Aralık 1911 günü ilk sayısı çıkarılmıştır[1070]. Gazete iki dilli olarak yayınlanmakla beraber Besa, Başkim ve Arnavud gazetelerinden farklı olarak gazetenin Arnavutça kısmı Arap harfleriyle yazılmış olması yönüyle Doğru Söz Gazetesi ile benzerlik göstermektedir. Gazetede kaleme alınan makaleler incelendiğinde Arnavud/Shqipetari Gazetesi ile tartışmalara girişildiği dikkat çekmektedir. Bu yönüyle de Arnavutlar arasında var olan görüş ayrılıklarının iki gazete üzerinden nasıl gerçekleştiğini ortaya koyması son derece önemlidir. Gazetenin idare mahalli İstanbul Cağaloğlu'nda bulunan "*İttihad-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfilleri Merkezi-i Umumiyesi'nde daire-i mahsusa*" olarak verilmiştir. Gazetenin umur-u idare ve tahriri için sahibi imtiyaza müracaat olunması yazmaktaydı. Yine gazetecilik mesleğinde söz sahibi olan isimlerin makalelerin gazetede yayınlanmak üzere kabul edileceği yazmaktaydı. Gazetenin şimdilik haftada bir defa neşr olacağı gazetenin üzerinde yer alan bilgilerdendi. Gazetenin alış bedeli olarak senelik bir mecidiye olduğu belirtilmişti. Haftada bir defa yayımlanan gazete toplamda en az on beş sayı çıkartılmıştı. Gazetede Arnavut dili, kültürü ve edebiyatı gibi konuları işleyerek basını Arnavutların aydınlanması için önemli bir iletişim aracı olarak kullanmıştı.

[1070] "Maksad ve Mesalik", *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911).

Yürek/Zemër Gazetesi aynı Doğru Söz Gazetesi gibi ilk sayısından itibaren Osmanlılık ilkesine bağlı olarak kendilerinin bir Arnavut yayın organı olduğunu belirtmiş ve bu yönde yazılar yayınlamıştı. Gazetenin ilk sayısında İlbasan mebusu Hacı Ali Efendi tarafından kaleme alınan yazıda gazetenin çıkarılma maksadı şöyle ifade edilmiştir[1071];

> "*Temiz yürekle saha-yı intişara çıkan gazetemiz büyük Osmanlılığın bir kuvve-i müttehideyi maddîye ve mâneviye ile mevcudiyet etmesi mesleğini takiben en ziyade muhtaç olduğumuz maarif hususunu esas maksad ittihaz etmiştir. Bu cihetle Avrupa-i Osmanîye'de meskûn Arnavut kavminin kalplerindeki Osmanlılık hiss-i mefharetini tebcilen terakki-i maarif emr-i mühimminde, Osmanlıcaya esas olan ve Kur'an-ı azim-i zişan'ın şekli tahririsine bulunan Arabî hûrufunu Arnavutça'nın da tahririnde kabul etmiş olan "İttihâd-ı Osmanî Arnavut Maarif Mahfili"nin mürevvic-i efkârı olmak üzere inâyet-i rabbâni ve muavenet-i peygamberî ile bu günden itibaren neşr-i hakaike başlamıştır."*

Burada temiz bir yürekle gazetenin çıkarılmaya başlandığı, Osmanlılık ve Kur'an-ı Kerim'in yazılmış olduğu harflere ve İslâm dinine bağlı kalınacağına dair amaçlar dile getirilmişti.

Gazetenin ilk sayısında *İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili*'nin yerinin değiştiği ve bu yer değişikliğinin nedeni şu şekilde belirtilmişti[1072];

> "*Aksaray'da kaîn İttihâd-i Osmanî Arnavud Maarif Mahfili harîk-i müessifede muhterik olduğundan kurtarılabilen eşyasıyla Fatih'e nakl edilmiş idi. Bu defa mevkien merkezi olması birçok zevat tarafından teklif ve rica edildiğinden Cağaloğlu'nda Askerî Tekaüd*

[1071] "Maksad ve Mesalik", *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911).
[1072] "İttihad-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili", *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911).

Sandığı karşısındaki fırına muttasıl konak istîcâr edilerek mahfil ittihaz kılınmış olmakla alakadaranca mâlûm olmak üzere ilan edilir"

Bu metinden Aksaray'da bulunan *İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili*'nin üzüntücü verici bir yangında yanmış olduğu için öncelikle Fatih'e buradan sonra üyelerin istekleri üzerine Cağaloğlu'nda bulunan Askerî Tekaüd Sandığı karşısındaki fırına bitişik olan konağın kiralanarak mahfilin burada tekrar kurulduğu anlaşılmaktadır[1073].

Gazetenin ilk sayısında İlbasan mebusu Hacı Ali Efendi tarafından gazetenin sorumlusu ve mahfil reisi olarak uzun bir makale kaleme almıştı. "*Temennilerim*" başlıklı bu yazıda Hacı Ali Efendi, *İttihâd-ı Osmanî Arnavut Maarif Mahfili'*nin Arnavut maarifinin ilerlemesinde pek büyük mesai gösterdiğini, rehberini "*kelâm-ı kadîm*"* teşkil eden mahfilin Arnavutların gözünde önemli derecede hürmet gördüğünü ancak bunun daha fazlasının olması gerektiğini belirtmişti. Ayrıca hedeflerinin "*bekâ-yı hilafet-i İslamiyye ve Saltanat-ı Osmaniyye*" olduğunu belirtmiştir. Makalenin devamında Hacı Ali Efendi makalesinin esası ahalinin irfan seviyelerini tasnif etmek olduğunu belirterek şu önemli tespitlerde bulunmuştu;

"*Bu makalemin esası ahalimizin seviye-i irfanlarını tasnif etmek olacaktır. Ben ahalimizi üç kısma ayırıyorum:*

1. *Mütefennin ve mütefekkir denilen*
2. *Kendilerini aldatabilecek her söze kapılan avam*
3. *Bu ikisinin ortasında bulunan kesim"*

Makalede Mütefennin ve mütefekkir olarak adlandırılan birinci maddedekiler kendi aralarında üçe ayrılmaktadır. Birinci kısımda bütün manasıyla hakikati bilen ve buna uyanlar bulunmakta iken ikinci kısımda ise işin iç yüzünü anlayamayarak bazı teşviklerle kandırılanlar ancak vicdanen ve kalben temiz olan bir kesim olarak

[1073] "Temennilerim", *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911).
* Kelâm-ı Kadîm: Allah'a ait olduğu için varlığının başı ve öncesi olmayan kelâm, Kur'ân.

gösterilenler bulunmaktadır. Bu kesimin üçüncü kısmında ise bireysel menfaatlerini halkın menfaatlerinin önünde tutanlar ve ikinci kısmın aklını çelmeye çalışanların olduğu belirtilmişti. Bu görüşle ilgili olarak şunlar yazılmaktadır;

> *"Bu kısımda gösterdiklerimizin dünyevi ve uhrevi hallerine acırız. Zira menfaat-i zatiyesini menafi-i umumiyeye tercih etmek ve bi'l-netice Osmanlılığın, İslamiyet'in izmihlaline çalışmak demek olan meslekleri hem vatan ve milleti, hem de pek ziyade gözettikleri menfaatlerini kökünden sarsar (bu kesim pek azdır sanırım). Vatan ve milleti sarsar dedim. Çünkü, bina-yı devleti yıkmaya mâmur her ustanın amelesi ve her amelenin de baltası olabilirler. Kendi menfaatlerini de sarsar, dedim. Çünkü, menfaatlerini güden ve o yüzden her şeyine katlanan adamları hiçbir taraf sevmez. Yüz verir, fakat işi oluncaya kadar. İşi bitince terk eder ve kovar"*

Şeklinde devam eden makalenin son sözlerinde Hacı Ali Efendi, Arnavutların nifak ve şikaktan, birbirlerine saldırmaktan vazgeçerek hak yolunda el ele yürümelerini belirterek yazısına son vermiştir. Yürek/Zemër Gazetesi'nde çıkan makaleler incelendiğinde yapıcı tutumun ve Osmanlılık bilincinin var olduğu görülebilmektedir.

4.7. ARNAVUT İSYANLARININ İSTANBUL ARNAVUTLARI ARASINDAKİ YANKILARI

Meşrutiyetin ilanı sonrasında devlet adamlarının öncelikle Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Arnavutluk'u da kültürel ve ekonomik açıdan geliştirmeye çalıştıkları ve bu gelişim sürecinde özellikle İstanbul'da yaşayan Arnavutların önemli katkılarının olduğu görülmektedir. Esasen Arnavutluk kültürel ve ekonomik olarak bu dönemde geliştirilmeye muhtaç yerlerin başında gelmektedir. Nitekim bu süreçte İstanbul'da yaşayan Arnavut mebus ve aydınların sürekli olarak Arnavut topraklarında yaşayan Arnavut toplumu ile temas halinde oldukları bilinmektedir[1074]. Bununla beraber özellikle daha Meşrutiyet döneminin hemen başında meydana gelen meşrutiyet karşıtı Yakovalı Rıza Bey (Riza Bej Gjakova)'in girişimi ise bölgesel düzeyde bazı olaylara sebep olmuştur. Yakovalı Rıza Bey tarafından yazılmış 13 mektup ele geçirilmişti[1075]. Bu mektuplarda Meşrutî idarenin Osmanlı Müslümanlığına yakışmadığı ve meşrutiyete karşı isyan girişiminde bulunulması gerektiği belirtiliyordu[1076]. 31 Mart Vak'ası'na denk gelen bu isyan teşebbüsü geniş katılımlı bir kovuşturmaya konu olmuş ve birçok kişi tutuklanarak hapis ve sürgün edilmişti[1077]. Yakovalı Rıza Bey ömür boyu hapse mahkûm edilmiş ancak yaşı ve sağlık sorunları nedeniyle cezası sürgüne çevrilmişti[1078]. Bu olay münferit bir teşebbüs olarak kalmıştı. İkinci Meşrutiyet sonrasında ilk esaslı Arnavut isyanı girişimi 31 Mart olayları sonrasında daha Meşrutiyetin birinci yılı dolmadan İpek (Peja)'te meydana gelmişti. Bu isyan ve sonrasında meydana gelen 1910, 1911 ve 1912 olayları İstanbul'da yaşayan Arnavutlar tarafından yakından takip edilmiş, Meclis-i Mebusan'da yer alan Arnavut mebuslar tarafından tartışmaya açılmış ve İstanbul'da Arnavutlar tarafından basılan gazetelerde öncelikli gündeme alınmıştır.

[1074] Yusuf Hikmet Bayur, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Belleten*, C. 23, S. 90, TTK Yayınları, Ankara 1959, s. 274-275.
[1075] *BOA. BEO. 3527/264458.* (H. 10.03.1327 – M. 01.04.1909).
[1076] *BOA, TFR. 1. KV. 219/ 21835.* (H. 20.03.1327 – M. 11.04.1909).
[1077] Bu isyan teşebbüsü ile ilgili geniş bir inceleme yapmak ve mektupların ihtivasını görmek için bkz.: Abdülhamit Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyan Teşebbüsü", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 14, S. 26, 2009/1, ss. 113-146.
[1078] *BOA. MV. 226/44.* (H. 26.12.1329 – M. 18.12.1911).

4.7.1. 1909 Yılı Arnavut İsyanı ve İstanbul'daki Yankıları

İpek isyanının neden çıktığı üzerine yapılan araştırmalarda Sultan Abdülhamid'in hal edilmesi önemli bir neden olarak gösterilmiştir. Kosovalılar, Sultan Abdülhamid yönetiminin kendi yasalarına ve geleneklerine saygı göstermesi, silah taşımalarına ve düşük vergi ödemelerine izin vermesi gibi kendilerine sağladığı ayrıcalıklardan yararlanmışlardı[1079]. Özellikle halifeye bağlılık duyan Kosovalı Arnavutlar Sultan Abdülhamid'e yönelik bir muhalefet ortaya koymamışlardı. Meşrutiyet'in ilanı sırasında devletin selameti için din, iman ve vatan üzerine yemin edildiğini belirten Kosovalı Müslümanlar sonrasında görülen aksi yöndeki gelişmelerin memnun edici olmadığını belirtmişlerdi. Sultan Abdülhamid'i padişah bilenlerin ayağa kalktıkları ve dinden dönmeyeceklerine dair *besa* verdikleri açıklanmıştı. Bu nedenlerle İttihat ve Terakki yönetimi ise 1909 yılının Mayıs ayında hükümete karşı gelişmekte olan muhalif tavrı önlemek için Kosova'ya bir askeri harekât düzenleme kararı aldığını açıklamıştı[1080]. İsyanı bastırmak için görevlendirilen Mitrovica'daki 18. tümen komutanı Cavid Paşa sert tutumu ile Arnavutlar'dan silahlarını toplamış ve vergi vermelerini istemişti[1081]. Ancak bu sert tutum Arnavutların tepkisini çekerek isyan daha geniş bir alana yayılmıştı[1082]. Harekât sırasında İsa Bolatin, Bayram Curri, İslam Sipahi gibi İpek ve Yakova'dan ileri gelenlerin öncülüğünde bir grup ile Osmanlı ordusu arasında yaşanan şiddetli çarpışmalar Ağustos ve Eylül ayları boyunca sürmüştü[1083].

Kosova'da Cavid Paşa'nın icraatları İstanbul'daki Arnavut mebuslar tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Bu süreçte Üsküp mebusu Said Bey öncülüğünde beş Arnavut mebus Cavid Paşa aleyhine Dâhiliye Nazırı Avlonyalı Ferid Paşa'nın yanıtlamasını istedikleri bir önerge vermişler, Cavid Paşa'dan İpek'te neden evlere toplarla saldırı düzenlendiğini açıklamasını istemişlerdi[1084]. Üsküp mebusu Said Bey, 22 Haziran 1909

[1079] Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 58-59.
[1080] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 174-175.
[1081] *BOA. MV. 132/62.* (H. 28.09.1327 – M. 13.10.1909).
[1082] *BOA. HR. SYS. 119/4.* (H. 23.06.1327 - 12.07.1909).
[1083] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 407.
[1084] MMZC, D: 1, İS: 1, İ: 97, C: 1, (R. 8 Haziran 1325 – M. 21 Haziran 1909).

tarihinde Arnavutluk'ta adalet dairesinde icraata taraftar olduğunu söyleyerek İpek ve Yakova'da yaşanan olayların araştırılması için Arnavutluk'a bir tetkik heyeti gönderilmesini teklif etmişti. Dâhiliye Nazırı Avlonyalı Ferid Paşa ise bu hareketin yalnız vergi vermek istemeyen ve bir takım irticai hareket içinde yer alanlara karşı yapıldığını ifade etmişti. Ferid Paşa bilgileri Kosova valisinden aldığını, Harbiye Nezaretine de konu hakkında danıştığını ve bu bilgilerin nezaretçe de desteklendiğini dile getirmişti. Eldeki bilgilerin aksi ispat edilmediği sürece tahkikat yapılmasına karşı olduğunu ileri sürmüştü. Arnavutluk'ta ilim ve eğitim sayesinde ilerleme sağlanabileceğini dile getirmişti. Bunun üzerine Priştina mebusu Hüseyin Fuat Paşa, Arnavutların meşrutiyete bağlı olduklarını, bu tür bir icraatın genel bir ayaklanmaya sebep olabileceğini, bunun mesuliyetinin altından kimsenin kalkamayacağını söylemişti. Ferid Paşa cevap olarak Arnavutların sadık olduklarının hükümetçe bilindiğini dile getirmişti. Ferid Paşa, Yakova kazası dâhilindeki Arnavutlarla çarpışmalarda bulunan Cavid Paşa hakkındaki istizaha (gensoru) karşı Arnavutluk'un bir kısmında bazı yolsuzluklar olduğunu ve Cavid Paşa'nın bazen şiddet gösterdiğini kabul etmiş ancak olayın iki kazaya mahsus olduğunu ve bütün Arnavutluk ile ilgili olmadığını açıklamıştı. Arnavutluk'taki askeri heyete nasihat edilerek kan dökülmemesinin istendiğini, artık asayişin tamamıyla yerleştiğini ve askerin de geri çağrıldığını açıklamıştı[1085]. Ferid Paşa'nın açıklamaları ekseriyetle yeterli görülmüştü[1086].

Bu sıralarda Arnavut mebuslardan bazıları çıkan Arnavutluk isyanı sonrasında basında yer alan Arnavutların bağımsızlık istedikleri için ayaklandıkları yönündeki yazılara tepki göstermek amacıyla bir beyanname yayınlamışlardı. "*Beyanname-i Mebusan*" ismiyle yayınlanan yazıda Berat mebusu Aziz Vrioni Bey, Draç mebusu Esad Paşa Toptani, Debre mebusu İsmail Bey, Görice mebusu Şahin Bey, Preveze mebusu Ahmet Hamdi Bey, Senice mebusu Hasan Muhiddin Bey, Üsküp mebusları Said Bey ve Mehmet Necip Draga Bey, Prizren mebusları Emin Bey ve Şerif Bey, Priştina mebusları Hasan Bey ve Hüseyin Fuat Bey, ayandan Manastırlı İsmail Hakkı Bey ve ayandan Birinci Ferik Süleyman Paşa'nın imzaları vardı. Arnavutların maddi ve kültürel açıdan gelişememiş olmalarının nedenini istibdat rejimine bağlayan bu mebuslar, bu sorunun

[1085] MMZC, D: 1, İS: 1, İ: 98, C: 1, (R. 9 Haziran 1325 – M. 22 Haziran 1909).
[1086] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 175.

aşılmasının ancak Meşrutiyet rejimi ve Osmanlı birliği düşüncesi ile mümkün olduğunu belirtmişlerdi[1087]. Bu dönemde mebusların faaliyetleri sayesinde olaylar bir süreliğine son bulmuştu.

Kosova'da Cavid Paşa'nın görevine devam etmesi diğer birtakım sıkıntılarla birleşince olaylar bir süre sonra tekrar çıkmıştı[1088]. Aşar vergisinin toplanması sırasında 1909 sonbaharında Vulçıtrin, İpek ve Luma şehirlerinin halkı daha önce hasadın 1/10'i olarak ödedikleri aşarın 1/8'e yükseltilmesine karşı çıkmışlardı. Bunun üzerine Cavid Paşa'nın bir askeri harekât daha başlattığı ve köylülerin vergilerini vermeyi kabul ettikleri belirtilmektedir. Ardından Lumalıların Prizren'deki pazar yerine silahsız girme kuralını bozmuş olmaları gerekçesiyle Eylül 1909'da Cavid Paşa Lumalıların yaşadıkları dağlık bölgeye girmişti. Cavid Paşa burada sert bir direnişle karşılaşmış ve yoğun çatışmalardan sonra Prizren'e dönmek zorunda kalmıştı. Bu sıralarda Luma'ya gelen Üsküp mebusu Necip Draga Bey olayların sona ermesi için büyük çaba göstermişti[1089]. Yönetimin yalnızca askeri harekâtla sınırlı kalan tedbirleri Kuzey Arnavutluk'ta sükûnu sağlamakta yetersiz kalmış, Arnavutların büyük bir çoğunluğu işsizlik, fakirlik ve açlık sorunları ile mücadele ederken konulan yeni vergiler olumsuz tepkilerin artmasına yol açmıştı. Bu koşullardan kaynaklanan şikâyetler ise yeni isyanlara neden olmuştu[1090]. Ayrıca Arnavutların askerlik muamelelerine ilişkin şikâyetleri de meclise yansımıştı. Prizren mebusu Yahya Efendi meclise 8 Şubat 1910 tarihinde Arnavutluk'ta yaş sınırı dışında olanların kuraya tabi tutulmayarak redif ve müstahfız sınıflarına dahil edilmelerine dair, 87 mebusun imzalarını içeren bir önerge vermişlerdi[1091]. Önerge, aciliyet kararıyla Askeri Encümene havale olunmuştu.

[1087] "Beyanname-i Mebusan", *Tasvir-i Efkar,* 7 Temmuz 1909.
[1088] *BOA. DH. MUİ. 124/1.* (H. 18.07.1327 – M. 05.08.1909).
[1089] Kristaq Prifti, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 407.
[1090] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 176-177.
[1091] MMZC, D: 1, İS: 2, İ: 37, C: 1, (R. 26 Kanunusani 1325 – M. 8 Şubat 1910).

4.7.2. 1910 Yılı Arnavut İsyanı ve İstanbul'daki Yankıları

Kosova olayları bir süreliğine son bulmuşken İstanbul'daki Arnavut ileri gelenleri Aralık ayı başında, İşkodra, Yanya, Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinde huzur ve asayişin sağlanması hakkında hükümetin aldığı tedbir ve girişimlerin başarılı olmasını kolaylaştırmak için harekete geçmişlerdi. Bu amaçla eğitim ve bayındırlık gibi konularda neler yapabileceklerini kararlaştırmak üzere Reşid Akif Paşa'nın Şehzadebaşındaki konağında bir toplantı yapılmıştı. Yanya doğumlu olup İstanbul'da Mekteb-i Sultanî'de okumuş olan Reşid Akif Paşa, İstanbul'da yaşayan Arnavutlar arasında saygın bir yere sahipti. Reşid Akif Paşa'nın babası Mehmed Akif Paşa devlette önemli görevler üstlenmiş ve Şura-yı Devlet Reisliği yapmıştı. Reşid Akif Paşa'nın konağında yapılan toplantı Avlonyalı Ferid Paşa'nın başkanlığında düzenlenmişti. Yapılan görüşmelerden sonra alınan kararları Dâhiliye Nezareti'ne bildirmek üzere 5 kişilik bir heyet seçilerek, Babıâli'ye gönderilmişti. Fenalıkların kaynağı olarak görülen cehaletin ortadan kaldırılması için eğitime ağırlık verilmesi kararlaştırılmış ve okul yapımı için para yardımı toplanmıştı. Para yardımı yapanların isimleri ve yardım miktarı Maarif Komisyonu listesine yazılmış, bundan başka her hafta benzer toplantılar düzenlenerek vatanın selameti için çalışacaklarına dair besa verilmişti[1092]. Ayrıca Derviş Hima'nın İstanbul'da çıkarmış olduğu Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nde Arnavutların genel bir isyan girişiminde olduklarına dair söylentiler yalanlanmıştı. Gazetenin 22 Nisan 1910 tarihli sayısında Sırp matbuatında Arnavutların Avusturya-Macaristan teşviki ile isyan çıkardıkları haberlerinin doğru olmadığı, bu haberlerin yayılmasında Sırbistan'ın menfaatinin olduğu ancak Arnavutların herşeye karşılık Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer alacağı ve Yukarı Arnavutluk'tan Sırbistan'a pay verilmeyeceği vurgulanmıştı. Bununla beraber Kosova vilayeti merkezli olmak üzere özellikle Oktruva meselesi, hayvanat tezkeresi, emlak ve arazi vergisi ile kantar vergisi nedenlerinden dolayı olayların çıkmasının yüksek ihtimal olduğu yazılmıştı[1093]. Bu yazıda olaylar bir iç mesele olarak değerlendirilmişti.

[1092] "Arnavud Mekâtibi", *İkdam*, (R. 24 Kanun-i Sâni 1325 - M. 6 Şubat 1910).
[1093] "İpek ve Priştina Hadisatı", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 9 Nisan 1326 – M. 22 Nisan 1910).

İttihatçılar tarafından Çeteler Kanunu'nun Meclis-i Mebusan'dan henüz çıkarılmadan uygulanmaya başlanması ile Kosova vilayetinde dört çeşit verginin toplanma isteği sorunların tekrar çıkmasına yol açmıştı. Kosovalı 12 Arnavut lideri Nisan ayının ortalarında İpek ile Yakova arasında toplanarak ayaklanma kararı almışlardı[1094]. İsa Bolatin ve yanındakiler, Kosova valisi Mazhar Bey'in Priştina'ya ithal edilecek mallara Duhuliye (Oktruva) vergisinin uygulanmasını emretmesi sonrasında önceden hazırladıkları ihtilal programını uygulamaya koymuşlardı[1095]. Firzovik'te, Kosova'nın birçok bölgesinden silahlı Arnavutların katıldığı bir toplantı yapılmış ve İttihat ve Terakki yönetimiyle mücadele etmek üzere genel bir *besa* akdedilmişti. Toplanan insanlara nasihat heyeti gönderildiğinde dört kalem verginin haricinde vergi vermeyeceklerini bildirmişlerdi. Konu hakkında Bulgar matbuatına da bilgilendirme yapılmıştı[1096]. Hükümet 1910 olaylarının bastırılması görevine yine Cavid Paşa'yı atamış ancak bu durumun doğuracağı sıkıntı göz önüne alınarak kısa süre sonra Cavid Paşa'nın yerine Şevket Turgut Paşa göreve getirilmişti[1097]. Arnavutlar, İsa Bolatin tarafından savunulan Çernalova Boğazında ve İdris Seferi'nin savunduğu Kaçanik Boğazında Osmanlı ordularına karşı yaklaşık beş bin kişi ile güçlü bir direniş göstermişler ve Şevket Turgut Paşa'nın Üsküp ve Selanik ile bağlantısını kesmişlerdi[1098]. Ardından 2 Mayıs 1910 tarihinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa bizzat kendisi ayaklanma bölgesine giderek bu isyanı bastırmıştı[1099]. İsa Bolatini ve arkadaşları ise Karadağ'a sığınarak Nikşik (Nikşiç)'de gözetim altına alınmışlardı[1100]. Şevket Turgut Paşa, 1910 yılında Kuzey Arnavutluk'taki Arnavut liderlerinden Prenk Doçi ile beraber genel bir silah toplama işine girişmişti. Kosova'da yaşanan olayların ardından Kosova vilayetinin çoğu şehirlerinde idare-i örfiyye ilan edilmişti. Ancak bu girişimler büyük tepki toplamıştı.

[1094] Peter Bartl, *a.g.e.*, s. 293.
[1095] Gazmend Shpuza, "Kryengritja e Kosovës e vitit 1910", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 426.
[1096] *BOA. HR.SFR.04. 420/8.* (H. 27.03.1328 - M. 08.04.1910).
[1097] *BOA. MV. 139/1.* (H. 29.03.1328 – M. 10.04.1910).
[1098] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 377.
[1099] Zekeriya Türkmen, "Mahmud Şevket Paşa (1856-1913)", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 385.
[1100] *BOA. HR. SYS. 133/19.* (H. 07.06.1328 – M. 16.06.1910).

Arnavutların yaşadıkları topraklar Karadağ ve Sırbistan sınırlarında olduğu için her zaman çatışma çıkması ihtimali vardı. Bu nedenle idâre-i örfiye uygulaması büyük tepki çekmişti[1101]. Şevket Turgut Paşa'nın tutumu Mebusan Meclisi'nde Arnavut mebuslar tarafından eleştirilmiş ve önemli tartışmalara neden olmuştu. Priştina mebusu Hasan Priştina ve Üsküp mebusu Necip Draga Beylerin öncülüğünde Arnavut mebusları 9 Nisan 1910 tarihinde bir soru önergesi vermişlerdi[1102]. Yine Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey tarafından sadarete bir soru önergesi verilmişti. Bu önergelerde Priştina olayının nedeni ve kaynağı ile Yakova'da idâre-i örfiyye ilanının sebebi sorulmuştu. Üsküp mebusu Necip Draga Bey, İpek'te İsmail Hakkı Bey'in yaralanması ve yanındaki Binbaşı Rüştü Bey'in öldürülmesi ile sonuçlanan suikast olayından sonra bölgede idare-i örfiyye ilan edildiğini, bu olayın tüm Arnavutları üzmesi nedeniyle böyle bir uygulamaya gerek olmadığını belirtmiş sonuçta İpek'teki olayların ahalinin genelini kapsamadığını ifade etmişti. Priştina'da olayın gerçekleşmesine neden olarak Necip Draga Bey, geçen yıl Luma'ya gerçekleştirilen asker sevkini, Çeteler Kanunu'nu ve dört çeşit vergi toplanmasını göstermişti. Necip Draga Bey çözüm olarak muktedir, kanun bilir bir valinin tayin edilmesini, beş yüz yıldan beri istisnaî bir konumu olan halkın ıslahının aşamalı olarak gerçekleştirilmesini önermişti[1103]. Görüşmeler sırasında Arnavut mebuslar Fuat Paşa, Şaban Paşa ve Hasan Bey kendilerine Priştina ve Vulçıtrin kazaları ahalisi namına gönderilmiş olan bir telgrafı okuyarak Necip Draga Bey'in fikirlerini desteklemişler ve olayların irticaî bir amaç taşımadığını belirtmişlerdi. Prizren mebusu Yahya Bey, Senice mebusu Hasan Muhittin Bey, Berat mebusu Aziz Paşa ile Preveze mebusu Hamdi Bey de bu görüşleri desteklemişlerdi. Fuat Paşa konuşmasının devamında Arnavutların Osmanlı'ya sadık olduklarını altı yüz yıldır vatanı muhafaza ettiklerini, bölgeye bir heyet gönderilmesinin uygun olacağını, Arnavutluk'un gelenek ve adetlerine vakıf olmayan memurların bazı yanlış hareketler yapmış olabileceklerini, Arnavutların kabineden memnun olduklarını küçük bir olayın büyütülmesi halinde işlerin daha ciddileşebileceği uyarısında bulunmuştu[1104]. Arnavut mebuslara cevap

[1101] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici*, s. 103.
[1102] Gazmend Shpuza, "Kryengritja e Kosovës e vitit 1910", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 428.
[1103] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 385.
[1104] MMZC, D: 1, İS: 2, İ: 70, C. 1, R. 29 Mart 1326 – (M. 11 Nisan 1910).

veren Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, kendisinin en az Arnavut mebuslar kadar Arnavutlara saygı gösterdiğini, kendisinin Arnavutluk'ta çeşitli yerlerde bulunduğunu ve Arnavutlar hakkında hayli bilgisi olduğunu belirterek Arnavutluk'un Osmanlı tacının en şerefli pırlantalarından birisi olduğunu söylemişti. İpek'te mutasarrıf ile kumandana yapılan saldırıda suikastçının birileri tarafından oraya gönderilmiş olabileceğine dikkat çekmişti. Uygulamaya konan bazı vergilerin henüz tasdik edilmediğini kabul eden Sadrazam, Dâhiliye Nezareti'ne yazı yazarak eski halinin uygulanmasının daha iyi olacağını belirttiğini fakat eline silahı alan herkesin hükümete baskı yapmaya çalışmasının meşrutiyete uygun olmadığını ifade etmişti. Bölgenin Bulgaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Karadağ olmak üzere dört sınır üzerinde bulunduğunu ve asayiş ne kadar sağlam olursa devletin Rumeli'deki konumunun da o kadar güçlü olacağını vurgulamıştı[1105].

Arnavud/Shqipetari Gazetesi, Meclis-i Mebusan'da meydana gelen tartışmalar üzerine bir makale yayınlamıştı. Bu makalede, "*Arnavutlar bu mülk ve memlekete en ziyâde muhterem ve tarihî zekâlar, vücutlar yetiştiren bir kavimdir. Tarih-i Osmanî'nin en güzide, en ulvî, en ruhnevaz sahifelerinde onların nesl-i şecaatlerinden, onların kanından, ruhundan kopmuş bir isme, büyük bir Sadrazama, kıymetli bir kumandana tesadüf ederiz. Sadrazam Paşa Hazretlerinin dedikleri gibi Tarih-i Osmaniyenin elmaslarıdır*" diye belirterek olayların sorumlusu olarak Kosova Valisinin kötü yönetimini göstermiş ve makale "*Yazıktır, birbirine düşman olanlar ecnebiler değil, bir vatanın evladıdır*" şeklinde makale sonlandırılmıştı[1106]. Yine Meclis-i Mebusan'da meydana gelen bu konuşmaların ardından Priştina mebusu Hasan Priştina İstanbul basınına bir makale yazmış bu makale Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nde de yer almıştı. Bu makalede Hasan Priştina, Meclis-i Mebusan'da Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın konuşmasının ardından Arnavut mebuslarının dertlerini anlatabilmeleri için vakit verilmiş olsaydı Kosova'da yaşanan olaylar bütün ayrıntılarıyla milletin gözünün önüne serilmiş olacaktı demiştir. Hasan Priştina makalenin devamında, Kosova'da yaşanan olayların genel Arnavutların faaliyetleri olarak dile getirilmesinin doğru olmadığını, olaylara katılanların toplamının Arnavutların ancak yüzde bir, ikisine karşılık geldiğini,

[1105] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 257.
[1106] "Arnavudluk Ahvâli", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 15 Nisan 1326 – M. 28 Nisan 1910).

olayların Oktruva meselesinden kaynaklandığını, Arnavutların Avusturya-Macaristan'ın teşviki ile isyan ettikleri haberlerinin gerçeği yansıtmadığı gibi bunun düşünülmesinin nahif ve gülünç olduğunu ve Arnavutların bütün varlıklarıyla hilafete bağlı bulundukları anlatılmıştı. Yine makalenin devamında, hükümetin Kosova vilayetinin genel ahvalini düşünerek hareket ettiği takdirde Kosova'da isyan girişiminin son bulacağı Hasan Priştina tarafından vurgulamıştı[1107].

Arnavut mebuslar tarafından Meclis-i Mebusan'a 30 Nisan 1910 (R. 17 Nisan 1326) tarihinde Arnavutluk'taki olayların araştırılması için Kosova'ya bir mebus heyeti gönderilmesi gerekliliğini bildiren önerge verilmişti. İlk sözü alan Prizren mebusu Yahya Bey, verilen önergenin Arnavutluk hakkında olduğunu fakat bunun bütün Osmanlılık namına verildiğini ifade etmişti. Tahririn görüşüldüğü 4 Mayıs 1910 (R. 21 Nisan 1326) tarihli 82. oturumda Arnavut ayaklanmasının nedenleri tartışılmış ve alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Priştina vakasının 18 ile 20 Mart tarihleri arasında yaşandığını dile getirerek meclise Şevket Turgut Paşa'nın halka yayınladığı beyannâmeyi okumuş bu suretle olaylar hakkında bilgi vermeyi uygun görmüştü. Şevket Turgut Paşa beyannâmesinde askerin çevresine zarar vermemek için gerekli özeni gösterdiklerini bildirmişti. Asayiş sağlandığı takdirde bölgeye bir ıslah heyeti göndermeyi düşündüklerini vurgulamıştı. Mebus Necip Draga Bey de hükümetin Priştina'da halkın silahlı olarak toplanmasını isyan delili olarak görmesine anlam veremediğini söyleyerek çünkü oralarda silah taşımak buralarda baston, şemsiye taşınmasına benzer, öteden beri bu adet olmuştur demişti. Bu sırada söz alan İsmail Kemal Bey ise Arnavutluk'a sevk edilen askerin, Bulgaristan bağımsızlığını açıkladığı sırada hükümetin yapması gereken asker sevkinden bile fazla olduğunu söylemişti. Tartışmanın sonunda Müfid Bey, eğer isterse Cavid Paşa'nın söylediği sözlerden dolayı kendisi ile düello edebileceğini belirtmişti. Yorgo Boşo Efendi ise olayın bir Arnavutluk meselesi olmadığını yerel bir olay olarak Yakova, Prizren ve Priştina civarında olaylar meydana geldiğini belirtmişti. Bu sırada Halil Bey (Menteşe), kendisinin ayandaki Arnavut ileri gelenlerinden Reşid Akif Paşa ve Avlonyalı Ferid Paşa ile görüştüğünü, onların da hükümetin ve kendisinin görüşüne katılarak heyet

[1107] "Arnavudluk Hakkında", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 9 Nisan 1326 – M. 22 Nisan 1910).

gönderilmesinin uygun olmadığını ifade ettiklerini ileri sürmüştü. Priştina mebusu Hüseyin Fuat Paşa ise meclis veya hükümet tarafından bir heyet gönderilmesinin şart olduğunu asker ile ahali arasına giren soğukluğun bu yolla çözülmesi gerektiğini ifade etmişti. Arnavut mebusların öncülüğünde bazı mebuslar bu önergelerin isim okunarak oya sunulması konusunda iki yeni önerge vermişler fakat bütün çabalarına karşılık heyet gönderilmesi teklifi, 160 kişinin katıldığı oylamada 44'e karşı 125 oy ile reddedilmişti[1108]. Kabul oyu verenler arasında 13'ü Arnavutluk'tan seçilmiş mebus ile Rıza Tevfik Bey gibi Arnavut kökenli mebuslarla beraber çeşitli sancaklardan özellikle Arap mebuslar yer almıştı. İşkodra mebusları Murtaza Galip Bey ile Rıza Bey, Taşlıca mebusu Ali Vasfi Bey, Üsküp mebusu Aleksandır Pavliç Efendi, Manastır mebusları Trayan Nail Efendi ile Yanko Dimitroviç Efendi, Görice mebusu Filip Mişe Efendi, Elbasan mebusu Hacı Ali Efendi, Serfice mebusları Haris Vamvaka Efendi ile Yorgo Boşo Efendi, Yanya mebusu Konstantin Sürla Efendi red oyu veren Arnavutluk mebuslarıdır. Görüşmeler sonucunda isim usulüyle oylama yapılmış, 44 oya karşı 125 oyla önerge reddolunmuştur[1109].

Meclis-i Mebusan'da yaşanan bu tartışmalar aynı hafta Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nde Bahaddin Şakir Bey'in bir yazısı üzerinden kaleme alınmıştı[1110]. Burada Bahaaddin Şakir Bey, Arnavutluk meselesini çok önemli bir ihtilal girişimi olarak değerlendirerek bu kıyamı tahrik edenlerin bir kısmı Arnavutluk coğrafyasında ise de isyanı planlayan ve sevk edenlerin İstanbul'da olduklarını yazmıştı. Buna karşılık Arnavud/Shipetari Gazetesi başyazarı Derviş Hima Bey tarafından kaleme alınmış olan makalede Bahaddin Şakir Bey'in bu değerlendirmesiyle Arnavutluk'a ve olaylara dair zerre kadar bilgisinin olmadığının ortaya çıktığını belirtilerek olayların yönetimsel sorunlardan kaynaklandığını bir gün önce Sadrazamın mecliste ima ettiği, asker ile Arnavutlar arasında kan dökülmesinin istenmediği ve bir an önce olayların son bulmasının hayırlı olacağı ifade edilmişti. Bu nedenle Bahaddin Şakir Bey'in yazısı üzerinde çok fazla durmayacağı belirtilerek olayların son bulması için çaba gösterilmesinin daha doğru olacağı vurgulanmıştı.

[1108] MMZC, D: 1, İS: 2, İ: 82, C: 3, (R. 21 Nisan 1326 – M. 4 Mayıs 1910).
[1109] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 402.
[1110] "Kehanet-i Asriyye", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 22 Nisan 1326 – M. 5 Mayıs 1910).

Kosova Vilayeti'nde yaşanan isyan girişiminin 1910 yılının ortalarında bir süreliğine son bulduğu açıklanmıştı. Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nin 15 Haziran 1910 tarihli sayısında Kosova Vilayeti'nde yaşanan olayların son bulduğuna dair bir haber yayınlanmış ve Mahmud Şevket Paşa'nın olayların son bulmasındaki etkisi üzerinde durulmuştu[1111]. Kosova İhtilalinin yeni bir safhaya girdiğini belirtilen gazetede Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın gayretleriyle hükümet ile Arnavut ahali arasında meydana gelen üzücü olayların son bulduğu yazılmıştı. Arnavud/Shqipetari Gazetesi olarak olayların son bulmasından son derece memnun kalındığı vurgulanarak olaylarda etkili olan Malisya halkının Şevket Turgut Paşa'nın yapıcı gayretlerinin hükümet tarafından olumlu değerlendirilmesi gerektiği ve hükümetin halkın her türlü ihtiyacına cevap vermesi ifade edilmişti. Ayrıca çabalarından dolayı Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya teşekkür edilmişti. Olayların son bulmasının ardından Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Kosova, İşkodra, Manastır ve Yanya vilayetlerinde 1910 yılının yaz ayları boyunca imar faaliyetleri yürütülmeye çalışılmış, nüfus sayımı yapılması için girişimlerde bulunulmuş ve halktan silahlarının toplanması için harekete geçilmişti[1112]. Ancak özellikle nüfus sayımı ve silahların toplanması konusu önemli bir sorun haline gelmiş ve Karadağ hududunda tekrardan olaylar çıkmıştı. Özellikle Karadağ sınırında bulunan Katolik Malisör Arnavutları tarafından çıkarılan bu olaylarla ilgili gelişmelerin Eylül ayının sonlarında ve Ekim ayından itibaren ortaya çıktığı görülmektedir[1113]. Olaylar esnasında Arnavutlar arasında geçmişten itibaren görülmekte olan kan davaları ve yine Arnavutların coğrafî olarak komşuları tarafından kuşatılmış olmasının yani sınır boyunda kalan bir cografya olması nedeniyle Arnavutların silahlarını teslim etmek istemedikleri görülmüştü. Böylece hükümet ile Karadağ hududunda yaşayan Malisörler arasında önemli görüş ayrılıklarının ve bazı yerlerde çatışmaların meydana gelmiş olduğu bilinmektedir[1114].

1111 "Arnavudluk ve Mahmud Şevket Paşa", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2. Haziran 1326 – M. 15 Haziran 1910).

1112 "Arnavudluk'ta Tahrir-i Nüfus", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 27 Ağustos 1326 – M. 9 Eylül 1910).

1113 "Karadağ Hududunda", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 26 Eylül 1326 – 9 Ekim 1910).

1114 "Şimali Arnavudluk'ta Islahat Karşısında Havas ve Havam: Malisya Rüesası ve Malisörler", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 26 Eylül 1326 – 9 Ekim 1910).

Meclis-i Mebusan'ın Kasım ayında açılmasının ardından Arnavutluk bölgesindeki meselelere dair Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 3 Aralık 1910'da bir beyanatta bulunmuş ve beyanat üzerine mecliste görüşmeler gerçekleştirmişti. Sadrazam, Arnavutluk'ta gerçekleşen olaylarda bir irtica amacına rastlanmadığını asıl olarak meselenin sosyal koşullardan kaynaklandığını belirtmişti. Bugüne kadar olan icraatın hükümetin görevini yapabilmesi için gereken koşulları sağlamak amacıyla yapıldığını ifade etmişti[1115]. Emlâk tahriri sonucunda halkın tasarruf hakkının sağlanacağını, okulların açılmasıyla eğitimin yaygınlaştırılacağını ve hükümetin maarif bütçesinden bu konu için önemli miktarda tahsisat ayırdığını açıklamıştı[1116]. Halkın muhabbetinin kazanılması gerektiğini ve bu yönde yolların yapılması, Arnavutluk'un ticarete açılması ve ziraatın gelişmesi gibi birçok girişimlerin başlatıldığını ifade etmişti[1117].

4.7.3. 1911 Yılı Arnavut İsyanı ve İstanbul'daki Yankıları

Arnavutluk coğrafyasında 1910 yılının sonlarında silah toplanması, nüfus sayımı yapılması ve askere alınacak olanların muayenelerinin gerçekleştirilmesi işlemleri devam ederken 1911 yılının başlarında Malisya Arnavutlarının bu konulardan dolayı tekrardan ayaklandıkları ve Karadağ'a göç ettikleri bildirilmişti[1118]. Bu işlemler esnasında Hoti, Gruda ve Kastrati Malisörlerinin büyük kısmı Karadağ'a firar etmiş, Selçe ve Kelmendi Malisörleri de ayaklanmışlardı[1119]. Arnavut Malisörlerin liderleri de Osmanlı aleyhinde bir propagandaya başlamışlardı. Yine bir süre önce Karadağ'dan dönen Arnavutların da tekrardan Karadağ'a gittiği haberi verilmişti[1120]. İsyancıların çoğunun Katolik olduğu ileri sürülmüştü. Malisörlerin ise aralarında *besa* akdettikleri

[1115] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 155.
[1116] Gazmend Shpuza, "Kryengritja e Kosovës e vitit 1910", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 440.
[1117] MMZC, D: 1, İS: 3, İ: 10, C: 2, (R. 20 Teşrinisani 1326 – M. 3 Aralık 1910).
[1118] "Arnavudların Muhaceratı", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 20 Teşrîn-i Sâni 1326 – M. 3 Aralık 1910).
[1119] Banu İşlet Sönmez, a.g.e., s. 182.
[1120] "İşkodra Muhabimizden", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 21 Kanun-ı Evvel 1326 – M. 3 Ocak 1911).

bildirilmişti[1121]. Ocak ayında yaklaşık 4.000 firari Arnavut'un Karadağ'ın başkenti Çetine'de toplandığı bildirilmekteydi. Daha önce birçok kez Arnavutlarla savaşmış olan Karadağ'ın Arnavutlara sığınma ve destek sağlamasının ardında Karadağ'ın topraklarını genişletme amacı olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra Katolik Arnavutlar'ın Karadağ'a bağlanması olasılığının gerçekleşmesi durumunda Kral Nikola'nın Arnavutluk prensi olabileceğini düşündüğü değerlendirilmektedir[1122]. Bu isyanın başından itiberen Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nin sert makaleler kaleme aldığı ayrıca vilayetlerden gelen haberlere de yer verildiği görülmektedir[1123].

Bir taraftan olayların sonlanması için temennilerde bulunulurken diğer taraftan Katolik Arnavutlara 1911 yılının başından itibaren isyanın desteklenmesi için Avusturya, İtalya, Karadağ ve Sırbistan önemli miktarda silah dağıttığı bilgileri ise yine ilgi çeken bilgiler arasındaydı. Avusturya Genelkurmay Başkanı'nın oğlunun gezinti amacıyla Tuz'a gitmesi bu ilginin göstergesi olarak gösterilmiştir. Ayrıca İtalyan gazetelerinde çıkması muhtemel bir Arnavut ihtilaline destek verileceği haberleri çıkmıştı[1124]. İtalyan Riccioli Garibaldi ise İtalyan gençlerine Arnavut isyanına destek vermeleri gerektiğini belirten bir bildiri yayınlamıştı[1125]. İtalyan strateji uzmanları, Arnavutluk'a hâkim olan bir devletin Adriyatik'in çıkışını kontrol edeceğini bu nedenle İtalya'nın bu bölgeye hâkim olarak sıkı bir deniz denetimine sahip olabileceğini yetkililere bildirmişlerdi[1126]. Ayrıca İsa Bolatin'in ihtilal çıkarmak için maiyetindeki müfrezeyi Arnavutluk'a gönderdiği haberi alınmıştı[1127]. Böylece İsyan girişimi 24 Mart tarihinde Hoti malisörleri tarafından başlatılmış olup Gruda, Kelmendi ve Kastrati malisörleri tarafından desteklenmişti[1128].

[1121] Gazmend Shpuza, "Kryengritja në Malësinë e Mbishkodrës (1911)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 441.
[1122] *BOA. HR. SYS. 137/20.* (H. 15.01.1329 - M. 16.01.1911).
[1123] "Arnavudluk'ta Sefalet", Arnavud/Shipetari, (R. 13 Kanun-ı Sani 1326 – M. 26 Ocak 1911).
[1124] "Arnavudluk'ta İtalyan Gönüllüleri", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 5 Şubat 1326 – M. 18 Şubat 1911).
[1125] *BOA. HR. SYS. 153/2.* (H. 17.02.1329 - M. 17.02.1911).
[1126] Bilgin Çelik, *a.g.e.,* s. 403-404.
[1127] "Arnavudluk Ahvâli", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 5 Şubat 1326 – M. 18 Şubat 1911).
[1128] Gazmend Shpuza, "Kryengritja në Malësinë e Mbishkodrës (1911)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,*s. 444.

Malisör İsyanı da başladığı andan itibaren İstanbul'da yankılanmış ve Meclis-i Mebusan'ın gündemine gelmiştir[1129]. Birisi İzmir mebusu Seyit Bey, Canik mebusu Mehmet Ali Bey, İşkodra mebusları Rıza Bey ile Murteza Bey tarafından ve diğeri Debre mebusu Hasan Basri Bey tarafından olmak üzere İşkodra'nın Karadağ sınırında gerçekleşen çarpışmalara ilişkin Dâhiliye ve Hariciye Nezaretine yönelik iki soru önergesi verilmişti. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa vermiş olduğu cevabında Karadağ sınırındaki Malisörlerin isyan ettiklerini söylemiş ancak Karadağ hükümetinin ise bu konuda Malisörlere destek vermediğini ve sınırı kapayacağına dair teminatta bulunduğunu açıklamıştı[1130]. Sonraki zamanda Debre Mebusu Hasan Basri Bey, Hariciye Nezareti bütçesi görüşüldüğü sırada söz alarak Karadağ hükümetinin Osmanlı hükümetine vermiş olduğu teminatların kesinlikle ikna edici olmadığını belirtmişti. Karadağ ile olan tüm sınır boyunun eski protokollere göre arazi üzerinde uygulanması gerekliliğini vurgulamıştı[1131]. Öte yandan bu sıralarda Mirditalı Bid Doda'nın Arnavutluk'a gideceğinin bildirilmesi Mirditalıların da ayaklanabileceği kuşkusunu uyandırmıştı[1132]. Daha önce Mirdita bölgesinde isyan çıkmamasının nedeni olarak, Mirditalıların hükümete güveni ve reisleri Prink Bib Doda ile ruhani reisleri Abot Pronavaçi'nin onları hükümete itaate sevk etmiş olmaları gösterilmektedir[1133]. Bu sıralarda bir Terenc Toçi olayı da yaşanmış ancak bu olay hükümet tarafından fazla ciddiye alınmamıştı[1134]. Kendisi İşkodra kökenli İtalya'da yaşayan Arbëreshlerden birisi olarak 1880 doğumlu olan Terenc Toçi'nin giriştiği faaliyetler İtalya'nın Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni zora sokmak için bir hamlesi olarak değerlendirilebilir[1135].

Arnavutluk coğrafyasında meydana gelen bu hareketlenmeler İstanbul Arnavutları ve Arnavud/Shqipetari Gazetesi tarafından yakından takip edilmiştir. Bu süreçte yabancı basında yer alan haberlere Arnavud/Shqipetari Gazetesinde yer verildiği

---

[1129] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.,* s. 160.
[1130] MMZC, D: 1, İS: 3, İ: 70, C: 1, (R. 19 Mart 1327 – M. 1 Nisan 1911).
[1131] MMZC, D: 1, İS: 3, İ: 83, C: 1, (R. 6 Nisan 1327 – M. 19 Nisan 1911).
[1132] *BOA. HR. SYS. 145/39.* (H. 10.06.1329 - M. 08.06.1911).
[1133] Bilgin Çelik, *a.g.e.,* s. 411.
[1134] *BOA. DH. SYS. 69/1.* (H. 17.09.1329 – M. 11.09.1911).
[1135] Hasan Bello, Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2009, s. 45.

görülmektedir. Özellikle Avusturya-Macaristan basınından Fremden-Blatt ve Neue Freire Presse gazetelerinin Arnavutluk ile ilgili yazmış oldukları makalelere yer verilmiş olduğu görülmektedir. Bu gazetelerden Fremden-Blatt Gazetesi'nden aktarılan bir makalede meydana gelen olayların geçen sene yaşanan isyanlarla ilgili olduğuna vurgu yapılmıştı[1136]. Yine Arnavud/Shqipetari Gazetesinin aynı sayısında Çetine'den Times Gazetesine gönderilmiş olan bir yazıya ver verilmiştir. Bu yazıda isyan eden Mirditalıların sayısının az olduğu ve Osmanlı güçleri tarafından bu isyanın yakın zamanda bastırılacağı yazılmıştı[1137]. Buna karşılık Arnavud/Shqipetari Gazetesinin yine aynı sayısında Viyana'dan yayın yapan Neue Freire Presse Gazetesi'nden aktarılan bir makalede kısa süre sonra meselenin Avusturya-Macaristan'ı doğrudan etkileyeceği Avusturya-Macaristan hududunda meydana gelen olaylara müdahil olunacağı belirtilmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin politikasının hatalı olduğu belirtilen yazıda yine de olayların son bulması için hükümetin hızlı adım atması durumunda olayların sonlanabileceği ifade edilmişti. Arnavutların İslamiyet dininden olmaları ile iftihar ettikleri ve Osmanlı Devleti'nin Arnavutları Slavların kolları arasına atmamaları gerektiği vurgulanmıştı[1138].

Meclis-i Mebusan'da olayların gelişimi, nedenleri ve sonuçları etraflıca ele alınırken bu süreçte istenmeyen bir olayın daha meydana geldiği görülmüştür. Meclis-i Mebusan'da 1911 yılı başındaki bir tartışma sırasında ortalık karışmış ve Serfice mebusu Derviş Bey, İsmail Kemal Bey'e tokat atmıştı[1139]. Aynı günün akşamı Derviş Bey özür dilemek için İsmail Kemal Bey'i ziyaret etmek istemiş ancak İsmail Kemal Bey görüşmeyi reddetmişti. Ardından başta Edirne mebusu Talat Bey olmak üzere meclisteki farklı grup liderlerinden oluşan bir heyet resmî özürlerini iletmek üzere kaldığı otelde İsmail Kemal Bey'i ziyaret etmişlerdi[1140]. Sadrazam ise, milli şerefin her şeyin üstünde olduğunu belirtmiş ve böyle bir olayın mecliste yaşanmasından dolayı

[1136] "Viyana 7 Haziran: Avusturya Hâriciye Nezâreti'nin Fremden-Blatt nam Gazetesi Geçen Günkü Nüshâsında şu mealde bir başmakale neşreylemiştir", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).
[1137] "Çetine'den Times'a yazılıyor", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).
[1138] "Neue Freire Presse Gazetesinden", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).
[1139] "Meclis-i Meb'usanda Berat Meb'us-u Muhteremi İsmail Kemal Beyefendi'ye Tecavüz", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 25 Şubat 1326 – M. 10 Mart 1911).
[1140] İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, s. 250.

üzüntülerini dile getirmişti. Bu olay İstanbul'da çıkarılan birçok gazetede yer aldığı gibi Arnavud Gazetesi'nde de doğal olarak ağır bir şekilde eleştirilmiş ayrıca burada İsmail Kemal Bey tarafından bir yazı kaleme alınmıştı[1141]. İsmail Kemal Bey bu olaydan sonra yapılan ziyaretlerin etkisi ile bir süre daha meclisteki oturumlara devam etmiş ancak 1911 Mayıs'ında Arnavutluk'ta çıkan Malisör isyanı üzerine Mayıs ortalarına doğru İstanbul'dan ayrılarak Karadağ'a gelmişti. Karadağ Kralı Nikola tarafından Çetine'de bulunduğu sırada İsmail Kemal Bey şerefine bir ziyafet verilmişti. Bu ziyafette İşkodra piskoposu ve Osmanlı elçiliğinde görevli diplomatlar hazır bulunmuşlardı[1142]. İsmail Kemal Bey, bir gazetecinin sorusu üzerine isyancılarla görüşme yapmadan Malisör isyanı hakkında yorum yapmayacağını, Arnavutların Osmanlı'ya zarar vermek amacıyla isyan etmediklerini, muhtariyeti sadece kendileri için değil bütün Osmanlı milletleri için istediklerini ve bunu sağlamak amacıyla mücadele ettiklerini ifade etmişti. Çetine'de bulunan İsmail Kemal Bey, Malisör liderlerine Arnavutluk'a ilişkin meseleleri tartışmak üzere Graçe'de bir toplantı yapmaları çağrısında bulunmuştu. Bunun ardından Osmanlı Devleti'nin Karadağ sefiri Sadreddin Bey ile altmışın üzerinde Malisör reisi Podgoriçe'de Osmanlı konsoloshanesinde bir toplantı düzenleyerek yapılması gereken düzenlemeler gündeme getirilmişti[1143]. Burada Osmanlı Devleti'nin isyancılara yönelik sağlamış olduğu aftan yararlanan Malisörlerin tekrar isyan etmemeleri istenilmiş buna karşılık Malisör reisleri ise bazı talepler öne sürmüşlerdi. İngiliz Times Gazetesi'nin Podgoriçe muhabirinin yazısında Malisörlerin istekleri yerine getirilmediği sürece isyan etmeye devam edecekleri yazılmıştı[1144].

Malisör Meselesi ile ilgili görüşmeler sırasında 23 Haziran 1911 tarihinde Berat mebusu İsmail Kemal Bey ve Katolik Arnavut Luigj Gurakuqi'nin bizzat iştiraki ve öncülüğü ile Malisörler tarafından bir muhtıra hazırlanmıştı[1145]. Bu muhtıraya Kabı kırmızı bant ile kaplandığı için "*Kırmızı Kitap*" adı verilmişti. Bu muhtıra Osmanlı

[1141] "Meclis-i Mebusan Riyâsetine", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 25 Şubat 1327 – M. 10 Mart 1911).
[1142] "İsmail Kemal Bey'e Ziyafet", *Arnavud/Shqipetari,* (30 Haziran 1327 – 13 Temmuz 1911).
[1143] "Arnavudluk'ta Mesele-i Kıyam", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 16 Haziran 1327 – M. 29 Haziran 1911).
[1144] "Times Gazetesinin Podgoriçe Muhabirinden", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 16 Haziran 1327 – M. 29 Haziran 1911).
[1145] Gazmend Shpuza, "Kryengritja në Malësinë e Mbishkodrës (1911)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 450.

hükümetine ve Avrupalı güçlere gönderilmişti[1146]. "*Kırmızı Kitap*" adını alan muhtırada 12 talep Arnavutça ve Fransızca bir broşür olarak basılmıştı[1147]. Bu talepler Karadağ Hükümeti ile Yabancı Hükümetlere telgraf yoluyla iletilmişti[1148]. Yine Çetine'den 26 Haziran'da Fransa'da yayınlanan Monitor Oryantal Gazetesi (Le Monıtor Oriental)'ne gönderilen bir telgrafta bu talepler belirtilmiş ve gazete bu talepleri yayınlamıştı[1149]. Bu talepler arasında Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde özerkliği, Arnavut mebusların serbestçe seçilmeleri, Arnavutça eğitim veren okulların faaliyet serbestliği, Arnavut vilayetlerinde yönetimin yeniden düzenlenmesi ve kuzey dağlık bölgelerde adem-i merkeziyet ilkesi temelinde gerçekleştirilmesi, valilerin ve yüksek mevkilerdeki hükümet görevlilerinin yetenekli kişilerden seçilmesi ve diğer memurların Arnavutlar arasından görevlendirilmesi, belirli bir süre için Sultanın temsilcilerinden birinin Genel Müfettiş olarak atanması, bütün Arnavutların askerlik göreviyle yükümlü olması ancak barış zamanında yalnızca Arnavutluk'ta görev yapması, hükümet dairelerinde ve mahkemelerde Arnavutça'nın kullanılması, toplanan vergilerin öncelikle Arnavutluk için kullanılması, Balkan devletleri ile sınırdaş olan bölgelerde görev yapmak üzere özel bir milis gücünün oluşturulması ve toplanan silahların iade edilmesi yer almaktaydı. Taleplerin karşılanması durumunda büyük güçlerin bunları güvence altına alması da istenmişti[1150]. Bu muhtıraya 22 Arnavut murahhasının imza attığı belirtilmişti. Bununla beraber ulusal talepleri içeren aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı da vurgulayan *Graçe Memorandumu (Memorandimi i Greçës)* imzalanmıştı[1151]. Bu belge ulusal özerkliği amaçlıyor olması bakımından Arnavut Ulusal Hareketi (Lëvizja Kombëtare Shqiptare) için son derece önemli bir belgeydi. Malisörler ile toplantısının ardından İsmail Kemal Bey, yayınlanan muhtırayı Avrupa'ya anlatmak amacı ile Roma, Viyana, Paris ve Londra'ya gitmek üzere Karadağ'dan Temmuz ayı başında ayrılmıştı[1152]. Malisörleri yönlendirdiği düşünülen İsmail Kemal Bey'in faaliyetleri Osmanlı yönetimi ve basını tarafından tepkiyle karşılanmıştı.

[1146] *BOA, HR. SYS. 147/7.* (H. 02.07.1329 - M. 29.06.1911).
[1147] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 419-420.
[1148] "Arnavudların Talepleri", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 23 Haziran 1327 – M. 6 Temmuz 1911).
[1149] "Malisörlerin Muhtırası", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 23 Haziran 1327 – M. 6 Temmuz 1911).
[1150] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 185.
[1151] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 264.
[1152] "İsmail Kemal Bey'e Ziyafet", *Arnavud/Shqipetari,* (30 Haziran 1327 – 13 Temmuz 1911).

Arnavud Meselesi'nin büyümesinin ardından hükümetin planladığı şekilde Sultan Mehmed Reşad, 5-27 Haziran 1911 tarihleri arasında Arnavutlar'ın gönlünü kazanmak için Kosova bölgesine seyahat etmişti. Padişahın seyahat güzergâhı ise İstanbul – Çanakkale – Selanik – Üsküp – Priştine - (Kosova Sahrası) – Selanik – Manastır - İstanbul şeklindeydi[1153]. Kosova sahrasına 16 Haziran 1911 tarihinde inen Sultan Reşad daha sonrasında Sultan Murad Hüdavendigâr'ın türbesini ziyaret etmişti. Cuma günü Meşhedi civarında kılınan Cuma namazı sonrasında Sultan Reşad burada toplanan Arnavutlara seslenmişti. Arnavud/Shqipetari Gazetesi bu ziyaretin önemini vurgulayan bir yazı kaleme almış ve olumlu bir adım olarak değerlendirmişti[1154]. Bu seyahat Osmanlı basınının yanı sıra Avrupa basınının da dikkatini çekmişti. Daha 12 Haziran'da Times Gazetesi'nin verdiği haberde bu seyahatin Arnavut isyanının sonlanması için bir önemli bir adım olduğu belirtilmişti[1155]. Nitekim daha seyahatin başında 10 Haziran günü Hükümet, Malisörlere bazı taleplerini kabul ettiğini bildirmişti. Buna göre Malisörlere silah taşımak, okullarda ve resmi yazışmalarda Latin harflerinin kullanılması gibi ayrıcalıklar tanınmıştı[1156]. Sultan tarafından Arnavutluk bölgesinde yaşanan isyanlara karışan kişilere özel olmak üzere af ilan edilmişti. Ayrıca askerliğin yalnızca kendi bölgelerinde yapılacağı, Arnavut okullarının açılacağı, iki yıl süre ile kimsenin askere alınmayacağı ve memurların Arnavutça bilenler arasından seçileceği gündeme alınmıştı[1157]. Padişahın Kosova'daki Arnavutlara hitaben yayınladığı beyannameyi Sadrazam Hakkı Paşa okumuştu. Beyannamede, isyan eden Arnavutların yanlış yola saptığı, Arnavutların padişah ve Osmanlılığa sadakatinden emin olunduğu ve Kosova'nın Osmanlı Devleti'nin tarihinde özel bir yerinin olduğu nitekim Sultan I. Murat'ın türbesinin Osmanlı hanedanının Arnavutluk'a ebedî bir yadigârı olduğunu belirtilmişti.

[1153] Nesimi Yazıcı, "İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyâhat'inde Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti: Kosova", *Belleten*, C. LXXVIII, Sa. 283, Ankara, Aralık 2014, s. 1099.
[1154] "Arnavudluk Meselesi", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).
[1155] "Times Ne Diyor?", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 9 Haziran 1327 - M. 22 Haziran 1911).
[1156] "Seyahat-ı Hümayun", *Salname-i Servet-i Fünun,* 1328, s. 416.
[1157] *BOA. DH. EUM. EMN. 11/8.* (H. 23.09.1330 – 05.09.1912).

Şevket Turgut Paşa İşkodra'da 10 gün içinde teslim olacak isyancılar için af ilanını halka duyurmuş ve çatışmalar sırasında tahrip olan evlerin yeniden inşa edilme masraflarının hükümet tarafından karşılanacağının sözünü vermişti. Ayrıca kan davalarının sulh yoluyla halledilmesi için diyet bedellerinin devlet tarafından ödenebilmesi amacıyla 30 bin lira bağışlanmıştı[1158]. Buna cevap olarak Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri ileri gelenleri ile halkının Padişah'ın Rumeli seyahatinden dolayı memnun kaldıklarını bildirdikleri görülmektedir[1159]. Padişah af iradesini 3 Temmuz 1911 tarihinde imzalamış olmasına rağmen isyan Kuzey Arnavutluk'ta devam etmişti[1160]. Yine aynı tarihlerde Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nde Avlonyalı Süreyya Bey tarafından yazılan makalede Katolik olarak iki yüz bin nüfusa sahip olan Malisörlere vaad edilen ıslahatın Arnavutların genelini kapsaması gerektiği belirtilmişti[1161]. Arnavud/Shqipetari Gazetesi'nin aynı sayısında Avusturya-Macaristan Gazetesi Neue Freire Presse'de meselenin yakında kendilerini ve Avrupalı Devletleri ilgilendiren bir boyuta gelmesinin mümkün olacağını bu nedenle Osmanlı Devleti'nin hızlı bir şekilde meselenin çözümü için gayret göstermesi gerektiği yazılmıştı[1162]. Kısa süre sonra ise Osmanlı hükümeti isyancıların Şevket Turgut Paşa'ya olan düşmanlıklarını göz önünde bulundurarak Şevket Turgut Paşa'nın yerine Temmuz ayında Abdullah Paşa'yı görevlendirmişti[1163]. Malisörler hükümetin önerilerini kabul etmiş, taraflar arasında anlaşma 3 Ağustos 1911 tarihinde Podgoriçe'de imzalanmıştı. Ayrıca Güney Arnavutları ile Podgoriçe'de Kuzeylilerle imzalanan anlaşmanın bir benzeri Tepedelen'de imzalanmıştı. Hükümet Arnavutça'nın iptidaiye ve rüştiyelerde öğretileceği ve Arnavut okullarına malî yardım verileceğini açıklamıştı[1164]. Ayrıca bu sıralarda İstanbul'da Meclis-i Mebusan'da birçok konunun gündeme gelmiş olması olayların ara vermesinde etkili olmuştu.

[1158] Özer Özbozdağlı, "Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları 1908-1912", *Belleten,* C. 82, Sa. 295, Ankara 2018, s. 1005.
[1159] *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova*, (Haz. H. Yıldırım Ağanoğlu - Sebahattin Bayram - Yılmaz Karaca - Ahmet Semih Torun - Mümin Yıldıztaş), Düzey Matbaacılık, İstanbul 2007, s. 166.
[1160] *BOA. HR. SYS. 147/51.* (H. 09.07.1329 - M. 06.07.1911).
[1161] "Avlonyalı Süreyya Beyefendi'nin İdaremize İrsal Buyurdukları Makale-i Mühimmedir: Malisörler İsyanı Münasebetiyle", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 23 Haziran 1327 – M. 6 Temmuz 1911).
[1162] "Arnavudluk İçin Neue Freire Presse'den", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).
[1163] *BOA. BEO. 3923/294208.* (H. 07.08.1329 – M. 03.08.1911).
[1164] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 186-189.

4.8. 1912 YILI MECLİS SEÇİMLERİ VE ARNAVUT MEBUSLAR

Osmanlı siyaset sahnesine 31 Mart Olayları'nda kapatılan siyasi partilerin ardından yeni bir parti olarak 21 Kasım 1911 tarihinde *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* çıkmıştı. Bu fırka büyük ölçekli bir muhalefet fırkası olarak kurulmuştu[1165]. Fırkanın mensupları çoğunlukla Arnavut ve Arap mebuslardan oluşuyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında Arnavut kökenli Priştina mebusu Hasan Priştina ve fırkanın yöneticileri arasında da Debre mebusu Hasan Basri Bey ile bir dönemin ünlü İttihatçısı olan Arnavut yazar Midhat Frashëri vardı. Bu süreçte meydana çıkan sorunların çözülebilmesi için İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri yeni bir seçime gitmek istemişlerdi. Hükümetin erken seçime gitmek istediği yönündeki haberler üzerine ise Aralık 1911'de Arnavut mebuslarından bir kısmı, erken seçim istemediklerini belirten bir önergeyi bütün Arnavut mebusları adına meclise vermişlerdi. Erken seçime gidebilmek için 35. madde değişikliği tartışmaları yaşanırken Priştina mebusu Hasan Priştina sert bir üslup ile İttihatçılara seslenmişti. Hasan Bey, "*bütün bu hakikatler meydanda durup dururken milletin tekrar İttihat ve Terakki namına mebus göndereceğini tahmin edemem ve bilhassa bugün Araplarla Arnavutlar'da İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup 5-10 kişi varsa bendeniz öyle tahmin etmek isterim ve adeta katî bir surette söyleyebilirim ki, ikinci intihabatta Arnavut ve Arap olmak üzere tek bir mebus karşılarında görmeyeceklerdir*" şeklinde bir uyarıda bulunmuştu. Bir mebusun "*Millet nasıl isterse öyle yapar*" sözü üzerine Hasan Priştina "*Meclis-i Mebusan'ın tekrar içtimaa davet edileceğini de ümit etmiyorum ya!*" şeklinde karşılık vermiş, "*İntihap olmazsa ne olur?*" şeklindeki soruya da ilginç bir karşılık vermiştir; "*O halde bu memlekette isyan olur, ihtilal olur. İhtilal bayrağını kaldıranlardan biri ve belki en birincisi ben olurum... Benim hukuku sariham menfaatim bana Türklerle ilelebet yaşamamı emrediyor. Emin olunuz ki hakiki bir Osmanlı karşısında bulunuyorsunuz... Devletin kalbgahı hükmündeki Arnavutluk'un mühlik bir hastalık devresinde bulunduğunu anlamak ve bu*

[1165] *Hürriyet ve İtilaf Fırkası:* Fırka, İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkî Fırkası iktidarına karşı kurulan Osmanlı siyasî tarihinin ilk büyük muhalefet partisidir. 21 Kasım 1911 tarihinde bütün muhalefeti bir cephe halinde birleştiren partiye, Paris'te bulunan *Islâhât-ı Esâsiyye-i Osmâniyye Fırkası* (Aralık 1909), yurt içinde *Osmanlı Demokrat Fırkası* (6 Şubat 1910), *İttihâd-ı Muhammedî Fırkası* (5 Nisan 1909), *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* (Kasım 1909) ve *Osmanlı Sosyalist Fırkası* (1910) katılmıştı: Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 507-511.

vesile ile gerek kuvve-i icraiyyeyi ve gerek bilhassa bütün milleti ikaz etmek maksadına binaen, Arnavut mebusları bir istizah takriri vermişlerdi. İşte o istizah takririnin 35. maddeyi ortaya atmak suretiyle akamete mahkûm edildiğini biliyorsunuz..." şeklinde cevap vermişti[1166]. Hasan Bey, verdikleri takririn (önergenin) üzerinde durulmasına fırsat verilmesi halinde hükümetin Arnavutluk'un hastalığına bir ilaç bulabilme ve Arnavutluk'u kurtarma şansının olabileceğini ifade etmektedir[1167]. Hükümetin bu şansını kullanmayarak veya kullanamayarak birçok gerçeğin ortaya çıkmasını engellediğini ileri sürmektedir[1168]. Diğer Arnavut mebuslar bu konuşmanın ardından Hasan Bey'in görüşlerini desteklemişlerdi.

Hükümet bu tepkileri dikkate almamış sonuçta anayasanın 7. maddesi uyarınca Padişah iradesiyle 18 Ocak 1912 tarihinde Mebûsan Meclisi dağıtılmıştı[1169]. Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından üç ay sonra Osmanlı demokrasi tarihinin ilk erken genel seçimleri olan ayrıca *İttihat ve Terakki* ile *Hürriyet ve İtilaf Fırkaları* arasındaki olaylar nedeniyle tarihe "*Sopalı Seçim*" olarak geçen 1912 seçimleri yapılmıştı. İttihatçılar 1912 seçimlerine giderken kimin muhalif olduğunu biliyorlardı. İttihatçıların amacı, bir önceki mecliste yaşadığı deneyimlerin kazandırdığı bir bilinç ile yeni açılacak mecliste güçlü bir muhalefetin bulunmamasını sağlamak ve özellikle etkili muhalif mebusların yeniden seçilmesini engellemekti denilebilir[1170]. İttihatçılar, memleketin batacağını bilsek bile Üsküplü Said Hoca ile Vulçetrinli Hasan ve Ergirili Müfid Beyleri mebus çıkarmayacağız şeklinde muhalefete karşı kararlı bir seçim politikası izlemişti. 1912 yılına gelindiğinde meclisteki Arnavut mebusların hemen hepsi İttihat ve Terakki Fırkası'nın karşısında muhalefet saflarına katılmışlardı[1171]. İttihatçılar bu süreçte çok dar bir çevre hariç hemen tüm Arnavutların desteğini kaybetmişti[1172].

[1166] MMZC, D: 1, İS: 4, İ: 36, C: 2, (R. 29 Kânunuevvel 1327 – M. 11 Ocak 1912) .
[1167] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 444-445.
[1168] Jusuf Bajraktari, "The National Movement in Kosova (1908-1912)", s. 194.
[1169] *BOA. MV. 226/50.* (H. 28.01.1330 – M. 18.01.1912).
[1170] *BOA. DH. SYS. 83/2.* (H. 28.02.1330 – M. 17.02.1912).
[1171] Gazmend Shpuza, "Kryengritja e Përgjitshme e vitit 1912", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 463.
[1172] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 117.

Diğer taraftan 1912 yılı seçimlerinde Arnavutların yoğun yaşadığı bölgelerde hükümet karşıtı olaylar yaşanmaktaydı[1173]. Olayları yatıştırabilmek için Şubat 1912'de Said Paşa hükümeti ilk olarak Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey başkanlığında bir Islah Heyetini Arnavutluk'a göndermişti[1174]. Şubat 1912'de bölgeye giden Hacı Adil Bey bölgede incelemelerde bulunmuştu. Sonuçta Hacı Adil Bey'in çalışmaları belli aşamalar kaydetmiş Priştina, İpek ve Prizren gibi yerlerdeki halkın sorunları dinlenilmişti[1175]. Ardından heyet İşkodra ahalisi ile görüşmüştü[1176]. Heyetin çalışmaları maarif gibi konularda bazı olumlu sonuçlar vermiş olsa da olaylara engel olunamamıştı[1177]. Arnavutlar muhalif cephe etrafında toplanmalarının ardından vekil olarak İsmail Kemal Bey, Bayram Fehmi (Bajo Topulli) Bey, Hasan Priştina Bey gibi isimler Arnavutlar topraklarında haklarının çiğnendiğini bildiren bir propaganda yürütmüşlerdi[1178]. Buna karşılık İttihatçılar ise propaganda yapmaları için kendilerine yakın duran Arnavutlar'dan Azmi Bey ve Nüzhet Bey'i Elbasan ve Debre'ye göndermişti[1179].

Yeni seçimler Nisan ayında yapılmaya başlanmış ancak Arnavutluk'ta seçimler ayın ortalarında yapılabilmişti. Seçimler sonucunda İsmail Kemal Bey ve Hasan Priştina Bey gibi İttihat ve Terakki Fırkası karşıtı önemli mebusların yeniden seçilmesi engellenmişti. İttihat ve Terakki üyeleri, muhaliflerin politik bir güç haline gelmesini engellemek amacıyla meclisin ilk döneminde yer alan mebusların çoğunun tekrar seçilmelerini engellemişlerdi. 1912 seçimleri sonrası ikinci devrenin ilk oturumunda Meclis-i Mebusan'a meclise girmeyi başaran toplam 284 mebusun sadece 18 tanesi Arnavut kökenliydi[1180]. 1912 seçimlerinde meclise girmeyi başaran isimler arasında Draç'tan Esad Paşa Toptani ile İşkodra Sancağı'ndan Murteza Galip Bey ve Rıza Bey,

---

[1173] *BOA. HR. SYS. 151/16.* (H. 12.06.1330 - M. 29.05.1912).
[1174] Gazmend Shpuza, "Kryengritja e Përgjitshme e vitit 1912", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 466.
[1175] *BOA. HSDHADB 4/14.* (R. 05.01.1328 – M. 18.03.1912).
[1176] *BOA. DH. MUİ. 153/162.* (H. 30.03.1330 – 19.03.1912).
[1177] Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınına Göre Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Islahat Heyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri", *Route Educational and Social Science Journal,* Vol. 3(5), Aralık 2016, ss. 221-232.
[1178] Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yayınları, I. Baskı, İstanbul, Nisan 1990, s. 140-141.
[1179] *BOA. HR. SYS. 2908/155.* (H. 15.03.1330 - M. 04.03.1912).
[1180] Kenan Olgun, "II. Meşrutiyet Devri Hakimiyet-i Milliye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan'ı ve Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* S. 13, İstanbul 2002, s. 115-118.

Berat Sancağından Süreyya Vlora Bey ve Sami Vrioni Bey, Ergiri Sancağından Müfid Bey ve Hıristiyan Arnavut Despri Vasiliki Bey, Şahin Bey (Çamlık) gibi önemli isimler vardı. Bu isimlerin ikinci meclis döneminde muhalefet kanadında yer almaları İttihatçılara rağmen seçildiklerini ortaya koymaktadır. Elbasan'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adayı Hacı Ali Efendi seçimi kaybetmiş ve kazanan mebus Şevket Bey olmuştu. Seçim kampanyası sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikası ve yeni meclisin oluşumu, mebus olarak seçilemeyen Arnavut kesim ile Cemiyet arasında bir anlaşma sağlanmasına yönelik umutları yok etmişti. Ayrıca Hüseyin Kazım Kadri'nin eserinde yazdığı gibi Arnavutluk'tan muhalif çıkarılmamış ancak bunun yerine isyan çıkarılmıştı[1181].

Seçimler sonrasında Kosova bölgesinde Hasan Priştina, Necip Draga ve diğer Arnavut siyasî liderleri yayınladıkları beyannâme ile seçimlerde baskı yapıldığını, hileye başvurulduğunu ve anayasa'nın çiğnenmiş olduğunu ileri sürerek kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardı[1182]. Seçimlerde yaşanan tartışmaların ardından Kosova'nın yanı sıra Avlonya, Berat, Tiran, Draç ve Kruja (Akçahisar)'nın da ayaklanma için hazır oldukları bildirilmişti. Diğer taraftan, İtalya, Avusturya ve Karadağ'ın kışkırtmalarıyla Malisörler tekrar isyan etmişlerdi[1183]. Mayıs ayı ortalarında İsa Bolatin, Zeynullah Bey, eski mebus Hasan Priştina, Cemal Bey, eski mebus Necip Draga Bey, Rıza Bey ve Yenipazar Belediye Başkanı Arif Komodina seçimlere tepki olarak isyan etmişlerdi. Bu olay genel ayaklanmanın işareti olarak değerlendirilmişti[1184]. İngiliz *Times* gazetesi Yakova, İpek ve Priştina'da isyanların ciddi boyutlara ulaştığına dair yayınlar yapmıştı[1185]. Debre mebusu Basri Bey'in Debre'de bin beş yüz kişinin başına geçmiş

1181 *"İsyanın korkunç günlerinde idik, Selanik'teki konsoloslardan biri bana:*
- Meclis-i Meb'ûsana muhalif üye gelmemesi için İttihâd ve Terakki'nin harcadığı çabalar ters sonuçlar verdi. Arnavutluk'tan muhalif çıkarılmadı ama bunun yerine memlekette isyan çıkarıldı! Sevmediğiniz birkaç adamın Meclis-i Meb'ûsân sıralarında oturmaları ve ayda maaş olarak şu kadar bin kuruş almaları sizin hakkınızda şüphesiz daha iyi olurdu. Siz onları Meclis-i Meb'ûsân'dan kovdunuz; fakat onlar da Arnavutluğu ihtilale verip sizi Makedonya'dan kovacaklar!... demişti".: Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici*, s. 90.
1182 Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 184.
1183 *BOA. HR. SYS. 150/50.* (H. 02.03.1330 - M. 20.02.1912)
1184 Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 192.
1185 *BOA. HR. SYS. 150/64.* (H. 23.09.1330 - M. 09.05.1912)

olduğu yolundaki haberler de yine genel ayaklanmanın hazırlıklarına atfedilmişti[1186]. Yakova yakınındaki Junik (Yunik) köyünde 21-25 Mayıs 1912 tarihleri arasında Bayram Curri, Hasan Priştina, Necip Draga, Rıza Bey, İsa Bolatin gibi ileri gelen Arnavut liderler bir araya gelerek İttihat ve Terakki Hükümeti'nin düşürülmesi için ayaklanmak gerektiği kararına varmışlardı[1187]. Adı geçen Arnavut liderleri toplantı sonunda hazırladıkları bir beyannameyi hükümete ve Büyük Devletlerin konsoloslarına vererek ayaklanmalarının gerekçelerini açıklamışlardı. Seçimler sonrasında ortaya konulan bu tepki önemli bir beyannâme ortaya çıkarmıştı[1188]. Beyannâmede, Arnavutların meşrutiyete yaptıkları hizmet ve gösterdikleri sadakatin kamuoyu tarafından iyi bilindiği, Arnavutların Halifelik ve Osmanlılığa bağlı oldukları belirtilmiş ancak iş başındaki hükümetin Kanun-u Esasiye aykırı hareket ettiği, seçimlerde akla hayale gelmedik birçok aykırılıklar yapıldığı için gerçek meşrutiyetin kurulmasını sağlamak amacı ile ayaklandıkları belirtilmişti[1189]. Arnavutluk'un tek bir vilayet olması, eğitimin anadilde Arnavutça ulusal alfabesiyle yapılması, Arnavutluk'ta toplanan eğitim vergisiyle okulların açılması, Arnavutluk için Arnavut devlet memurlarının tayini ve mahkeme dilinin Arnavutça olması, barış zamanlarında askerlik hizmetinin Arnavutluk'ta yerine getirilmesi gibi talepleri içeren programın ardından Haziran ayının başından itibaren İpek'te yoğun çatışmalar gerçekleşmişti[1190].

İpek ve Yakova olayları başlangıçlarından itibaren Mertur ve Nikajlı Katolikler tarafından desteklenmişti. Mirdita'ya ait 12 bayrağın reisleri, 7 Haziran'da Debre, Mat, Tiran ve Kruja'dan delegelerin katıldıkları bir toplantıda hükümet karşıtı kararlar almışlardı. Katolikleri ve Müslümanları kapsayan bir besa akdedilerek İpek, Yakova, Debre, Mirdita, Kruja, Leş ve Medua'ya kadar bütün Kuzey Arnavutluk'un ayaklanması

[1186] İhsan Burak Birecikli, "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Bağımsızlık Mücadelesi 1912-1914", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 12, Sa. XLI, Ağustos 2019, s. 597.
[1187] Gazmend Shpuza, "Kryengritja e Përgjitshme e vitit 1912", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 470.
[1188] Shukri Rahimi, *Lufta e Shqiptarëve për Autonomi (1897-1912)*, Prishtinë 1978, s. 203.
[1189] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 450.
[1190] *BOA. HR. SYS. 151/30.* (H. 29.06.1330 - M. 15.06.1912).

kararlaştırılmıştı. Hareketin öncelikli amacının İttihat ve Terakki yönetiminin sona ermesi ve eski ayrıcalıkların elde edilmesi olduğu görülmekteydi[1191].

Bu dönemde İstanbul'da Meclis-i Mebusan'da Arnavutların yaşamış oldukları bölgelere ilişkin soru önergeleri verilerek konu hakkında sert tartışmalar yaşanmıştı[1192]. Arnavut mebuslar tarafından pek çok konu görüşülmek üzere meclise sunulmuştu. Bunlar arasında Çeteler Kanunu'na ilişkin uygulamalar, vergi sayısının ve miktarının fazlalığı, emlâk tahriri işlemlerinin adaletsiz bir şekilde gerçekleşmesi, örfî idareden kaynaklanan aşırı uygulamalar, okullar ve yolların yetersizliği gibi konular yer almaktadır[1193]. Arnavutluk'ta yeniden yaşanmaya başlayan karışıklıklar nedeni ile Prizren mebusu Tevfik Latif Bey, Kuzey Arnavutluk hakkında Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey'e sözlü olarak bir soru yönelterek Kuzey Arnavutluk'un önemine dikkat çekmişti. Önceki yıllarda bu bölgede çıkan ayaklanmalara rağmen halkın Osmanlı'ya bağlılığının devam ettiği belirtilmişti. Yakova ve İpek'te yeniden görülmeye başlanan isyan hareketinin Avrupa basını tarafından abartıldığı ileri sürülmüştü. Tevfik Latif Bey, Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey'in Arnavutluk gezisinden yeni döndüğünü hatırlatarak konu hakkında bilgi istemişti. Hacı Adil Bey ise soruya bir yanıt vererek Arnavutluk'ta yaptığı incelemeler sonucunda Arnavutların devlete bağlılığını yakından gördüğünü ve bir tehlikenin mevcut olmadığını ifade etmişti[1194]. Hacı Adil Bey 5 Haziran 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan'a ıslâh heyeti ile birlikte Arnavutluk'ta yapmış olduğu ziyarete ilişkin bilgiler vermişti. Kuzey Arnavutluk'ta olayların 24 Nisan'da İstok nahiyesinde başladığını ardından İpek, Yakova ve Vulçıtrin dahil örfî idare ilan edildiğini belirtmişti. İsyanın mahallî bir niteliğe sahip olarak kaldığı söyleyen Hacı Adil Bey bölgede yapılması gereken çalışmalar hakkında bilgiler vererek fesatçılara fırsat verilmeyeceğine inandığını ifade etmişti[1195].

[1191] Banu İşlet Sönmez, a.g.e., s. 194.
[1192] Gazmend Shpuza, "Kryengritja e Përgjitshme e vitit 1912", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 483.
[1193] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 171.
[1194] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 463.
[1195] MMZC, D: 2, İS: 1, İ: 10, C: 1, (R. 23 Mayıs 1328 - M. 5 Haziran 1912).

Osmanlı hükümeti, bu süreçte isyanın Priştina, Prizren ve Üsküp'e yayılmaması için birlik göndermek zorunda kalmış ancak barışı sağlamak üzere gönderilen orduda da isyan hareketi çıkmıştı. Arnavutluk isyanı devam ederken yüzbaşı rütbesinde olan Kalkandelenli Tayyar Efendi ve Mümtaz ile teğmen rütbesinde olan Tahsin, Celâl, Kasım, Melek Frashëri, Nafiz ve Hamza beyler Meşrutiyet'in ilânından önceki Resneli Niyazi'nin olaylarına benzer bir şekilde 21/22 Haziran gecesi Manastır'da dağa çıkarak hükümete karşı olduklarını bildirmişlerdi[1196]. Hükümet ise bunlara karşı pek bir şey yapamamıştı[1197]. Bu kişiler ilki "*Yüzbaşı Tayyar"* ve ikincisi "*Selamet-i Memleketi Düşünen Umum Zabitan*" imzalı beyannameler yayınlamışlardı[1198]. Bu sırada Meclis-i Mebusan'da ise Hükümetin Arnavutluk'a yönelik politikası Arnavut mebuslar tarafından sorgulanmaya devam etmişti. Berat mebusları Süreyya Bey ve Sami Vrioni, Çamlık mebusu Şahin Bey, Elbasan mebusu Şevket Bey, Draç mebusu Esad Paşa ve Prizren mebusu Destan Bey tarafından 26 Haziran tarihinde mecliste Dâhiliye Nazırına yöneltilmiş bir soru önergesi sunulmuştu. Dâhiliye Nazırı bu önerge 8 Temmuz tarihli 28. oturumda yanıtlamıştı. Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey, Arnavutluk'un imarı, eğitimi ve gelişmesi için bütçeden önemli bir miktarın ayrıldığını ifade etmişti[1199]. Berat mebusu Süreyya Bey ise Arnavut isyanının başlangıç noktasının silahların toplanması olduğunu belirtmişti. Arnavutluk'ta hükümetin okullar için çeşitli vaatlerde bulunduğunu ancak birçok okulun gereksiz yere kapatıldığını ifade etmişti[1200]. Aziz Efendi ise bunun doğru olmadığını söylemişti. Süreyya Bey, Prizren'de okulların kapanmamış olabileceğini vurgulayınca Arnavut mebusları arasında ciddi bir tartışma ve görüş ayrılığı yaşanmıştı. Draç Mebusu Esad Paşa Toptani ise İşkodra meselesinin hükümetin hatası nedeniyle çıktığını belirterek zamanında Güney Arnavutluk'ta Tepedelenli Ali Paşa'nın hükümet tarafından ortadan kaldırılmasının Yunan devletinin doğuşuna, Kuzeyde İşkodra'da benzer bir politikanın Karadağ'ın ortaya çıkmasına yol açtığını ve eski hükümetlerin Arnavutları ezmeye

---

[1196] Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 165.

[1197] Kenan Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İlmi Araştırmalarİnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 13, İstanbul 1999, s. 164.

[1198] *BOA. BEO. 4191/314260.* (H. 14.07.1330 – M. 29.06.1912).

[1199] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 468-470.

[1200] MMZC, D: 2, İS: 1, İ: 27, C: 1, (R. 25 Haziran 1328 – M. 8 Temmuz 1912).

çalışırken yeni devletlerin doğmasını sağladıklarını öne sürmüştü. Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey ise dil ve alfabe konusunda Arnavut mebusların bile farklı yorumlar yaptığını vurgulayarak hükümetin tarafsızlığını koruduğunu vurgulamıştı. İşkodra meselesinde ise kendilerine belli bir miktar paranın bağışlandığını, silah taşıma konusunda bazı kurallara getirildiğini bununla beraber Mirditalılardan mustahfız teşkilatının kurularak isimlerinin kaydedildiğini belirtmişti[1201].

Arnavut isyanı hükümetin siyasî ağırlığının sarsılmasına neden olmuş ve kabine içinde istifalar ardı ardına gelmişti. Önce 10 Temmuz 1912 tarihinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa istifa etmiş onun görevini vekâleten Hurşid Paşa sonra da Nazım Paşa üstlenmişti. Ayrıca orduda itaatsizlik emareleri olduğu için subaylara politika yasağı getirilmişti[1202]. Bu sırada Bahriye Nazırı Hurşid Paşa ile Maliye Nazırı Nail Bey'in istifaları ve Said Paşa'nın mecliste itimat oyu aldıktan bir gün sonra 16 Temmuz 1912 tarihinde ani olarak istifa etmesi suretiyle bir de hükümet buhranı başlamıştı. Sultan Reşad hükümeti kurma görevini 22 Temmuz 1912 tarihinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya vermişti[1203]. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, isyan hareketlerinde kullanılan askerî tedbirlerin fayda sağlamadığı düşüncesindeydi ve bu nedenle ilk önce diyalog yolunu benimsemişti[1204]. Yeni kabinenin programında genel seçimlerde memurların kanuna aykırı müdahale ve muamelatının tahkik edileceği ve elde edilecek sonuca göre kanunun gereğini yerine getirecekleri vurgulanmıştı. Hükümette Kamil Paşa'nın ve Avlonyalı Ferid Paşa'nın (Dâhiliye Nazırı) olması Arnavutluk olaylarında daha duyarlı olacaklarının sinyallerini vermişti[1205]. Bunun üzerine Arnavutluk'ta kapsamlı bir ıslahat yapılması için Arnavutluk'a bir *Tahkik Heyeti* gönderilmesine karar verilmişti.

[1201] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 481-482.
[1202] *BOA. HR. SFR.3 674/10.* (H. 27.07.1330 - M. 12.07.1912).
[1203] Bu kabine içerisinde üç eski sadrazamın bulunmasından dolayı " *Büyük Kabine*" veya oğlu Mahmud Muhtar Paşa'nın da Bahriye Nâzırı olması sebebiyle "*Baba-Oğul Kabinesi*" olarak bilinmektedir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin kurulması ve faaliyetleri hakkında inceleme için bkz.: Rifat Uçarol, *Mareşâl, Âyan Meclisi Başkanı, Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919 Askerî ve Siyasi Hayatı*, Der Yayıncılık, Baskı: 3, İstanbul 2015, s. 293-401.
[1204] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici*, s. 108.
[1205] Bilgin Çelik, a.g.e., s. 455-456.

Heyetin reisinin önce Reşid Akif Paşa olmasına karar verilmiş ancak hastalığı nedeniyle onun yerine 28 Temmuz 1912 tarihinde eski Trablusgarp vali ve komutanı Müşir İbrahim Paşa tayin edilmişti[1206]. Heyet Priştina'ya gönderildiği vakit bölgenin ileri gelenleri ile önemli görüşler yapmış ve sorunları çözmeye çalışmıştı. Priştina'da heyete Arnavutluk'ta yapılmasını istedikleri ıslahatı içeren 14 maddelik bir muhtıra verilmiş ayrıca heyetten meclisin derhal feshedilmesi istenilmişti. Meclisin dağılmaması durumunda 48 saat içinde olayların tekrar başlayacağı açıklanmıştı. Bununla beraber İbrahim Paşa başkanlığında oluşturulan komisyonun olumlu temasları sonucunda uzlaşma görüşmeleri yapılmasının yolları aranmıştı[1207]. Bu dönemde Kanun-ı Esasi değişikliği yüzünden yaşanan sorunlar da konunun üzerine eklenmiş ve sonuçta 5 Ağustos 1912 tarihinde meclisin dağılmasına karar verilmişti. Meclisin dağılması Kosova'da oldukça güçlü olan *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* taraftarlarını tatmin etmişti[1208]. Hasan Priştina Bey 14 maddelik yeni bir program ortaya koymuştu[1209]. Buna göre, Arnavutça eğitim yapan yeni okulların açılması, Arnavut eyaletlerinde Arnavutça'nın resmi dil olarak okutulması, Osmanlı memurlarının Arnavutça'yı, Arnavut gelenek ve göreneklerini bilmeleri, askerlik hizmetlerinin Arnavutluk ve Makedonya'da yapılması, müsadere edilen silahların iadesi, İslamî gelenek ve davranışların muhafazası, medreselerin kredilerle desteklenmesi, ziraî ve teknik okulların açılması, resmî daire binalarının inşası, isyancıların genel affı, Hakkı Paşa ve Said Paşa hükümetlerinin yargılanması için mahkeme kurulması talep edilmişti. Üsküp'te İsa Bolatin, Bayram Curri ve Hasan Priştina liderliğinde yaklaşık otuz bin Arnavut toplanmıştı. Arnavutların talepleri hükümetçe incelenmiş ve makul bulunmuş ayrıca bu talepler Meclis-i Umumi'de kabul edilmişti. Konu Meclis-i Vükela'da da görüşülmüş, silahların iadesi ve önceki iki hükümetin yargılanması dışındaki istekler kabul edilmişti. Bunun üzerine Hasan Priştina, hükümetin verdiği bu hakları kabul ederek, taraftarlarına Üsküp'ü terk etmelerini bildirmiş ve 20 Ağustos 1912 tarihinde toplananların büyük çoğunluğu şehri boşaltmıştı.

[1206] *BOA. MV. 167/48.* (H. 14.08.1330 – M. 29.07.1912).
[1207] Shukri Rahimi, *a.g.e.*, s. 216-217.
[1208] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 198.
[1209] Shukri Rahimi, *a.g.e.*, s. 218.

4.9. BALKAN SAVAŞLARI'NDA ARNAVUTLARIN DURUMU VE İSTANBUL'A GÖÇLERİ

İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nın Hükümeti ile muhalif tarafta yer alan Arnavutlar arasında siyasî ortam içerisinde önemli tartışmalar yaşanmış, olayların hızı ve şiddeti bazen yükselmiş ancak nihayetinde Arnavutlar Osmanlı Devleti'ne bağlı bir kavim olarak Osmanlılık politikasına bağlı kalmışlardı. Bununla beraber Trablusgarp Savaşı ve bu isyan süreçleri devletin otoritesini zaafa uğratmış, kamuoyunu bölmüş ve Balkanlar'daki dengeyi Osmanlı Devleti'nin aleyhine çevirmişti[1210]. Aslında bu dönemde Balkanlar'da ittifak hazırlıkları yapıldığı Arnavut asıllı entelektüeller ve devlet adamları tarafından belirtilmiş ancak bu uyarılar dikkate alınmamıştı. Bunlardan birisi olan Avlonyalı Süreyya Bey anılarında Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile olan görüşmesini anlatırken Balkan ordularının geniş hazırlıklar yaptıklarını ancak dikkate alınmadığını bildirmektedir[1211]. Osmanlı Devleti'nin talimli askerlerini 30 Eylül 1912 tarihinde terhis etmesinin ardından harekete geçen Balkan Devletleri seferberlik ilan etmişlerdi[1212]. Nitekim kendi aralarında ittifak antlaşmaları yapan Balkan Devletleri'nin sırasıyla Osmanlı Devleti'ne savaş açtıkları görülmüştür[1213]. Öncelikle Karadağ 8 Ekim 1912 tarihinde savaş ilanında bulunmuştu[1214]. Ardından 17 Ekim tarihinde Sırbistan ile Bulgaristan ve hemen ardından 19 Ekim tarihinde Yunanistan bir ittifak halinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmişlerdi[1215]. Böylece Balkan Savaşları, Balkan milliyetçiliğinin yükselişi ve ulusal hedeflere ulaşmak üzere izlenen yayılmacı bir politikanın göstergesi olmuştu[1216].

[1210] Stefanaq Pollo – Kristaq Prifti, "Shpallja e Pavarësisë së Shqipërisë", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 501.
[1211] Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920): Hatırat ve Terâcim-i Ahvâl*, (Haz. Abdülhamit Kırmızı), 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 112-114.
[1212] Bilgin Çelik, "Osmanlı - Karadağ Sınır Sorunları ve Balkan Savaşı'na Etkileri", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011),* (Ed. Alb. Cevat Şayin), Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2012, s. 158.
[1213] Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, First published 2000 by Routledge, London and New York 2000, s. 24-25.
[1214] *BOA, HR. MV. 227/239.* (H. 26.10.1330 – 08.10.1912).
[1215] Robert Elsie - Bejtullah Destani, *Kosovo: A Documentary History, From the Balkan Wars to World War II*, Published I. B Tauris, London-New York 2018, s. 138.
[1216] Bilgin Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2019, s. 295.

Özellikle Balkan Savaşlarının arifesinde Arnavut aydınları Osmanlı Devleti'ne sahip çıkacaklarını, sorunlarının İttihat ve Terakki Partisi'nin politikaları ile bağlantılı olduğunu ve bu sorunları bir süreliğine erteleditklerini ilan etmişlerdi. Buna dair Arnavut mebusların yanı sıra İstanbul'da yayınlanan *Arnavud/Shqipetari Gazetesi'*nin başyazarı Derviş Hima Bey'in açıklamalarını nakletmekte fayda vardır. Gazetenin 5 Ekim 1912 tarihli 72. sayısında Arnavutlar için yapılması gerekenler[1217];

> "*Bulgarlar, Sırplar ve Karadağlılar hiç düşünemiyorlar ki Devlet-i Osmaniye'ye harp ilan ederek hali ve tebaalarını mahkûm edecekler ve zayıf düşüreceklerdir. Çünkü bu cenk Devlet-i Osmaniye'nin Rumeli'nde hayat ve memat meselesini hâl edecek Arnavutluğun inkısâm veya ittihad veya itilasını meydana koyacaktır. Bütün Arnavutlar tabiiyetle İttihat ve Terakki'nin açtığı mühlek ve elim yaraları hitâm-ı harbe kadar unutacak ve ondan sonra Arnavutluğu dört seneden beri kıran, zayıf düşüren İttihad ve Terakki'den hesap soracaktır. Lâkin bütün Arnavutlar için bütün Osmanlılar ile beraber canlarını feda ederek vatanlarını muhafazaya gayret edeceklerdir... Şimdi en büyük vazifemiz hükümeti zâhir olmak mühit himaset ve şehavette nice binlerce evlatlarımızı tutan Orduyu Osmanî'ye imdat etmektir. Bugün Arnavutlar için en büyük çare-i halas 1879 Arnavutluk ittifak-ı milliyesini ihyâ etmek. Bu ittifakın hiç olmazsa 100.000 Arnavut'un mücehhez ve müsellah olarak meydan-ı cihada sahne-i müdafaa-i milliyeye atılmaları icâb eder*"

olarak belirtilmişti. Balkan Savaşları başlayınca Arnavutlar yaşadıkları topraklarını korumak için kanları ve canları uğruna savaşa atılmışlardı.

[1217] "Balkanlar'da Teslîhât ve Arnavutluk", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 22 Eylül 1328 - M. 5 Ekim 1912), Sene 4, Sa. 72.

Savaş öncesinde Balkan İttifakını oluşturan devletler arasında yapılan gizli anlaşmalarda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki toprakları Balkan devletleri arasında paylaşılmıştı. Bu anlaşmalar Karadağ'ın İşkodra, Sırbistan'ın Kosova ve Adriyatik'e açılan bir liman, Bulgaristan'ın Manastır ve Yunanistan'ın Yanya'ya yönelik taleplerini yansıtmaktaydı. Savaşın başlangıcının hemen ardından Osmanlı Müslümanları çok sıkıntılı günler geçirmişler, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetleri tam bir yıkım halini almıştı[1218]. Balkan Savaşları sırasında Sırbistan Ordusu 22 Ekim tarihinde Priştina'yı işgal etmişti. Daha sonra Sırp ordusu Kral Peter komutasında Kumanova'ya doğru hareket etmiş ve 23-24 Ekim'de Kumanova Muharebesi'nin ardından Sırplar Kumanova'yı da işgal etmişlerdi. Böylece Osmanlı askerleri Üsküp üzerinden çekilmişler ve Kosova vilayet merkezi kaybedilmişti. Bu kayıp Osmanlı Devleti için en ağır kayıplardan birisi olmuştu[1219]. Bu sırada 23-25 Ekim günü Vulçıtrın da Sırplar tarafından ele geçirilmişti. Ardından Sırplar, 30-31 Ekim günü Prizren'i işgal etmişlerdi. Yine Müslüman Arnavut nüfusun yoğun şekilde yaşadığı yerler olan Kalkandelen ve Gostivar'ı kısa sürede almışlardı. Ardından yapılan Pirlepe Muharebesi'nden sonra Sırplar için Manastır'ın yolu açılmış 18 Kasım'da Leş, 19 Kasım sabahı Manastır, 20 Kasım'da Florina ve 22 Kasım 1912 tarihinde Ohri Sırplar tarafından işgal edilmişti[1220]. Diğer taraftan Bulgarlar daha Kasım ayı başlarında İstanbul'u tehdit edecek bir boyutta Çatalca önlerine kadar gelmişlerdi. Ayrıca Yunanlılar 8 Kasım'da Selanik'i ele geçirmişlerdi. Aralık ayına gelindiğinde Balkanlar'da Edirne, Yanya ve İşkodra işgalci devletlere direnen üç önemli merkez olarak kalmıştı. Balkan Savaşları sırasında Arnavut nüfusun yaşadığı yerler Sırpların özellikle hedefi olmuş ve Arnavutlar buralarda türlü işkencelerle katledilmişlerdi[1221]. Ancak bu direnişler bir süre sonra yerini işgale bırakacak 5-6 Mart 1913 tarihinde Yunanistan Yanya'yı, 26 Mart'ta Bulgaristan Edirne'yi ve 22-23 Nisan'da Karadağ İşkodra'yı işgal edecekti.

[1218] Stefanaq Pollo – Kristaq Prifti, "Shpallja e Pavarësisë së Shqipërisë", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* s. 506.

[1219] Fevzi Çakmak, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik? Garbî Rumeli'nin Sûret-i Ziyaı ve Balkan Harbi'nde Garp Cephesi*, (Haz. Ahmet Tetik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 210-216.

[1220] Yakup Ahbab, "Kuzey Makedonya 1912: Savaş, Katliam ve Soykırım", *Tarih Dergisi,* S. 62, 2015/2, İstanbul 2016, s. 95-107.

[1221] Yüzbaşı Selanikli Bahri, *Balkan Savaşında Sırp Ordusu ve Batı Ordusu*, (Çev. Mustafa Toker), Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s. 49-50.

Balkan Savaşları sırasında Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan'ın savaşı kaybederek savunmasız kalmış olan Osmanlı Müslümanlarına yönelik yaptıkları vahşetler ve katliamlar dünya kamuoyu tarafından takip edilmişti. Sırpların Kumanova, Üsküp ve civar köylerde silahsız Müslüman halka uyguladıkları vahşet, Bulgarların ele geçirdikleri yerlerdeki acımasızlıklardan geri kalmamıştı. Arnavut köylerinin tümü yangın yerine dönmüştü. Daha savaşın ilk iki ayında yani Ekim ve Kasım aylarında 25.000 Arnavut'un öldüğü düşünülmektedir[1222]. Geceleri Sırp komitacılar Üsküp'te Arnavut ve Türkler'in evlerine zorla girip ne bulursa yağmalamışlar ve kadınlara tecavüz etmişlerdi. Sırplar Üsküp'ün ardından Prizren'i de alarak burada da katliamlar yapmışlardı. *The New York Times Gazetesi*'nin 18 Ocak 1913 tarihli sayısında Avusturya-Macaristan muhabirinin haberine dayandırdığı bilgilere göre Sırp çeteleri ve askerleri tarafından Üsküp, Priştina, Prizren, Firzovik ve Kalkandelen'de yaklaşık olarak 25.000 Müslüman Arnavut ve Türk katledilmişti[1223]. Savaş sırasında sadece Luma ve Debre bölgelerinde Sırp askeri güçlerinin katlettiği Müslümanların sayısı 2.000'in üzerindeydi. Batılı gözlemciler raporlarında yaklaşık 5.000 Arnavut Müslüman'ın Kumanova ile Üsküp arasında yine 5.000 Arnavut Müslüman'ın ise Priştina bölgesinde öldürüldüğünü yaklaşık olarak hesaplamışlardı[1224]. Bu sayıların çok daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. Katliamlarla ilgili genç bir muhabirken yaşananları kaleme alan Lev Troçki bir Sırp arkadaşının Üsküp'te yaşananlarla ilgili şunları anlattığını yazmıştı[1225]:

> "*Benim Üsküp'e gelişimden iki gün önce, şehirde yaşayanlar sabahleyin uyanınca Vardar üzerindeki esas köprünün altında - yani şehrin ta göbeğinde – karşılarına yığın yığın cesetler çıkmış, kafaları kesilmiş Arnavut cesetleri... Kimileri, bunların komitacı'ların öldürdüğü Üsküplü Arnavutlar olduğunu söyledi, kimileri ise cesetleri Vardar Nehri sularının köprünün altına kadar taşıdığını ileri sürdü.*

[1222] Stefanaq Pollo – Kristaq Prifti, "Shpallja e Pavarësisë së Shqipërisë", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 507.
[1223] Yakup Ahbab, *a.g.m.*, s. 113.
[1224] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 148.
[1225] Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, (Çev. Tansel Güney), Arba Yayınları, İstanbul 1995, s. 310.

Apaçık bir şey varsa, o da, başları kesilmiş bu adamların bir çarpışmada öldürülmedikleriydi!..."

Burada Lev Troçki tarafından belirtildiği üzere savunmasız olan yüzlerce, binlerce, on binlerce Arnavut ve Türk dahası Osmanlı Müslümanları kendini koruyabilecek bir durumu bile olmadan katledilmişti. Yine bu dönemde *The Daily Chronicle*'ın 12 Kasım 1912 tarihinde vermiş olduğu rapora göre Sırplar tarafından Üsküp yakınlarında 2,000 Arnavut ve Prizren yakınlarında ise 5,000'den daha fazla Arnavut katledilmişti. Ayrıca raporda Sırplar'ın ülkeyi ele geçirmek için Müslüman Arnavutların yok edilmeleri gerektiğini savundukları yazmaktaydı[1226]. Bunlar yaşanan katliamlara sadece birkaç örnek olup esasen bütün coğrafyada çok büyük felaketler yaşanmış ve Osmanlı Müslümanları yok edilmek için uğraşılmıştı. Türk ve Arnavutların yanı sıra Boşnak, Torbeş ve Pomakların katliama uğradıkları bilinmekteydi[1227]. Balkan Savaşları'nda yaşanan bu katliamlar ve çarpıcı olaylar üzerine şiirler, romanlar, öyküler, tiyatrolar kaleme alınarak bu olayların zihinlerde bıraktığı derin izler yansıtılmıştır[1228].

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nin İtalya ile Trablusgarp Savaşı ve ardından Balkan Devletleri ile Balkan Savaşlarına girişmesinden sonra savaşı kaybederek Balkanlar'dan çekilmesi sırasında yaşanan bu katliam olayları Arnavut entelektüellerini harekete geçirmişti. Bu aydınların zihninin bir köşesinde duran 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki kaybedilen topraklar da düşünüldüğü zaman bu noktada topraklarını savunmak için harekete geçen Arnavut entelektüelleri kendi devletlerini kurma mecburiyeti hissetmişlerdi. Daha Balkan Savaşları öncesinde Müslüman Arnavutlar yoğun katılımlı gösterilerle topraklarını korumak için gerekirse bir an için düşünmeden bunu yapacaklarını ilan etmişlerdi[1229].

[1226] Robert Elsie – Bejtullah Destani, *a.g.e.*, s. 146-147.
[1227] Aşkın Koyuncu, "Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 33, Ankara Bahar 2013, ss. 139-196.
[1228] Halûk Harun Duman, *Balkanlara Veda (1912-1913)*, Baskı: 2, Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 87.
[1229] *BOA. HR. SYS. 151/19.* (H.16.06.1330 - M. 02.06.1912).

Balkan Savaşları sırasında İsmail Kemal Bey, Luigj Gurakuqi ve önemli Arnavut ileri gelenleri 5 Kasım 1912 tarihinde Bükreş'te bir araya gelmişlerdi[1230]. Bükreş'in merkezindeki Kontinental Hotel'de yapılan bu toplantıda İsmail Kemal Bey başkanlığındaki "*Arnavut Ulusal Kongresi*" bağımsızlık kararı almış ve bunun yolları aranmak için girişimler başlatılmıştı[1231]. İsmail Kemal Bey, bu toplantı sonrasında Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı ile Budapeşte'de bir görüşme yaparak Avusturya'nın desteğini sağlamaya çalışmıştı. Esasında Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesi durumunda Slav yayılmacılığına karşı bir set çekmek amacıyla Adriyatik sahilleri boyunca bağımsız bir Arnavutluk'un kurulması hakkında bir anlaşmaya vardıkları bilinmektedir. Bunun ardından İsmail Kemal Bey oğlu Ethem aracılığıyla 9 Kasım'da Arnavut ileri gelenleri ile Arnavutluk'taki belediye ve derneklere telgraf çekerek Avlonya'da bir kongre toplanmasını istemişti[1232]. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin Arnavutların yaşadıkları birçok şehirde fiili bir gücü kalmamıştı[1233]. Bu şehirler Balkan Savaşları sırasında işgal edildikleri düşünüldüğü zaman sonuçta nüfusunun % 70'i Müslüman olan Arnavutlar tarafından bir devletin kurulmasının Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki ilişkileri açısından faydalı olabileceği düşünülebilir.

İsmail Kemal Bey hatıratında Sırp ve Yunan ordularının ilerleyişine karşı durabilmek için önce Osmanlı sadrazamı Kâmil Paşa ile görüştüğünü ve görüşmede kendisine nazırlık teklifi edildiğini belirtmiştir. Başka şartlarda bu onurlu makamı zevkle kabul edeceğini ancak Arnavut topraklarında yaşanan durumun vahameti karşısında bunun mümkün olamadığını yazmıştı. Ardından Avusturya-Macaristan'ın yetkilileri ile görüşmek için Budapeşte'ye gittiğini burada Kont Andrassy ve Dışişleri Bakanı Kont Berchtold ile görüştüğünü ardından temin edilen bir gemi ile 19 Kasım'da Draç'a gittiğini ifade etmişti[1234]. Draç'ta 26 Kasım 1912 tarihinde bağımsızlık ilan etmek istemiş ancak Draç halkı Balkan Savaşları sırasında Osmanlılar ile ayrılmak

[1230] Stefanaq Pollo – Kristaq Prifti, "Shpallja e Pavarësisë së Shqipërisë", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 508.
[1231] Ismet Dërmaku, *a.g.e.*, s. 397.
[1232] Banu İşlet Sönmez, *a.g.e.*, s. 221.
[1233] Bilgin Çelik, *a.g.e.*, s. 487.
[1234] İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, *a.g.e.*, s. 265-266.

istemediklerini belirtmişlerdi. İsmail Kemal Bey bu tutum karşısında Draç'ı terk ederek Avlonya'ya geçmiş 24 Kasım 1912 tarihinde Akif Paşa ve 31 Arnavut delege ile beraber bir bağımsızlık belgesi imzalamıştı. Aynı belgeyi 24 delege Yanya'da, 12 delege de Görice'de imzalamıştı. Bunun üzerine yine İsmail Kemal Bey'in liderliğinde Avlonya'da Müslümanları, Katolikleri ve Ortodoksları temsil eden başlangıçta 37 delegenin bulunduğu "*Arnavut Milli Komitesi*" toplanmıştı[1235]. Kongre, görüşmeler sonunda 28 Kasım 1912 tarihinde Arnavutluk'un bağımsızlığını kesin olarak ilan etmiş ve bunu 29 Kasım'da Büyük Devletlere duyurmuştu[1236]. Böylece Avlonyalı İsmail Kemal Bey modern Arnavutluk'un kurucusu olarak tanınmıştı[1237]. Avlonya'da 4 Aralık 1912 tarihinde ise ilk Arnavut geçici hükümeti ve 18 kişilik bir ulusal meclis kurulmuştu. Ayrıca Geçici Arnavut Hükümeti başkanı İsmail Kemal Bey bir telgraf ile Osmanlı Devleti'ne bağımsız Arnavutluk Devleti'nin kurulduğunu haber vermişti[1238]. Osmanlı Devleti Balkan Harbi devam ettiği sırada kurulan bu Arnavut hükümeti hakkında sabırlı olunması ve ani bir karar verilmemesini uygun bulmuştu[1239]. Arnavutluk'un tarafsızlığı hakkında alınacak karar Londra'da toplanacak sefirler konferansına bırakılmıştı[1240].

Londra Konferansı iki dönem halinde toplanmıştı. İlk konferans büyük devletlerin (İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, İtalya, Avusturya) elçilerinden oluşan *Londra Büyükelçiler Konferansı* adıyla 17 Aralık 1912 tarihinde düzenlenmişti. Londra Büyükelçiler Konferansı, Arnavutluk Devleti'nin kurulmasını kabul etmiş ve 21 Aralık tarihli toplantısında kurulacak olan devletin "*muhtariyet*" ile idare edilmesine karar verilmişti. Bu muhtariyet idaresi de Avrupa'nın kefaleti altına sokulmuştu. Doğal olarak sınır konusu 1913 yılına intikal etmişti. Arnavutlar Ocak 1913'te geçici hükümetleri aracılığıyla sınır konusunu Sir Edward Grey'e bir muhtıra ile iletmişlerdi[1241]. Konferans

---

[1235] Stefanaq Pollo – Kristaq Prifti, "Shpallja e Pavarësisë së Shqipërisë", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, s. 510.
[1236] *BOA. HR. SYS. 2088/23.* (H. 19.12.1330 - M. 29.11.1912).
[1237] Bernd J. Fischer, "Albanian Nationalism in the Twentieth Century", *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, (Ed. Peter F. Sugar), The American University Press, 1995, s. 25.
[1238] Osmanlı hükümetine gönderilen ve bağımsızlığı bildiren bir telgraf için bkz. : *ATASE, A-4-9557, D-4, F-2.*
[1239] *BOA. BEO. 4125/309319.* (H. 07.01.1331 – M. 17.12.1912).
[1240] *BOA. MV. 171/77.* (H. 25.12.1330 – 05.12.1912).
[1241] *BOA. HR. SYS. 2070/14.* (H. 30.01.1331 - M. 09.01.1913).

sırasında Arnavutluk'un Osmanlı hanedanından bir prens tarafından yönetilmek üzere Osmanlı padişahının hâkimiyetinde muhtar bir yönetime kavuşturulması kabul edilmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin Birinci Balkan Savaşı'ndan yenik olarak ayrılması dengeleri değiştirmiş ve Arnavutluk prensinin Osmanlı hanedanından olması artık kabul görmez olmuştu. Diğer taraftan bu sıralarda savaş devam ediyordu ve İşkodra'nın savunmasında 30 Ocak 1913 tarihinde Balkan Savaşları'nda çok büyük bir felakete yol açan bir suikast girişimi yaşanmış ve İşkodra'yı kahramanca savunan ordu komutanı Hasan Rıza Paşa şehit edilmişti[1242]. Bu olaydan sonra görevi devralan Esad Toptani Paşa ise Karadağ ve Sırp yetkililerine mektuplar göndererek ateşkes isteğinde bulunmuş buna karşılık ateşkes süresinin 3 Şubat akşamı saat 19.00'da son bulacağı yanıtını almıştı.

Karadağ Kralı Nikola ve Sırp Kralı Petar savaşın devam etmesinde ısrarlı olmuşlar ve neticede çetin geçen bir savunmadan sonra 22-23 Nisan 1913 tarihinde İşkodra teslim olmuştu[1243]. Bu olayın ardından en azından bir ay kadar yetecek erzak ve cephanesi olduğu halde Esad Paşa Toptani'nin İşkodra'yı Karadağ'a bırakması büyük tepki çekmişti[1244]. Bazı çevrelerde Esad Paşa Toptani'nin Karadağ Kralı ile kendi hesabına anlaştığı kanaati oluşmuştu[1245]. Ancak İşkodra bölgesi Büyük Devletlerin Arnavutluk Devleti'ne bırakmak istedikleri bir yerdi. Bu nedenle Karadağ Kralı Nikola Büyük Devletlerin baskılarına dayanamayarak ordusunu 14 Mayıs 1913 tarihinde tekrardan çekmişti[1246]. Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913 tarihinde Birinci Balkan Savaşı sonunda imzalanan *Londra Barış Antlaşması* ile Arnavutluk'un sınırlarının çizilmesini büyük devletlere bırakmış böylece Arnavutluk üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kalmış ve Balkanlarda Arnavutların yaşadıkları toprakları da kaybetmişti[1247]. Kurulan bu Arnavut Prensliği ise Arnavut etnik unsurunun yaşadığı coğrafya ile kıyaslandığında oldukça dar bir alanı içermişti. Arnavutluk Devleti kurulduktan sonra

---

[1242] Abdurrahman Nafiz Kiramettin, *1912-1913 Balkan Savaşı'nda İşkodra Savunması*, C. I-II, Ankara 2007, s. 311-314.
[1243] *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi III ncü Cilt 3 ncü Kısım*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 212.
[1244] *BOA. HR.SFR.1. 169/9.* (H.26.05.1331 - M. 03.05.1913).
[1245] *BOA. BEO. 4168/312575*. (H. 23.05.1331 – 30.04.1913).
[1246] *BOA. HR. SFR1. 169/14.* (H. 28.05.1331 - M. 05.05.1913).
[1247] Adalar ve Arnavutluk meselesine dair 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalanan antlaşmanın sureti: *BOA. HR. SYS. 1986/1*. (H. 28.10.1331 - M. 30.05.1913)

Osmanlı Müslümanlarının bir kısmı bu devlet içerisinde yer almışlar ve tarihsel devamlılık esasında Osmanlı devlet kadrolarının elinde yeni bir devlet ortaya çıkmıştı. Bununla beraber Balkan Savaşları'ndaki katliamlardan kurtulmak isteyen Arnavutların içerisinde yer aldığı Balkan Müslümanları yaşanan kıyam karşısında İstanbul ve Anadolu'ya yoğun bir göç şekilde göç etmişlerdi.

Balkan Savaşları'ndan sonra yaşanan göçler Osmanlı tarihindeki en büyük göç hareketlerinden birisi olarak tarihe geçmişti. Bu göçlerin en önemli durağı ise İstanbul olmuştu. İstanbul'a kara yollarından veya denizden gelen göçmenlerin yani muhacirlerin sayısı çok yüksek olmuş ve bu yolculuklar çok zor şartlar altında gerçekleşmişti. Yaşanan katliamlardan dolayı yurtlarını bırakarak yeni yerler bulabilme umuduyla yola çıkan ve İstanbul'daki sayıları yüzbinleri bulan muhacirlerin bir kısmı ise Anadolu'ya geçmişler ve bu göçlerde de İstanbul yine bir durak vazifesi görmüştü[1248]. İstanbul'da bütün camiler, mescidler, köşkler ve konaklar göçmenlerle dolmuştu. Balkanlar'dan gelen ve içerisinde önemli miktarda bir Arnavut nüfusunun olduğu muhacirler için İstanbul'da Kocamustafapaşa, Sultanahmet ve Şehremini semtlerinde yolcuhaneler inşa edilmişti. Çapaçeşmesi'nde, Derviş Paşa Konağı yakınlarında, Cerrahpaşa'da, Samatya'da Manastır belediye mevkii karşısında, Davutpaşa İskele meydanında, Aksaray'da Bargirciler içinde, Yedikule meydanında, Unkapanı'nda birer yolcuhane inşası başlamıştı. Bunların haricinde Üsküdar'da iki, Kadıköy'de altı, Makrıköy'de bir, Adalar'da bir, Fatih'de ise on beş yolcuhane inşası için ise planlamalar yapılmıştı[1249]. Bununla beraber İstanbul'da yaralılarla ilgilenebilmek ve hastalıklarla mücadele edebilmek gerçekten zor bir hale gelmişti. Nitekim hastanelerde koleradan yatan hasta sayısı çok olup bunları nakletme imkânı da yoktu[1250]. Balkanlar'dan gelen muhacirlerin yol boyunca karşılaştıkları zorluklar ve mezalimlerin duyurulması için "*Neşr-i Vesâik Cemiyeti*" kurulmuş ve bu cemiyetin çıkartmış olduğu "*Kırmızı Siyah Kitap 1328 Fecayii*" sayesinde ise bu olaylar dünya

[1248] Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 69-70.
[1249] Pelin Demir, *Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'da Gündelik Hayat (1912-1913)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail Türkoğlu, İstanbul 2019, s. S. 31-32.
[1250] Gustav von Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü, "Türklerle Cephede"*, (Çev. Sumru Toydemir), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 69.

kamuoyu ile paylaşılmıştı[1251]. Ayrıca Balkan Savaşları sonrasında İstanbul'da yaşanan yoğun göçün kontrol altına alınabilmesi için Şehremânetinde kurulan iskân ve iaşe komisyonundan başka Sirkeci de "*Sevkiyât-ı Muhâcirîn Komisyonu*" kurulmuştu. Balkanlar'da yaşanan katliam ve soykırım hareketlerinden kurtulmak için İstanbul'a gelen Balkan göçmenleri için Osmanlı Devleti'nin resmî kuruluşları tam bir seferberlik içerisinde olmuşlardı. Resmi kuruluşlar yardıma muhtaç muhacirin ve askerler için tüm Osmanlı tebaasından yardımlar toplamıştı. Özellikle Harbiye Nezareti, Evkaf Nezareti, Şehremaneti, Donanma Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi kurumlar önemli yardımlar yapmışlardı. Bu süreçte Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul'daki Kadırga, Darülfünûn, Vefa, Demirkapı, Muhacirin, Ispartakule, Hadımköy ve civar bölgelerdeki hastanelerin idaresini doğrudan yürüterek duruma çareler aramıştı[1252]. Bu muhacirlerden memleketlerine dönmek istemeyen bir kısmı ise Ankara, Bursa, Konya, Diyarbakır, Sivas, Çanakkale, Maraş gibi çeşitli vilayetlere nakledilmişti[1253].

[1251] Ahmet Cevad, *Kırmızı Siyah Kitab: 1328 (1912-1913) Faciası*, (Sadeleştiren: Güngör Geçer), Pınar Yayınları, İstanbul 2013, s. 152-153.
[1252] Mesut Çapa, "Balkan Savaşında Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 1, Ankara 1990, s. 94.
[1253] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2004, s. 112-116.

SONUÇ

Arnavutluk modern tarihini açıklayabilmek için Osmanlı mirasını açıklamak ve anlayabilmek gerekir. Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk topraklarına geldiği tarih olan XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlılar içerisinde Arnavutlar çok önemli bir konuma sahip olmuşlardı. İlk andan itibaren İslâmiyet dinini benimseyen çoğu Arnavut önce Osmanlı Devleti'nin İstanbul şehrinden önceki başkenti Edirne'ye gelmişlerdi. Edirne Osmanlı sarayında birçok Arnavut isim yetişmişti. Öyle ki Osmanlılar olarak İslamiyet'i benimseyen Arnavutlar ve yine Balkanlar'ın bir diğer önemli kavmi olan Boşnaklar 1453 yılında İstanbul'un fethinde dahi önemli mevkilerde bulunmuşlardı. İstanbul fethedildikten sonra ise yine Arnavutlar Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmed'in öncülüğünde şehirdeki iskân ve şenlendirme faaliyetlerinde yer almışlardı. Bu dönemden itibaren Millet Sistemi'nin içerisinde diğer Müslüman kavimlerle beraber İslam Milleti'ni oluşturmuşlardı. Osmanlı Devleti'nde Arnavutlar ilk dönemden itibaren devletin yıkılmasına kadar geçen süreçte çok önemli devlet adamları yetiştirmişlerdi. Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren ilki Gedik Ahmed Paşa olmak üzere yönetimde Arnavut sadrazamlar yoğun bir şekilde yer almışlar hatta Türkler'den sonra en fazla Sadrazam çıkaran halk olmuşlardı. Yine Osmanlı'ya bağlı kavimler arasında tespit edilebildiği kadarıyla çok ilginç bir şekilde iki tane Şeyhülislam çıkartarak dinî cemiyetlerde etkili olmuşlardı. Arnavut kökenli devlet adamlarının bulunması devlet kademelerindeki birçok kadro için geçerli bir durumdu. Bu yönleriyle baktığımız zaman İstanbul bir Osmanlı başkenti olarak Arnavutlar'ın sosyal, siyasî, edebî ve her türlü dünya görüşü anlamında merkezî bir şehir olmuştu. Diğer taraftan Ortodoks Arnavutlar bir süre sonra İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin ruhanî liderliğine bağlanarak İstanbul merkezli bir dinî yapılanmanın içerisinde yer almışlardı. Katolik Arnavutlar ise bu yapılanmalardan uzak bir şekilde kendi ruhanî önderleri içerisinde mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdi.

Arnavutlar üzerine yazılar yazan, eserler kaleme alan birçok yazarın fikirlerinin aksine Arnavutlar geri kalmış bir kavim değil tam aksine önemli düşünürler, edebiyatçılar, kumandanlar ve yöneticiler çıkaran aydın bir kavimdi. Arnavutlar açısından bu yönleriyle İslâmcılık, Osmanlılık ve Arnavutçuluk sürekli olarak kendini geliştiren kavramlar olmuşlardı. Birbirleriyle örtüşmeleri bakımından üç görüşün de ortak yanları vardı. Arnavutlar bireysel olarak çoklu kimlik katmanlarına sahip oldukları için onlar için İslâmcılık, Osmanlılık ve Arnavutçuluk arasında net sınırlar çizmek Tanzimat dönemine kadar neredeyse imkânsızdı. Bununla beraber Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti için kadim devlet anlayışındaki değişikliklerin açık bir şekilde görüldüğü bir dönem olmuştu. Bu dönemde klasik dönem Millet Sistemi çözülmüş ve bir devlet ideolojisi ve politikası olarak Osmanlılık bütün tebaayı Osmanlı olarak tanımlıyor hale gelmişti. Bu ideoloji *Osmanlı milleti* ve *Osmanlı vatanı* gibi kavramlar içeren bir kültürel, dinî ve etnik çeşitliliği barındırıyordu. Ancak Osmanlılık ideolojisi Osmanlı Devleti'ne bağlı olan kavimlerin ayrışmasını önleyememişti. Özellikle Balkanlar'da ilk büyük isyan olan 1804 Sırp İsyanı'nın ardından devlet çözülme dönemine girmişti. Yine 1821-1830 Yunan İsyanı ve bu isyanlara karışarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale eden Avrupa'nın güçlü devletleri Balkanlar'da önemli çatışmalara kapı açmışlardı. Yunan İsyanı'nın ardından Avrupalı devletlerin desteğiyle kurulan Yunanistan Krallığı, İstanbul Ortodoks Patrikhanesi ile beraber Helenizm'in sözcülüğünü üstlenmiş ve Patrikhane'nin yönetiminde söz sahibi olan Fenerliler ailesinin eski Bizans özlemiyle beraber Patrikhane'ye bağlı olan diğer kavimler üzerinde baskı oluşturmaya başlamışlardı. Bu durum Osmanlı kadim devlet yapısının çözülmeye uğrayan bir başka yönüydü. Nihayetinde Patrikhane karşıtı hareketler hızlanmış ve Sırp, Bulgar, Karadağ gibi kavimler de kendi dinî merkezlerini kurmak için harekete geçmişlerdi. Bu dönemde işin içine Protestan misyonerlerin de dahil olmasıyla beraber Ortodoks Arnavutlar da Patrikhane karşıtı tepkiler vermeye başlamışlardı. Vangjel Meksi, Naum Veqilharxhi ve Konstantin Kristoforidhi bu noktada önemli söylemler geliştirmişlerdi. Bu isimlerin yaptıkları çalışmalar Katolik ve Müslüman olan bazı isimlerin de söylemleri ile birleşecekti. Yine de Arnavutlar'ın çoğunluğu Osmanlı Devleti ile beraber yaşamak istiyor ve Osmanlılık bilinci ile davranmaya devam ediyorlardı.

Tanzimat dönemi ile beraber başlayan anayasacılık akımı nihayetinde 1876 yılında halkın yönetime dahil edildiği Birinci Meşrutiyet dönemini başlatacaktı. Bu dönemde başkent İstanbul'da açılan Mebusan Meclisi'nde Arnavut mebuslar yerini alacaklardı. Ardından meydana gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu sırada mecliste yaşanan tartışmalar ve kavimleşme/gruplaşmaların ardından meclis kapatılarak uzun süreli bir Sultan Abdülhamid'in yönetimi başlayacaktı. Bu dönemde bütün gücü kendisinde toplayan sultan-halifeye dayalı bir İslâmcılık vurgulanmıştı. Osmanlılık ilkeleri Abdülhamid'in hükümranlığı boyunca varlığını sürdürmüştü. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın tetiklediği krizle doğrudan bir tepki olarak Arnavutlar Sultan Abdülhamid'in de kendileri yönünde hareket etmesine dayanarak Prizren İttifakı'nı kurmuşlar ve Osmanlı Devleti'nde bir kavim olarak sahip oldukları önemi ortaya koymuşlardı. Bu süreçte Avlonyalı İsmail Kemal Bey, Abdül Frashëri, Şemseddin Sami Frashëri, Naim Frashëri, Jani Vreto, Vasa Paşa, Abidin Dino gibi önemli isimler ön plana çıkmışlardı. Ardından Sultan Abdülhamid Saltanat - hilafet ile Arnavut kavmi arasındaki ideolojik bağ olarak İslâm dinine güvenerek Balkanlar'daki Osmanlı yönetimini sürdürmek için Müslüman Arnavutları bir dayanak noktası haline getirmeyi hedefleyen stratejik bir plana sahip olmuştu. Bununla beraber Sultan Abdülhamid tarafından büyük çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlar, Bosna-Hersek Müslümanları ve bazı Müslüman gruplar sayesinde çoğunluğu Hıristiyan olan Balkanlı kavimlere karşı bir direnç oluşturulabilmişti. Bu dönemde İstanbul'da Aşiret Mektebleri, Saray muhafızlığı ve diğer birçok alanda bu kavimler Osmanlılık bilincinin devamı için buluşturulmuştu. Bu dönemde Osmanlı'nın diğer dönemlerinde olduğu gibi Arnavut yazarlar tarihlerinin Osmanlı safhasını ele alırken devlet için fedakârlık, adanmışlık ve hizmet şeklindeki tarihi misyonu geliştirmişlerdi. Bu dönemin Arnavut tarih yazımında Arnavutlar asker temin etmenin yanı sıra imparatorluğun meşhur sadrazamlarını, vezirlerini, komutanlarını, sanat ve edebiyat temsilcilerini çıkaran bir kavim olarak kendilerini haklı bir şekilde öne çıkarıyorlardı. Arnavutlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki çöküşüne kadar bu tarihi anlatıya devam edeceklerdi. Böylece, ideolojik olarak Arnavut ulusalcıları Arnavutların ulusal portlerinin geniş çaplı ana hatlarını belirlemişlerdi.

Bilindiği üzere Arnavutlar köken olarak Balkan Yarımadası'ndaki diğer halklardan daha eskiye dayanan tek bir milleti teşkil ediyorlardı. Binlerce yıllık değişime rağmen Arnavutlar hala ortak bir dile, tarihe, değerlere ve adetlere sahipti. Kadim kökleri sayesinde Arnavutlar hatırlanamayacak kadar eski bir dönemden beri ikamet ettikleri topraklar üzerindeki bütün iddialarını meşru kılıyorlardı. Arnavutlar ortak menfaatlerin Osmanlı Devleti ile Arnavutları birleştirdiğini iddia ediyorlar ve Prizren Arnavut Birliği döneminden itibaren kendi varlıklarını ulusal açıdan ele alıyorlardı. Bu dönemde hem Osmanlı hem de bir parçası olarak Arnavutlar aynı yabancı tehditlerle karşı karşıya kalmışlar ve dolayısıyla karşılıklı olarak birbirlerine bağlılık göstermişlerdi. Ayrıca Arnavutlar için güçlü bir dayanak noktası ulusal eğitim ve edebiyatın geliştirilmesi suretiyle Arnavut kimliğinin güçlendirilmesini gerektiriyordu. Arnavutların milliyetçilikleri radikal olmaktan daha ziyade ulusal refahları için Arnavutların Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu ifade eden samimi bir yapıya sahipti. Abdülhamid döneminde bir taraftan İstanbul ve Arnavutluk bölgesindeki Arnavutlar İslâm ve Osmanlılık bilincine sahip çıkarlarken bir taraftan da Abdülhamid'e muhalif olan *Genç Osmanlılar* ve *İttihâd-i Osmanî (Osmanlı Birliği)* içerisinde de yerlerini alacaklardı. Ardından muhalif bir hareket olarak gelişen *İttihat ve Terakki Hareketi* içerisinde de Arnavutlar önemli konumlar üstlenmişlerdi. Özellikle Makedonya Sorunu buralarda yaşayan Arnavutlar için çok önemli bir sorunu teşkil edecekti. Bu dönemde *İttihat ve Terakki Cemiyeti* içerisinde önemli roller oynayan Arnavutlar İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinde de aktif olara rol almışlardı (1908). Bashkimi ve diğer Arnavut ulusal örgütleri ise Meşrutiyet'in yeniden tesisiyle hızlı bir şekilde ortaya çıkmışlardı. Bu dönemde Arnavutlar ulusal kulüpler, edebî cemiyetler, okullar, yayınevleri ve müzik organizasyonları etrafında bir araya gelmişlerdi. Arnavutluk'ta herkese açık alfabe kongreleri düzenlenmiş ve yabancı ülkelerden delegeler bile bu kongrelere katılmışlardı. Bu dönemde İstanbul'da Arnavut alfabesi ve Osmanlı alfabesi ile gazeteler yayınlanmıştı. İlginçtir ki İstanbul'da hem Arap harfli Arnavut alfabesi lehinde hem de Latin harfli Arnavut alfabesi lehinde gösteriler yapılmış, dernekler kurulmuş ve gazeteler yayınlanmıştı. İstanbul'da çoğulculuk, tolerans ve işbirliği Osmanlı toplumunun son dönemlerinde de Türkler ve Arnavutlar arasında geçerli olmuştu.

İkinci Meşrutiyet'in ilanını izleyen dönemde Türk ve Arnavut kavimleri arasındaki kardeşlik devam etmesine rağmen entelektüeller arasında siyasî görüşler açısından önemli farklılıklar yaşanmıştı. Bu dönemde İslâm halen Müslümanların hissiyatının temel müracaat noktasıydı ancak artık gücün merkezinde saltanat-hilafet değil partileşmeler ve gruplaşmalar vardı. *İttihat ve Terakki Fırkası*'nın baskın karakterine karşı Osmanlı Devleti'nin diğer kavimlerinde olduğu gibi Arnavutlar da *Ahrar Fırkası*, *Osmanlı Demokrat Fırkası*, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* gibi siyasî oluşumlarda kendi aralarında bir araya gelmişlerdi. Arnavut mebuslar İstanbul'da Mebusan Meclisi'nde yerlerini almışlardı. Ancak seçim dönemleri çok sıkıntılı geçmişti. Özellikle 1909-1912 yılları arasında Arnavutluk'ta meydana gelen olaylar *İttihat ve Terakki Fırkası* ile Arnavutlar arasında derin yaralar açmıştı. Buna rağmen, yoğun olarak XIX. yüzyılın son yıllarından başlayarak diğer Balkan ülkelerine de bazı yönlerden benzeyen Arnavut Ulusal Hareketinin birçok ideologu Osmanlı Devleti'nin mecburi çöküşüne kadar Osmanlı ile bir birliktelik içerisinde olunmasını savunmuşlardı. Böyle bir durum daha çok Balkanlar'da kurulan diğer devletlere karşı Arnavut topraklarının savunulması konusunda faydacı bir hareketi sağlamıştı. Bu durum Birinci Balkan Savaşı'nda açık bir şekilde görülmektedir. Bazı bireysel olayların haricinde Türkler ve Arnavutlar Osmanlılık bilinci içerisinde birliktelik halinde savaşa katılmışlardı. Ancak savaşta Osmanlı askerlerinin yenilgilere uğraması Arnavutları mecburi bir yol ayrımına getirmiş ve Arnavutlar yaşadıkları bölgelerde kendi devletlerini kurmuşlardı. Bununla beraber Osmanlı sultanlarından birisini lider olarak başlarında görme isteği Arnavutların Osmanlılık bilincine sahip çıktıklarına dair yine en önemli örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Birinci Balkan Savaşları sırasında Arnavutlar uğramış oldukları katliamlar ve vahşetlere karşı koyabilmek ve kendi topraklarını savunabilmek amacıyla 28 Kasım 1912 tarihinde bir devlet yapısı kurmuşlar ve bağımsızlık tarihi olarak bu tarihi kutlamışlardır. Böylece Balkanlar'da tarihi kökenleri çok eskilere dayanan önemli bir devlet kurulmuştur. Bununla birlikte esasında fikrî ve şahsî ilişkiler açısından Osmanlı Devleti ile Arnavutların ayrıldığını söylemek zorlama bir görüş olacaktır. Bunu sonraki dönemlerde meydana gelen tarihî olaylarda doğrulamıştır.

Görülmektedir ki 1912 yılından 1945 yılında Enver Hoca döneminin başlangıcına kadar olan sürede Osmanlı geçmişi Arnavutluk Devleti'nde hem fikriyat hem de devletin kurucu kadrosunun menşesinde kendisini göstermiştir. İncelemelerden ulaşabileceği üzere 1945 senesine kadar Arnavutluk Devleti'ni kuran kadronun çoğu Osmanlı devlet okullarından yani başkent İstanbul'daki eğitim kurumlarından geliyordu. Arnavutluk Devleti'nin 1920 yılına kadar bürokratik yazışmalarında Osmanlı dilinin kullanılmış olduğunun da özellikle belirtilmesi gerekir. Bunun nedeni olarak Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumlarından yetişmiş ve idarî işlerini iyi bilen Arnavut siyasetçiler ve memurlar hem Osmanlı idari düzeninde hem de bu düzenin işleyişinde kullanılan dilden bir anda vazgeçememişlerdi. Ayrıca Osmanlı zamanından kalma bey, ağa, hanım ve efendi gibi asalet unvanları Arnavutlar arasında geniş kabul görmüştü. Ancak iki dünya savaşı arası dönem (1918-1944) Arnavutluk Devleti'nin elit tabakasının Doğu-Batı ikiliğini net bir şekilde görülür ve tartışılır hale getirmişti. Bu dönemde Arnavut elitler arasında Osmanlı mirasının yanı sıra İtalyan kültürünün de yaygın olarak var olduğu görülmektedir. Bu durum Arnavut toplumu içerisinde tabakalaşmayı da çok iyi bir şekilde göz önüne sermiştir. Ayrıca bu dönemin sonrasında artık Osmanlı kültürünün yavaş yavaş zayıfladığı görülmektedir. Sonuçta bir süre sonra Arnavutluk Devleti'nin kurucu kadrolarının göçe zorlanması, genç Arnavutluk Devleti'nin fikir ve eylem adamlarından mahrum edilmesi ve onların tecrübelerinden faydalanmaktan vazgeçilmesi Arnavutluk için son derece önemli bir kayıp olmuştu. Bununla beraber Osmanlı Devleti döneminde aynı devlet çatısı altında uzun bir süreçte beraber yaşamış olan Türkler ve Arnavutların modern dönemde daha çok ilişkiler geliştirmeye ve daha yakından işbirliği yapmaya ihtiyaçları olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

A. T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ KAYNAKLARI

1. Bâb-ı Âlî Evrak Odası Arşivi Evrakı (BEO.)

BOA, BEO. 30/2219. (H. 11.12.1309 – M. 07.07.1892).
BOA. BEO. 1869/140150. (H. 13.03.1320 – M. 20.06.1902).
BOA, BEO, 1875/140597. (H. 23.03.1320 – 30.06.1902).
BOA. BEO. 2065/154850. (H. 13.02.1321 – M. 11.05.1903).
BOA. BEO. 2597/194703. (H. 07.04.1323 – M.11.06.1905).
BOA. BEO. 2869/215123. (H. 19.05.1324 – M. 11.07.1906).
BOA, BEO. 3006/225411. (H. 21.01.1325 – 06.03.1907).
BOA. BEO. 3171/237817. (H. 16.09.1325 – M. 23.07.1907).
BOA. BEO. 3527/264458. (H. 10.03.1327 – M. 01.04.1909).
BOA. BEO. 3535/265105. (H. 24.03.1327 – M. 15.04.1909).
BOA, BEO. 3708/278092. (H. 13 Safer 1328 – M. 24.02.1910).
BOA, BEO. 3710/278180. (H. 16.02.1328 – M. 27.02.1910).
BOA. BEO. 3923/294208. (H. 07.08.1329 – M. 03.08.1911).
BOA. BEO. 4191/314260. (H. 14.07.1330 – M. 29.06.1912).
BOA. BEO. 4125/309319. (H. 07.01.1331 – M. 17.12.1912).
BOA. BEO. 4168/312575. (H. 23.05.1331 – 30.04.1913).

2. Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi Belgeleri (A}DVN. MHM.)

BOA. A}DVN. MHM. 7/19. (H. 20.04.1265 – M. 15.03.1849).

3. Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN.)

BOA. DH. EUM. EMN. 11/8. (H. 23.09.1330 – 05.09.1912).

4. Dahiliye Nezâreti Evrak Odası Kalemi (DH. EUM. VRK.)

BOA. DH. EUM. VRK. 20/24. (H. 18.09.1327 – M. 03.10.1909)

5. Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)

BOA, DH. MKT. 1325/87. (H. 25.02.1296 – M. 18.02.1879).
BOA, DH. MKT. 1398/40. (H. 14.05.1304 – M. 08.02.1887).
BOA, DH. MKT. 1420/86. (H. 23.08.1304 – M. 17.05.1887).
BOA, DH. MKT. 1964/35. (H. 26.11.1309 – M. 22.06.1892).
BOA, DH. MKT. 2007/72. (H. 12.03.1310 – 04.10.1892).
BOA, DH. MKT. 2168/26. (H. 09.10.1316 – 20.02.1899).
BOA. DH. MKT. 2224/119. (H. 16.03.1317 – M. 25.07.1899).
BOA, DH. MKT. 2527/113. (H. 17.05.1319 – M. 01.09.1901).
BOA, DH. MKT. 751/14. (H. 21. 05.1321 – M. 15.08.1903).
BOA, DH. MKT. 2637/91. (H. 26.09.1326 – 22.10.1908).
BOA. DH. MKT. 1307/7. (H. 17.07.1327 – 04.08.1909).
BOA, DH. MKT. 2900/84. (H. 28.07.1327 – M. 15.08.1909).

6. Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH. MUİ.)

BOA. DH. MUİ. 124/1. (H. 18.07.1327 – M. 05.08.1909).
BOA. DH. MUİ. 30/29. (H. 22.10.1327 – 06.11.1909).
BOA, DH. MUİ. 62/15. (H. 25.01.1328 – M. 06.02.1910).
BOA. DH. MUİ. 16/31. (H. 17.09.1327 – M. 06.02.1910).
BOA, DH. MUİ, 88/23. (H. 14.04.1328 – M. 25.04.1910).
BOA. DH. MUİ. 9/46. (H. 03.09.1327 – 16.11.1911).
BOA. DH. MUİ. 153/162. (H. 30.03.1330 – 19.03.1912).

7. Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİD.d)

BOA, DH. SAİD.d. 1-236 (H. 29.12.1241 – M. 04.08.1826).
BOA. DH. SAİD.d. 26/249. (H. 29.12.1241 – M. 04.08.1826).
BOA. DH. SAİD.d. 80/253. (H. 29.12.1283 – M. 04.05.1867).
BOA, DH. SAİD.d. 177/271. (H. 29.12.1283 – M. 04.05.1867).
BOA. DH. SAİD.d. 76/295. (H. 29.12.1285 – M. 12.04.1869).
BOA, SAİD.d. 92/21. (H. 29.12.1295 – M. 24.12.1878).

8. Dahiliye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı (DH. SYS.)

BOA, DH. SYS. 57/4. (H. 08.10.1328 – M. 13.10.1910).
BOA, DH. SYS. 57/21. (H. 23.05.1329 – M.22.05.1911)
BOA. DH. SYS. 69/1. (H. 17.09.1329 – M. 11.09.1911).
BOA. DH. SYS. 83/2. (H. 28.02.1330 – M. 17.02.1912).

9. Dahiliye Şifre (DH. ŞFR.)

BOA. DH. ŞFR. 361/148. (H. 21.01.1322 – M. 07.04.1904).
BOA, DH. ŞFR. 401/105. (R. 21.04.1324 – M. 04.07.1908).
BOA. DH. ŞFR. 406-95. (R. 25.08.1324 – M 07.11.1908).

10. Hariciye Nezâreti İdâre Dahiliye (İ. DH.)

BOA, İ. DH. 516-35131. (H. 05.05.1280 – M. 18.10.1863).
BOA, İ.DH. 892/71005. (H. 17.10.1300 – M. 21.08.1883).
BOA. İ. DH. 1352/57. (H. 19.09.1315/ M. 13.03.1898).
BOA. İ. DH. 1403/6. (H. 05.07.1320 – M. 08.10.1902).

11. Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR.3.)

BOA, HR. SFR. 3. 525/3. (H. 05.10.1320 - M. 05.01.1903)
BOA, HR. SFR. 3. 585/8. (H. 11.12.1325 - M. 15.01.1908).
BOA. HR. SFR.3. 605/26. (H. 23.03.1327 - M. 14.04.1909).
BOA. HR.SFR.3. 674/10. (H. 27.07.1330 - M. 12.07.1912).

12. Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT.)

BOA, HR. MKT. 705/49. (H. 16.11.1287 – 07.02.1871).
BOA, HR. MKT. 279/26. (H. 02.08.1275 – M. 08.12.1858).
BOA. HR. MKT. 207/21. (H. 26.01.1274 – 16.09.1857).
BOA. HR. MKT. 406/55. (H. 13.02.1279 – M. 10.08.1862).

13. Hariciye Nezâreti Paris Sefareti Belgeleri (HR. SFR.04.)

BOA, HR. SFR.3. 258/91. (H. 15.03.1295 - M. 19.03.1878).
BOA, HR. SFR.04. 316/17. (H. 16.03.1295 - M. 20.03.1878).
BOA. HR. SFR.04. 321/27. (H. 18.06.1295 - M. 19.06.1878).
BOA. HR. SFR.04. 835/34. (H. 07.04.1327 - M. 28.04.1909).
BOA. HR. SFR.04. 420/8. (H. 27.03.1328 - M. 08.04.1910).

14. Hariciye Nezâreti Petersburg Sefareti Belgeleri (HR.SFR.1.)

BOA. HR.SFR.1. 169/9. (H.26.05.1331 - M. 03.05.1913).
BOA. HR. SFR.1. 169/14. (H. 28.05.1331 - M. 05.05.1913).

15. Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.)

BOA, HR. SYS. 120/3. (H. 01.06.1260 – M. 18.06.1844).
BOA, HR. SYS. 120/8. (H. 20.04.1265 – M. 15.03.1846).
BOA, HR. SYS. 120/14. (H. 26.05.1262 – M. 22.05.1846).
BOA, HR. SYS. 160/6. (H. 01.05.1293 - M. 25.05.1876).
BOA, HR. SYS. 183/7. (H. 21.10.1293 - M. 09.11.1876).
BOA, HR. SYS. 115/25. (H. 14.12.1293 - M. 31.12.1876).
BOA, HR. SYS. 1232/35. (H. 11.04.1294 - M. 25.04.1877).
BOA, HR. SYS. 1239/28. (H. 26.04.1295 - M. 29.04.1877)
BOA, HR. SYS. 115/30. (H. 14.06.1295 - M. 15.06.1878).
BOA, HR. SYS. 397/53. (H. 19.06.1295 - M. 20.06.1878).
BOA, HR. SYS. 2941/75. (H. 24.06.1295 - M. 25.06.1878).
BOA, HR. SYS. 122/2. (H. 27.09.1295 - M. 24.09.1878).
BOA, HR. SYS. 115/43. (H. 05.01.1296 – M. 30.12.1878).
BOA, HR. SYS. 126/49. (H. 03.04.1296 - M. 27.03.1879).
BOA, HR. SYS. 126/46. (H. 26.03.1296 - M. 20.03.1879).
BOA, HR. SYS. 126/62. (H. 06.05.1296 - M. 28.04.1879).
BOA, *HR. SYS. 126/64*. (H. 15.05.1296 – 07.05.1879).
BOA, HR. SYS. 126/78. (H. 13.09.1296 - M. 31.08.1879).
BOA, HR. SYS. 128/57. (H. 28.05.1305 - M. 11.02.1888).
BOA. HR. SYS. 129/22. (H. 02.01.1307 - M. 29.08.1889).
BOA, HR. SYS. 1803/46. (H. 28.03.1321 - M. 24.06.1903).
BOA, HR. SYS. 155/36. (H. 20.12.1324 - M. 04.02.1907).
BOA, HR. SYS. 1381/45. (H. 09.05.1326 - M. 09.06.1908).
BOA,HR. SYS. 199/79. (H. 12.11.1326 - M. 06.12.1908).
BOA. HR. SYS. 119/4. (H. 23.06.1327 - 12.07.1909).
BOA. HR. SYS. 133/19. (H. 07.06.1328 – M. 16.06.1910).
BOA, HR. SYS. 137/6. (H. 21.10.1328 - M. 26.10.1910).
BOA. HR. SYS. 137/20. (H. 15.01.1329 - M. 16.01.1911).
BOA. HR. SYS. 153/2. (H. 17.02.1329 - M. 17.02.1911).
BOA, DH. SYS. 16/1-3. (H. 19.02.1329 – M. 19.02.1911).
BOA. HR. SYS. 145/39. (H. 10.06.1329 - M. 08.06.1911).
BOA, HR. SYS. 147/7. (H. 02.07.1329 - M. 29.06.1911).
BOA. HR. SYS. 147/51. (H. 09.07.1329 - M. 06.07.1911).
BOA. HR. SYS. 150/24. (H. 22.01.1330 - M. 12.01.1912).
BOA. HR. SYS. 150/50. (H. 02.03.1330 - M. 20.02.1912).
BOA. HR. SYS. 2908/155. (H. 15.03.1330 - M. 04.03.1912).
BOA. HR. SYS. 150/64. (H. 23.09.1330 - M. 09.05.1912).
BOA. HR. SYS. 151/16. (H. 12.06.1330 - M. 29.05.1912).
BOA. HR. SYS. 151/19. (H.16.06.1330 - M. 02.06.1912).
BOA. HR. SYS. 151/30. (H. 29.06.1330 - M. 15.06.1912).

BOA. HR. SYS. 2088/23. (H. 19.12.1330 - M. 29.11.1912).
BOA. HR. SYS. 2070/14. (H. 30.01.1331 - M. 09.01.1913).
BOA. HR. SYS. 1986/1. (H. 28.10.1331 - M. 30.05.1913).

16. Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR. TO.)

BOA. HR. TO. 617/57. (H. 25.03.1305 - M. 11.12.1887).

17. İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.)

BOA. İ. DUİT. 190/62. (H. 09.07.1326 – M. 07.08.1908).

18. İrade Maarif (İ. MF.)

BOA, İ. MF. 8/32. (H. 20.06.1320 – M. 24.09.1902).

19. İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

BOA. İ. MMS. 134/5726. (H. 10.03.1298 – M. 10.02.1881).

20. Maarif Mektubi (MF. MKT.)

BOA, MF. MKT. 639/81. (H. 07.09.1285 – 22.12.1868).
BOA. MF. MKT. 10/14. (H. 21.01.1290 – M. 21.03.1873).
BOA. MF. MKT. 28/162. (H. 12.05.1292 – M. 16.06.1875).
BOA, MF. MKT., 39/131. (H. 21.06.1293 – M. 14.07.1876).
BOA, MF. MKT. 278/61. (H. 29.02.1313 – M. 21.08.1895).
*BOA, MF. MKT. 379/46. (*H. 11.07.1315 – M. 06.12.1897).
BOA, MF. MKT. 658/38. (H. 09.06.1320 – 13.09.1902).
BOA, MF. MKT. 1132/58. (H. 09.06.1327 – M. 28.06.1909).
BOA. MF. MKT. 1141/33. (H. 25.09.1327 – M. 10.10.1909).

21. Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB. İ.)

BOA, MB. İ. 46/40. (H. 29.07.1295 – 29.07.1878).
BOA, MB. İ. 61/45. (H. 21.05.1297 – M. 01.05.1880).
BOA, MB. İ. 134/1. (H. 09.06.1327 - M. 28.06.1909).

22. Maliye Nezâreti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.)

BOA, ML. EEM. 154/71. (H. 03. 10.1309 – M. 01.05.1892).

23. Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri (MVL)

BOA. MVL. 1022/10. (H. 04.04.1283 – M. 16.08.1866).
BOA. MVL. 1022/57. (H. 29.05.1283 – M. 09.10.1866).

24. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

BOA. MV. 132/62. (H. 28.09.1327 – M. 13.10.1909).
BOA. MV. 139/1. (H. 29.03.1328 – M. 10.04.1910).
BOA. MV. 226/44. (H. 26.12.1329 – M. 18.12.1911).
BOA. MV. 226/50. (H. 28.01.1330 – M. 18.01.1912).
BOA. MV. 167/48. (H. 14.08.1330 – M. 29.07.1912).

BOA. MV. 171/77. (H. 25.12.1330 – 05.12.1912).

25. Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR. 1. MN.)

BOA. TFR. 1 MN. 193/19267. (H. 04.07.1327 – M. 22.07.1909).
BOA. TFR. 1. MN. 194/19350. (H. 15.07.1327 – M. 02.08.1909).

26. Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR. 1. KV.)

BOA. TFR. 1. KV. 219/ 21835. (H. 20.03.1327 – M. 11.04.1909).

27. Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı (A}MKT. MHM.)

BOA, A} MKT. MHM. 281-95. (H. 15.05.1280 – M. 28.10.1863).
BOA, A} MKT. MHM. 434/81. (H. 28.10.1285 – M. 11.02.1869).
BOA. A.}MKT. MHM. 441/80. (H. 05.01.1286 – 17.04.1869).

28. Sadrıazam Kâmil Paşa Evrakı–Yıldız Esas Evrakı'na Ek (Y. EE. KP.)

BOA. Y. EE. KP. 34/3385. (H. 24.03.1327 – 15.04.1909).

29. Satın Alınan Evrak – Hacı Adil Bey Evrakı (HSD.HADB)

BOA. HSD.HADB 4/14. (R. 05.01.1328 – M. 18.03.1912).

30. Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

BOA. ŞD. 27/55. (H. 19.02.1328 – M. 02.03.1910).

31. Yıldız Perakende Evrakı Başkanlığı (Y. PRK. BŞK.)

BOA, Y. PRK. BŞK. 2/38. (H. 14.11.1296 – M. 30.10.1879).
BOA, Y. PRK. BŞK. 58/6. (H. 11.07.1316 – M. 25.11.1898).

32. Yıldız Arşivi Esas Evrakı (Y. EE.)

BOA, Y. EE. 41/133. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu, (H. 14.10.1285 – M. 28.01.1869).
BOA, Y. EE. 112/6. (H. 24.06.1286 – M. 01.10.1869).
BOA, Y. EE. 71/43. (H. 11.09.1293 – M. 30.09.1876).
BOA, Y. EE. 71/38. (H. 07.12.1293 – M. 24.12.1876).
BOA, Y. EE. 79/47. (H. 21.01.1294 – M. 05.02.1877).
BOA, Y. EE. 71/25. (H. 04.03.1294 – M. 19.03.1877).
BOA, Y. EE. 128/17. (H. 09.12.1294 – M. 15.12.1877).
BOA, Y. EE. 76/32. (H. 28.01.1295 – 01.02.1878).
BOA, Y. EE. 44/134. (H. 02.05.1297 – M. 12.04.1880).
BOA. Y. EE. 75/16. (H. 02.05.1297 – M. 12.04.1880).
BOA, Y. EE. 75/11. (H. 05.05.1297 – M. 15.04.1880).
BOA, Y. EE. 15/21. (H. 13.04.1318 - M. 10.08.1900).
BOA, Y. EE. 71/90. (H. 24.06.1326 – 24.07.1907).
BOA, Y. EE. 71/63. (H. 22.06.1326 - M. 22.07.1908).
BOA. Y. EE. 75/30. (H. 23.06.1326 – M. 23.07.1908).
BOA. Y. EE. 94/41. (H. 19.01.1327 – M. 10.02.1909).

33. Yıldız Arşivi Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y. MTV.)

BOA. Y. MTV. 24/53. (H. 08.03.1304 – 05.12.1886).
BOA. Y. MTV. 61/68. (H. 20.09.1309 – M. 18.04.1892).
BOA. Y. MTV. 197/110. (H. 17.08.1317 – M. 21.12.1899).
BOA. Y. MTV, 233/22, (H. 04.06.1320 – M. 08.09.1902).

34. Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.)

BOA. Y. A. HUS. 523/63. (H. 11.06.1326 – M. 11.07.1908).

35. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.)

BOA, Y. PRK. ASK. 80/107. (H. 08.09.1309 – 06.04.1892).
BOA. Y.PRK.ASK. 258/82. (H. 10.06.1326 – M. 10.07.1908).

36. Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.)

BOA, Y. PRK. HR. 2/43. (H. 21.01.1295 – M. 25.01.1878).
BOA, Y. PRK. HR. 2/61. (H. 19.03.1295 – M. 23.03.1878).

37. Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.)

BOA. Y. PRK. HH. 3/7. (H. 09.06.1295 – M. 10.06.1878).

B. MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDELERİ

MMZC, D: 1 İS: 1 İ: 67, C: 3,(R. 22 Nisan 1325 – M. 05.Mayıs, 1909).
MMZC, D: 1 İS: 1 İ: 80, C: 2, (R. 13 Mayıs 1325 – M. 26 Mayıs 1909).
MMZC, D: 1, İS: 1, İ: 97, C: 1, (R. 8 Haziran 1325 – M. 21 Haziran 1909).
MMZC, D: 1 İS: 1 İ: 98, C: 1, (R. 9 Haziran 1325 – M. 22 Haziran 1909).
MMZC, D: 1 İS: 2 İ: 37, C: 1, (R. 26 Kanunusani 1325 – M. 8 Şubat 1910).
MMZC, D: 1 İS: 2 İ: 70, C. 1, (R. 29 Mart 1326 – M. 11 Nisan 1910).
MMZC, D: 1 İS: 2 İ: 82, C: 3, (R. 21 Nisan 1326 – M. 4 Mayıs 1910).
MMZC, D: 1 İS: 3 İ: 10, C: 2, (R. 20 Teşrinisani 1326 – M. 3 Aralık 1910).
MMZC, D: 1 İS: 3 İ: 47, C: 1, (R. 12 Şubat 1326 – M.25 Şubat 1911).
MMZC, D: 1 İS: 3 İ: 70, C: 1, (R. 19 Mart 1327 – M. 1 Nisan 1911).
MMZC, D: 1 İS: 3 İ: 83, C: 1, (R. 6 Nisan 1327 – M. 19 Nisan 1911).
MMZC, D: 1 İS: 4 İ: 36, C: 2, (R. 29 Kanunuevvel 1327 – M. 11 Ocak 1912).
MMZC, D: 2 İS: 1 İ: 10, C: 1, (R. 23 Mayıs 1328 – M. 5 Haziran 1912).
MMZC, D: 2 İS: 1 İ: 27, C: 1, (R. 25 Haziran 1328 – M. 8 Temmuz 1912).

C. SALNÂMELER

Kosova Vilâyet Salnâmesi.
İşkodra Vilâyet Salnâmesi.
Manastır Vilâyet Salnâmesi.
Yanya Vilayet Salnamanesi.
Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye.

D. GAZETELER

--- Şemsettin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta,* (H. 20 Şevval 1298- M. 15 Eylül 1881).

--- Şemsettin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta,* (H. 27 Şevval 1298-M. 22 Eylül 1881).

--- Abdülhak Hâmid, "Hoca Tahsin Hakkında Abdülhak Hâmid Bey'in "mersiye"si", *Hafta,* (H. 26 Zilkade 1298-M. 20 Ekim 1881).

--- "Arnavud İttihat Kulübü", *Tanin*, R. 17 Ağustos 1324 (M. 30 Ağustos 1908).

--- *Besa*, (R. 5 Teşrin-i Sâni 1324 - M. 18 Kasım 1908).

--- "Ç'fituam nga Kongresi i Manastirit", *Liria*, 22 Nëntor 1908 (22 Kasım 1908).

--- "Iyd-ı Ekber", *Besa*, (R. 4 Kânun-ı Evvel 1324 - M. 17 Aralık 1908).

--- "Matbuat", *Besa*, (R. 4 Kânun-ı Evvel 1324 - M. 17 Aralık 1908).

--- "Cidal Matbuat", *Besa-Başkim*, (R. 1 Kânun-ı Sâni 1324 - M. 14 Ocak 1909).

--- *Besa-Başkim*, (R. 1 Kânun-ı Sâni 1324 - M. 14 Ocak 1909).

--- "Besa-Başkim", *Besa-Başkim*, (R. 1 Kânun-ı Sâni 1324 - M. 14 Ocak 1909).

--- "Beyanname-i Mebusan", *Tasvir-i Efkar,* 7 Temmuz 1909.

--- "Osmanlı Arnavud İttihâd ve Meşrûtiyyet Kongresi", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 30 Temmuz 1909.

--- "Vatandaşlara İfademiz", *Arnavud/Shqipetari Gazetesi*, (R. 31 Kanun-ı Evvel 1325 - M. 13 Ocak 1910).

--- "Arnavudlarda Hurûf Meselesi", *İkdam,* (R. 6 Kanun-i Sâni 1325 – M. 19 Ocak 1910).

--- "Arnavud Lisân-ı Hurûf Meselesi", *Sabah,* (R. 6 Kanun-i Sâni 1325 – M. 19 Ocak 1910).

--- "Arnavudluk", *Arnavud/Shqipetari,* (R. 7 Kanun-i Sâni 1325 – M. 20.Ocak 1910).

--- "Arnavud Lisânı", *Sabah,* (R. 11 Kanun-ı Sâni 1325 - 24 Ocak 1910).

--- "Firzovik İçtimaı, Debre Kongresi ve Vukufsuz Mebuslar", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 14 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 27 Ocak 1910).

--- "Huzur-ı Sami-i Sadâret Penahiye", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 14 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 27 Ocak 1910).

---"Arnavut Hûrufu", *Sabah*, (R. 19 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 1 Şubat 1910).

--- "Arnavud Hûrufatı Hakkında Miting", *Sabah*, (R. 21 Kânun-ı Sâni 1325 – M. 3 Şubat 1910).

--- "Dar'ül-fünûn Arnavud Talebesi", *Arnavud/Shqipetari*, (R. 21 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 3 Şubat 1910).

--- "Arnavud Mekâtibi", *İkdam,* (R. 24 Kanun-i Sâni 1325 - M. 6 Şubat 1910).

--- "Arnavudçanın Tarz-ı Tahrîri", *İkdam*, (R. 27 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 9 Şubat 1910).

--- “Arnavut Hûrufu”, *Sabah*, (R. 28 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 10 Şubat 1910).

--- “Arnavut Hurûfu: Hükümet Bitaraf Kalıyor”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 28 Kânun-ı Sâni 1325 - M. 10 Şubat 1910).

--- “Arnavud Hurûfu”, *Tanin,* (R. 29 Kanun-ı Sâni 1325 - M. 11 Şubat 1910).

--- “Elbasan’dan”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 4 Şubat 1325 – M. 17 Şubat 1910).

--- “Arnavud Hûrufu Hakkında”, *Sabah*, (R. 7 Şubat 1325 - M. 20 Şubat 1910).

--- “Arnavud Arabî Hurûfat Cemiyeti”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, (M. 29 Şubat 1910).

--- “Arnavud Maârif Mahfili”, *Yeni Tasvir-i Efkâr,* (M. 4 Mart 1910).

--- “Arnavud Mahfil-i Maârif ve Nutk-ı İftitâhi”, *Yeni Tasvir-i Efkâr,* (M. 5 Mart 1910).

--- “Arnavud Maârif Mahfili Heyeti”, *Yeni Tasvir-i Efkâr,* (M. 6 Mart 1910).

--- “Başkim Kulübü’nde Edirne Mebusu Muhteremi Filozof Rıza Tevfik Beyefendi Tarafından İçtimaî, Felsefî ve İlmî Esasiye Mütealik Konferanslar”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 18 Mart 1326 – M. 31 Mart 1910).

--- “İpek Meb’usu Bedri Bey’in Nutku Münasebetiyle! Hurûfat Meselesi”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 1 Nisan 1326 - M. 14 Nisan 1910).

--- “Arnavud Gazetesi’ne”, *Arnavud/Shqipetari, (R.* 9 Nisan 1326 - M. 22 Nisan 1910).

--- “Arnavudluk Hakkında”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 9 Nisan 1326 - M. 22 Nisan 1910).

--- “İpek ve Priştina Hadisatı”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 9 Nisan 1326 – M. 22 Nisan 1910).

--- “Arnavudluk Ahvâli”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 15 Nisan 1326 – M. 28 Nisan 1910).

--- “Kehanet-i Asriyye”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 22 Nisan 1326 – M. 5 Mayıs 1910).

--- “Arnavudluk ve Mahmud Şevket Paşa”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2. Haziran 1326 – M. 15 Haziran 1910).

--- “Heyet-i Osmaniye İçinde Arnavutların Mevkii”, *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 24 Haziran 326 - M. 7 Temmuz 1910).

--- “İslamiyet, Osmanlılık, Kavmiyet”, *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 8 Temmuz 1326 - M. 21 Temmuz 1910).

--- “Hakikate Doğru”, *Doğru Söz/Fjala Drejt,* (R. 5 Ağustos 1326 - M. 18 Ağustos 1910).

--- “Prens Bismark’ın Dersinden Sonra”, *Doğru Söz/Fjala Drejt*, 12 Ağustos 1326 (M. 25 Ağustos 1910).

--- “Arnavudluk’ta Tahrir-i Nüfus”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 27 Ağustos 1326 – M. 9 Eylül 1910).

--- “Karadağ Hududunda”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 26 Eylül 1326 – 9 Ekim 1910).

--- “Şimali Arnavudluk’ta Islahat Karşısında Havas ve Havam: Malisya Rüesası ve Malisörler”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 26 Eylül 1326 – 9 Ekim 1910).

--- “Arnavudların Muhaceratı”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 20 Teşrîn-i Sâni 1326 – M. 3 Aralık 1910).

--- “İşkodra Muhabimizden”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 21 Kanun-ı Evvel 1326 – M. 3 Ocak 1911).

--- “Arnavudluk’ta Sefalet”, Arnavud/Shipetari, (R. 13 Kanun-ı Sani 1326 – M. 26 Ocak 1911).

--- “Arnavudluk Ahvâli”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 5 Şubat 1326 – M. 18 Şubat 1911).

--- “Arnavudluk’ta İtalyan Gönüllüleri”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 5 Şubat 1326 – M. 18 Şubat 1911).

--- “Meclis-i Mebusan Riyâsetine”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 25 Şubat 1326 – M. 10 Mart 1911).

--- “Meclis-i Meb’usanda Berat Meb’us-u Muhteremi İsmail Kemal Beyefendi’ye Tecavüz”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 25 Şubat 1326 – M. 10 Mart 1911).

--- “Arnavudluk Meselesi”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).

--- “Viyana 7 Haziran: Avusturya Hâriciye Nezâreti’nin Fremden-Blatt nam Gazetesi Geçen Günkü Nüshâsında şu mealde bir başmakale neşreylemiştir”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).

--- “Çetine’den Times’a yazılıyor”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).

--- “Neue Freire Presse Gazetesinden”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).

--- “Times Ne Diyor?”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 9 Haziran 1327 - M. 22 Haziran 1911).

--- “Arnavudluk’ta Mesele-i Kıyam”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 16 Haziran 1327 – M. 29 Haziran 1911).

--- “Times Gazetesinin Podgoriçe Muhabirinden”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 16 Haziran 1327 – M. 29 Haziran 1911).

--- “Arnavudların Talepleri”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 23 Haziran 1327 – M. 6 Temmuz 1911).

--- “Malisörlerin Muhtırası”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 23 Haziran 1327 – M. 6 Temmuz 1911).

--- “Avlonyalı Süreyya Beyefendi’nin İdaremize İrsal Buyurdukları Makale-i Mühimmedir: Malisörler İsyanı Münasebetiyle”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 23 Haziran 1327 – M. 6 Temmuz 1911).

--- “Arnavudluk İçin Neue Freire Presse’den”, *Arnavud/Shqipetari,* (R. 2 Haziran 1327 – M. 15 Haziran 1911).

--- “İsmail Kemal Bey’e Ziyafet”, *Arnavud/Shqipetari,* (30 Haziran 1327 – 13 Temmuz 1911).

--- “İttihade Doğru”, *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 7 Temmuz 1327 - M. 20 Temmuz 1911).

--- “Maksad ve Mesalik”, *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911).

--- “İttihad-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfili”, *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911).

--- “Temennilerim”, *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911).

--- “Seyahat-ı Hümayun”, *Salname-i Servet-i Fünun*, 1328.

--- “Balkanlar’da Teslîhât ve Arnavutluk”, *Arnavud/Shqipetari*, (R. 22 Eylül 1328 - M. 5 Ekim 1912).

--- “Kehvare-i Vatan Tehlikede”, *Arnavud/Shqipetari Gazetesi*, (R. 12 Teşrin-i Evvel 1328 - M. 25 Ekim 1912).

E. TEMEL ESERLER

--- *II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey’in Fezleke’si, İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, (Haz. Faik Reşit Unat), TTK Basımevi, Ankara 1985.

--- Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir (1-12), (Yayınlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi, Ankara 1991.

--- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakânüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, (Haz. Ahmet Hazerfan), C. 1, Tarih Vakfı – Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

--- Ahmet Cevad, *Kırmızı Siyah Kitab: 1328 (1912-1913) Faciası*, (Sadeleştiren: Güngör Geçer), Pınar Yayınları, İstanbul 2013.

--- *Alfabetare e Gjuhëse Shqip, Konstandinopojë 1879*, (Kanë bashkëpunuar për këtë abetare Jani Vreto, Sami Frashëri, Koto Hoxhi, Pashko Vasa).

--- ÂŞIKÎ, Derviş Ahmed, *Aşıkpaşazâde Tarihi*, (Haz. Ayşenur Kala), Kamer Yayınları, İstanbul 2015.

--- Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, (Haz. Abdulhamit Kırmızı), Klasik Yayınları, Ekim 2009.

--- Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885-1912)*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

--- BARLETI, Marin, *Rrethimi i Shkodrës*, Botimi i dytë, (Përktheu nga latinishtja: HenrikLacaj), (Redaktor: Nazmi Rrahmani – Kopërtinën e punoi: Faik Krasniqi), Rilindja Redaksia e Botimeve, Prishtinë 1989.

--- DAKO, Christo, *Albania: The Master Key to the Near East*, New York 1919.

--- Debre Mebusu Basri, *Arnavutluk ve Buhran-ı Osmanî*, (Haz. Suat Mertoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

--- DOUKAS, Mikhael, *İstanbul’un Fethi, Dukas Kroniği (1341-1462)*, (Çev. V. Mirmiroğlu), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.

--- ENGELHARDT, Eduard Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

--- *Enver Paşa’nın Anıları (1881-1908)*, (Haz. Halil Erdoğan Cengiz), İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

--- Esbak Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.

--- *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

--- Fevzi Çakmak, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik? Garbî Rumeli'nin Sûret-i Ziyaı ve Balkan Harbi'nde Garp Cephesi,* (Haz. Ahmet Tetik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

--- *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân, İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavâtnâme*, (Haz. Halil İnalcık, Mevlûd Oğuz), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

--- Cyrus Hamlin, *Among the Turks: My Life an Times*, 1893.

--- HAMLIN, Cyrus, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

--- *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, (Metni Bir Giriş İle Neşreden: Halil İnalcık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. IX.

--- HOCHWÄCHTER, Gustav von, *Balkan Savaşı Günlüğü, "Türklerle Cephede"*, (Çev. Sumru Toydemir), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

--- *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı – (Hâtırat-ı Niyazi), 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar*, (Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı), Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.

--- Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici*, (Sadeleştiren: kudret Büyükçoşkun), Pınar Yayınları, İstanbul 1992.

--- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. I, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982.

--- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı DevrindeSon Sadrazamlar*, C. 3, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

--- İbnü'r Raci Nuri, *Mebusân-ı Kirâmın Tercüme-i Hâl ve Sergüzeştleri*, Artin Asaduryan Matbaası, Dersaadet 1326.

--- İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 no'lu üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 1987.

--- *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, (Ed. Sommerville Story), (Çev. Adnan İslamoğulları – Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

--- Jani Vreto, *Numaratoreja*, Bukuresht 1886.

--- Jani Vreto, *Mirëvijetija*, Bukuresht 1886.

--- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. 5 (1884-1912)*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

--- Abdurrahman Nafiz kiramettin, *1912-1913 Balkan Savaşı'nda İşkodra Savunması*, C. I-II, Ankara 2007.

--- KRISTOFORIDHI, Kostandin, *Gramatiki tis Albanikes Glosses*, Konstantinopoli 1882.

--- *Kritovulos Tarihi*, (Çev. Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

--- Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, (Çev. Tansel Güney), Arba Yayınları, İstanbul 1995.

--- *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në Dokumente Angleze (1878-1881)*, Arkivi i Kosovës, (Dokumentet i Transkriboi, I Shqipëroi dhe i Komentoi: Prof. Dr. Skender Rizaj – Ed. Ali Hadri), Prishtinë 1978.

--- *Lidhja e Prizrenit ne Dokumente Osmane (1878-1881)*, (Haz. Iljaz Rexha), Prishtine 1978.

--- "*Mecmû'a-i 'Ulûm*" (Yayımlayan: Cemiyyet-i İlmiyye(-i Osmaniyye), İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu 1828-1928, (Haz. Hasan Duman), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.

--- *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, 1338.

--- Manastırlı Kenan, *Debre Kongresi*, Cihan Matbaası, 1912.

--- Mehmed Memduh Paşa, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e – 1 Mir'ât-i Şuûnat*, (Haz. Hayati Develi), Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

--- Mufid Bej Libohova, *Politika ime ndë Shiperi, 1916-1920*, Shtëpia e Librit Ombra GVG, Tiranë 2004.

--- MILLER, Barnette, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Harvard University Press, Cambridge 1941.

--- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Haz. Neşet Çağatay), C. I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.

--- *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Porgramı ve Nizâmname-i Dahilisi*, R. 1327 – M. 1911.

--- Naim Halid Frashëri, *Tahayyülat*, Mihran Matbaası, İstanbul 1884.

--- Naim Halid Frashëri, *E këndimit të çunave këndonjëtorje,* Bukuresht 1886.

--- Naim Halid Frashëri, *Dëshira e vërtetë e shqiptarëve,*Bukuresht 1886.

--- Naim Halid Frashëri, *Istoria e përgjitshme,* Bukuresht 1886.

--- Naim Halid Frashëri, *Vjersha për mësonjëtoret e para,* Bukuresht 1886.

--- Naim Halid Frashëri, *Bagëti e bujqësija,* Bukuresht, 1886.

--- Naim Halid Frashëri, *Fletore e Bektashinjet*, Bukuresht 1896.

--- Naim Halid Frashëri, *Qerbeleja*, Bukuresht 1898.

--- Naim Halid Frashëri, *Istori e Skënderbeut*, Bukuresht 1898.

--- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, (Haz. Faik Reşit Unat – Mehmet Altay Köymen), C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957.

--- *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova*, (Haz. H. Yıldırım Ağanoğlu- Sebahattin Bayram- Yılmaz Karaca, Ahmet Semih Torun- Mümin Yıldıztaş), Düzey Matbaacılık, İstanbul 2007.

--- PATRICK, Mary Mills, *A Bosporus Adventure: Istanbul (Constantinople) Woman's College*, 1871-1924, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2015.

--- Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, (Tercüme: Halil İnalcık – Nihan Özyıldırım), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2012.

--- Prens Sabahattin, *Görüşlerim: Teşebbüs-i Şahsî ve Tevsî'-i Me'zûniyet Hakkında Bir İzah, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah, İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer) Buruc Yayınları, İstanbul 1999.

--- *Sqipëria Ç'ka Qenë, Ç'është e Ç'do të Bëhetë,* Bukuresht 1899.

--- Şemsettin Sami Frashëri, *Besâ Yahut Ahde Vefâ: Altı Fasıldan İbaret Fâcia, Tasvir-i Efkâr Matbaası,* İstanbul 1292 (M. 1875).

--- Şemsettin Sami Frashëri, *Aile*, 1880.

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Hafta,* H. 1298 (M. 1881).

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Kamus-i Fransevi*, İstanbul H. 1299. (1882).

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Türkçeden Fransızcaya Kamus-i Fransevi*, İstanbul H. 1302. (1885).

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Abatare e Gjuhës Shqipe, Bukuresht 1886.*

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Shkronjëtores së Gjuhësë Shqip*, Bukuresht 1886.

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Lisân*, Mihran Efendi Matbaası, 1886.

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Abatare e Gjuhës Shqipe,* Bukuresht 1886.

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Shkronjëtores së Gjuhësë Shqip*, Bukuresht 1886.

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Deshkronja,* Bukuresht 1888.

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Birinci Cilt, Mihran Matbaası, İstanbul H. 1306. (M. 1889).

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Kamus-i Arabî,* Dersaadet H. 1315. (M. 1898).

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Kamus-i Türkî,* Dersaadet H. 1317. (M. 1900).

--- Şemseddin Sami Frashëri, *Besâ Yahut Ahde Vefâ: Altı Fasıldan İbaret Fâcia,* (Haz. İrfan Morina), Logos-A, Shkup/Prishtinë/Tiranë 2018.

--- *Şemsettin Sami'nin Tiyatroları*, (Hazırlayan: Enver Töre), Asos Yayınları, İstanbul 2008.

--- *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, (Haz. Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

--- STURDZA, Mihail-Dimitri, *Dictionnarie historique et genealogique des grandes familles de Greece, d'Albanie et de Constantinople*, Paris 1983.

--- Süleyman Külçe, *Firozvik Toplantısı ve Meşrutiyet*, (Haz. İsmail Dervişoğlu – İsmail Küçükkılınç), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013.

--- Şani-zâde Mehmet Ataullah Efendi, *Şani-zâde Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmazer), Çamlıca Basın Yayın Kitapları, İstanbul 2008.

--- Tayyâr-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi: Târîh-i Enderûn*, C. II, (Haz. Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

--- Tursun Beg, *Târih-i Ebu'l Feth*, (Haz. Mertol Tulum), Baha Matbaası, İstanbul 1977.

--- VRETO, Jani, *Vepra të Zgjedhura*, (Der. A. Uçi), Shtëpia Botuese e Librit Politik, Tiran 1973.

--- Wassa Effendi, *Etudes sur l'Albanie et les albanais,* Constantinople 1879.

--- Wassa Efendi, *The Truth on Albania and the Albanien*, Historical and Critical Issues, London 1879.

--- Wassa Effendi, *Albanien und die Albanesen*. Eine historisch-kritische studie, Berlin 1879.

--- Vasa Paşa, *Arnavutluk ve Arnavutlar Hakkında Mütâlaât*, Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye, İstanbul 1297 (1880).

--- William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, Vol. II, John Murray, Albemarle Street, W, London 1904.

--- Yüzbaşı Selanikli Bahri, *Balkan Savaşında Sırp Ordusu ve Batı Ordusu*, (Çev. Mustafa Toker), Alfa Yayınları, İstanbul 2012.

--- ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1 (1299-1453), (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

F. ARAŞTIRMA ESERLERİ

--- AHMAD, Feroz, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs: 1908, 1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2014.

--- AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2004.

--- AHMETI, Ismail, *Hafiz Ali Korça Jeta dhe Vepra*, Logos-A Yayınları, Shkup 1999.

--- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

--- AKKURT, İbrahim, *Vazîriâzam Davud Paşa ve Külliyesi*, Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, No: 18, İstanbul 2022.

--- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1987.

--- AKŞİN, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge Yayınevi, Ankara 1994.

--- ALPAN, Necip P., *Tarihin Işığında Arnavutluk*, Kardeş Yayınları, Ankara 1975.

--- ALPAN, Necip P., *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Çağdaş Basımevi, Ankara 1978.

--- ALPAN, Necip P., *Albanolojinin Işığında Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu? (100-Vjetori i Abecesë Shqipe),* Ankara 1979.

--- ALPAN, Necip P., *Arnavutluğun Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal*, Ulucan Matbaası, Ankara 1982.

--- AND, Metin, *"Osmanlı Tiyatrosu", Kuruluşu – Gelişimi – Katkısı*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1976.

--- ASLLANI, Uran, *Studentët Shqiptarë të Robert Kolegjit Amerikan të Stambollit dhe Veprimtaria atdhhetare e tyre*, Botime Ilar, Tiranë 2005.

--- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Doğuş Matbaası, Ankara 1968.

---AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989.

--- BABINGER, Franz, *Mehmed the Conqueror and His Time*, (Ed. William C. Hickman, Translated from the German by Ralph Manheim), Princeton University Press, New Jersey 1978.

--- BAILEY, Frank E., *British Policy and The Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge 1942.

--- BAKIU, Zyber Hasan, Bibliografi e Zgjeruar e Veprave të Sami Frashërit, Botoi: Grand Brind, Tiranë 2010.

--- BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Tarihi ve Efsaneleriyle İstanbul Semtleri*, Selis Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2008.

--- BARTL, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnâsında Arnavutluk Müslümanları, (1878-1912)*, (Çev. Ali Taner), Bedir Yayınları, İstanbul 1998.

--- BAYUR, Hilmi Kamil, *Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1991.

--- BENLİSOY, Yorgo – Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ayraç Yayınları, Ankara 1996.

--- BEXHETI, Vehbi, *Rexhep Voka dhe vepra e tij 1847-1917*, Tetovë 2001.

--- BİRİNCİ, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yayınları, I. Baskı, İstanbul, Nisan 1990.

--- BİRSEL, Salâh, *Boğaziçi Şıngır Mıngır*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1981.

--- BLUMI, Isa, *Ottoman Refugees 1878-1939: Migration in a Post-Imperial World*, Bloomsbury Academic An imprint of Bloomsbury Publishing, London – New York, 2015.

--- BOYAR, Ebru – Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambrdge University Press, New York 2010.

--- BOZBORA, Nuray, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.

--- BOZHORI, Koço, *Dokumente të Periudhës Bizantine për Historinë e Shqipërisë (Shek. VII-XV)*, Akademia e Shkencave e Republikes Popullore Socialiste të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978.

--- BUDA, Aleks, *Shkrime Historike*, 8 "Nentori" V. I, Tirana 1986.

--- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellefleri*, (Haz. M. A. Yekta Saraç), C. 3, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları, Ankara 2016.

--- BUXHOVI, Jusuf, *Kongresi i Berlinit dhe Lidhja Shqiptare 1878*, Botime: "Faik Konica" – "Jalifat Publishing", Prishtinë - Houston 2012.

--- CERASI, Maurice, *Divanyolu*, (Çev. Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

--- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul 2002.

--- CLAYER, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

--- ÇANKAYA, Ali, *Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı), Mülkiye Târihi 1859-1968*, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

--- ÇELİK, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul 2004.

--- ÇELİK, Bilgin, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2019.

--- ÇOLLAKU, Shaban, *Mendimi Iluminist i Sami Frashërit*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1986.

--- DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi – Osmanlı Devlet Erkanı, C. 5*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

--- DANİŞMEND, İsmail Hami, *Sad-r-ıa'zam Tevfik Paşa'nın dosyasındaki resmî ve hususî vesikalara göre: 31 Mart Vakâsı*, İstanbul 1961.

--- DAVISON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çev. Osman Akınbay), C. I, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.

--- DAVISON, Roderic H., "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, The Isıs Press, Istanbul 1999.

--- DEMIRAJ, Shaban, *Gjuha Shqipe dhe Historia e Saj*, Rilindja, Prishtinë 1989.

--- DEMIRAJ, Shaban, *Prejardhja e Shqiptarëve në Dritën e Dëshmive të Gjuhës Shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Shtëpia Botuese "Shkenca", Tiranë 1999.

--- DEMIRAJ, Shaban, *The Origin of the Albanians (Linguistically Investigated)*, Academy of Sciences of Albania, Tirana 2006.

--- DEMIRAJ, Shaban, *Epiri, Pellazgët, Etruskët dhe Shqiptarët*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2008.

--- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (İngilizce aslından Çeviren: Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap,İstanbul 2014.

--- DEVEREUX, Robert, The First Ottoman Constituonal Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament, Baltimore: John Hopkins University, 1963.

--- DËRMAKU, Ismet, *Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe Kolonitë Shqiptare të Mërgimit në Rumani dhe në Bullgari*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1983.

--- DOÇI, Rexhep, *Onomastikë İlire – Shqiptare në Ballkan*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2006.

--- DOMI, Mahir, *Alfabeti i Gjuhës Shqipe Shqipe dhe Kongresi i Manastirit*, Tiranë 1972.

--- DUMAN, Halûk Harun, *Balkanlara Veda (1912-1913)*, Baskı: 2, Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

--- ELSIE, Robert, Histori e Letërsisë Shqiptare, (Përkthyer: Abdurrahim Myftiu),Tiranë 1997.

--- ELSIE, Robert, *Historical Dictionary of Albania*, Second Edition,The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Toronto, Plymouth, 2010.

--- ELSIE, Robert - Bejtullah Destani, *Kosovo: A Documentary History, From the Balkan Wars to World War II*, Published I. B Tauris, London-New York 2018.

--- ENGİN, Vahdettin, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001.

--- ERGİN, Osman Nuri, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul 1937.

--- ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti: 1856-1908*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

--- ERGÜN, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996.

--- EVERED, Emine Ö., *Empire and Education Under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Youngs Turks*, I. B. Tauris, London – New York 2012.

--- EYİCE, Semavi, *Bizans Döneminde Boğaziçi*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

--- FARAH, Caesar E., *Abdulhamid II and The Muslim World*, Foundation For Research on Islamic History, Art and Culture, Istanbul 2008.

--- FEVZIU, Blendi, *Presidenti që u bë Mbret: Ahmet Zogu*, Shtëpia Botuese Universitare Europian të Tiranës (UET), Tiranë 2014.

--- FINDLEY, Carter V., *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Published Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1989.

--- FINDLEY, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çev. Ercan Öztürk), İstanbul 2014.

--- FISCHER, Bernd J., *Ahmet Zogu Mbreti shqiptar mes Dy Luftërave*, Shtëpia Botuese Albanian Institute for International Studies (AIIS), Tiranë 2010.

--- FİNCANCI, May, The Story of Robert College Old and New (1863-1982), Alumni Association of the American Colleges of Istanbul, İstanbul 1983.

--- FORTNA, Benjamin C., *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York 2002.

--- FRASHËRI, Alfred – Neki Frashëri, *Frashëri: Në Historinë e Shqipërisë*, Botimi i Dytë, Tiranë 2014.

--- FRASHËRI, Kristo, *The History of Albania (A Brief Survey)*, Tirana 1964.

--- FRAZEE, Charles A., *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge Unversity Press, Bristol 1983.

--- FRELY, John, A History of Robert College, the American College for Girls, and Boğaziçi University, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

--- FYLLI, Dibran, *Hasan Prishtina, Stërnip i Abdullah Veliqit*, Ribotimi III, Botues Shtëpia botuese "ProkultPress", Prishtinë 2020.

--- GAWRYCH, George W., *Hilal ve Kartal: Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar*, (Çev. Ali Fahri Doğan), Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

--- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktay), Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

--- GLENNY, Misha, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers 1804 – 1812*, House of Anansi Press, Toronto-Canada 2012.

--- GRABILL, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press, Mineapolis 1971.

--- GUT, Christian, *Pashko Vasa*, (Traduit par: Remzi Përnaska), Akdemia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, Prishtinë 2008.

--- GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci*, C. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara 1997.

--- GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi: Âyan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, C. II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, No: 15, 1997.

--- HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (Çev. İhsan Çatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları,İstanbul 2008.

--- HAFIZ, Tacida Zubzeviç, *Ömer Lütfî Divanı*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren 2008.

--- HAHN, Johann Georg von, *Albanesische Studien*, 1854.

--- HAHN, Johann Georg von, *The Discovery of Albania, Travel Writing and Antropology in the Nineteenth – Century Balkans*, (Selected texts introduced and translated from the German by Robert Elsie), I. B. Tauris &Co. Ltd., 2015.

--- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Basımevi, Ankara 1994.

--- HALL, Richard C., *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, First published 2000 by Routledge, London and New York 2000.

--- HAMITI, Abdullah, *Nezim Frakulla dhe Divani i tij Shqip*, Logos-A, Prishtinë 2008.

--- HANİOĞLU, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

--- HASLUCK, Frederick William, *Christianity and Islam under the Sultans*, Clarendon Press, Oxford 1929.

--- HYSA, Mahmud, Mahmud Hysa, *Alamiada Shqiptare*, Studime Letrare, Logos – A, Shkup 1997.

--- HYSI, Shyqyri, *Histori e Komuniteteve Fetare Në Shqipëri*, Botime Mësonjëtorja, Tiranë 2006.

--- ISMAJLI, Rexhep, *Studime për Historinë e Shqipes në Kontekst Ballkanik*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, Prishtinë 2015.

--- ISLAMI, Myslim, *Naum Veqilharxhi: Ideologu i parë i Rilindjes Shqiptare*, Kambinati Paligrafik, Tiranë 1977.

--- ISLAMI, Myslim, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe Çeshtja e Bashkimit Kombetar*, Shtepia Botuse Aferdita, Tirane 1998.

--- İNALCIK, Halil, *The Survey of Istanbul 1455, The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

--- İNALCIK, Halil, *İstanbul Tarihi Araştırmaları, Fetihten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

--- İRTEM, Süleyman Kani, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999.

--- İRTEM, Süleyman Kâni, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2004.

--- İSFANDİYAROĞLU, Fethi, *Galatasaray Tarihi*, C. 1, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.

--- JACQUES, Edwin E., *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland&Company, Inc. Publishers Jefferson, North Carolina and London 1995.

--- JELAVICH, Barbara, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, (Çev. İhsan Durdu - Gülçin Tunalı - Haşim Koç), Küre Yayınları, III. Basım, İstanbul 2013.

--- KADRIU, Zeqir, *Mozaik Gjuhësor e letrar*, Botoi Albas, Tetovë 2014.

--- KALESHI, Hasan, *Disa Aspekte të Luftës për Alfabetin Shqip në Stamboll,* Gjurmime Albanologjike, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1969.

--- KALESHI, Hasan, *Kontributi i Shqiptarëve në Dituritë Islame*, Logos-A, Shkup – Prishtinë – Tiranë, 2013.

--- KANSU, Aykut, *1908 Devrimi (Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey),* (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

--- KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit (1789-1807)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

--- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK Yayınevi, Ankara 1999.

--- KARPAT, Kemal H., *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, New York 2001.

--- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi Yayınları, I. Baskı, Ankara 2006.

--- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

--- KIEL, Machiel, *Arkitektura Osmane në Shqipëri: 1385-1912*, (Përktheu: Holta Vrioni), Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), Stamboll 2012.

--- KOCADAĞ, Burhan, *Şahkulu Sultan Dergahı ve İstanbul Bektaşi Tekkeleri*, Can Yayınları, İstanbul 1994.

--- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

--- KONDO, Ahmet, *"Drita" – "Dituria" (1884-1885)*, Shtëpia Botuese e Librit Politik,Tiranë 1972.

--- KOLOĞLU, Orhan, *Üç İttihatçı: Arap, Kürt ve Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat – Terakki*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011.

--- KIRMIZI, Abdülhamit, Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

--- KRASNIQI, Memli, *Shoqëria Biblike Britanike për të Huajt dhe Bektashizmi (1814-1897)*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2013.

--- KUANRUD, Xhon Kuanrud (John Quanrud), *Besë, Shpresë dhe Dashuri – Jeta e Gjerasim Qiriazit*, Karte e Pende, Tiranë 1998.

--- KUTLU, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

--- KÜLÇE, Süleyman, Osmanlı Tarihinde Arnavutluk, İzmir 1944.

--- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Lütfî Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991.

--- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

--- LEVEND, Agâh Sırrı, *Şemsettin Sami*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1969.

--- LEWIS, Bernard, *Istanbul and Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklohama Press, 1963.

--- LICURSI, Emiddio Pietro, *Empire of Nations: The Consolidation of Albanian and Turkish National Identities in the Late Ottoman Empire: 1878-1913*, Department of History Columbia University, Spring 2011.

--- LLOSHI, Xhevat, *Rreth Alfabetit të Shqipes*, Logos-A, Shkup/Prishtinë/Tiranë 2008.

--- MADEN, Fahri, *Bektaşi Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, TTK Basımevi, 2013.

--- MALCOLM, Noel, *Kosova: A Short History*, New York University Press, New York 1998.

--- MALTA MUHAXHERİ, Nuran, Türk ve Arnavut Destanlarındaki Müşterek Unsurlar, Gece Kitaplığı Yayınevi, 2017.

--- MAYAKON, İsmail Müştak, *Yıldız'da Neler Gördüm*, Sertel Matbaası, İstanbul 1940.

--- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

--- *Mendimi Politik e Shoqëror i Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1908-1910),* (Mbledhje artikujsh nga Shtypi), Vëllimi II, Tiranë 1976.

--- MİRMİROĞLU, Vladimir L., *Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları*, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul 1946.

--- MOREU, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askerî "Yeni Düzen'in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

--- MORİNA, İrfan – Lindita Latifi Xhanari, *Demir Parmaklıklar Arkasında Hayatını Türkoloji'ye Adamış Bir Arnavut: Tahir Dizdari Hayatı – Eserleri*, Shtëpia Botuese "Fan Noli", Tiranë 2021.

--- MOSI, Hilë, *Mendimi Politik e Shoqëror i Rilindjes Kombëtare Shqiptare,* (Haz. Zihni Haskaj), Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, Tiranë 1971.

--- MYZYRI, Hysni, *Shoqëri e të Shtypurit Shronja Shqip*, Shtëpia Botuese "8 Nëntori", Tiranë 1979.

--- MYZYRI, Hysni, *Shkolla Normale e Elbasanit*, Tiranë 2004.

--- OLGUN, Said, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878-1912)*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016.

--- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

--- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. I, (Haz. Mehmet Metin Hülagü), TTK Basımevi, Ankara 2008.

--- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XVIII, (Haz. Ali Aktan), TTK Yayınevi, Ankara 2009.

--- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XIX, (Haz. Mehmet Metin Hülagü), TTK Basımevi, Ankara 2009.

--- POLO, Stefanaq – Selami Pulaha, *Akte te Rilindjes Kombetare Shqiptare 1878-1912 (Memorandume*, vendime, protesta, thirrje), Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978.

--- POLO, Stefanaq - Arben Puto, *The History of Albania From its Origins To The Present Day*, Eastern Books Routledge&Kegan Paul, Boston 1981.

--- PRIFTI, Kristaq, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit ne Dokumentet Osmane (1878-1881),* Kombinati Poligrafik, Tirane 1978.

--- PULAHA, Selami, *Qendresa e Popullit Shqiptar Kundër Sundimit Osman nga Shekulli XVI deri në Fillim të Shekullit XVIII: Dokumente Osmane*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978.

--- QOSJA, Rexhep, *Historia e Letërsisë Shqipe – II*, Prishtinë 1990.

--- RAÇA, Shkelzen, *Shtegtimet dhe Ngulimet e Shqiptarëve në Greqi Shek. XIII-XVI*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 2004.

--- RAKA, Fadil, *Historia e Shqipes Letrare*, Universiteti i Tetovës Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë 1997.

--- RAMSAUR, Ernest Edmondson, *Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, (Çev. Hacasan Yüncü), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.

--- REXHA, Iljaz, *Lidhja e Prizrenit ne Dokumente Osmane (1878-1881)*, Prishtine 1978.

--- RIZAJ, Skender, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente Angleze, 1878-1881*, Arkivi i Kosovës, Prishtinë 1978.

--- RIZAJ, Skender, *Arnavutların Bağımsızlık Savaşı ve Balkanların Kaybedilmesi Hakkında Türk Kaynakları (1908-1912)*, İstanbul 2003.

--- ROSENTHAL, Erwin I. J., *Political Thouht in Medieval Islam, An Introductory Outline*, Cambridge University Press, 1958.

--- RRUGA, İlir, *Osmanlı Arnavutluk'unda Hıristiyanlık ve İslamiyet*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2021.

--- SALIHU, Hajdar, *Poezia e Bejtexhinjve*, Rilindja, Prishtinë 1987.

--- SERBESTOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

--- SHALA, Xheladin, *Hasan Prishtina: Veshtrim i Shkurtër atdhetarie*, Instituti Albanologjik, 2014.

--- SHAW, Stanford J., *Eski ile Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu 1789-1807*, (Çev. Hür Güldü), İstanbul 2008.

--- SHEHU, Gjyltekin, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente diplomatike franceze: 1878-1881*, Instituti i Historisë në Prishtinë Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, 2010.

--- SKENDI, Stavro, *The Albanian National Awakening (1878-1912)*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1967.

--- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015.

--- SÖNMEZ, Banu İşlet, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

--- SÖZEN, Zeynep, *Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yayıncılık, İstanbul 2000.

--- SHKODRA, Zija, *Qyteti Shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1984.

--- ŞİŞMAN, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

--- TAHIRI, Bedri, *Hasan Prishtina: Truri i lëvizjes kombëtare shqiptare: monografi*, 2008.

--- TEKİR, Hürü Sağlam, *Sultan'ın Muhafızları: II. Abdülhamid'in Muhafız Alayları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

--- TOPALOĞLU, Yüksel, *Şemsettin Sami, Süreli Yayınlarda Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları İnceleme Metin*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

--- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler-İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C. 1, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

--- *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi III ncü Cilt 3 ncü Kısım*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.

--- TÜRKER, Orhan, *Mega Revma'dan Arnavutköy'e: Bir Boğaziçi Hikayesi*, Sel Yayıncılık, İstanbul 1999.

--- UÇAROL, Rifat, *Mareşâl, Âyan Meclisi Başkanı, Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919 Askerî ve Siyasi Hayatı*, Der Yayıncılık, Baskı: 3, İstanbul 2015.

--- UNAT, Ekrem Kadri – Mustafa Samastı, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye (1867-1909), İstanbul 1990.

--- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, III. Baskı, Ankara 1988.

--- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları – I: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1988.

--- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, C. III, 2. Kısım, XVI. Yüzyılın Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977.

--- ÜNAL, Uğur – Togay Seçkin Birbudak, İstanbul Dârulmuallimîni (1848-1924), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

--- VASILIEV, Alexander A., *Bizans İmparatoruğu Tarihi*, (Çev. Tevabil Alkaç), Alfa Tarih Yayınları, Basım: 1, İstanbul 2016.

--- VISHKO, Ali, *Kongreset e Alfabetit dhe të Shkollës Shqipe*, Flaka e vëllazërimit, Shkup 1992.

--- XHOLI, Zija, Sami Frashëri, *Vepra IV*, Rilindja Prishtinë 1978.

--- XHELILI, Qazim, *Vehbi Dibra - Personalitet dhe Veprimtar i Shquar i Lëvizjes Kombëtare*, Albin Yayınları, Tiranë 1998.

--- YASAMEE, F. A. K., *Ottoman Diplomacy, Abdülhamid II and the Great Powers, (1878-1888)*, The Isıs Press Istanbul & Georgias Press Piscataway, Piscataway 2011.

--- YAZICI, Nevin, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 2002.

--- ZAMPUTI, Injac, *Burime të Zgjedjura për Historinë e Shqipërisë, Shek. VIII-XV*, Universiteti Shtetëtor i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Tiranë 1962.

--- ZAMPUTI, Injac, *Relacione Mbi Gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në Shekullin XVII (1610-1634), Burime dhe Materiale për Historinë e Shqipërisë – 3*, Universiteti Shteteror i Tiranës Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, Tiranë 1963.

--- ZAMPUTI, Injac, *Dokumente për Historinë e Shqipërisë: Pjesa e Dytë (1479-1506)*, Akademia e Shkencave e Republikes Popullore Socialiste të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978.

G. KİTAP BÖLÜMLERİ, MAKALELER VE BİLDİRİ METİNLERİ

--- *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame – Shekulli XIX-XX,* (Ed. Genti Kruja – Andrin Rasha), Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, Tirane 2012.

--- ABAZI- EGRO, Genciana, "Për Klasifikim e Turqizmave në Gjuhën Shqipe", *Feja, Kultura dhe Tradita ndër Shqiptarët*, Prishtinë 1995.

--- ABAZI, Enıka - Albert Doja, "Further Considerations on the Politics of Religious Discourse: Naim Frashëri and his Pantheism in the Course of Nineteenth-Century Albanian Natonalism", *Middle Eastern Studies,* Vol. 49, No. 6, 2013.

--- ADEMİ, Rahman, "Bağımsızlığa Giden Yolda Arnavutlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 26, Bahar 2013.

--- AGALLIU, Fatmir, "Shkronjëtore e Gjuhës Shqip (1886) e Sami Frashërit, Vepër e Rendësishme e Gramatologjisë Shqiptare", *Studime Filologjike*, Nr. 3, Tiranë 1979.

--- AHBAB, Yakup, "Kuzey Makedonya 1912: Savaş, Katliam ve Soykırım", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, S. 62, 2015/2, İstanbul 2016.

--- AHMAD, Feroz – Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976.

--- AHMETI, Ismail, "Hâfız Ali Korça", *DİA*, C. 26, İstanbul 2002.

--- AKIBA, Jun, "Shari'a Judges in the Ottoman Nizâmiye Courts, 1864-1908", *İSAM - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* S. 51, 2018.

--- AKIN, Âdem - Remzi Demir, "Hoca Tahsin Efendi ve Felsefe ile İlgili Bir Şiiri", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, S. 1, Bahar 2001.

--- AKŞİN, Sina, "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", *Türk Parlamentosunun İlk Yüz Yılı (1876-1976)*, TTK Yayını, Ankara 1976.

--- AKŞİN, Sina, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Haz. Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, Ankara 2006.

--- AKÜN, Ömer Faruk, "Hoca Tahsin (1811-1881)", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998.

--- AKYÜZ, Yahya, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", *Milli Eğitim Dergisi,* S. 95, Mart 1990.

--- ALGÜL, Mesut, "Hoca Tahsin Efendi'nin Hey'et İlmî Üzerine Bir Manzumesi", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 2, S. 4, 2018.

--- ALKAN, Necmettin, "Emmanuel Karasu'nun Biyografisine Katkı II: II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 172, Nisan 2008.

--- ALKAN, Necmettin, "1908 Jön Türk İhtilali'nde Firzovik Toplantısının Önemi", *Toplumsal Tarih*, Dergisi S. 177, Eylül 2008.

--- ANAGNOSTOPULU, Athanasia, "Tanzimat ve Rum Milleti'nin Kurumsal Çerçevesi, Cemaat Kurumları, Eğitimi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (Çev. Foti – Stefo Benlisoy), (Ed. Pinelopi Stathis), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

--- ANAMALI, Skënder, "İlirët dhe Shqiptarët / Les Illyriens et les Albanais", *Ilıria*, Année 1990.

--- ARSLAN, Ali, "Arnavutça Eğitime Geçiş ve Buna Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı*", Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Tiran-Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003)*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul 2006.

--- ARSLANER, Serhat, "Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya'ya İntikali", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 13, S. 25, 2008/2.

--- ARTAN, Tülay, "Arnavutköy", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

--- ARUÇI, Muhammed, "Fraşiri, Naîm (1846-1900)", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996.

--- BAJRAKTARI, Jusuf, "The Albanian League of Prizren (1878-1881)", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013.

--- BAJRAKTARI, Jusuf, "The National Movement in Kosova (1908-1912)", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013.

--- BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İÜİFM)*, C. XI, İstanbul 1951.

--- BAYRAKTAR, Uğur Bahadır, "Mythifying the Albanians: A Historiographical Discussion on Vasa Efendi's "Albania and Albanians" ", *Balkanologie Revue d'etudes pluridisciplinaires, Vol* XIII, Numero 1-2, Aralık 2011.

--- BAYRAKTAR, Uğur Bahadır, "Milliyetçilik ve Osmanlı Eleştirisi: Arnavut Vasa Efendi'nin Tarih Anlayışı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2014.

--- BAYUR, Yusuf Hikmet, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Belleten*, C. 23, S. 90, TTK Yayınları, Ankara 1959.

--- BELLO, Dhimitri – Idriz Metani, "Kontribute të Sami Frashërit në Historinë e Gjuhës Shqipe", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016, Tiran*, (Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017.

--- BİLİM, Cahit, "Tercüme Odası", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 1, Ankara 1990.

--- BİLMEZ, Bülent, "Sami Frashëri or Semseddin Sami?: Mythologization of an Ottoman Intellectual in the Modern Turkish and Socialist Albanian Historiographies Based on <<Selective Perception>>, *Balkanologie, Revue d'etudes pluridisciplinaires*, Vol. VII, no. 2, decembre 2003.

--- BİLMEZ, Bülent, "Sami Frashëri apo Shemseddin Sami", (Përkthyer: Artan Puto), *Përpjekja* IX, 2003.

--- BİLMEZ, Bülent, "Şemsettin Sami mi Yazdı Bu 'Sakıncalı' Kitabı?, Yazarı Tartışmalı Bir Kitap: Arnavutluk Neydi, Nedir ve Ne Olacak? (1899)", *Yeni Yaklaşımlar*, S. 1, 2005.

--- BİLMEZ, Bülent, "Bir Kitabın Kopardığı Küçük Fırtına: Yazarı Tartışmalı Bir Kitap Hakkında Arnavutluk ve Türkiye'deki Tartışmalarda Milliyetçi Retorik", *Müteferrika Dergisi*, S. 29, 2006.

--- BİLMEZ, Bülent, "Arnavut Dil-Ulusçuluğu ve Alfabe Tartışmalarında İlk Zirve, 100. Yılında Manastır Kongresi (14-22 Kasım 1908)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 179, Kasım 2008

--- BİLMEZ, Bülent, "Şemseddin Sami Frashëri'nin Bazı Metinlerinde Arnavut ve Türk "Biz"inin İnşasına Katkıda Bulunan Otoktonluk ve Köken Mitleri", (Çev. Veysel Öztürk), *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebî Kültür,* (Haz: Mehmet Fatih Uslu - Fatih Altuğ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

--- BİLMEZ, Bülent – Nathalie Clayer, "A Propospographic Study on some 'Albanian' Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, (Ed. Christoph Herzog – Malek Sharif), Istanbuler Texte Und Studien Herausgegeben Vom Orient-Institut Istanbul, Würzburg 2016.

--- BİRECİKLİ, İhsan Burak, "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Bağımsızlık Mücadelesi 1912-1914", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 12, Sa. XLI, Ağustos 2019.

--- BİRİNCİ, Ali, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998.

--- BLUMI, Isa, "An Honorable Break From *Besa*: Reorienting Violence in the Late Ottoman Mediterranean", *European Journal of Turkish Studies*, S. 18, 2014.

--- BORIÇI, Hamit - Jolanda Lila, "Drita-Dituria Dergisi "Harf Öğretimi ve Tefekkür", 10 Ağustos 1884 – 11 Temmuz 1885)", (Çev. Petrika Gavri), *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 50, 2020.

--- BOZBORA, Nuray, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, (Der. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ), C. I, Karam Yayınları, Ankara 2006.

--- BOZBORA, Nuray, "Failures and Achievements of Albanian Nationalism in the Era of Nationalism", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1, Edirne 2012.

--- BOZBORA, Nuray, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1: Tarih, (Ed. Bilgehan Atsız Gökdağ – Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Baskı: 2, Ankara 2013.

--- BOUGEOİS, Henri, "Le petit livre des Bektachis de Naim Bey Frashëri", *Revue du Monde Musulman*, 49, Paris 1922.

--- BRAUDE, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, (Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis), Volume I: The Central Lands, Holmes & Meier Publishers, Inc, New York –London 1982.

--- BUDA, Aleks, "Ideologët e Parë të Lëvizjes Kombëtare", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- BUDA, Aleks, "Mendimi Politik dhe Kultura Kombëtare në Vitet 50-70 të Shek. XIX", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- BULO, Jorgo, "Letërsia", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- BULO, Jorgo, "Pashko Vasa (1825-1892), *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- CACAJ, Gjstina – Shushka, "Vepra e Naum Veqilharxhit në Konstekstin e Rilindjes në Ballkan", *Naum Veqilharxhi – Jeta dhe Vepra e tij*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2007.

--- CLAYER, Nathalie, "Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu", (Çev. Orhan Koloğlu), *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. 1, S. 2, Şubat 1994.

--- CLAYER, Nathalie,"The Albanian students of the Mekteb-i Mülkiye: Social networks and trends of thought", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, (Ed. Elisabeth Özdalga), London and New York, 2005.

--- CLAYER, Nathalie, "Investing in the Intellectual Capital: The Kadı of Gjirokastër and Libohova and their Descendants", *dans Prooceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans*, Tirana, 4-7 December 2003, IRCICA, Istanbul 2006.

--- CLAYER, Nathalie, "The Dimension of Confessionalisation in the Ottoman Balkans at The Time of Nationallisms", *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation Building*, (Ed. Hannes Grandits – Nathalie Clayer – Robert Pichler), I. B. Tauris, London 2011.

--- ÇAPA, Mesut, "Balkan Savaşında Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 1, Ankara 1990.

--- ÇELİK, Bilgin, "Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane'den Ayrılma Çabaları", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 16, Ankara 2004.

--- ÇELİK, Bilgin, "Adem-i Merkeziyetçi Bir Darbe Girişimi: 31 Mart İsyanında İsmail Kemal Bey'in Rolü", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 124, Nisan 2004.

--- ÇELİK, Bilgin, "Üç Kimlikli Bir Jön Türk Aydını: Dr. İbrahim (Ethem) Temo (1865-1945)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 1, İzmir 2010.

--- ÇELİK, Bilgin, "Osmanlı - Karadağ Sınır Sorunları ve Balkan Savaşı'na Etkileri", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011),* (Ed. Alb. Cevat Şayin), Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2012.

--- ÇELİK, Yüksel, "The Albanian Uprising During the Reign of Abdulhamid II Organization of Albanian League of Prizren and Actions of the Grande Porte", *Institute of Prishtina and Academia Science and Art of Kosova, International Symposium for the 130th Anniversary of Establising Prizren League*, Prishtina, 10-11 Haziran 2008.

--- ÇETİN, Atillâ, "Rumeli Vilayetlerinin Durumu Hakkında Safvet Paşa'nın II. Abdülhamid'e Sunduğu 1880 Tarihli İki Önemli Arizası", *Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prof. Dr. M. Münir Aktepe'ye Armağan Kitabı*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997.

--- ÇETİNSAYA, Gökhan, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 47, S. 47, Nisan 2016.

--- ÇOLLAKU, Shaban, "Sami Fashëri si Krijues dhe Kritik Letrar", *Studime Filologjike*, Akademia e Shkencave e Rebuplikës së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë 1982.

--- ÇOLAKU, Şaban, "İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılının Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine", *XI. Türk Tarih Kongresi, C. IV*, TTK Yayınları, Ankara 5-9 Eylül 1990.

--- DANIEL, Odile, "The Historical Role of the Muslim Community in Albania", *Central Asian Survey*, Vol. 9, No. 3, 1990.

--- DAVISON, Roderic H., "The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period", *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK Basımevi, Ankara 1988.

--- DECEI, Aurel, "Fenerliler", *MEB İslâm Anasiklopedisi*, C. 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

--- DEMIRAJ, Shaban, "Albanian", *The Indo-European Languages*, (Ed. Anna Giacalone Ramat – Paolo Ramat), Routledge, London and New York 1998.

--- DERJAJ, Adriatik, "Toplumbilim, Dilbilgisi ve Edebiyat Alanlarında Arnavutça ve Türkçe Arasındaki İlişkiler Üzerine Değerlendirmeler", Avrasya Etüdleri Dergisi, T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) Yayınları, 47/2015-I.

--- DETZLER, Wayne A., "Robert Pinkerton: Principal Agent of the BFBS in the Kingdoms of Germany", *Sowing the World: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society, 1804-2004*, (Ed. Stephen K. Batalden, Kathleen Cann, John Dean), Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2004.

--- DOĞANAY, Aziz, "Şeyh Vefa Külliyesi", *DİVÂN İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2006/1.

--- DOJA, Albert, "A Political History of Bektashism in Albania", *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, No. 1, March 2006.

--- DOJA, Albert, "The Politics of Religious dualism: Naim Frashëri and His Elective Affinity to Religion in the Course of 19th-century Albanian Activism", *Social Compass International Rewiew of Sociology of Religion*, March 2013.

--- DRANÇOLLI, Jahja, "Beteja e Kosovës (1389)", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 66, Prishtinë 2002.

--- DUKA, Ferit, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusun İslamlaşması Süreci Üzerine Gözlemler", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 2, Ankara Ocak 1991.

--- DUKA, Ferit, "Rrënjët Historike të Tolerancës Fetare në Shqipëri", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 70, Prishtinë 2003.

--- DUKA, Ferit, "Fasada Bregdetare e Shqipërisë Osmane Qyteti i Vlorës Gjatë Shek. XVI – XVII", Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri 4-7 Dhjetor 2003, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- DUKA, Ferit, "Lidhja e Prizrenit në Kontekstin e Marrëdhënieve shqiptaro-osmane", *Studime Historike*, 1-2, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009.

--- DUKA, Ferit, "The Ottoman Conquest", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013.

--- DUKA, Valentina, "Vizioni i Sami Frashërit për Shtetin e Pavarur Shqiptar në Veprën e tij: Shqipëria Çka qënë Ç'është dhe Çdo të Jetë", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,Tiran,* (Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017.

--- EMECEN, Feridun, "I. Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi", *Kosova Zaferi'nin 600. Yıldöünümü Smepozyumu 26 Nisan 1989*, Ankara 1992.

--- EMECEN, Feridun, "Kara Ahmed Paşa (ö. 962/1555)", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001.

--- EMECEN, Feridun, "Semiz Ahmed Paşa (ö. 988/1580)", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009.

--- ERASLAN, Cezmi, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri 2 Mayıs 1992*, (Haz. Çoşkun Yılmaz), İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü Seha Neşriyat, İstanbul 1992.

--- ERASLAN, Cezmi, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı*, C. 2, Ankara 1999.

--- ERCAN, Yavuz, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlar'daki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi", *Belleten*, C. 50, S. 198, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Aralık 1986.

--- ERHAN, Çağrı, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *Ankara Üniversitesi Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı Dergisi*, S. 30, Ankara 2000.

--- FISCHER, Bernd J., "Albanian Nationalism in the Twentieth Century", *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, (Ed. Peter F. Sugar), The American University Press, 1995.

--- FORTNA, Benjamin C., "Education and Autobiography at the End of The Ottoman Empire", *Die Welt des Islams, New Series*, Vol. 41, Issue. 1, Leiden Mart 2001.

--- FRASHËRI, Kristo, *Historia e Popullit Shqiptar - I*, (Hartuar Selim Islami – Kristo Frashëri), Botimit të Universiteti Shtetërori Tiranës, Instituti Historisë dhe i Gjuhësisë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1979.

--- FRASHËRI, Kristo – PEPO, Petraq, *Historia e Popullit Shqiptar - I*, (Hartuar Selim Islami – Kristo Frashëri), Botimit të Universiteti Shtetërori Tiranës, Instituti Historisë dhe i Gjuhësisë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1979.

--- FRASHËRI, Kristo, *"Zhvillimi Ekonomik dhe Shoqëror i Shqipërisë Gjatë Shek. XIX – Fillimi i Shek. XX", Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- FRASHËRI, Kristo, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- FRASHËRI, Midhat, "Naim bej Frashëri – Studime dhe Kujtime", *Kalendari Kombiar*, Sofya 1926.

--- FSHAZI, Falma, "İstanbul'da İlk Arnavutça Dergi: "Drita" ve "Dituria" ", Müteferrika, S. 21, 2002.

--- GAÇE, Bardhosh, "Bektashizmi, Vatrat e tij dhe Refleksione të Vjershërimit Popullor", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 dhjetor 2003*, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- GAWRYCH, George W., "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800-1912", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 4, 1983.

--- GÖLDÖŞÜREN, Arzu, "Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 48, İstanbul 2015.

--- GÜLLÜ, Fırat, "Gave: Şemseddin Sami'den Osmanlı Tiyatrosunu Politikleştirme Yolunda Özgün Bir Girişim", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebî Kültür*, (Haz: Mehmet Fatih Uslu - Fatih Altuğ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

--- HAFIZ, Nimetullah, "Hacı Ömer Lûtfü'nün Tarihi Eserleri", *VIII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri* (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981.

--- HAMITI, Abdullah, "Nezim Frakulla – jeta dhe divanet e tij", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 67, Prishtinë 2002.

--- HAMITI, Abdullah, "Sami Frashëri për Origjinën dhe Ndarjen e Gjuhëve", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXV, nr 78, Prishtinë 2005.

--- HAMIDI, Abdulla, "Stambolli në Këngët Popullore Shqipe", *Buletini i Fakulteti i Studimeve Islame i Prishtinës*, Nr. 2, Prishtinë 2012.

--- HAMITI, Sabri, "Faik Konica: Jam Unë", *Konferencë Shkencore për Faik Konicën*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Prishtinë 2006.

--- HASANI,Hasan, "Dy Figura të Shquara Letrare dhe Kombëtare", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 68-69, Prishtinë 2002.

--- HOSAFLOOK, David, "Protestant Writings About the Official Recognition and Protection of Protestant Subjects in the Ottoman Empire (1839-1856)", *II. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (OSARK)*, 17-20 October, Tiranë 2018.

--- HUT, Davut, "Mustafa Nâili Paşa", *DİA*, C. EK-2, Ankara 2019.

--- HYSA, Mahmut, "*Vendimet Programatike të Kongresit të Dibrës"*, Kongresi i Dibrës 1909-2004, refetare dhe kumtesa, Shqota qytetare "Votra Dibrane" – Dibër, Dibër 2005.

--- JAHJAI, Meral, "Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dinî Karakterleri", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, TİKA Başkanlığı Yayınları, 50/2016-2.

--- JOKL, Norbert, "Die Bektaschis von Naim Bey Frashëri", *Balkan Archiv*, II, Leipzig 1926.

--- KACELI (DEMIRLIKA), Ilirjana – Arti Omeri, "Osmanlı Dönemi Arnavutluk'ta Bir İslam Alimi: Daut Boriçi (1825-1896)", *4. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu (UTAS), (Van Yüzüncü Yıl Ünivesitesi - 20-22 Ekim 2022)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 2022.

--- KALESHI, Hasan, "Sami Frashëri në Letërsinë dhe Filologjinë turke", *Gjurmime albanologjike*, Nr. 1, Prishtinë 1968.

--- KALESHI, Hasan, "Türkler'in Balkanlar'a Girişi ve İslâmlaştırılma: Arnavut Halkının Etnik ve Millî Varlığının Korunmasının Sebepleri", *Tarih Enstitütüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

--- KALESHI, Hasan, "Dorëshkrimit Arabe në Jugosllavi", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 70, Prishtinë 2003.

--- KALESHI, Hasan, "Veziri i Madh Koxha Sinan Pasha – Përshpirtënimet dhe Vakëfnameja e tij", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXVI, nr 82, Prishtinë 2007.

--- KARAHASANOĞLU, Cihan Osmanağaoğlu, "1862 Rum Patrikliği Nizamatı Çerçevesinde Fener-Rum-Ortodoks Patrikhanesi", *Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar – V*, İstanbul 13-17 Eylül 2010.

--- KARAKOÇ, Ercan - Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi", *Belleten*, C. 82, S. 294, TTK Yayınları, Ankara 2018.

--- KARPAT, Kemal H., "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, (Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis), Volume I: The Central Lands, Holmes & Meier Publishers, Inc, New York –London 1982.

--- KAYA, Gökhan, "II. Meşrutiyet Dönemi Demokratları: Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)", *Kebikeç Dergisi*, S. 31, 2011.

--- KAYAPINAR, Levent, "15. ve 16. Yüzyıllarda Yunanistan'dan İstanbul'a Yapılan İskânlar", *Doğu – Batı Dergisi*, Yıl: 23, S. 91, Aralık 2019.

--- KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Cyrus Hamlin: Misyoner, Eğitimci, Müteşebbis", *Kebikeç Dergisi*, S. 36, 2013.

--- KOÇU, Reşad Ekrem, "Arnavudköyü", *İstanbul Ansiklopedisi*, Nurgök Matbaası Basımı, İstanbul 1959.

--- KODAMAN, Bayram, "Aşiret Mekteb-i Hümâyunu", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991.

--- KOSOVA, Parim, "Ndërtimet e Arkitekturës Islame dhe Medresetë në Prizren", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Hasan Paşa, Yemişçi (ö. 1012/1603)", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997.

--- KIEL, Machiel, "Draç", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994.

--- KIEL, Machiel, "Leş", *DİA*, C. 27, Ankara 2003.

--- KILIÇ, Selda, "Bir Osmanlı Aydınının Arnavutluk'a Dair Görüş ve Düşünceleri", Ankara Üniversitesi *OTAM Dergisi*, S. 19, Ankara 2006.

--- KIRMIZI, Abdülhamit, "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyan Teşebbüsü", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 14, S. 26, 2009/1.

--- KISKIRA, Konstantia P., "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (Derleyen: Pinelopi Stathis), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

--- KOLOĞLU, Orhan, "Faik Bey Konitza'nın Arnavutluk Sorunlarına İlişkin 1899 Tarihli Memorandumu", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003*, IRCICA, İstanbul 2006.

--- KOYUNCU, Aşkın, "Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, S. 1, Ankara 2004.

--- KOYUNCU, Aşkın, "Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 33, Ankara Bahar 2013.

--- KOYUNCU, Aşkın, "Kavânîn-i Yeniçeriyân ve Bosnalı Müslüman Çocuklarının Devşirilmesi Meselesinin Tenkidi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 6-8 Ekim 2016 Çanakkale*, C. 1, (Ed. Aşkın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Çanakkale 2017.

--- KÖKSAL, Osman, "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lahiya", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 9, Ankara 1998.

--- KIEL, Machiel, "Yanya", DİA, C. 43, İstanbul 2013.

--- KUKE, Gentian, "Arsimi në Shqipëri, Gjatë dhe pas Reformave të Tanzimatit", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan,* Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003.

--- KUSHNER, David, "Career Patterns Among The Ulema in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim – 3 Kasım 1989,* TTK Basımevi, Ankara 1994.

--- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

--- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, "Osmanlı Döneminde İlbasan'da Tasavvufî Hayat, Tekke ve Zaviyeler", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003)*, (Ed. Ali Çaksu; Önsöz: Halit Eren), İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2006.

--- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1977.

--- LAFE, Emil, "Fjalori "Orientalizmat në Gjuhën Shqipe", i Tahir Dizdarit si Pasqyrim i Ndikimit të Kulturës Islame Ndër Shqiptarët", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- LATA, Ruzhdi, "*Kontributi i Ulemave Dibranë për Çështjen Shqiptare"*, Përmbledhje nga Konferance Shkencore në Tiranë më 28-29 Shtator 2012, Kontributi i Prejësve Myslimanë në formësimin e Vetëdijes dhe Identitetit Kombëtar, Tiranë 2013.

--- LATA, Ziber, "Hafız Vildan Faik Dibra", *Shqiptarët e Rekës së Epërme*, (Redaktorë: Ali Pajaziti – Nasir Selimi – Rasim Zuferi), Universiti i Evropës Juglindore, Tetovë 2014.

--- LLOSHI, Xhevat, "Të dhëna dokumentare të reja mbi veprimtarinë e V. Meksit, G. Gjirokastritit dhe K. Kristoforidhit", *Studime Filologjike*, Nr. 1-2, 1974.

--- MADEN, Fahri, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, TİKA Yayınları, 44/2013-2.

--- MALTA MUHAXHERI, Nuran, "Türk ve Arnavut Destanlarında Baş Kahramanlar (Alperenler)", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, (Balkan Özel Sayısı – I), Ocak – Haziran 2012-1.

--- MALLTEZI, Luan, "Skënderbeu dhe Rilindja Kombëtare", *Studime Historike*, 1-2, (Kryeredaktor: Beqir Meta), Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009.

--- MATOSHI, Hysen, "Atdheu në Poezinë e Hafız Ali Korçës", *Buletini i Fakulteti i Studimeve Islame i Prishtinës*, nr. 2, Prishtinë 2012.

--- MCGOWAN, Bruce, "The Age of Ayans (1699-1812)", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1600-1914)*, C. 2, (ED. Halil İnalcık – Donald Quataert), Cambridge University Press, Cambridge 2004.

--- MEHDIU, Feti - Muhammet Aruçi, "Voka, Receb", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013.

--- MEHDIU, Feti, "Brengat e Rexhep Vokës – Një Shekull Pas Vdekjes së tij", *Edukate Islame*, Revistë Shkencore, kulturore islame tremujore, Viti XLIX nr. 115/2019, Boton: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës, Prishtinë 2019.

--- MEHMETI, Sadik, "Një Autor Shqiptarë nga Prizreni që ka Shkruar në Gjuhën Arabe (Haxhi Ymer Lutfi ef. Paçarizi – Id. 13 Janar 1870 – vd. 25 Tetor 1928)", *Buletini i Fakulteti i Studimeve Islame i Prishtinës*, nr. 1, Prishtinë 2010.

--- MORİNA, İrfan,"Turqizmat si Terminologji Ushtarake në Poemen Epike Shqiptare", Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri 4-7 Dhjetor 2003, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- MORİNA, İrfan, "Fraşeri Kardeşlerin Arnavutluk'taki Bektaşiliğe Katkıları", (Ed.: Adem Öger), *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (16-19 Kasım 2011-Nevşehir)*, C.4, Nevşehir Üniversitesi Kapadokya Araştırma ve Uygulama Merkezi (NEVKAM), Ankara 2012.

--- MÜLÂYİM, Selçuk, "Süleymaniye Camii ve Külliyesi", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010.

--- MYZYRI, Hysni, "Zhvillimi i Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në vitet 1882-1895", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*,Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- NAÇI, Stavri N., "Të dhëna të Reja rreth Prejardhjes se Familjes se Bushatllijve të Shkodrës", Buletini i Universitetit Shteteror të Tiranës, seria për Shkenca Shoqërore, Vol. 3, Tiranë 1961.

--- NAÇI, Stavri N., "Pashallëket e Mëdha Shqiptare (1775-1831)", *Historia e Popullit Shqiptar-I*, (Hartuar Selim Islami – Kristo Frashëri), Botimit të Universiteti Shtetërori Tiranës, Instituti Historisë dhe i Gjuhësisë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1979.

--- NUSHI, Pajazit, "Hasan Tahsini dhe pikëpamja e tij për kauzalitetin shpirtëror", *Studime*, nr. 19-2012, Akademia e Shkëncave dhe e Arteve e Kosovës (ASHAK), Prishtinë 2013.

--- OLGUN, Kenan, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 13, İstanbul 1999.

--- OLGUN, Kenan, "II. Meşrutiyet Devri Hakimiyet-i Milliye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan'ı ve Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 13, İstanbul 2002.

--- OLGUN, Said, "Contributions Albanian Diaspora in Romania to the Development of Albanian Nationalism in the Last Quarter of Nineteenth Century", *Glimpses of Balkan Cultural History*, (Ed. Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

--- OLGUN, Said, "Bir Arnavut Milliyetçisi: Şahin Kolonya (1867-1917)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 12, Temmuz 2018.

--- OLGUN, Said, "Bayram Fehmi Bey/Bajo Topulli (1867-1930): Öğretmenlikten Çeteciliğe Çetecilikten Kaymakamlığa Bir Arnavut Milliyetçisinin Sıra Dışı Hayat Öyküsü", *History Studies*, Vol. 10, Issue: 1, February 2018.

--- OLGUN, Said, "Bir Jön Türk ve Arnavut Milliyetçisi: Derviş Hima (1872-1928)", History Studies International Journal of History, C. 10, S. 10, Aralık 2018.

--- OLGUN, Said, "Katolik Bir Osmanlı Bürokratı ve Arnavut Milliyetçisi Paşko Vasa (1825-1892)", Trakya Üniversitesi *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 8, Sa. 2, Aralık 2019.

--- ONUZI, Afërdita, "Ndikime Orientale në Kulturën Materiale të Popullit Shqiptar (Veshjet Popullore)", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Aydını", *Osmanlı Barışı*, VI. Baskı, İstanbul 2005.

--- ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu – Halil İnalcık), Phoenix Yayınları, Nisan 2006.

--- OSMANI, Shefik – Njazi Kazazi, "Alhamiada Shqiptare", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan*, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- OSMANI, Tomor, "Përdorimi i Alfabetit Arabo-Turk në Traditën e Shkrimit Shqip", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- ÖZBOZDAĞLI, Özer, "Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları 1908-1912", *Belleten*, C. 82, Sa. 295, Ankara 2018.

--- ÖZCAN, Abdülkadir, "Dukakinzâde Ahmed Paşa (Ö. 921/1515)", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994.

--- ÖZCAN, Abdülkadir, "Kara Murad Paşa (ö. 1065/1653)", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001.

--- ÖZCAN, Abdülkadir, "Kemankeş Mustafa Paşa (ö. 1053/1644)", *DİA*, C. 25, Ankara 2002.

--- ÖZCAN, Abdülkadir, "Mustafa Paşa, Zurnazen (ö. 1067/1657)", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006.

--- ÖZCAN, Abdülkadir, "Mehmed Paşa, Tabanıyassı (ö. 1049/1639)", *DİA*, Gözden Geçirilmiş 3. Basım, C. EK-2, Ankara 2019.

--- ÖZGEN, Yunus, Mustafa Balcı, "II. Meşrutiyete Giden Yolda İbrahim Temo – Derviş Hima Mektuplaşması", Türk Yurdu, Yıl: 97, S. 251, (Temmuz 2008).

--- ÖZVAR, Erol, "Tarhuncu Ahmed Paşa (ö. 1063/1653)", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011.

--- IBRAHIMI, Nexhat S., "Sarı Salltëku dhe roli i tij në përhapjen e Islamit në trojet iliro-shqiptare e ballkanike para shekullit XIV", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 66, Prishtinë 2002.

--- ISMAJLI, Rexhep, "Origjina e Gjuhës Shqipe", *Çështje Të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur Në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985*, Prishtinë 1987.

--- ISLAMI, Islam, "Jeta, Puna dhe Veprimtaria Pedagogjike e Rexhep Vokës", *Dituria*, nr. 2-3. Prishtinë 1971-1972.

--- ISLAMI, Selim, *Historia e Popullit Shqiptar - I,* (Hartuar Selim Islami – Kristo Frashëri), Botimit të Universiteti Shtetërori Tiranës, Instituti Historisë dhe i Gjuhësisë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë 1979.

--- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Cemiyet-i İlmiye ve Mecmua-i Ulûm", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, (1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987), (Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

--- İNALCIK, Halil, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", Fatih ve İstanbul Dergisi, C. I, S. 2, İstanbul 1953.

--- İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* C. XXVIII, S. 112, TTK Yayınları, Ankara 1964.

--- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Belleten, C. XXVIII, S. 112, TTK Yayınları, Ankara 1964.

--- İNALCIK, Halil, "Adaletnâmeler", *Belgeler Dergisi*, C. II, S. 3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

--- İNALCIK, Halil, "Istanbul: an Islamic City", *Essays in Ottoman History*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

--- İNBAŞI, Mehmet, "Delvine Sancağı ve İdarecileri (1750-1800)", Balkan Tarihi, C. 1, (Ed. Zafer Gölen – Abidin Temizer), Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (UBTAS), Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Gece Kitaplığı, Mart 2016.

--- İPŞİRLİ, Mehmet, "Dersiâm", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994.

--- İPŞİRLİ, Mehmet, "Ferhad Paşa (ö. 1004/1595)", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995.

--- İPŞİRLİ, Mehmet, "Medrese – Osmanlı Dönemi", *DİA*, C. 28, Ankara 2003.

--- İZETİ, Metin, "Naim Bey Fraşeri'nin Bektaşiliği ve Düşüncesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 52, 2009.

--- İZETİ, Metin, "Bektaşiliğin Arnavut Kültür Tarihindeki Yeri", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi III. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Sempozyumu, 30-31 Ekim 2009, Üsküp/Skopje*, (Ed. Gıyasettin Aytaş, Yusuf Doğan, Deren Başak Akman Yeşilel), Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Velî Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

--- PAKALIN, Mehmet Zeki, "Tüfekçi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983.

--- PAMUK, Bilgehan, "XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti – Arnavutluk İlişkileri", *Rumeli – Balkanlar Özel Sayısı–I,* Yeni Türkiye Yayınları – 66, Ankara 2015.

--- PAPAJGONI, Josif, "Teatri dhe Muzika", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- PËRNASKA, Remzi, "Shënime për Mendimin Teorik Gjuhësor të Faik Konicës", *Konferencë Shkencore për Faik Konicën, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës Akademia e Shkencave e Shqipërisë*, Prishtinë 2006.

--- PIRRAKU, Muhamet, "Disa Mendime Rreth Fillimeve të Rilindjes Kombëtare Shqiptare", *Çështje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 dhjetor 1985 – 2*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987.

--- POLLO, Stefanaq, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe Lufta e Saj për Çlirimin e bashkimin Kombëtar", *Studime Historike,* Nr. 3-4, 1978.

--- POLLO, Stefanaq – Kristaq Prifti, "Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe Veçoritë e saj Dalluese", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- POLLO, Stefanaq – Kristaq Prifti, "Shpallja e Pavarësisë së Shqipërisë", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- PRIFTI, Kristaq, "Abdyl Frashëri, udhëhegës i Lidhjës Shqiptare të Prizrenit", Konferenca Kombëtare e Studimeve për Lidhjen Shqiptare të Prizrenit, Tiranë 1979.

--- PRIFTI, Kristaq, "Ngritja e Lëvizjes për Autonomi (1896-1900) Lidhja Shqiptare e Pejës (1899-1900), *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë 2002.

--- PRIFTI, Kristaq, "Shtypi", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë 2002.

--- PRIFTI, Kristaq, "Rritja e Lëvizjes Kombëtare në Shqipëri në Vitet 1901-1908", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- PRIFTI, Kristaq, "Lëvizja Kulturore në Shqipëri pas Shpalljes së Kustetutës Turke (1908-1910)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- PRIFTI, Kristaq, "Manastır", DİA, C. 27, Ankara 2003.

--- PRIFTI, Kristaq, "Misioni i dy shqiptarëve në Evropë (Abdyl Frashërit dhe Mehmet Ali Vrionit)", *Studime Historike*, nr. 3-4, 2006.

--- PRIFTI, Kritstaq, "Nga Lidhja Shqiptare e Prizrenit të Pavarësia e Shqipërise dhe e Kosovës", *Studime Historike,* Nr. 1-2/2008, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historisë, Tiranë 2009.

--- QOSJA, Rexhep, "Skënderbeu në vizioni e Naim Frashërit", *Simpozium për Skenderbeun – Simpozijum o Skenderbegu (9-12 maj 1968)*, Prishtinë 1969.

--- QOSJA, Rexhep, "Ëvetari (1845) dokument i rëndësishëm i Rilindjes Kombëtare", *Gjurmime Albanologjike, Seri a Shkencave Filologjike,* XIII-1983, Prishtinë 1984.

--- QUATAERT, Donald, "The Age of Reforms (1812-1914)", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1600-1914),* C. 2, (Ed. Halil İnalcık – Donald Quataert), Cambrdige University Press, Cambridge 2004.

--- RAÇA, Shkëlzen, "Shtypi Grek Ndaj Çështjes Shqiptare në Vitet 1903-1908", *Çështje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985* - 2, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987.

--- RAMA, Fatmira, "Pikëpamjet Politiko – Shoqërore të Sami Frashërit në Shtypin Shqiptar", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016,* (Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017.

--- REXHA, Iljaz, "Disa të Dhëna Antroponimike dhe Patronimike Shipe në Defterët Osmane", *Çëhtje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985 -2*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987.

--- REXHA, Iljas, "Koca Sinan Pasha dhe monumentet e tij në Kosovë gjatë shekullit XVI", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XXXI, nr 67, Prishtinë 2002.

--- REXHEPAGIQ, Jashar, "Puna dhe mendimi pedagogjik i Hasan Tahsinit", *Sami Frashëri dhe pedagogjia e Rilindjes Kombëtare,* ASHAK , Prishtinë 2005.

--- REXHEPAGIQ, Jashar, "İdetë Edukative dhe Arsimore në Veprën e Naum Veqilharxhit", *Naum Veqilharxhi – Jeta dhe Vepra e tij*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2007.

--- REXHEPAGIQ, Jashar, "Vlera Shkencore e të Mësuarit Islam dhe Domëthënia e Tolerancës Ndërfetare", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- RIZVANOLLI, Masar, "Jehona e Vrasjes së Mehmet Ali Pashës në Qarqet Diplomatike Austrohungareze", *Çështje të Studimeve Albanologjike, Materiale nga Simpoziumi Shkencor i Mbajtur në Prishtinë më 20 dhe 21 Dhjetor 1985* - 2, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë 1987.

--- ROGAN, Eugene L., "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies,* Cambridge University Press, Vol. 28, No. 1, 1996.

--- RRAPAJ, Jonilda – Klevis Kolasi, "The Curious Case of Albanian Nationalism: The Crooked Line From a Scattered Array of Clans to a Nation-State", *The Turkish Yearbook of InternationalRelations, Ankara University Fakulty of Political Science,* Vol. 44, 2013.

--- RROKAJ, Shezai – Mimoza Gjokutaj, "Roli i Sami Frashërit për Alfabetin e Gjuhës Shqipe", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016, Tiran,* (Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017.

--- RRUGA, İlir, "İskender Bey İsyanlarının Dinî Boyutu ve Papalıkla İlişkileri", *Dini Araştırmalar Dergisi,* C. 21, S. 53, Ankara 2018.

--- RRUGA, İlir, "Arnavutluk'ta Osmanlı Döneminde (XV-XVII. Yüzyıllarda) Müslümanlar ile Hıristiyanların Birlikte Yaşama Tecrübesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 47, İzmir Haziran 2018.

--- RRUGA, İlir, "Osmanlı Döneminde Protestan Kilisesi'nin Arnavut Bölgeleri ile İlk Temasları", *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları*, (Ed. Hasan Yerkazan), Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2021.

--- SADIKU, Blerina, "Cham Territories in the Works of Sami Frashëri", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016*,(Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017.

--- SAĞLAM, Nuri, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Milli Tiyatro Anlayışı ve "Besa Yahud Ahde Vefa"Adlı Piyes", *İlmi Araştırmalar,* C. 1, Sa. 3, 1999.

--- SAĞLAM, Nuri, "Şemseddin Sami'nin "Besa Yahud Ahde Vefa"Adlı Piyesinde Etnosentrik Söylem ya da Vatan Yahud Arnavutluk", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 57, Sa. 57, İstanbul 2017.

--- SAKAOĞLU, Necdet, "Acemi Ocağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

--- SAKAOĞLU, Necdet, "Aşiret Mektebi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1. Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

--- SARICAOĞLU, Fikret, "Hüseyin Paşa, Mere, (ö. 1033/1624), *DİA*, Gözden Geçirilmiş 3. Basım, C. EK-2, Ankara 2019.

--- SİVRİKAYA, İbrahim, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektepleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* C. XI, S. 63, Ankara 1972.

--- SİVRİKAYA, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* S. 1, İstanbul 1972.

--- SKENDI, Stavro, "The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development", *Sudöst Forschhungen: Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Sudöstteuropas*, Munich: Oldenburg 1960.

--- SKENDI, Stavro, "Language as a Factor of National Identity in the Balkans of the Nineteenth Century", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 119, No. 2, 1975.

--- SKENDI, Stavro, "The Millet System and its Contribution to the Blurring of Orthodox National Identity in Albania", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, (Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis), Volume I: The Central Lands, Holmes & Meier Publishers, Inc, New York –London 1982.

--- SOMEL, Selçuk Akşin, "Arnavut Milliyetçiliği, Bab-ı Ali ve İstanbul Ekümenik Patrikhanesi", *Tarih ve Milliyetçilik,* I. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, (30 Nisan-2 Mayıs 1997), Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Mersin 1999.

--- SOMEL, Selçuk Akşin, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, (Ed. Tanıl Bora – Murat Gültekingil), 8. Baskı, İstanbul 2009.

--- SOYVER, A. Yılmaz, "İki Milliyetçilik Arasında Rumeli Bektaşiliği", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II,* Bildiriler-C. 2, (Haz. Ünal Şenel), Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarih ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Manisa 2010.

--- SHAW, Stanford J., "The Populaton of Istanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies,* Vol. 10, Issue. 2, 1979.

--- SHEHU, Kushtrim, "Ismail Qemali – Figurë Shtetërore Osmane dhe Hero Shqiptar (Në Shërbim të të dy Vendeve", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Qemajl Morina), Viti XLI, nr. 100, Prishtinë 2012.

--- SHPUZA, Gazmend, "Hasan Tahsini-rilindas i shquar dhe shkencëtar i madh", *Buletini shkencor,* nr, 1, IL, Shkodër 1987.

--- SHPUZA, Gazmend, "Mbledhja e Kuvendit të Prizrenit dhe aktet e para të tij", *Studime Historike,* Nr. 3-4, Tiranë 1998.

--- SHPUZA, Gazmend, "Arnavutlar ve Jöntürk Devrimi", *Osmanlı*, C. 2 (Siyaset), (Editör: Güler Eren, Yayın Kurulu Başkanı: Halil İnalcık), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

--- SHPUZA, Gazmend, "Kryengritja e Kosovës e vitit 1910", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- SHPUZA, Gazmend, "Kryengritja në Malësinë e Mbishkodrës (1911)", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- SHPUZA, Gazmend, "Kryengritja e Përgjitshme e vitit 1912", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- SHPUZA, Gazmend, "Diskutimet dhe Vendimet e Kongresit të Dibrës (1909)", *Gjurmime Albanologjike – Seriae Shkencave historike*, 31-32, 2001-2002, Prishtinë 2003.

--- SHPUZA, Gazmend, "Pashko Vasa dhe Lidhja Shqiptare e Prizrenit", *Studime Historike*, Nr. 1-2/2008, (Kryeredaktor: Beqir Meta), Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Hstorisë, Tiranë 2009.

--- SHUKRIU, Edi, "Prehistory and Antiquity Ages", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013.

--- SHUTERIQI, Dhimitër S., "Mbi Veqilharxhin – fakte dhe hipoteza", *Studime Filologjike*, vol. VIII, nr. 4, 1976.

--- SHUTERIQI, Dhimitër S., "Frashëri Naim (1846-1900)", *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, Tiranë 1985.

--- SUNGU, İlhan, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten,* S. 28, TTK Yayınları, 1943.

--- SYLEJMANI, Sezai, "Sistemi i Miletit në Shtetin Osman", *Edukate Islame, Revistë Shkencore kulturore islame, tremujore*, Boton: Kryesia e Bashkësisë Islame e Kosovës,(Kryeredaktor: Sabri Bajgora), Viti L nr. 121, Prishtinë 2020.

--- TAMAÇ, Büşra, "Manastır Müftüsü Recep Efendi ve II. Meşrutiyet Dönemi Arnavutça Alfabe Tartışmalarındaki Yeri", *Balkanlar ve İslâm (Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri)*, C. III, (Ed. Abdullah Taha İmamoğlu, İlir Rruga, Mehmet Fatih Soysal, Abdurrahim Bilik), İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.

--- TAFILI, Eva – Ilira Çaushi, "Shqiptarizmi dhe Simbolika e Rilindjes Shqiptare në Veprën e Sami Frashërit", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016*, (Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017.

--- THËNGJILLI, Petrika, "Fillimet e Lëvizjes Kombëtare", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912,* Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- TODOROVA, Maria, "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Imperial Legacy – The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, (Ed. L. Carl Brown), Columbia University Press, New York 1996.

--- TOPALOĞLU, Yüksel, "Bir Töre Oyunu: Besa Yahut Ahde Vefa", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, Edirne Haziran 2013.

--- TOPALOĞLU, Yüksel, "Şemsettin Sami'ye İsnat Edilen Arnavutluk Neydi, Nedir, Ne Olacak? Adlı Eser Üzerine Bir Tartışma", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 10, Edirne 2015.

--- TOPRAK, Zafer, "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

--- TRIX, Frances, "Alphabet Conflict in the Balkans: Albanian and the Congress of Monastir", *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 128, Issue. 1, 1997.

--- TRIX, Frances, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 31, No. 2, Cambridge University Press, 1999.

--- TUNAYA, Tarık Zafer, "Türkiye'de İlk 'Demokrat parti': Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, S. 15, Aralık 1949.

--- TÜRKMEN, Zekeriya, "Mahmud Şevket Paşa (1856-1913)", *DİA*, C. 27, Ankara 2003.

--- ÜNLÜ, Mucize, "Sırpların I. Kosova Zaferi'nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S. 28, Ankara Güz 2010.

--- ÜNVER, A. Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", Tanzimat I (Yüzüncü Yıl Dönümü Münasebetile), Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

--- VERLI, Marenglen, "Rreth Qëndrimit dhe Pikëpamjeve të Diplomacisë Austro-Hungareze Ndaj Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe Ymer Prizrenit", *Studime Historike*, Nr. 1-2/2008, (Kryeredaktor: Beqir Meta), Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Hstorisë, Tiranë 2009.

--- XHANARI (LATIFI), Lindita, "Vendi i Sami Frashërit në Studimet Bibliografike Shqiptare", *Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu 19 – 20 Mayıs 2016, Tiran,* (Ed. Yüksel Topaloğlu – Ayşe Nur Özdemir – Barış Berhem Acar), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2017.

--- XHELILI, Qazim – Arian Kadiu, "Vehbi Dibra – Figure Komplekse e Personalitetit të Shquar Musliman dhe Lëvizjes Kombëtare", *Punimet e Simpoziumit të Dytë Ndërkombëtar Qytetërimi Islam në Ballkan, Tiranë Shqipëri, 4-7 Dhjetor 2003*, Organizata e Konferancës Islamike Qendra Kërkimore për Historinë, Artin dhe Kulturën Islame (IRCICA), (Redaktuar: Arian Kadiu – Ramiz Zekaj), Stamboll 2007.

--- XHOLI, Zija, "Sami Frashëri", *Historia e Popullit Shqiptar – II, Rilindja Kombëtare vitet 30 të Shek. XIX -1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Botimet Toena,Tiranë 2002.

--- XHOLI, Zija, "Naum Veqilharxhi dhe Rilindja Kombëtare Shqiptare", *Naum Veqilharxhi – Jeta dhe Vepra e tij*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2007.

--- XHUFI, Pëllumb, "The Middle Ages", *Kosova: A Monographic Survey*, Kosova Academy of Sciences and Arts, Prishtina 2013.

--- YAKUT, Kemal, "Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Tiran-Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003)*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul 2006,s. 30.

--- YALTIRIK, Mehmet Berk, "Kabadayılık Vakası Politik Gerilime Dönüştü: Tiranlı Gani Bey", *Kırım Haber Ajansı*, 07 Temmuz 2020.

--- YAVAŞ, Mesut, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınına Göre Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Islahat Heyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri", *Route Educational and Social Science Journal*, Vol. 3(5), Aralık 2016.

--- YAVAŞ, Mesut, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasından Yansımalar: Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi ve Arnavut Öğrenciler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 71, Kütahya 2022.

--- YAVAŞ, Mesut, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihâd-ı Osmanî Arnavud Maârif Mahfilinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi (ABAD)*, C. 5, S. 10, Tekirdağ 2022.

--- YAZICI, Nesimi, "İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyâhat'inde Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti: Kosova", *Belleten*, C. LXXVIII, Sa. 283, Ankara, Aralık 2014.

--- YETKİNER, Cemal, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodel (1792-1867) ve Amerikan Protestan Misyonu (1820-1850)", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006)*, TTK Basımevi, Ankara 2010.

--- YILMAZ, Gülay, "Bektaşilik ve İstanbul Bektaşi Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", *İSAM-İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 45, İstanbul 2015.

--- YİĞİT, Yücel, "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti", *Turkish Studies*, Vol. 4/8, Fall 2009.

--- ZAVALANI, Tajar, "Albanian Nationalism", *Nationalism in Eastern Europe*, (Ed. Peter F. Sugar – Ivo John Lederer), University of Washington Press, 1994.

H. TEZLER

--- ANSEL, Esra, Continuity and Change on the Bosphorus Shore: Arnavutköy 'Before and After the Greek Revolution of 1821, (*Thesis Submitted to the Institute for Graduate Studies in Social Sciences in partial fulfiment of the requirements for the degree of Master of Arts in History, Boğaziçi University, Thesis Advisor: Assoc. Prof. Paolo Girardelli*), Istanbul 2016.

--- BARDHI, Ali, *Müfettiş Davud Boriçi'nin Günlüğünde (1870-1877 Eğitim) İşkodra Vilayeti'nde Eğitim*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

--- BELLO, Hasan, Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2009.

--- BESNIKI, Bajram, *Kongresi i Dibrës i Vitit 1909*, Për Gradën "Doktor i Shkencave" në Albanologji Fusha: Histori, Rebuplika e Shqipërisë, Universiteti i Elbasanit "Aleksandër Xhuvani", Fakulteti i Shkencave Humane Departamenti Histori-Gjeografi, Elbasan 2021.

--- DEMİR, Pelin, *Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'da Gündelik Hayat (1912-1913)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail Türkoğlu, İstanbul 2019.

--- DOĞAN, Ümit, Arnavud Gazetesinin (1909-1912) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Niğde 2019.

--- EGRO, Dritan, Arnavutluk Topraklarına Ait Osmanlı Kanunnameleri Üzerine Sosyo-Ekonomik Bir Bakış, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anakara 1997.

--- EGRO, Dritan, Islam in Albanian Lands During the First Two Centuries of the Ottoman Rule, (The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Doctor of Philosophy in History), Ankara January 2003.

--- ERBAY, Halil İbrahim, *Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul during the Late Ottoman Period,* (A Dissertation of Philosophy in History in School of Oriental and African Studies), Advisor: Benjamin C. Fortna, University of London, 2009.

--- HOSAFLOOK, David, Lëvizja Protestante ndër Shqiptarët, 1816-1908, (Republika e Shqipërisë Universiteti i Tiranës Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë Departamenti i Historisë, Disertacion në kërkim të gradës shkencore "Doktor"), Tiranë 2017.

--- KURT, Ferah, *Hafta Mecmuası-İnceleme-Fihrist-Çeviri Yazı*, (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2020.

--- MUÇO, Entela, Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa ve Emlakı, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.

--- NOLI, Fan Stylian, *George Castrioti Scanderbeg (1405-1468),* (Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy), Boston University Graduate School, 1945.

--- ÖZTÜRK, Muammer, *Şemsettin Sami'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2014.

--- PAHUMI, Nevila, Of Women, Faith, and Nation: American Protestantism and the Kyrias School For Girls, Albania, (*Thesis Degree of Doctor of Philosophy (History), in the University of Michigan)*, Michigan 2016.

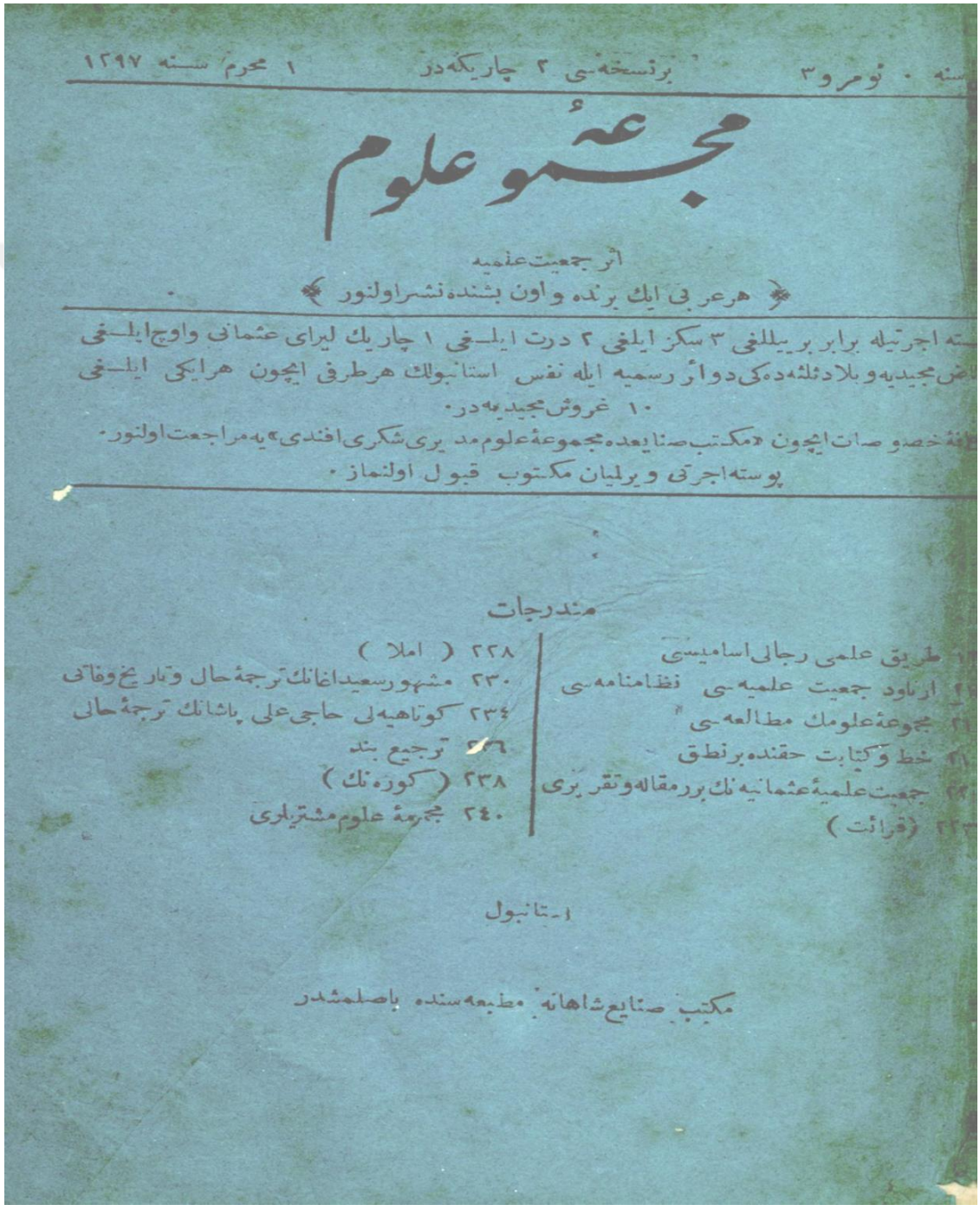
--- PIKU, Alfred, Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerin Kur'ân İlimleri ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları, (*Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul 2020.

--- SHELTON, Elizabeth, *Faith, Freedom and Flag: The Influence of American Missionaries in Turkey on Foreign Affairs, 1830-1880,* (A Thesis Submitted to the Faculty of The School of Continuing Studies And of The Graduate School of Arts and Sciences in partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Liberal Studies), Georgetown University, 2011.

--- YAVAŞ, Mesut, *Türk Basınına Göre Arnavutça Eğitim ve Alfabe Tartışmaları (1908-1912)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ercan Karakoç, İstanbul 201.

EKLER

Ek 1: Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye Nizâmnâmesi[1254]

مجموعۂ علوم

اثر جمعیت علمیه

هر عربی ایك برنده واون بشنده نشر اولنور

مندرجات

۲۲۸ (املا)	طریق علمی رجالی اسامیسی
۲۳۰ مشهور سعید اغانك ترجمهٔ حال وتاریخ وفاتی	ارناود جمعیت علمیه سی نظامنامه سی
۲۳۴ کوتاهیه لی حاجی علی پاشانك ترجمهٔ حالی	مجموعهٔ علومك مطالعه سی
ترجیع بند	خط وکتابت حقنده برنطق
۲۳۸ (کوزه نك)	جمعیت علمیهٔ عثمانیه نك بر مقاله وتقریری
۲۴۰ مجموعهٔ علوم مشتریلری	(قرائت)

استانبول

مکتب صنایع شاهانه مطبعه سنده باصلمشدر

[1254] "Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye Nizâmnâmesi", *Mecmua-i Ulûm*, Nu: 3, 1 Muharrem 1297, s. 217-219.

اخطار: طریق علمیسنك تعریفاتی حقنده‌کی مقاله‌سی رقالمدینی ایچون — بو نسخه‌یه درج اولنه‌مدی. درون جدولده بیانی براغیلان محلار وقوعات یوریدلك ایچوندر.

جمعیت علمیهٔ آرناؤدیه نظامنامه‌سی

اقوام متمدنه‌نك کافه‌سی کندی لسانلرینی یازوب اوقومقله مدنیته نائل اولمش وکندی لسانلرینی یازوب اوقومیان اقوام ظلمت جهل ووحشیتده قالمشدر. آرناودلر دخی شمدیه قدر کندی لسانلرینی یازوب اوقومدقلرندن بویله برحالده قالوب اوچیوك سنه‌دنبرو السنهٔ اجنبیه ایله استحصال مدنیت اوغورنده‌کی سعیلری دخی بیهوده کیندیرك هیچ برفائده کورمه‌مشلردر.

ایشته بوحالی کورنلر بولسانك اوقونوب یازمسی لزومنی دخی آکلامغله اشبو جمعیتك تشکیلنه احتیاج کوریورلر.

هجرتك ١٢٩٦ سنه‌سی شوالنك یکرمی التیسنده ومیلادك ١٨٧٩ سنه‌سی ایلولنك اوتوزنده تشکیل اولنان اشبو جمعیت مواد آتیه اوزرینه مؤسسدر.

١ — جمعیت تدریسه متعلق واستفاده‌یی موجب اولق اوزره کرك ارناودجه تألیف وکرك سائر برلساندن ترجمه اولنمش هرنوع کتب ورسائلی طبع ایتکله موظف اولهجقدر.

٢ — جمعیت طبع ایده‌جکی کتب ورسائلك فیأتنی تعیین ایده‌رك صاتدیره‌جق وصاتلدقجه النه‌جق اقچه‌دن مصارف واقعه چیقارلدقدن صکره تمتعك برخمسی جمعیت صندیغنه عائد اولهجق ودرت خمسی مؤلف ویامترجمنه ویریله‌جکدر.

٣ — جمعیته اعضا یازیله‌جق ذوات بردفعه و یاخود بهرسنه ویرمك اوزره ایستدکلری مقدار اعانه ایده‌جکلردر.

٤ — بو اعانه‌لردن طوپلانه‌جق مبالغ جمعیتك سرمایهٔ دائمه‌سی اولوب بونلره طوقانلمیه‌جق وجمعیت یالکز بونلرك فائضنی کتب طبعیله سائر اجتیاجاته صرف ایده‌بیله‌جك وبناء علیه بوفائضك مقدارنه کوره ایش کورمکه چالیشه‌جقدر.

٥ — جمعیته اعضا یازلق استین ارناودلرك دین ومذهبنه باقلمیه‌رق جمله‌سی مساوات اوزره قبول اولنوب اسملری دفتر مخصوصنه قید اولنه‌جغی کبی ارناود جنسیتنه مذسوب اولیوبده انسانیت نامنه براعانه‌ده بولنمق اوزره اعضا یازلق استین ذوات دخی مع المنونیه قبول اولنوب اسملری سائراعضا صره‌سنده قیداولنه‌جقدر.

٦ — جمعیت اعضالری بلنده هیچ برفرق قبول ایتیوب جمله‌سنه برنظرله باقه‌جقدر. ده زیاده مروت ابراز ایدنلرك هرحالده زیاده عزت واعتباره نائل اولمری طبیعیدر.

٧ — جمعیت آیده برکره اجتماع ایده‌جکی کبی سنه‌ده برکره دخی براجتماع عمومی اوله‌جق وبوندن ماعدا جمعیت جه کوریله‌جك فوق العاده برایش اولدیغی وقت دخی فوق العاده اجتماعلر اوله‌بیله‌جکدر.

٨ — جمعیت اعضالری اون بش عددینی تجاوز ایتدیکی کبی طوپلانوب برهیئت وکالت انتخاب ایده‌جکلردرکه بوهیئت جمعیتك مقننن ایشلرینی کوروب بولنه‌قویمقله موظف اوله‌جقدر.

٩ — هیئت وکالت لزومی مقداری ارکاندن مرکب اوله‌جقسه‌ده بونلرك اوچدن اشاغی اولماسی اقتضا ایدر: بری رئیس بری کاتب ودیکری

صندیق امینی اولهجقدر. رئیسك وظیفهسی معلوم اولدیغی کبی کاتبك وظیفهسی دخی جمعیتجه ویاهیئت وکالتجه یازیلهجق محرراتی یازوب قیدلرینی طوتمقدن وصندیق امینك وظیفهسی دخی کاهجك مبالغی قبض ایدوب مقابلهقوچانلی سند ویرمك ومنتظم دفترلرطوتمقدن عبارتدر. بونلرك هر بری کندینه عائدایشلرهمتعلق اولان محرراتی امضاایدهجکی کبی لزومی تقدیرنده ایکیسی ویااوچی بردن دخی امضا ایدهجکدر.

١٠ ــ هیئت وکالت اوچسنه ایچون انتخاب اولنوب اوچسنهنك ختامنده اجتماع عمومی وقوعیله یکیدن انتخابات اجرا اولنهجق ویکیدن انلرانتخاب اولنمیوبده دیکرلری انتخاب اولنور ایسه اسکیلری جمعیتك مبالغ موجودهسنی وکافهٔ دفاتر ومحررات ایله معاملات سائرهسنی دورتسلیم ایدهجکلردر.

١١ ــ هیئت وکالتدن بریسی ویابرقاچی بریولسزایشده طوتیلیرایسه درحال چیقاریلوب یوقاریده تعریف اولنان اصول اوزره دیکری ویادیکرلری انتخاب اولنهجقدر.

١٢ ــ صندیق امینی اولهجق ذات هرکیم اولور ایسه اولسون وهرنهوقت انتخاب اولنور ایسه اولسون جمعیت طرفندن تکلیفوقوعنه منتظر اولمقسزین معتبر کفیل ویرمکه مجبور اولهجقدر.

١٣ ــ هیئت وکالت جمعیتك هر براجتماعنده مأخوذات وصرفیاتیله سائرمعاملاتنی کوسترهجکدر.

١٤ ــ جمعیت توسع وتعمم ایتمك مقصدنده بولندیغندن هرنرهده ارناودلر بولنور ایسه نظامنامهسنك نسخهلرینی کوندررهرك اعضا یازدیرهجق ایسهده اوزاق محلاردهکیلرك ینه بونظامنامه حکمنجه آیریجه برجمعیت تشکیل وبرهیئت وکالت انتخاب ایتمکه حقلری اولهجقدر. انجق بووجهله تشکل ایدهجك جمعیتلر بسباتون آیری عد اولنمیوب شعبه صفتیله طانیلهجقدر.

ــ ١٥ ــ بوشعبهلر ایکی اولدقجه هر بری یازدجغی اعضالرلهالهجغی اعانهلرکبی ایشلرندن دیکرینه خبرویرهجك وبری برینك ایشلرینی دخی دفترمخصوصلرینه قید ایدهجکلردر. شعبهلر اوچ ویازیاده اولدقلری وقت بونلرك هیئت وکالتلری بینلرنده بالمخابره ایچلرندن برینی شعبهٔ مرکزیه انتخاب واتخاذ ایدهجکلر واندن صکره جلهسی ایشلرندن اکاخبرویرهجکلر واودخی کرك کندی ایشلرندن وکرك شعبهلرك وکیللرندن شعبهلرك کافهسنه معلومات ویرهجکدر. تاکه جمعیت یکوجود کبی اولوب کافهٔ اعضانك جمعیتك احوال عمومیهسندن معلوماتی اولسون.

١٦ ــ شعبهٔ مرکزیه عموم شعبهلرك اکثریت آراسیله اوچ سنه ایچون انتخاب اولنهرق اوچ سنهنك نهایتنده یکیدن انتخاب اجرا اولنهجقدر.

١٧ ــ برشعبهنك اعضاسی نظامنامه موجبنجه هیئت وکالت انتخابنه صلاحیتلی اولهمیهجقدر. آزالیرودیکرلری دخی یازلماز ایسه اوشعبه حل اولنهرق مبالغ موجوده سیله دفاتر واوراق شعبهٔ مرکزیه هیئت وکالتنه کوندریلهجکدر.

١٨ ــ جمعیتك سرمایهسی چوغالوب فائض ایله اکتفا ایتدیکی حالده جمعیته مخصوص اولمق اوزره برمطبعه کشاد اولنهرق هفتهده بردفعه چیقمق ومنفعت عمومیه ایچون اوچوز صاتلمق اوزره برغزته دخی نشر اولنهجقدر.

١٩ ــ سرمایهنك دهازیاده تکثیری تقدیرنده جمعیت ارناودلغك مناسب محللرنده مکتبلر کشاد ایدهجك وسرمایه چوغالدقجه نشرمعارف وسائطنی تکثیر ایلیهجکدر.

٢٠ ــ جمعیتك برمهر مخصوصی اولوب کافهٔ

اوراق ومحررات هيئت وكالت طرفندن امضا اولندقدن ماعدا بومهر ايله دخى تمهير اولنه‌جق وهرشعبه‌نك كنديسنه مخصوص مهرى اوله‌جقدر .

٢١ ـ مهر هيئت وكالت كاتبنك النده بولنه ـ جقسه‌ده كافهٔ اوراق بونكله ممهور بولنه‌جغندن سائرلرك دخى مهرلنمكه‌حق اوله‌جقدر .

٢٢ ـ جمعيتك اعضالرى بطناً بعد بطن تجدد وتكثر ايده‌جك واعانات جمع اولنه‌جق سرمايه‌نك رأس المالنه هيچ بروقت طوقانلميوب هرشعبه جمع ايده‌جكى سرمايه بى‌محلى بانقه‌لرك الى صاغلامنه يراشديره‌رك هرسنه نهايتنده شعبه‌لرك هيئت وكالتلريله هيئت مركزيه معرفتيله شعباتك مبالغ متراكمه‌سى جمع اولنه‌رق جمله‌سى بردن صاغلام بر بانقه‌يه تسليم اولنه‌جق ورأس المال اوراده قالوب النه‌جق فائض دخى يالكز ارناود قومى بينده علوم ومعارف نشرى اوغورينه صرف اولنه‌رق ديكر يولده براقيله‌جه صرف اولنميه‌جقدر .

٢٣ ـ بركتاب تأليف ويا ترجمه ايدوب جمعيت معرفتيله طبع ايتديرمك استين ازيقيز شعبه‌يه ويره‌جك وشعبه‌نك هيئت وكالتى بونى بعدالمعاينه مناسب كورر ايسه هيئت مركزيه‌يه كوندره‌جك وهيئت مذكوره‌دخى بالمعاينه مناسب كورر ايسه صره‌سنده ويوقاروده بيان اولنان شرائط‌له طبع ونشر ايده‌جكدر .

٢٤ ـ جمعيتك اجتماعى هرآيك برنجى پازار كونى اولوب يالكز يوم مذكور بيرام ياخود پاسقاليه اولورايسه اجتماع ايكنجى هفته‌يه براغيله‌جق وبو اجتماعلردن سنه‌نك ابتداسنده تصادف ايدن سنه‌لك اجتماع عمومى اوله‌جغى كبى اوچ سنه باشنه تصادف ايدن انتخابات اجتماعى اولوب بوايكى اجتماعك آيريجه وقوع بولمسنه حاجت قالميه‌جقدر .

٢٥ ـ بونظامنامه جمعيت قائم اولدقجه مرعى طوتلمق اوزره تنظيم اولنمش ايسه‌ده شايد براكسيك وفضله‌سى ويا خود تبديله محتاج بربندى كوريلور ايسه اوچسنه باشنده واقع اوله‌جق اجتماعده اكثريت ارا ايله علاوه ياخود تبديل اولنه‌بيله‌جكدر .

مجموعهٔ علوم

بسالت وشجاعتلرى تحسين كرده يار واغيار اولان ارنهود قومنك وقت وزمان الجا أتيله اوغرامش اولديغى بونجه فلاكتلردن هنوز يقه‌يى قورتارمقسزين شوجمعيت جليله‌يى تأسيس وخصوصا ـ همان هيچ يوقدن كبى ـ حرفلر ايجاد واتخاذ بيورملرى فضائل وكمالات جهتلرنده دخى بتون جهانه تقدم يولنى طوتدقلرينه برر برهان قاطعدر .

تحسين ، سامى ، شوقى ، عبدول ، محمدعلى ، ومصطفى افندى و بكلركبى اعاظم امتى ميدانه چيقاران برملت جليله‌نك بوكبى تأسيسات واختراعاته مظهر اولمسنه استغراب اولنمق خاطره كلمز . فقط بونلرى كوردكدن صكره‌ده اعتبار ايداز يعنى عبرت النمز ايسه اشته اولوقت استعجاب اولنور .

فى الحقيقه يكى حرفلر اختراع ويا قبول اولنمسى فكرلرى تركلرارەسنده‌وقت وقت وجابجا ارزو وحتى ـ بوكونكى كونده معارف نظارت جليله‌سنه حقيقة رونق بخش اولان ـ منيف افندى حضرتلرى تا ١٢٧٨ سنه‌سى ذى القعده‌سنك اون اوچنجى كونى اعضاسندن بولنديغى جمعيت علميهٔ عثمانيه‌ده شونطق ايراد بيورمش ايدى .

«جمعيتمز مقصدينك حصوله‌مدار اوله‌جق وسائلك الـقـوى ومهمنى بوكون سزه عرض وبيان ايله‌جه‌دن اقدم بوخصوص حقنده نظر دقتكزى دعوت أيدرم يعنى بزجه مستعمل اولان

"*İşte bu hali görenler bu lisanın okunup yazılması lüzümunu dahi anlamakla işbu cemiyetin teşkiline ihtiyaç görüyorlar.*

Hicretin 1296 senesi Şevval'inin yirmialtısında ve miladinin 1879 senesi Eylül'ünün otuzunda teşkil olunan işbu cemiyet mevad-ı atiye üzerine müessestir:

1. *Cemiyet tedrise müteallik ve istifade mûcib olmak üzere gerek Arnavutça telif ve gerek sair bir lisandan tercüme olunmuş her nevî kitab ve resaîli tab' etmekle muvazzaf olacaktır.*
2. *Cemiyet tab' edeceği kitab ve resaîlin fiyatını tayin ederek sattıracak ve satıldıkça alınacak akçeden masraf-ı vâkıa çıkarıldıktan sonra bir hamisi cemiyet sandığına ait olacak ve dört hamisi müellif veya tercümana verilecektir.*
3. *Cemiyete aza yazılacak zevat bir defa veyahud vermek üzere istedikleri miktar iane edeceklerdir.*
4. *Bu ianelerden toplanacak meblağ cemiyetin sermaye-i daiması olup bunlara dokunulmayacak ve cemiyet yalnız bunların faizini kitap tab'ıyla sair ihtiyacata sarf edebilecek ve binaenaleyh bu faizin miktarına göre iş görmeye çalışacaktır.*
5. *Cemiyete aza yazılmak isteyen olursa Arnavudlar din ve mezhebine bakılmayarak cümlesi müsavat üzere kabul olunup isimleri defter-i mahsusuna kayd olunacağı gibi Arnavud cinsiyetine mensub olmayıp da insaniyet namına bir ianede bulunmak üzere aza yazılmak isteyen zevat dahi memnuniye kabul olunub isimleri sair aza sırasında kayd olunacaktır.*
6. *Cemiyet azaları arasında hiçbir fark kabul etmeyip cümlesinde bir nazarla bakacaksa da ziyade mürut-ı ebrar edenlerin herhalde ziyade itibara nail olmaları tabiidir.*
7. *Cemiyet ayda bir kere içtima edeceği gibi senede bir kere dahi bir içtimaa-ı umumî olacak ve bundan maada görülecek fevkalade bir iş olduğu vakit dahi fevkalade içtimalar olabilecektir.*
8. *Cemiyet azaları onbeş günde toplanıp bir heyet-i vükela intihab edeceklerdir ki bu heyet cemiyetin işlerini görüp yoluna koymakla muvazzaf olacaktır.*
9. *Heyet-i Vükela lüzumu miktarı erkandan mürekkeb olacaksa da bunların üçten aşağı olmaması iktiza eder. Biri reis, biri katip ve diğeri sandık emini olacaktır. Reisin vazifesi malum olduğu gibi katibin vazifesi dahi cemiyetçe veya Heyet-i Vükelaca yazılacak muharreratı yazıp kayıtlarını tutmaktan ve sandık emininin vazifesi dahi gelecek meblağı kabz edip mükabele koçanlı sened vermek ve müntazam defterler tutmaktan ibarettir. Bunların her biri kendine aid işlere müteallik olan muherraratını imza edeceği gibi lüzumu takdirinde ikisi veya üçü birden dahi imza edeceklerdir.*

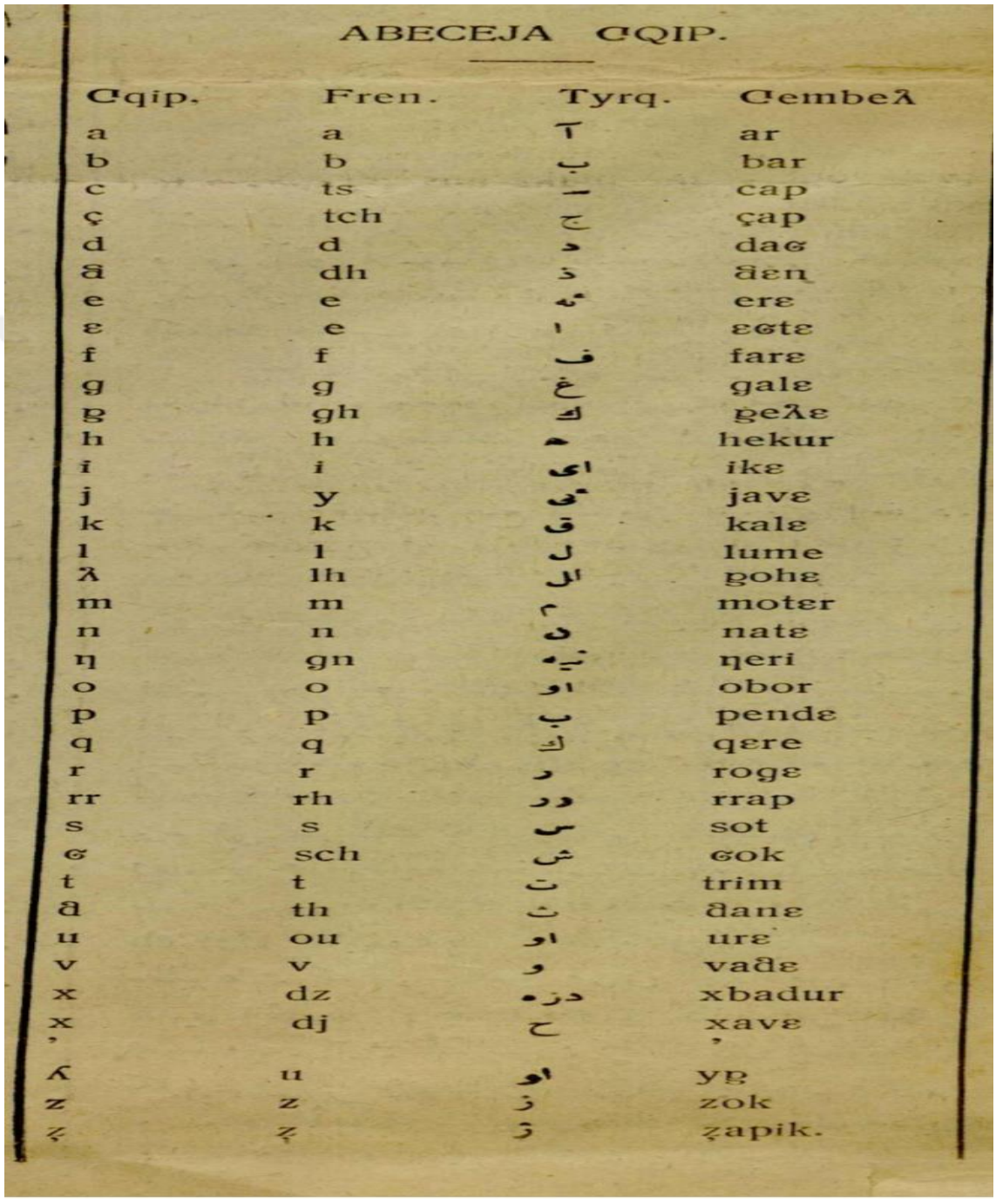
10. *Heyet-i Vükela üç sene için intihab olunup üç senenin hitamında içtima-ı umumî yoluyla yeniden intihabat icra olunacak ve yeniden onlar intihab olunmayıp da diğerleri intihab olunur ise eskileri cemiyetin meblağ-ı mevcudesini ve tamamını defter ve muharrerat ile muamelat-ı sairesini devr-i teslim edeceklerdir.*
11. *Heyet-i Vülela'dan birisi veya birkaçı bir yolsuz işte tutulur ise derhal çıkarılıp yukarıda tarif olunan usul üzere diğeri veya diğerleri intihab olunacaktır.*
12. *Sandık emini olacak zat her kim olur ise olsun ve her ne vakit intihab olunur ise olunsun cemiyet tarafından teklif vukuuna muntazır olmaksızın kefil vermeye mecbur olacaktır.*
13. *Heyet-i Vükela cemiyetin her içtimasında sarfiyatıyla saire muamelatını gösterecektir.*
14. *Cemiyet tevsî ve tamim etmek maksadında bulunduğundan her nerede Arnavudlar bulunur ise nizamına uygun nüshalarını göndererek aza yazdırılacak ise de uzak mahallerde giderek yine bu nizamnâme hükmünce ayrıca bir cemiyet teşkil ve her bir Heyet-i Vükela intihab etmeye hakları olacaktır. Ancak bu vecihle teşkil edecek cemiyetler bübütün ayrı ad olunmayıp şube sıfatıyla tanınacaktır.*
15. *Bu şubeler iki oldukça her biri yazacağı azalarla alacağı ianeler gibi işlerinden diğerine haber verecek ve her biri birinin işlerini dahi defter-i mahsuslarına kaydedeceklerdir. Şubeler üç veya ziyade oldukları vakit bunların Heyet-i Vükelaları beyanlarında bi'l-muhabere içlerinden birini Şube-i Merkeziye intihab ve ittihaz edecekler ve ondan sonra cümlesi işlerinden ona haber verecekler ve o dahi gerek kendi işlerinden ve gerek şubelerin vekillerinden şubelerin tamamına malumat verecektir. Taa ki cemiyet yekvücud gibi olup azanın tamamı cemiyetin ahval-i umumiyesinden malumatı olsun.*
16. *Şube-i Merkeziye umum şubelerin ekseriyet arasıyla üç sene için intihab olunarak üç senenin nihayetinde yeniden intihab icra olunacaktır.*
17. *Bir şubenin azası nizamnâme mucibince Heyet-i Vükela intihabına salahiyetli olamayacaktır. Azalar ve diğerleri dahi yazılmaz ise o şube hal olunarak mebalığ-ı mevcudesiyla defter ve evrakı Şube-i Merkeziye Heyet-i Vükelasına gönderilecektir.*
18. *Cemiyetin sermayesi çoğalıp faiz ile iktifa ettiği halde cemiyete mahsus olmak üzere bir matbaa-ı küşad olunarak haftada bir defa çıkmak ve menfaat-ı umumiye için ucuz satılmak üzere bir gazete dahi neşr olunacaktır.*
19. *Sermayenin daha ziyade teksîri takdirinde cemiyet Arnavudluk'un münasib mahallerinde mektepler küşad edecek ve sermaye çoğaldıkça neşr-i maarif vesaitini teksîr eyleyecektir.*
20. *Cemiyetin bir mührü mahsusu olup evrakın tamamı ve muharerat Heyet-i Vükela tarafından imza olunduktan maada bu mühür ile dahi temhir olunacak ve her şubenin kendine mahsus mührü olacaktır.*

21. *Mühür, Heyet-i Vükela katibinin elinde bulunacaksa da evrakın tamamı bununla mühür bulunacağından sairlerin dahi mührü almaya hakkı vardır.*
22. *Cemiyetin azaları teceddüd ve teksîr edecek ve ianet cem olunacak sermayenin reis hiçbir vakit olunulmayıpher şube cem edeceği sermayeyi mahallî bankaların en sağlamına yerleştirerek her sene nihayetinde şubelerin Heyet-i Vükelaları ile Heyet-i Merkeziye marifetiyle meblağ mütarekemesi cem olunarak cümlesi birden sağlam bir bankaya teslim olunacak ve orada kalıp alınacak faiz dahi yalnız Arnavud kavmi için ulum ve maarif neşri uğruna sarf olunarak diğer yolda bir akçe sarf olunmayacaktır.*
23. *Bir kitab telif veya tercüme edip cemiyet marifetiyle tab' ettirmek isteyen olursa şubeye verecek ve şubenin Heyet-i Vekleti bunu ba'del-muayene münasib görürse Heyet-i Merkeziye'ye gönderecek ve heyet-i mezkure dahi bad'el-muayene münasib görürse sırasında ve yukarıda beyan olunan şeraitle tab' ve neşr edecektir.*
24. *Cemiyetin içtimaa-ı her ayın birinci Pazar günü olup yalnız yevm-i mezkur bayram yahud Paskalya olur ise içtima ikinci haftaya bırakılacak ve bu içtimaa-ı umumî olacağı gibi üç sene başına tesadüf eden intihabat içtimaa olup bu iki içtimanın ayrıca vukûu bulmasına hacet kalmayacaktır.*
25. *Bu nizamnâme cemiyet-i kaîm oldukça aslı tutulmak üzere tanzim olunmuş ise de şayet bir eksik ve fazlası veyahud tebdile muhtaç bir bendi görülür ise üç sene başında vakî olacak içtimaada ekseriyet ara ile veyahud tebdil olunabilecektir."*

Ek 2: Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiyye Mührü

Ek 3: İstanbul Arnavut Alfabesi (Alfabeti i Stambollit)[1255].
Şemseddin Sami Frashëri başkanlığında oluşturulan komisyonda kabul edilen alfabe.

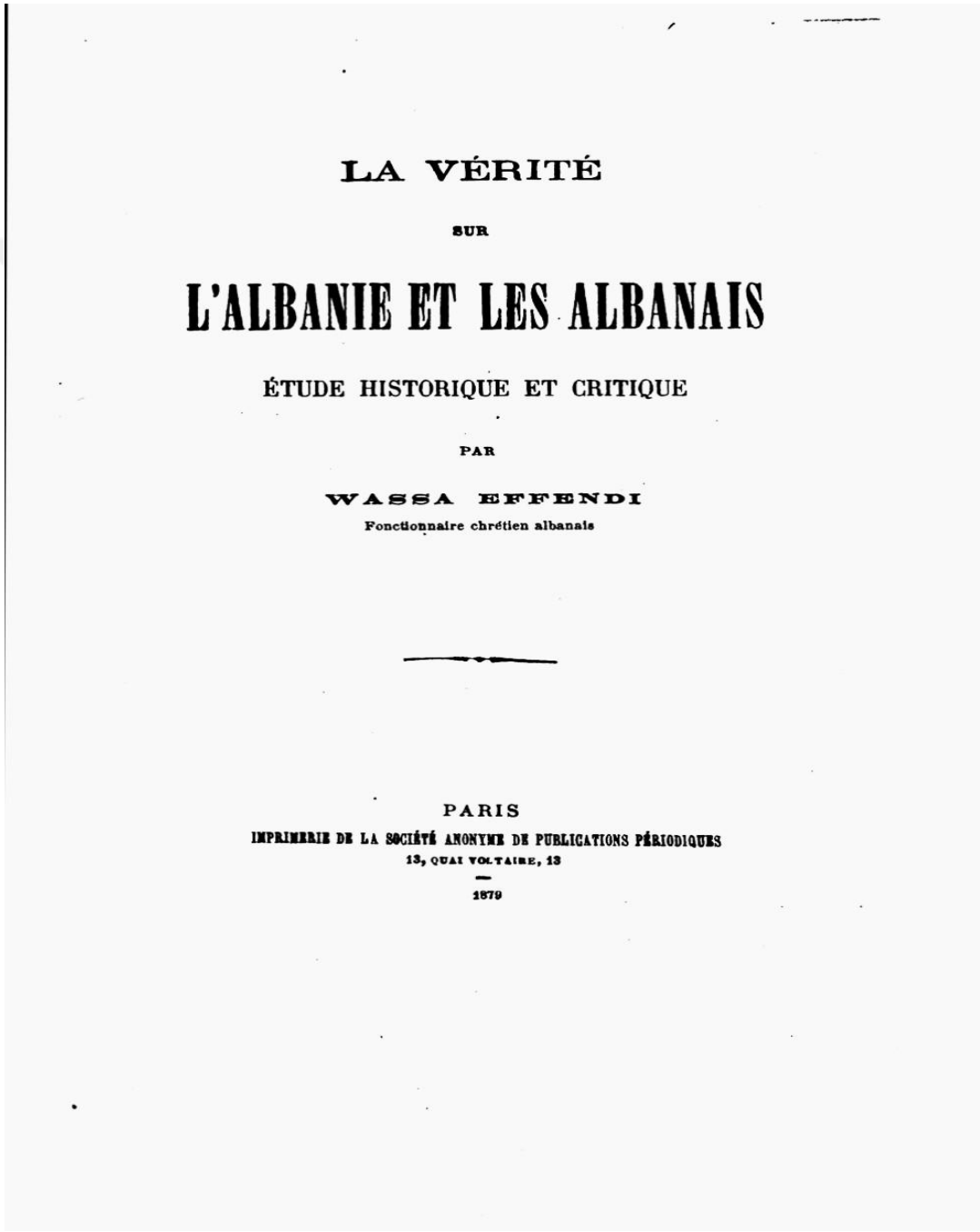

ABECEJA CQIP.

Cqip.	Fren.	Tyrq.	Cembeл
a	a	آ	ar
b	b	ب	bar
c	ts	ـتس	cap
ç	tch	چ	çap
d	d	د	daɕ
ð	dh	ذ	ðɛɳ
e	e	ئه	erɛ
ɛ	e	ا	ɛɕtɛ
f	f	ف	farɛ
g	g	غ	galɛ
ɡ	gh	ك	ɡɛлɛ
h	h	ه	hekur
i	i	ای	ikɛ
j	y	ئی	javɛ
k	k	ق	kalɛ
l	l	ل	lume
л	lh	لل	ɡohɛ
m	m	م	motɛr
n	n	ن	natɛ
ɳ	gn	نیه	ɳeri
o	o	او	obor
p	p	ب	pendɛ
q	q	ك	qɛre
r	r	ر	roɡɛ
rr	rh	رر	rrap
s	s	س	sot
ɕ	sch	ش	ɕok
t	t	ت	trim
θ	th	ث	θanɛ
u	ou	او	urɛ
v	v	و	vaðɛ
x	dz	دزه	xbadur
x̧	dj	ج	x̧avɛ
ʎ	u	او	yɡ
z	z	ز	zok
ẓ	ẓ	ژ	ẓapik.

[1255]*Besa-Başkim*, (R. 1 Kânun-ı Sâni 1324 - M. 14 Ocak 1909), Nu. 8.

Ek 4: Vasa Paşa (Pashko Vasa)'nın "Arnavutluk ve Arnavutlar" isimli eserinin Fransızca eserinin kapak sayfası[1256].

LA VÉRITÉ

SUR

L'ALBANIE ET LES ALBANAIS

ÉTUDE HISTORIQUE ET CRITIQUE

PAR

WASSA EFFENDI

Fonctionnaire chrétien albanais

PARIS

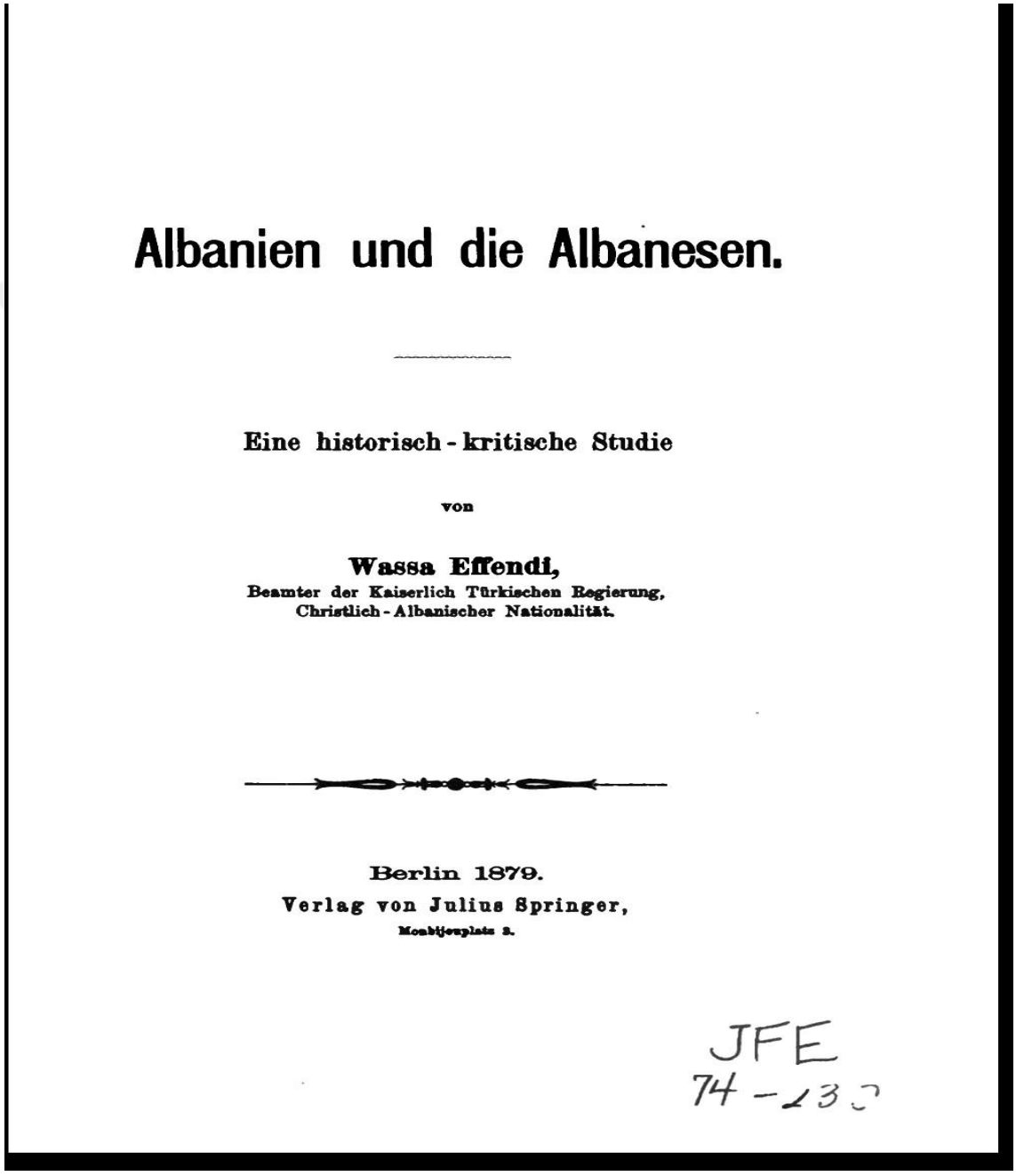
IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ ANONYME DE PUBLICATIONS PÉRIODIQUES

13, QUAI VOLTAIRE, 13

1879

[1256]Wassa Effendi, *La verite sur L'Albanie et les albanais,* Paris 1879.

Ek 5: Vasa Paşa (Pashko Vasa)'nın "Arnavutluk ve Arnavutlar" isimli eserinin Almanca çevirisinin kapak sayfası[1257].

Albanien und die Albanesen.

Eine historisch-kritische Studie

von

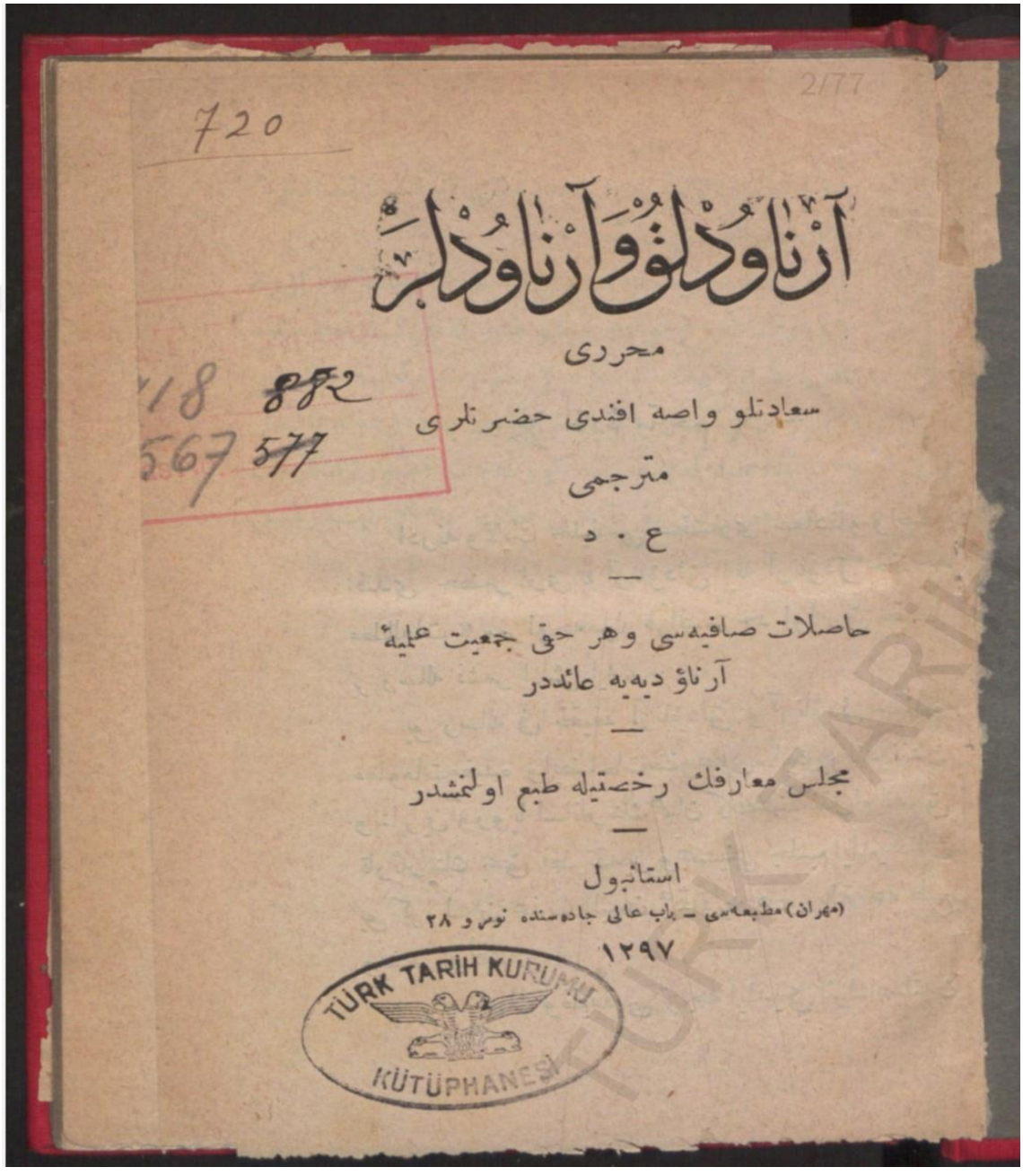
Wassa Effendi,
Beamter der Kaiserlich Türkischen Regierung,
Christlich-Albanischer Nationalität.

Berlin 1879.
Verlag von Julius Springer,
Monbijouplatz 3.

JFE
74-130

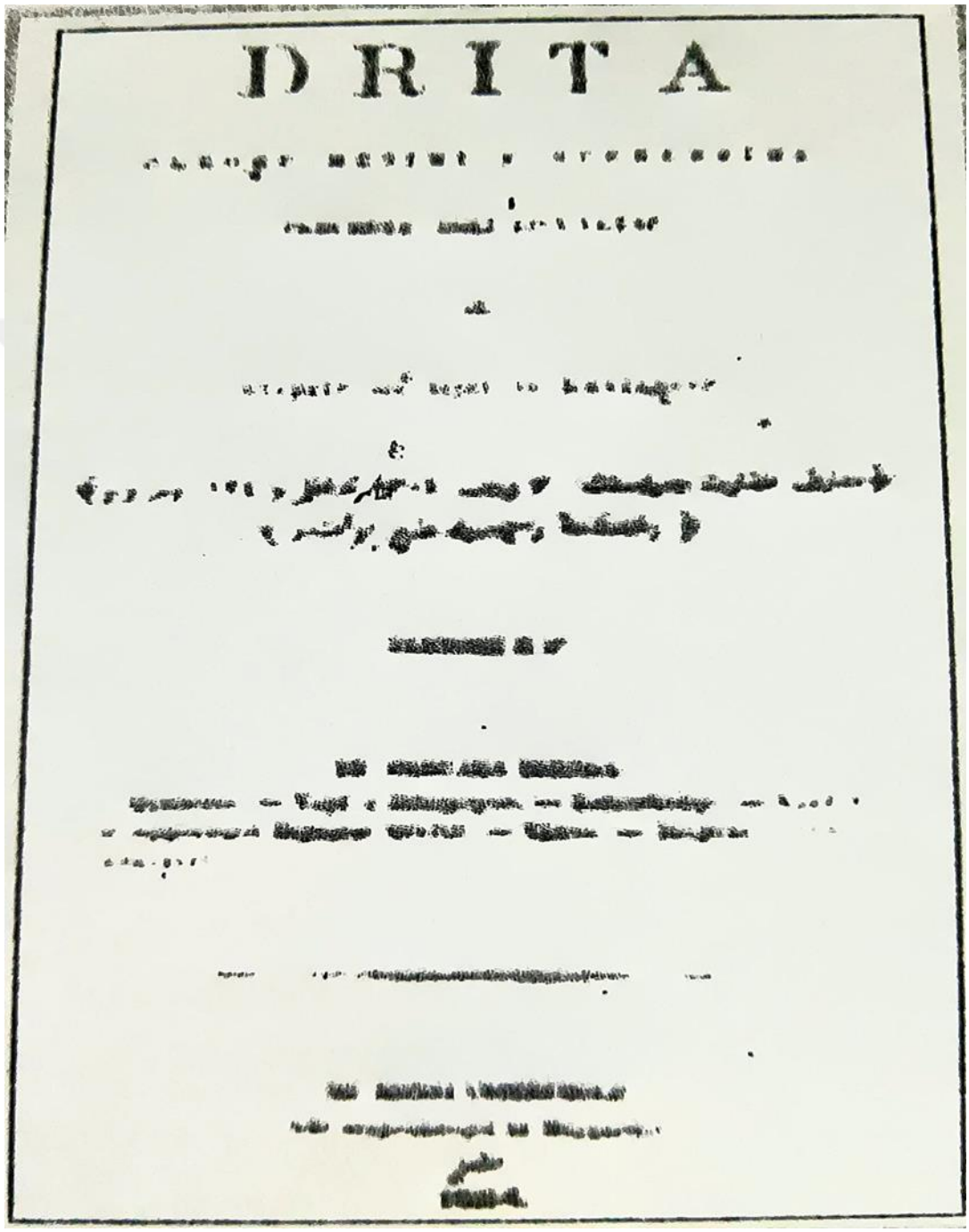
[1257]Wassa Effendi, *Albanien und die Albanesen*. Eine historisch-kritische studie, Berlin 1879.

Ek 6: Vasa Paşa (Pashko Vasa)'nın "Arnavutluk ve Arnavutlar" isimli eserinin Osmanlı Türkçesi çevirisinin kapak sayfası[1258].

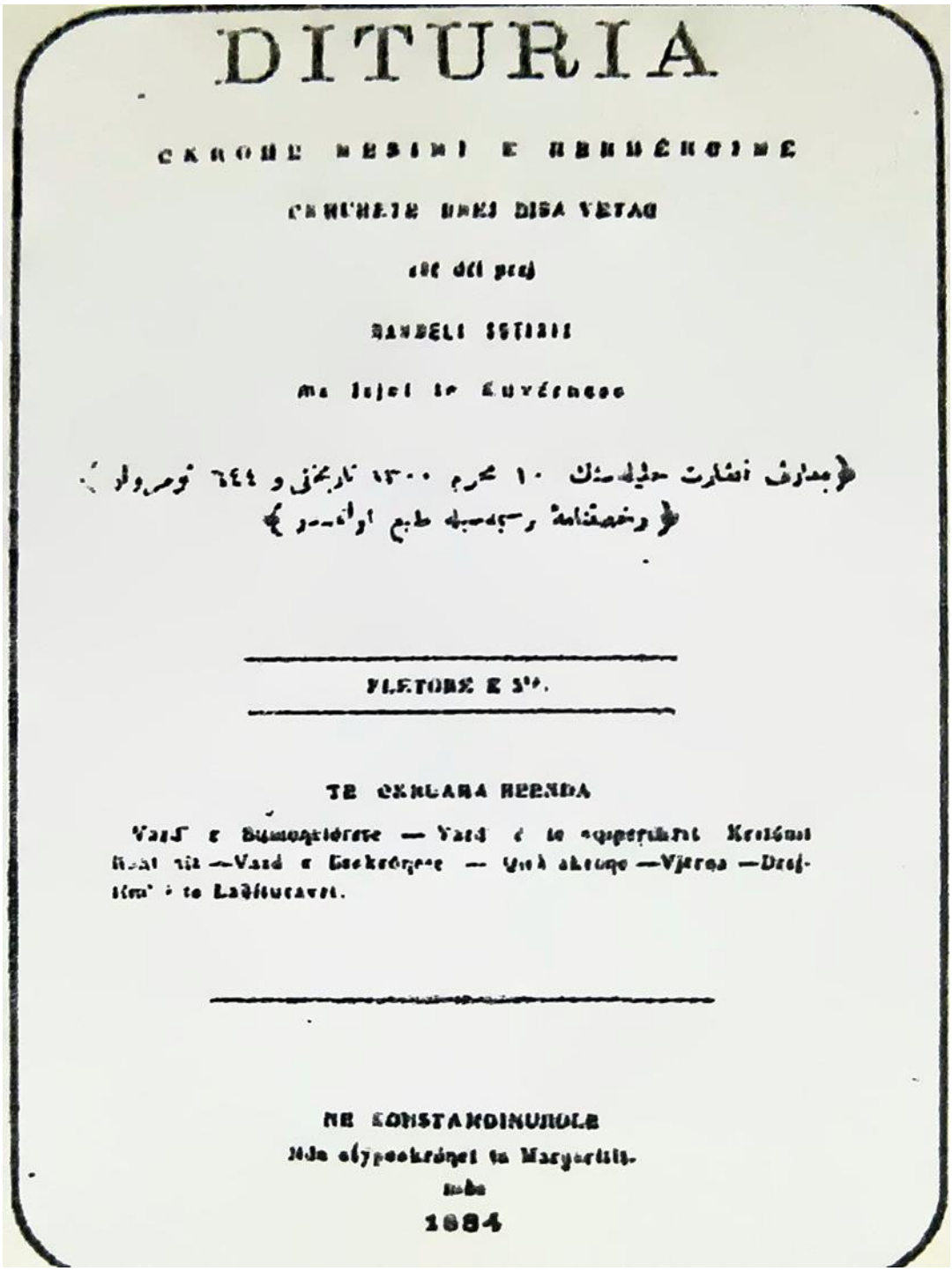
[1258]Vasa Paşa, *Arnavutluk ve Arnavutlar Hakkında Mütâlaât*, Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye, İstanbul 1297 (1880).

Ek 7: "*Drita*" Dergisinin Kapak Resmi[1259].

[1259] İstanbul'da "İstanbul Arnavut Alfabesi" ile yayınlanan İlk Dergi, üç sayı çıkartılmıştır, 1884.

Ek 8: Drita Dergisinin devamı olarak yayınlanan "*Dituria*" Dergisi[1260].

DITURIA

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ek 9: Manastır'da İkinci Meşrutiyeti Kutlama Mitingi
(No: 2180.7.47/54)[1261].

[1261] *BOA, YB. 021. 113/6.*

Ek 10: Resneli Niyazi Bey Bir Grup Arkadaşıyla Beraber
(2.180.7.48/54)[1262].

[1262]*BOA, YB. 021. 113/6.*

Ek 11: Manastır Kongresi (14-22 Kasım 1908) Binası

Ek 12: Manastır Kongresi Alfabe Hazırlama Komisyonu[1263].

[1263] Gjergj Fishta, Midhat Frashëri, Luigj Gurakuqi, Gjergj Qiriazi, Dom Ndre Mjeda, Glikor Cilka, Dhimitri Buda, Şahin Kolonja, Sotir Peci,Bayram Fehmi (Bajo Topulli), Nyzhet Bey Vrioni,

Ek 13: Sultan Reşad'ın Kosova ziyareti sırasında Manastır'da yapılan askeri tören (2.180.7. 64/75)[1264].

[1264]*BOA, YB. 021. 113/6.*

Ek 14: İkinci Meşrutiyet Dönemi İstanbul Basınından Besa Gazetesinin ilk sayısı Osmanlı Türkçesi ile yazılan kısmın ilk sayfası[1265].

بسا

1265 *Besa*, (R. 5 Teşrin-i Sâni 1324 - M. 18 Kasım 1908), Nu. 1.

Ek 15: Besa Gazetesinin ilk sayısı
Arnavut dili ile yazılmış kısmın ilk sayfası[1266].

Vit' i parε No 1 "20 ΠΑΡΑ" E. Merkure 5 Vjεεt' ε trete 1908.

Ekrojεs : M. FRAŒERI
Najtimi :
Ne mot. . . . 70 groε 15 fr.
6 muaj . . . . 40 „ 7 „

BESA

Del dy hεre ne jave
Drejtim : H. FRAŒERI
KONSTANTINOPLE
Maater-Han, Galata No 14

Hrij - Harimi

Deri sot kina heq eum te keqija prej qeveris Aozonarε, qe u permbys, ajo qeveri kure nuk ka bere gε, veç te keq per giđe Tyrqine, εăε ca parε te ekreta qe kane mblεđ prej pabenis i kane priε kurdo here per te bere likεt atăeut. Πandaj ăε nε eqipetaret nuk na linin te msojm guhεn ton, sε edine fort mire, qe giđ eqipetaret mε guhen tyrqiet nuk mund te xguhεn ε te qyteterohen ; se guhen tyrqiet nuk ε dine ta flasin, tyrqietja eet guh qe nuk msohet leht, te vorfinit s' kan kohe mε msu ăεt ε pesmeăet vjet. Eqipεn ç' do eqiptar, i pasur, i vorfen, bujk, bari mund ta msoqe me pake kohe. Πo te mos kuptohet sε guha eqip dote jete guhe qeveritare, ne Eqipeni, guha qeveritare kurdo here dote jete guha tyrqiet. Na nuk dote msojme vetem tyrqieten ε eqipεn po dote msojme, si kemi msuar deri sot ç' do guhe.

Na eqipetaret kemi te drejt ε duhet te punojm 'ε te levrojm per guhεn ton, per punerat ε nevojat te prijnarimit pa ndruhur nga far gε.

Na sot per sot jemi me pas nga giđe kombet ε Tyrqise ne qytereri.Vjeretori ne Mesimε faqe 63, ăote.

Nεvε qe qεme qe here,
ne giđe botet te ndjere,
Bε te par' ε te levduar,
E te rend ε te dequar
trimate fort ε te mire
te rime sot n'epesire.
Ademi ăε s' kiste lεre,
kerăiza s' i iste prεre,
ajy iste uj ε balte.
ne ieim njeres te nalte,
hena ăε s' iste ne jete.
ăvaskiε vetem bar ε flete,
Kur ka lindur eqipetari
este nga giđe m' i pari !

Πandaj duhet te perpiqemi ε te baeko hemi per qyteteri ε per prijnarim.

Ç' do komb qe pon ne Tyrqi mund te perpiqet per prijnarimn mε ç' do guhe mε ç' do menur qe te doje, po kur do here si Osmanăi, si atăetar i vertet.

Ata qe dun mε punu mε entriga ăε me ăelperi per fitimn' ε fqipevet, o te hujvet ata nuk jan Osmanăi. nuk jan, atăetar te vertet, po jan traăetore ; nomi traăetoret i mundon ăε i burgon. Πar andaj ç' do atăetar duhet te jet i fjeet ăε i vertet ε besnik. Nem past kuε mejtohet keq.

BE DY FJALE NEVENT ΠROGRAMI

Gazeta jone qe zu ε perhapet ketu ne Stamboă per qeăim dote kete te perhapurit ε ăε te mesuarit ε guhese eqip, per te perpjekur qe sa me eume te fortsohet Konstituc.oni ăε te mbahete kjo uăe qe ka zene tani qeveria qe te muntqne ăε eqipetaret duke perhapure mesimn' ε guhesise te mbaqen' anen ε tyre ne uăe te qytete rise ε ăε te perparimite.

Duke patur ăε epres qe giđe eqipetaret do na ndihine mε sa tumundet osε mε pende osε mε lende dot' i mbajme hapete etyăat' ε fletese sone ăε do te perbotojme ç' fare do sende te cilat do jene per te mire ε per perparim te eqiperise si ăε per te mire te giđe mbreterise gere Osmane.

Bε andaj u keeiăojm giđ eqiptarevet qe der taε ε thu te ken mendjene te heqen doren nga vrasjete ε nga ndarjet ne mest te tyne ăε te giđe te punojne qe si ε si văaznija ăε daeunia te mbreteroje me giđe anet ε atăeut qe keu ate ndep qe na kane lan prindet ta maăojme ăε bota te na nderoje ε te mos ăote si der taε qe eqyptaret jane te paditune ε pymes te egere.

Bujere bejler' ε Πaresija duhet giđene nder ment te kete, ε te perkujdeset duke keeiăuare vogeline, ăε keu te uăetojme ne kete uăe te re qe na u çel ăε ε cila quhete ε lirise ε ε Konstitucionit.

Bapa eete fort ε rand se dote perpiqemi qe te qitim ne egere ε cila u eete mbjeăe qe prej eekuăaε ne krye te eqipetarvet po eprehim qe ăε eqipetaret qe jane ne komb' i sguaeme do te hyjne sa me epejt ne uăe te qytetenise.

TEJCKRIM ΠREJ MONASTIRI

Πas kriemit qe ube, erăe disa zotnij prej Ckodre, Janine ăε qytete te tjera, me qeăimne te baekuarit abetaren eqip. Neser kongreja do çilet ăe do te mbanne ne jave.

BESA

Daet zoti qe kjo kongre, te jape ne funi, te pelqyere, Kesaj pune, ăε te ndalohen ăelpirit ε entrigat ε anmikeve qe duan me udefty si atăetar.

Belkis Hanemi, bij' ε Mahmut Πaεe Elbasanit, ăa per ekoăen qe çel, bup ε trim i nalte Nijazi Beu, ne Resne pesăet lira ; Bε pesεăete per vivlen ε lirise ekruare prej ati bupi ; kjo zone ăa ndihme ăε per klubne Baekim. Ne kohet te tiranise kurdohere ka ndihur, ne kalendare t Sofjes eofim ne zone nga Elbasani, po na edime qe nen ate emen aet emn' i nder eim i. Kesaj zone eqipetare.

Sa çud' ε maăε na eră, kur kenduame ne fletoret, qe kir Rali, ministor i parεim, Greqise. ăa ne Korçe, se Korça eete vent i mblεăjes te grekevet mε eqipetaret. Nε nuk ε dime te kete ne Korçe none grek veç konsoăozit te Greqise. Eăε ne Janine. Qir Qiriçi, i çili kerkon te na vine depytet! ne keiăet te Osmaăivet, ε kiε pritur Ralin me fjamur te Greqise, ate here eqipetaret kerpne peskat, po dee Zoti ε u ndalua trumbuăimi. U lutemi grek, ε grekomaneve te heqin dore nga ăelperi ε entriga, se marin me qafe boten ε vehten.

Qeveri ε Greqise vuri guhen eqip ne ekoăat te saj mε eenat eqip ugezuam fort nga kto pune ε cila eete mε te vertet ne daemi fqinakε.

ABETAREJA EQIΠ

Eofim ne gazetet "Lirija" qe del ne Selanik, qe ca nga atăetaret fiăojn me priε abetaren eqip, ε qe ca kan uzdaj mε vu per eqipεn abetaren greqiet, ca italieten ăε te tjeret săavieten. Abetaret per

[1266] *Besa*, (R. 5 Teşrin-i Sâni 1324 - M. 18 Kasım 1908), Nu. 1.

Ek 16: İkinci Meşrutiyet Dönemi İstanbul Basınından Arnavud/Shqipetari Gazetesinin İlk sayısı, Osmanlı Türkçesi ile yazılı kısmın ilk sayfası[1267].

آرناؤد

وطنداشلره اقدمن

مدير وصاحب امتيازى : درويش هيكا

[1267] *Arnavud/Shqipetari Gazetesi*, (R. 31 Kanun-ı Evvel 1325 - M. 13 Ocak 1910), S. 1.

Ek 17: Arnavud/Shqipetari Gazetesinin İlk sayısı
Arnavut dili ile yazılmış kısmın ilk sayfası[1268].

Viti I. E ENJTE 31 SHENDRI 1909 No. 1

Drëqtor i pyetohim
Dërvish Hima
Përa-Conxjde

Qeverisë' i gazetes mbahet prej një kok Shqipetarësh.

SHQIPETARI
ORGAN' I LIRE

Pajtimi
Per Shqipëri 30 gr.
» Kudo ne Tyrqi 40 »
» Jashtë 10 fr.

Del nj' herë ne jave

Pare 20 **DEL PER JAVE** **Pare 20**

Zoterinjvë Kendonjes

U Kerkojme ndjesë gjithë Z. Kendonjes te gazetes s'ime së per pak kohë sa te vemë shtypshkronjen n'ndihë do te perdorim koto shkronja. Ndryshimi s'eshtë i moth së do perdorim gjith ato shkronja q'i ka shenuare Kongresi i Monastirit perveç e ose dy pika do t'e shenojme i, dhe e-ne do t'e shenojme me një shenjë e.

Parethen'jë

Flitta «Shqipetari» s'eshtë tjatër pervëç së «Shqipnisë qe dëlë ne kohë te timanse e Vëre-Evropë, dhe te cilen fletë gjithë Vëllëz- [illegible] e njohë fort mire.

Zor i fitose i cili u nguit lirt perj dregonjvet shqipetare, dhe i cili u be nganje te rrollitet kio qëvëri e-ré, ne heri e nxitnem dhe nëvë si dhe shenu shoke te tjere, qe te vijme ne ndihë, ne ate ndihë qe Lirin qenë shkelna perj njëravet poshtë' te timanse. Nuke duanse te xgjatojme fjalen kesi, mi ato te nyjara, kur më nge nxitim vinien per më pathi ndihënë' e pernalthëm, dhë lungerra ato shqiptarë. «Shqipetaria» q'at' hërë do dëftë ne shesh pe ate fatbardhesi s'i' e nalli koha qe të e lanjë.

Kur dualle-na pra më halle të ermat perj lungat, u nxatrem per te shetiture Shqypnisë, dhë ky ndihëtim ndajti dëri 7 muaj. Besojme qe në ky ndihëtim, ne të cilen u'hem mat te dëftojme mendimet t'ona si mer klubë te shqipetarevët, si mer klubë te soldatërise, u kupetuam dhë u mnate vesh spillimet dhë programet t'one. Programi yne do jëte: Nëvë dhanse te nxiërim ne shesh, ata njëres te varfer e te vobekët te vendit; te lutegjone mendjën dhë dëmsën e tyrë, e t'u japsin te kuptojne, me q'shkalle gjendet konfensija, dykë pergjithar per kushtënia e gjithë kombëvët, te cilen kushtën dsanse t'i ngulsim më kete menyre: do t' u a mbajme qëlur Zemren si dhë mojrsine ten, kurdohërë pena qe te na njohen dhe ata gjehen dhë kombesine tone. Nëvë s'dsanse kerre, qe nje grek a nje Bullgar, nje Serb a nje Arap, nje Tyrk a nje Ermën, te beliët shqipetar, po ar pak nuk 'a jepim këje kuptimëvë te mendshëm per te zemeruarev Shqipetarësh si njëren perj syreah.Pse kuti nyjë ne kete Mbotem do te perpiqimë dykë xgjatur doren te ndihëm vellazerisht per te here nje lidhje politike te pergjithshmë.

Mnet te thenë çfarar se shqipetarevë kurdohërë kane ndihën mbretënnie dhë e kane shpetuare nga rrezku, pa nndaj dykë hequr dore nga sherimizmi te perpiqimë te luftesojne ndihënë' e pergjithshmë se ate shkelle qe jane dhë fqinjet e Perendimit.

Më kete qellimë dhë programë hëngjem qe «Shqipetaria» do gjëje vend ne zemra te gjithë mëqvet dhë patriotevët vertëte te cilet s'ja kishin kurrëgërë kazne koha e përcaktuarë dhëte nyet n'Evrope ndihënat e tyrë, dhë te cilet as tani e tutje nuke do te kurrëgjone te vijne ndihëne per te pernalthëm koha se kryeqytët kete fëtte e cila do te pranoje pa rëzëltur gjë te mbrojtme gjithë te drëjtat tona pa ndhe te Kannait thënëllar dykë ditur gjith kush së «Shqipetaria» pervëç ndihëtarisnës nuke ka tjëter nëmë, Këtë.

«Shqipetaria» i mbon çelur shtyllat e ti per kredo, dhë me shumë per ata te zinjte qe mendjen nepër shkolla te larta, te cilet jane dhë shpëra' e luftesimit ë perpetimit te Shqiperise, te shkruaja' ë te ba tajne ç'do send te shëfshim, dykë rrefyëtë se Shqipetari s' eshtë i nje njëres po i gjithe kombit.

S' dohet pra te kemejne dëtyrim t'ane dykë pare qe kete ne kryëqytët ç' do kemb ka nga 10—15 gazeta per te xgjuare vet'hen e ti e nëvë s'këmi as nje. O kerrasi!

Nga Shqiperia

Atdhëtarët e Prishtines i dergume dëgetatit tyrë nje letre te çelur më 25 nenedhkrime te gjithe patriote ku i luteshin qe te punoje pa reshtur per gjithem t'mot dhë as faré te mos vere re fjalet e ca intrigancevë qe per nje cope koke shesin vëtëtn e tyrë dhë mbëllin drita midis vllazenis.

Nga Janina mesojme se u dha urdhet me 20 dit e mper te ndidhëm armet, ndryshë do te ndjen si kanare ata qe s'dsane. Deputi i Gjirokastres dhë atdhëtar i dashun z. Myfit Bey vate o fol per kete gjë më Talaat Bënë ministër' e punevet Brendeshmë.

Mesojme së nje kasar i quajtur Fëtah, neper fshatrat prane Leskovikut po ndihën para gjoja per shqipen, i luteni qëvërisë te mare nana per kete njëri, i cili kerkon te perdorje kombesine per te ndjenë poshtesin e tija.

Te ra te javes

Krye ministër i ri Hakki Beu arriti koto te Dëlle 27 Shenendre. Nga ky dhiçthimat gëzuan shumë gjerra te mbedha e te mira dhë bësojme qe s'ka t'vonoje pas gjomavet Bilmukos i cili kish nje politike kuadre nësh.

Ne «Osmanischer Lloyd» z. Ezrem Bej Vlora pjëtë nje pergjegjë te bukur Organit Patriarqisë «Ekklisastiqi Alithia». Ky artikull u kritikua si njaff i vlëfshim prej gjithe gazetavet. Vetem «Neollogos» dhë nje fare gazetë qe quhet «Tahydhromos» s'a paska pelqyëre (?) së thuse qe s' duhej ky Mysliman te perzihët ne punë te Orthodhoksavet. Gazetat greqisht po te nuuzuin te vesëtrosin me tëj nga bunda do t'e kapetonin fort mire sa rendesi ë sa vlëfshe kish ay artikull; po mjerisht ay qe s'do te shohe, eshtë m' i vërtet së i vërtetës.

Dirëktori i gazetes s'one Z. Dervish Hima, ne «Ikdam» botoj nje letre te hapur ku keshilkante deputatin' e Prishtines Hasan Bënë, te mos i japë rendesi as fare, nje letrëje te cilen nje fare Arif Hajmët ë kish botuare më nenëshkrim te nje tjetri, së te kettilla te harbalisura as vëpernjose fare ne shkrim te gjithes tënë.

Keto kendojme ne nje gazetë e cila perëpet prëj ca Indhëngjvë Sëlanik. U rëkomandojme Shqipetarevët xgjuare (gjens intelligents) qe bokë te penbojen nga fura Frengë, dhë qenesht nga qenesht shtja Otomanes. Kujt' do q'e ka shkruare qofte dhë shqipetar, i lutëmi te na e çkogjitëj me mire, se s'para ë marem vesh.

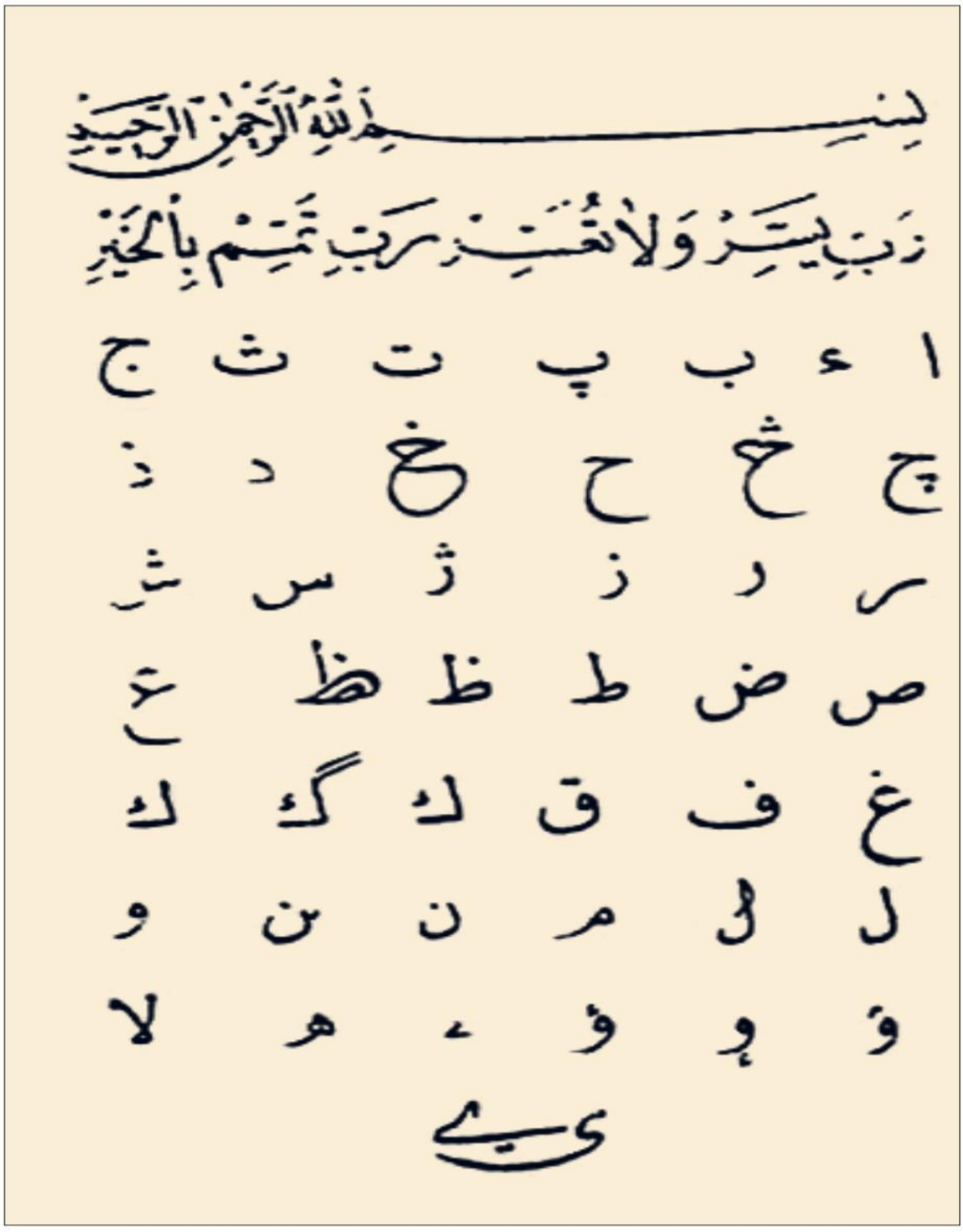
Kabiné é Ré

Kabinë ë re u formua keto nenë kryeministrin' e Hakki Pashes keshtu: Hakki Pasha Kryëministre, Mahmud Shëfqët Pasha ministr' i luftes, Halil Pasha i dëtit, Talaat Bëu i punevët brendeshme, Xhavid Bëu i Finances (Maliëse) Ibyssi Mollaj Shëchislam, Nëxhmëddin ëf. i drëjtesise, i punevët jashtesmë Rifaat Pasha, i Ditorise Emrullah ëff., i tregetise Hallaxhian ëff. dhë i Pyjevët ë i metalevët Mavrokordhato ëff.

Hakki Pasha paska eaare krye ministrin më keto nyje: 1) Te ngrihet kanun' i rethinit dhë ç' do pune te gjykohët pas nomit (Magëmës nizamië), vetem per kundreshtaret e kanunit thënëllar do te gjykohen ne keshillen luftarakë. 2) Nga ata nëmuro q'u nxuare jashte punes, te mëren prape gjith'ata qe jane te xotte. 3) Xhurnallët e tanzevët qe kane gjët ne Jildiz te rruhen me nje vend dhë te shtypën pas dyzet vjët. 4) Te lëshesjne a'ta gjyqë q'u kane here pa ka-

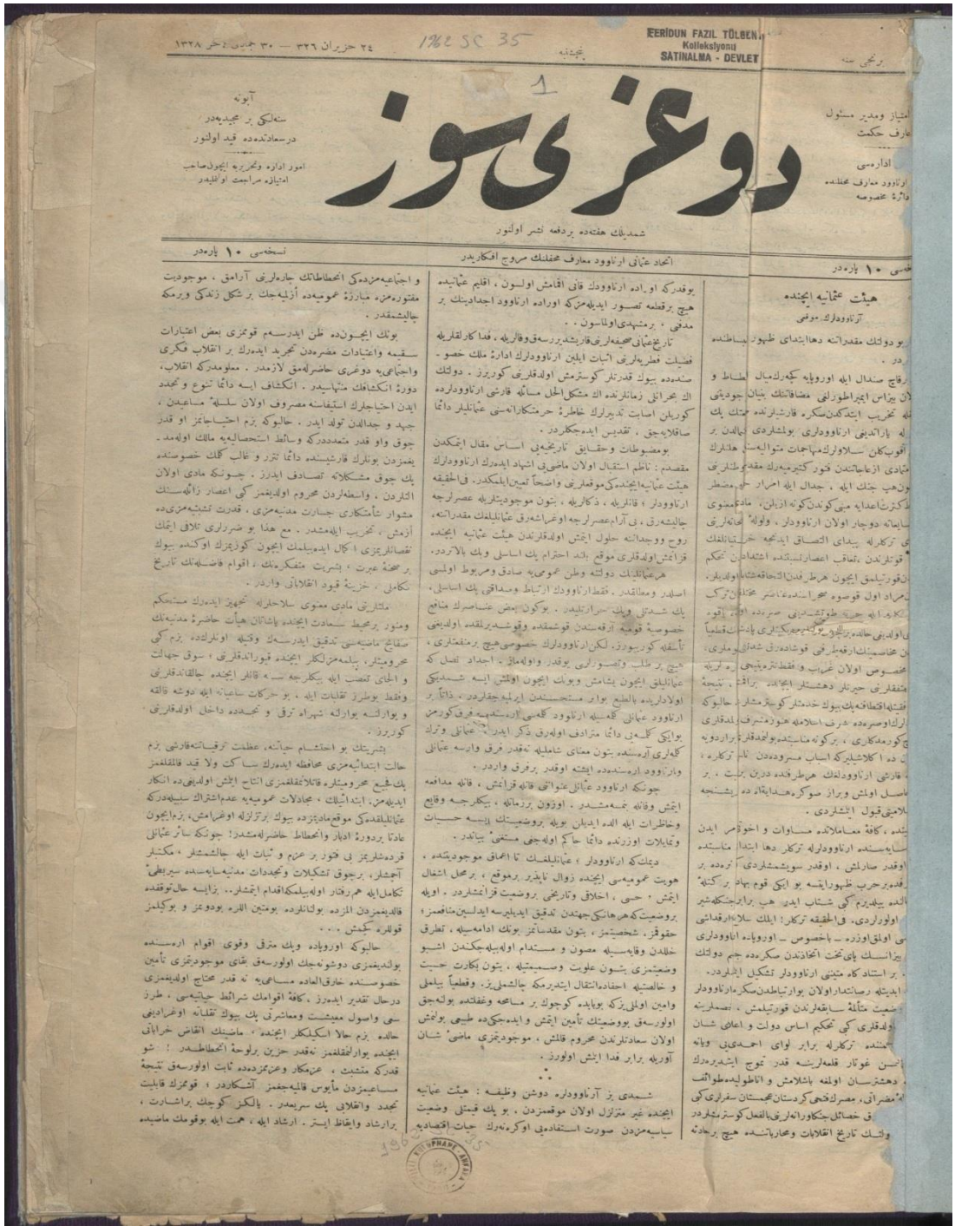
[1268] *Arnavud/Shqipetari Gazetesi*, (R. 31 Kanun-ı Evvel 1325 - M. 13 Ocak 1910), S. 1.

Ek 18: Arap Harfleri ile oluşturulmuş Arnavut Alfabesi
Kalkandelenli Receb b. Cudi b. Nureddin tarafından oluşturulmuş alfabe[1269].

[1269]Kalkandelenli Receb b. Cudi b. Nureddin, *Elif-Baja Shqip*, İstanbul H. 1327 (M. 1908).

Ek 19: Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesinin İlk sayısı Osmanlı Türkçesi ile yazılmış kısmın ilk sayfası[1270].

دوغری سوز

شمدیلك هفته‌ده بردفعه نشر اولنور

اتحاد عثمانی ارناوود معارف محفلنك مروج افکاریدر

هیئت عثمانیه ایجنده

[1270] *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 24 Haziran 1326 - M. 7 Temmuz 1910), S. 1.

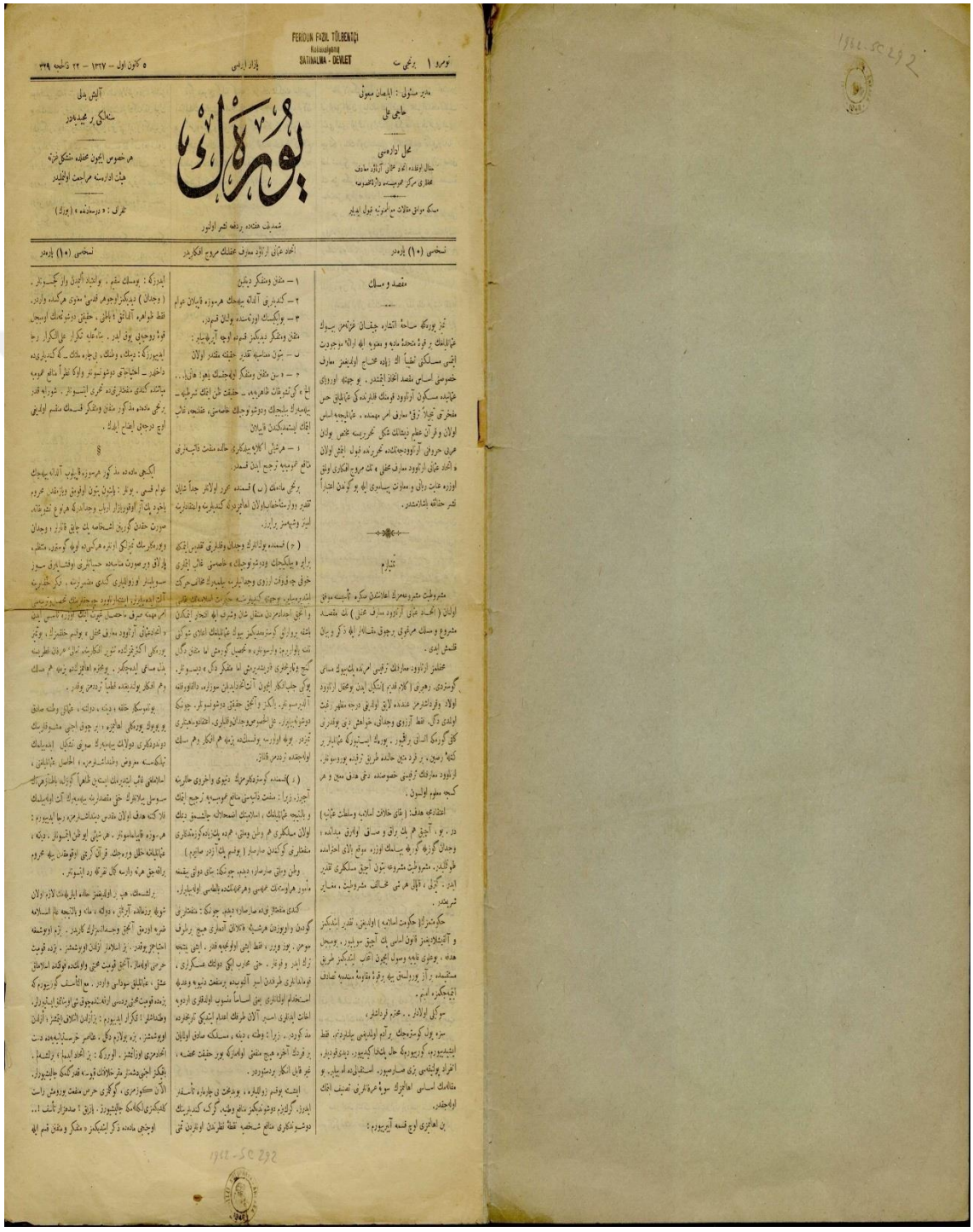
Ek 20: Doğru Söz/Fjala Drejt Gazetesinin İlk sayısı
Arap harfli Arnavut Alfabesiyle yazılmış kısmın ilk sayfası[1271].

فیالا دره‌بت

[1271] *Doğru Söz/Fjala Drejt*, (R. 24 Haziran 1326 - M. 7 Temmuz 1910), S. 1.

Ek 21: Yürek/Zemër Gazetesinin İlk sayısı
Osmanlı Türkçesi ile yazılmış kısmın ilk sayfası[1272].

FERİDUN FAZIL TÜLBENTÇİ
Kütüphanesi
SATILMAZ - DEVLET

نومرو ۱ يوركي ت — پازار ايرتسي — ۵ كانون اول – ۱۳۲۷ – ۲۲ ذيحجه ۱۳۲۹

يورەك

مدير مسئولي : ايلهان مبعوث
حاجي علي

محل ادارەسي
متال افندينك اخوي خاني آرقاسنده
مخابرات مركز عمومينده دارالطباعه‌سي

مسلك موافق مقالات مهمه‌يه قبول ايدر

آلتي ايلي
سنه‌لكي بر محيدبهدر

هر خصوص ايچون محله‌سنه مشكي قوتوسي
هيئت ادارەسنه مراجعت اولنيلمدر

تلغراف : ۵ درسعادته ۱۰ (يورك)

شمديلك هفته‌نده يكرمه نشر اولنور

نسخه‌سي (۱۰) پارەدر — اتحاد عثماني ارتاوود معارف مخلصلرك مرجوع افكارلريدر — نسخه‌سي (۱۰) پارەدر

مقصد و مسلك

تيز پورەكلر ساحهٔ انتشاره جيقديغي ظرفدهجه سيرك عثمانلينك بر قوهٔ متحدهٔ مادیه و معنویه ايله اولهٔ موجوديت اقتضي مسلكني تعقيباً الك زياده محتاج اولديغنز معارف خصوصي اساسي مقصد اتحاد اعتبارندر . بو جهته اوروپاي عثمانيده مسكون آرناوود قومنك قلبلرنده كي عثمانيلغ حس مفخرتي تحيلاً ترقي معارف امر مهمدەسنه عثمانيجه اساسي اولان و قرآن عظيم ذيشانك شكل تحريريسه مختص بولنان عربي حروفي آرناوودجه‌نامده تحريرنده قبول ايتمش اولان و اتحاد عثماني ارناوود معارف مخلصي ، نامي مروج افكاري اولمق اوزره غايت رواني و معاونت پسنديري ايله بو گونهدن اعتباراً نشر حياته باشلامشدر .

تنبيهلر

مشروطيت مشروعه‌مزك اعلانندن بري سكوته تأسيسنه موافق اولان (اتحاد عثماني ارناوود معارف مخلصي) نامنه مقتضاي مشروع و مسلك مرغوبي رجحيق مقتضاسنجه ايفاء ذكر و بيان قلنمش ايدي .

مخلصلر ارناوود معارفنك ترقيسي امرنده پك بيوك مساعي گوستردي . رهبري (كلام قديم) نكين ايدن بو محفل ارناوود اولادك وقوفانه‌سنه عنده‌نده لايق اولديغي درجه مظهر رغبت اولدي ذكر . فقط آرزوي وجداني ، خواهش ذوقي اولديغي كافي گورمگه انسانك يوكسك ، پورەك ايستيورگه عثمانيلر ، كنديلرينه رهبر و بر فرد دين حاله‌نده طريق ترقيده بولوندقلري معارفك ترقيسي خصوصنده ذهن هدفي معين و هر كيمه مفهوم اولمسيدي .

اعتقادنده هدف : (عثماني خلافت اسلاميه و سلطنت عثمانيه) در . بو ، آجيغي هم پك براق و صاف اولرق بيلدكده ، وجدان گوزنك گورهه بيلمك اوزره موقع دائي احترامده طوتليدي . مشروطيت مشروطه‌نك تأسيق مسلكري تقدير ايدر . گرگي ، قابل هر شي محالفت مشروطيت ، معاند شريعتدر .

حكومت اسلاميه (اولديغي) تقدير ايتدكدن و آتيدهلرنده حكومت اسلاميه (اولديغي) تقدير ايتدكدن صوكره ، وجدان گوزنك گورهه بيلمك اوزره موقع دائي احترامده طوتليدي . مشروطيت مشروطه‌نك تأسيق مسلكري تقدير ايدر . گرگي ، قابل هر شي محالفت مشروطيت ، معاند شريعتدر .

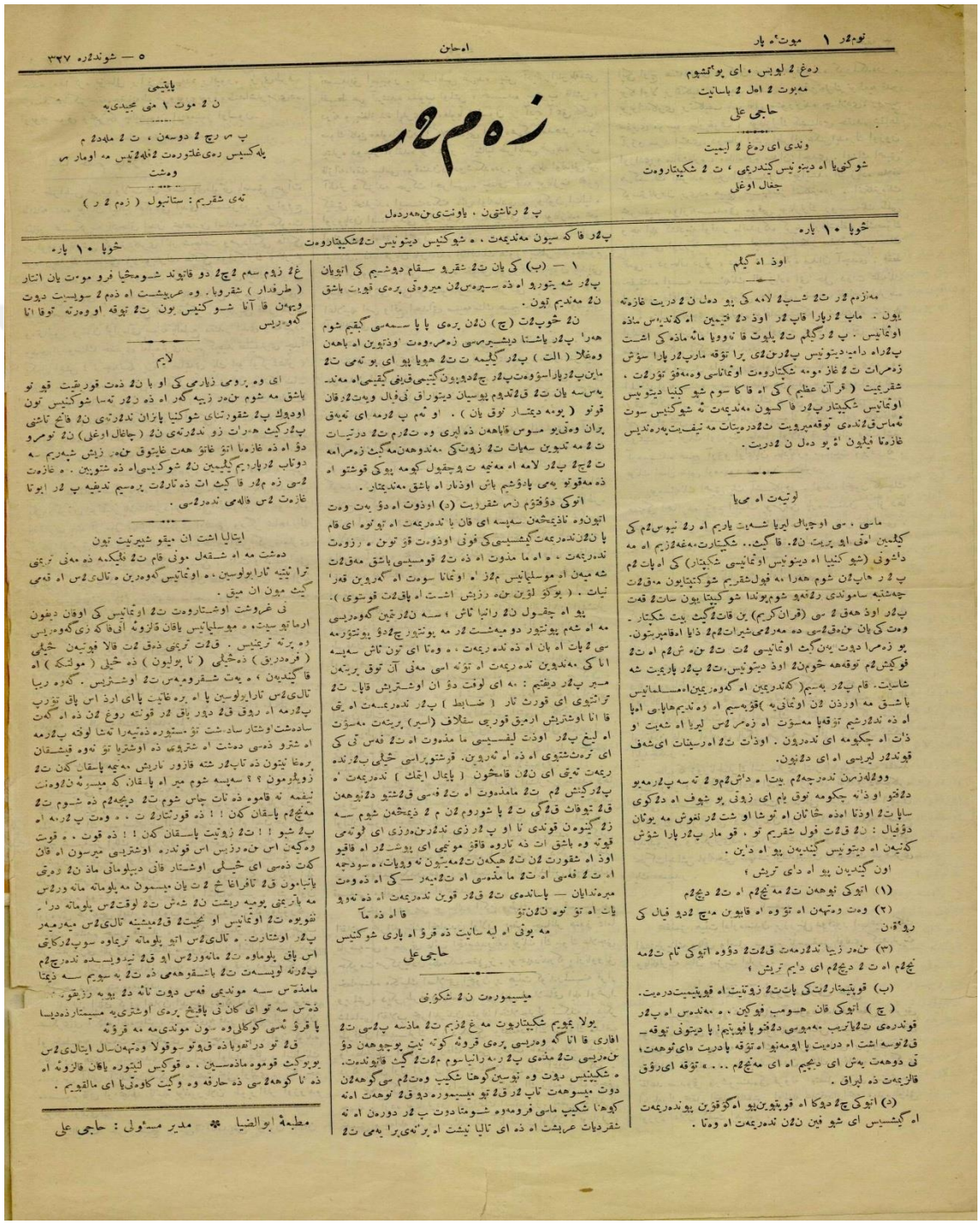
حكومت اسلاميه (اولديغي) تقدير ايتدكدن و آتيدهلرنده حكومت اسلاميه (اولديغي) تقدير ايتدكدن صوكره ، وجدان گوزنك گورهه بيلمك اوزره موقع دائي احترامده طوتليدي . مشروطيت مشروطه‌نك تأسيق مسلكري تقدير ايدر . گرگي ، قابل هر شي محالفت مشروطيت ، معاند شريعتدر .

حكومت اسلاميه (اولديغي) تقدير ايتدكدن و آتيدهلرنده حكومت اسلاميه (اولديغي) تقدير ايتدكدن صوكره ، وجدان گوزنك گورهه بيلمك اوزره موقع دائي احترامده طوتليدي . مشروطيت مشروطه‌نك تأسيق مسلكري تقدير ايدر . گرگي ، قابل هر شي محالفت مشروطيت ، معاند شريعتدر .

1942-SC292

[1272] *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911), S. 1.

Ek 22: Yürek/Zemër Gazetesinin İlk sayısı
Arap harfli Arnavut Alfabesiyle yazılmış kısmın ilk sayfası[1273].

نومرو ۱ مویت ۲ پار — اه حاین — ۵ — شوندرة ۳۲۷

زەم ەر

رەغ ۲ لویس ۰ ای پوئشیوم
مەبوت ۲ امل ۲ باساتیت
حاجی علی
وندی ای رەغ ۲ لیمیت
شوکنی یا اه دینوئیس کیندریمی ، ت ۲ شکیپتارومت
جغال اوغلی

پابتیمی
ن ۲ موت ۱ منی مجیدیه
پ ەر رچ ۲ دوسەن ، ت ۲ ملەد۲ م
یلەکسیس رەی غلتورەت ۲ ئلەد۲ ئیس مە اومار ەر
وەشت
تەی شقریم : ستانبول (زەم ۲ ر)

خویا ۱۰ پارە — پ۲ر فاکە سیون مەندیمەت ۰ ەشوکنیس دینوئیس ت۲شکیپتارومت — خویا ۱۰ پارە

اوذ اه گیلم

مەزوم ۲ر ت۲ شب۲ لامە کی یو دەل ن ۲ دریت غازەتە یون . ماپ ۲ ریارا قاپ ۲ر اوذ د۲ تیمین اەکندریس ماذە اوتمانیس . پ ۲ رگیلم ت۲ یلیوت قا ئەوویا مانە ماذە کی اشت پ۲راه دامیدینوئیس پ۲رن۲ی یرا توقە مارپ۲ر پارا سوش زەمرات ت ۲ غاز ەومە شکیپتارومت اوتمانلسی وەمەفۆ تۆر۲ر ت . شقریمت (قرآن عظیم) کی اه فاکا سوم شوکنیا دینوئیس اوتمانیس شکیپتار پ۲ر فاکیون مەندیمەت ئە شوکنیس سوت ئەماس ق۲ندەی توقەمەپیرویت ت۲درمینات مە تیفسیت پەرەندیس غازەتا نیلیون ائو یو دەل ن ۲ دریت .

لوئیمت اه مەیا

ماسی ، سی اوچیاك لیریا شەیت یادیم اه ر۲ نیوس۲م کی گیلمین ائی ایو یریت ن۲. فاگیت.. شکیپتارت ەمغە۲زیم اه مە داشوئی (شوکنیا اه دینوئیس اوتمانیسی شکیپتار) کی اه پات ۲م پ ۲ ر هاب۲ن شوم هەرا مە فیول شقریم شوکنیایون مەق۲ت چەشتیە سامونتدی ر۲ئەو شوم یونتدا شوکیپتا یون سات۲ قەت پ۲ر اوذ مەق ۲ سی (قرآن کریم) بن قات۲ گیت یەت شکیتار . ومت کی یان ن۲ق۲سی دە مەر۲مەشیرات۲م۲ ذایا اەقامیرتیون. یو زەمسا دیوت یەن گیت اوتمانیسی ت۲ ت۲ ن۲م ش۲م اه ت۲ فوکیش۲م توقەمە خومن۲ اوذ دینوئیس،ت۲ پ۲ر پاریمت شە شاسیت. قام پ۲ر یەسیم(کەندریین اەگەورییناەمسلمانیس یاشق مە اوردن ۲ن اوتمانی یە)قۆیەسیم اه وەندیم هاپای اەپا اه ذە ندر۲شیم توقەپا مەسوت اه زەمر۲س لیریا اه شەیت و ذات اه چکیومە ای ندەرۆن . اوذات ت۲ اەرسیئات ای شەف قیوندر۲ر لیریسی اه ای د۲نیون.

وو۲لەزمن ندەرچەم۲م یەتا ۰ داش۲م۲یو ۲ تەسە پ۲رمەیو د۲قتو او ذانە چکومە نوق یام ای زیونی یو شیوف اه د۲کوی سایا ت۲ اوذنا اەذە خاتان اه توشا او شت ۲ر نعوش مە یونان دۆقیال : ن۲ ق۲ت فول شقریم تو ، قو مار پ۲ر پارا شۆش کەنیەن اه دیتوئیس گیندیەن یو اه دایی .

اون گیندیەن یو اه دای تریش ؛

(۱) اتیوکی نیوهەن ت۲ مەنچ۲م اه ت۲ دیچ۲م

(۲) وەت وەتهەن اه تۆوه اه قایوین مەچ ۲دیو فیال کی رۆ۲قن

(۳) ن۲ەر زیبا ندە۲رمەت ق۲ت۲ دۆوه اتیوکی نام ت۲مه نچ۲م اه ت ۲ دیچ۲م ای دایم تریش ؛

(ب) قوپتیمار۲ت۲کی یات۲ت۲ زۆتیت اه قیوپتیمیت درمیت.

(چ) اتیوکی قان هسومب فوکین ۰ ەمندس اه پ۲ر قوندرەی ت۲یاتریب ەمەپیرسی د۲قتو یا قیوپتیم! یا دینتونی توقە۔ ق۲توسه اشت اه درمیت یا اوەمنیو اه تۆقه یادریت ەای تۆوهمت، ئی دوهمت یەش ای دیچیم اه ای مەنچ۲م ۰۰۰ ەتۆقه ای رۆق قالزیەمت ذه لیراق .

(د) اتیوکی چ۲ دوکا اه قوپتیون یو اه گۆقۆزین یوندەریەمت اه گیشیس ای شیو فین ن۲ن ندەریەمت اه وەنا .

۱ — (ب) کی یان ت۲ شقریو سقام دیوشیم کی اتیویان

پ۲ر شه یتوریو اه ذه سیرەس۲ن میروەنی یرەی قیوت یاشق ن۲ مەندیم اتیون .

ن۲ خوپ۲ت (چ) ن۲ن یرەی یا یا سەمەسی گیقیم شوم هەرا پ۲ر یاشتا دیشیرەسی زەمس،وەت اوذتیوین اه یاهەن وەغلا (الت) پ۲ر گیلیمه ت ت۲ هویا یو ای یو تەمی ت۲ مایں پ۲یارا سۆوەت پ۲ر چ۲ د۲دیوون گیتیمی قربنی گیقیمی اه مەندەر یەس سه یان ت۲ ق۲ندیم یوسیان دیتوراق نی فیال ویەت ۲ر قان قوتو (یوەه دیتسار توق یان) . او ئەم پ ۲رمه ای تەیفق یران وەنی یو مسوس قاماهەن ذه ایری وه ت۲رم ت۲ درتیسات ت ۲ مه تدیوین سمیات ت۲ زیوت کی مەندوهەن مه گیت زەمرامه ت ۲چ۲ پ۲ر لامه اه مەنچه ت پ چقیول کیومه یو کی قوشتو اه ذه مەقوتو یەمی پادۆشیم یاش اوذنار اه یاشق مەندیتار .

اتوکی دۆقۆزم زەن شقردیت (د) اوذوت اه دۆ یەت وەت اتیوئن وه نادیخشەن سەپسه ای قان یا ندەریەمت اه تیوتوه ای قام یا ن۲ن ندەریەمت گیشیسی کی فوئی اوذومت قۆ تون ۰ رزومت ندەریەمت ۰ ۰ اه ما مذوت اه ذه ت۲ قومسیسی یاشق مەق۲ت شه میەن اه موسلیانیس م۲ز اه اوئمانا سومت اه گەرپوین قەرا نیات . (یوکۆ لۆین ئن۰ه رزیش اشت اه یاق۲ت قوتوی).

یو اه چقول ن۲ن رانیا تاش ؛ سه ن۲رتین گەومەریسی مه اه شەم یونتیور دو میەشت ۲ر مه یونتیور چ۲ دۆ یونتۆزمه سی ۲ پات اه یان اه ذه ندەریەمت ۰ ۰ وەنا ای تون تاش سەپسه اما کی مەندیوین ندەریەمت اه تۆنه اسی مەنی آن توق پرینەن مسیر پ۲ر دیقیم : مه ای لوقت دۆ ان اوشتریش قایا ت۲ ترانتیوی ای قورت نار (ضابط) پ۲ر ندەرچەمت اه یتی قا انا اوشتریش ازمیق قوریی سفلاف (اسیر) پرینەت مەسۆت اه لیغ پ۲ر اوذت لیقسیسی ما مذموت اه ت۲ فەس تی کی ای تۆەتشتیوی اه ذه اه ئەرۆین. قرشتوپراسی خیلی پ۲ر ندەر یەمت تەیق ای ن۲ن قامخۆن (پایال ایچك) ندەریەمت ۰ پ۲رکیش ۲م ت۲ مامذموت اه ت۲ فەسی ق۲شتیو د۲ئوهمن ق۲ تیوفات ۲م ت۲ گی ت۲ یا شوروم ۲ن م ۲ ذیخشەن شوم سه ز۲ گینوەن قوندی نا او پ ۲ر زی ندەرن۲ەرزی ای قوتەمی قیوتە وه یاشق ات ذه تاروه قاقۆ مونیمی ای یوشه ۲ر اه قاقیو اوذ اه شقورت ۲ن ت۲ هیکەن ت۲مەیتون نه وویات، ۰ سودجه اه ت ۲ فەمی اه ت۲ ما مذەسی اه ت۲ میەر — ک اه ذه وەت میرەندایان — یاساندەی ت۲ ق۲ قوین ندەریەمت اه ذه ئەوو یات اه تۆ توه ن۲ن۲ تۆ قاه ذه ماّ

مه یونی اه لیه سائیت ذه قرۆ اه پاری شوکنیس

حاجی علی

میسیموەت ن ۲ شکۆنی

یولا یەویم شکیپتاریوت مه غ ۲زیم ت۲ ماذسه پ۲سی ت۲ اقاری قا اناگه وەریسی یرەی قیوئه کوته ئیت یوچوهمن دۆ ن۰ەریسی ت۲ مذەی پ۲ ر۲ مه رانیاسوم ۲م۲ گیت فاتیوندەت. ۰ شکینیس دیوت وه تیوسین گوهنا شکیپ وەت۲م سی گوهه۲ن دوت میسوهمت تاپ ۲ر ق۲ تیو میسیموەرە دیو ق۲ توهمت امه نه کیوهنا شکیپ ماسی فرومەوه شومتادوت پ ۲ر دوەرەن اه ئه شقردیات عربیشت اه ذه ای تالیا نیشت اه برتەی یرا یەمی ت۲

غ۲ زیوم سمم ۲چ۲ دو فاتیوند شومیشیا فرو موەت یان انتار (طرفدار) شقرویا. وه عربیشست اه ذەم ۲ سولیسیت دیوت ویەمن فا آنا شوکنیس یون ت۲ تیوقه او وەمرته توفا انا گەورییس

لایم

ای وه یرەی زیارەی کی او با ن۲ ذەت قورتیت قیو تو یاشق مه شوم ن۰ەر زیبه گەر اه ذه ر۲ر تەسا شوکنیس تون اودیوك پ۲ شقودتنای شوکنیا پازان ند۲رتەی ن۲ فانع تاشتی پ۲رکیت ەدرات زو ند۲رتەی ن۲ (چاغل اوغلی) ن۲ نومرو دۆ اه ذه غازەما اتۆ غانتۆ ەمت غانیتوق ن۰ەر زیش شیەریم سه دوتاب ۲ریارا یم گیلیمین ن۲ شوکنیسیاه ذه شتویین . ۰ ه غازەت ۲سی زه م۲ر فاکیت ات ذه تار۲ت یرەسیم ندیفیه پ ۲ر ایوتا غازەت ۲س فالەمی ندەر۲سی .

ایتالیا اشت ان میقو شیپیرتیت یون

دەشت مه اه شقەل مونی قام ت۲ فلیکسه ذه ذه معنی تریخی ترا نیتیه تاریولوسین ۰ ه اوتمانیس کەومەرین ۰ تالی۲س اه قەمی گیت میون ان میق .

ق غروشت اوشتاروەت ت۲ اوتمانیس کی اوقان دیفون ارماتو سیت ۰ ه میوسلیانیس یاقان قازوئه ای فاگه زی گەومەریس رەیرته ترتیئیس . ق۲ت ترینی ذەق ۲ت فالا فوتیەن خیلی (فرەدریق) ذەخیلی (نا یولیون) ذه خیلی (مولشکه) اه فاگیندیەن ، ۰ یەت شقرەومەس ت۲ اوشتریس . گەوه ریا تالی۲س تاراپولوسین پا اه یرەغایت پا ای ارذ اس پاق تۆزرب پ۲رمه اه رۆق ق۲ دیور یاق ۲ر قونته روغ ۲ن ذه اه گەنت سادەشت اوشتار سادەشت تۆ مستیورە ذەتیەرا تەشا لوقته پ۲رمه اه شتره ذەسی دەشت اه شتریەی ذه اوشتریا تۆ نەوه قیشقان رەغا تیتون ذه تاب۲ر شته قازور تاریش مەچه پاسقان گەن ت۲ زویلومون ؟ ؟ سەپسه شوم میر اه پاقان، که میسرته ن۲ەونه نیفمه نه قامەوه ذه تات چاس شوم ت۲ دیچه۲م ذه شوم ت۲ مەنچ۲م پاسقان کەن ! ! ذه قورتتار۲ ت ۰ ۰ وەت پ ۲رمه اه پ۲ر شیو ! ! ت۲ زیوتیت پاسقان کەن ! ! ذه قوت ۰ ه قوت وەگیەن اس ئەه رزیس اس قوندره اوشتریی میرسون اه قان کات ذەسی ای خیلی اوشتار قانی دیپلوماتی ماذ ن۲ زەرتی پاتیاەون ق۲ تافراغاخ ۲ ت یان میسمون مه یلومانه مانه ور۲س مه ماتریخی یومیه ریشت ن۲ شەش ت۲ لوقت۲س یلومانه در ا تفویوه ت۲ اوتمانیس او نجیت۲ ق۲ میشینه تالی۲س میەرمیەر پ۲ر اوشتارت ۰ تالی۲س اتیو یلومانه تریاوه سوپ۲رکایی اس پاق یلوماوه ت۲ مانه ور۲س او ق۲ نیدویسده ندەرچ۲م پ۲رته لویسەت ت۲ باشقوهەمی ذه ت۲ یه سویم سه دیتا مامذەس سه موندیمی فەس دیوت تانه د۲ یویه رزیقور ذەس سه تو ای کان ق یاقیخ یرەی اوشتریه میسیمتارذەدیسا یا قرۆ ئەسی کوکلی وه سون موندیمه مه قرۆئه

ق۲ تو درتەوباذه قیوتو سوقولا وەتهەن سال ایتالی۲س یو یوکیت قومووه ماذەسین ۰ ه قوکیس لیتیوره یاقان قازوئه اه ذه ناکوهه۲ سی ذه حارفه وه وکیت کاوەتی یا ای مالقیویم .

مطبعهٔ ابوالضیا ❁ مدیر مسئولی : حاجی علی

[1273] *Yürek/Zemër*, (R. 5 Kanun-ı Evvel 1327 - M. 18 Aralık 1911), S. 1.